ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

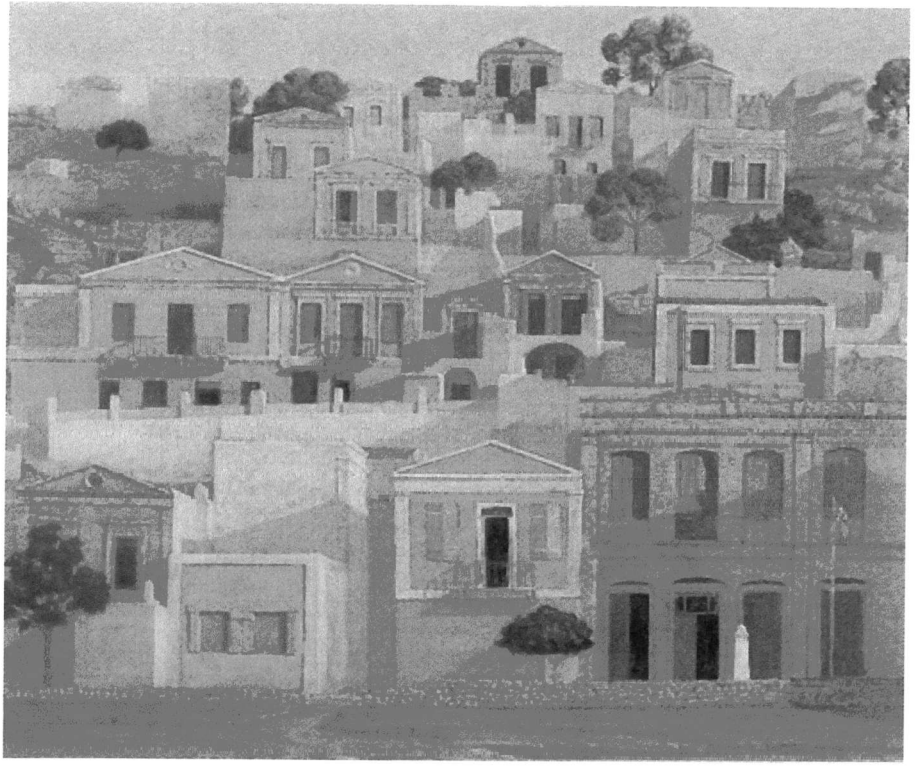
ΝΟ: 15544.
ΚΕ: 15413.

ΣΟΦΙΑΣ ΙΩΑΝ. ΡΟΔΙΤΟΥ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΡΑΦΩΝ 1-4 & 7-9, ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 16 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2003

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Αφιερώνεται

στην ιερή μνήμη του πατέρα μου

πρωτοπρεσβύτερου Ιωάννη Ροδίτη

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ IX

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ X

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΔΙΕΘΝΗ ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

I. Το δικαίωμα εκπαίδευσης κατά την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου 10

II. Το δικαίωμα εκπαίδευσης κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρ.2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης)..... 13

1. Γενικά. 13

2. Η φύση του δικαιώματος..... 16

3. Το περιεχόμενο και η έκταση του δικαιώματος..... 18

4. Φορείς του δικαιώματος..... 21

III. Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα..... 23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΑΛΛΟΔΑΠΗ

I. Μεγάλη Βρετανία..... 26

II. Γαλλία..... 29

III. Γερμανία..... 32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

I. Γενικά..... 37

II. Η κατοχύρωση της εκπαίδευσης στις ιδρυτικές συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης..... 38

1. Αρχικές συνθήκες..... 38

2. Συνθήκες της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης και η Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση..... 44

α) Γενικά..... 44

β) Η Πράσινη Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης βάσει των ρυθμίσεων του άρθρ.126 Συνθ.ΕΚ. 49

β.1. Γενικά..... 49

β.2. Οι στόχοι..... 51

β.3. Φορείς, στρατηγικές και μέσα..... 52

3. Τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα για την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση, μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση..... 56

α) Γενικά..... 56

β) Προγράμματα που προκύπτουν από πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης..... 58

β.1. Πρόγραμμα SOCRATES 58

β.2. Πρόγραμμα LEONARDO DA VINCI 61

γ) Προγράμματα που προκύπτουν από την εταιρική σχέση Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών-μελών..... 62

III. Οι ρυθμίσεις του Κοινοτικού Δικαίου και η νομολογία του ΔΕΚ στον τομέα της γενικής και επαγγελματικής παιδείας..... 64

1. Οι ρυθμίσεις στον τομέα της γενικής παιδείας..... 64

2. Οι ρυθμίσεις στον τομέα της επαγγελματικής εκπαίδευσης..... 67

α) Η έννοια της επαγγελματικής εκπαίδευσης..... 67

β) Το δικαίωμα πρόσβασης στην επαγγελματική εκπαίδευση..... 70

3. Εγκατάσταση κοινοτικών σχολείων γενικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα και ίδρυση ιδιωτικών φροντιστηρίων από κοινοτικούς υπηκόους..... 75

α) Ίδρυση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων από αλλοδαπό υπήκοο στην Ελλάδα..... 77
β) Ίδρυση ιδιωτικών φροντιστηρίων..... 78

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ
Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

I. Η ιστορία της συνταγματικής κατοχύρωσης του δικαιώματος στην Εκπαίδευση..... 80
1. Τα επαναστατικά Συντάγματα..... 80
2. Το ηγεμονικό Σύνταγμα του 1832..... 84
3. Το Σύνταγμα του 1844..... 85
4. Το Σύνταγμα του 1864..... 87
5. Το Σύνταγμα του 1911..... 89
6. Το Σύνταγμα του 1927..... 92
7. Το Σύνταγμα του 1952..... 96
8. Τα Συνταγματικά κείμενα του 1968 και του 1973..... 98
II. Η κατοχύρωση του δικαιώματος από το ισχύον Σύνταγμα..... 100

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ
Η ΝΟΜΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

I. Γενικά..... 105
II. Το δικαίωμα στην εκπαίδευση ως ατομικό δικαίωμα..... 107
III. Το δικαίωμα στην εκπαίδευση ως κοινωνικό δικαίωμα..... 108
IV. Οι διατάξεις του δικαιώματος στην εκπαίδευση που ιδρύουν θεσμικές εγγυήσεις..... 109

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ
Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

I. Το θεσμικό πλαίσιο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας Γενικής Εκπαίδευσης. 111
1. Γενικά..... 111
2. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της δημόσιας Γενικής πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης..... 113

3. Η νομοθετική ρύθμιση της ιδιωτικής πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατά το δημόσιο πρότυπο..... 123
II. Το θεσμικό πλαίσιο της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης..... 127
1. Η νομοθετική ρύθμιση της δημόσιας τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης..... 127
2. Το περίπλοκο νομοθετικό πλαίσιο της ιδιωτικής επαγγελματικής εκπαίδευσης..... 141
III. Η νομοθετική ρύθμιση των συμπληρωματικών μορφών εκπαίδευσης..... 143

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

I. Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής έρευνας και της διδασκαλίας. 145
1. Η ελευθερία της τέχνης..... 145
2. Η ακαδημαϊκή ελευθερία..... 148
α) Η ελευθερία της επιστήμης..... 148
β) Η ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και της διδασκαλίας..... 151
3. Το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα..... 153
α) Γενικά..... 153
β) Εννοιολογικός προσδιορισμός των όρων..... 157
γ) Το κανονιστικό περιεχόμενο των όρων..... 159
II. Ο θεμελιώδης σκοπός της παιδείας..... 163
1. Γενικά..... 163
2. Ο θεμελιώδης σκοπός της παιδείας στο Σύνταγμα του 1952 και στα Συνταγματικά Κείμενα του 1968 και 1973..... 166
3. Η συνταγματική επιταγή για διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών στο ισχύον Σύνταγμα..... 173
4. Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης ως συνταγματικά οριζόμενος σκοπός της παιδείας..... 179
α) Γενικά..... 179
β) Η οργάνωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στη μεταπολιτευτική περίοδο..... 184
γ) Το κανονιστικό περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης..... 187

III. Η συνταγματική επιταγή της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης..... 192
IV. Η αξίωση για παροχή δωρεάν παιδείας..... 195
V. Η αξίωση για παροχή επαγγελματικής εκπαίδευσης..... 201
VI. Η Συνταγματική προστασία της ιδιωτικής εκπαίδευσης..... 204
1. Γενικά..... 204
2. Το δικαίωμα ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου.... 207
3. Επιλογή διδακτικού προσωπικού..... 209
4. Το ειδικό δικαίωμα επιλογής της θρησκευτικής και φιλοσοφικής κατεύθυνσης της εκπαίδευσης..... 211
VII. Η προστασία και η ενίσχυση του αθλητισμού από το Κράτος..... 213

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ
Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕ ΑΛΛΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

I. Το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας. 217
1. Η θεμελιώδης διάταξη του άρθρ. 5 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος..... 217
2. Σχέση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας με το δικαίωμα προστασίας και ενίσχυσης του αθλητισμού από το Κράτος. 219
II. Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας..... 220

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ
ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

I. Άσκηση κρατικής εποπτείας επί ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων..... 224
II. Η δημόσια αποστολή του Κράτους στο χώρο της εκπαίδευσης..... 227

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ
ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

I. Γενικά..... 230
II. Το δικαίωμα των μαθητών στη μόρφωση..... 231
III. Το φυσικό δικαίωμα των γονέων για εκπαίδευση των παιδιών τους... 232
1. Γενικά..... 232

2. Το δικαίωμα των γονέων για θρησκευτική και φιλοσοφική αγωγή των παιδιών τους..... 233
IV. Το δικαίωμα των διδασκόντων της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης στην ελευθερία της διδασκαλίας..... 237
1. Η άσκηση του δικαιώματος της ελεύθερης διδασκαλίας στα πλαίσια της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης..... 237
2. Περιορισμοί της παιδαγωγικής ελευθερίας του διδάσκοντα στη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση..... 241

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 245

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διατριβή εκπονήθηκε στο Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου, κατά το διάστημα των ετών 1998-2002, στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μου άδειας. Η θητεία μου στο χώρο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης αποτέλεσε ουσιαστικό παράγοντα προσωπικού προβληματισμού σε ζητήματα που αφορούν τη συνταγματική και νομοθετική κατοχύρωση του δικαιώματος στην εκπαίδευση.

Καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής μου αντιμετώπισα δυσκολίες, που ξεπεράστηκαν με την αμέριστη συμπαράσταση φίλων, τους οποίους αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω από αυτή τη θέση.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα, Καθηγήτρια κ. Ε.Μπέσιλα-Βήκα για τη σωστή καθοδήγησή της, τη συνεχή και γόνιμη επιστημονική μας επικοινωνία και την υπομονή που έδειξε. Η εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλε και οι συνεχείς παροτρύνσεις της, πριν και κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής μου, αποτέλεσαν ιδιαίτερα σημαντικά στηρίγματα σε μια δύσκολη πορεία.

Ευχαριστώ επίσης θερμά τον Καθηγητή κ. Ηλ.Νικολόπουλο και την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κ. Α.Σκαλτσά-Μαρκαντωνάτου, μέλη της τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, για τις χρήσιμες υποδείξεις τους που συνέβαλαν στην αρτιότερη παρουσίαση της διατριβής.

Αθήνα, Δεκέμβριος 2002

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

άρθ.	άρθρο(-α)
ΑΕΔ	Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο
Α.Ε.Ι.	Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα
Α.Κ.	Αστικός Κώδικας
α.ν.	αναγκαστικός νόμος
Α.Π.Θ.	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
απόφ.	απόφαση
β.δ.	βασιλικό διάταγμα
βλ.	βλέπε
ΔιΔικ	Διοικητική Δικαιοσύνη (περιοδικό)
ΔΕΚ	Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
Δ.κ.Π.	Δίκαιο και Πολιτική
εδάφ.	εδάφιο(-α)
ΕΔΔΔ	Επιθεώρηση Δημοσίου και Διεθνούς Διοικητικού Δικαίου
ΕΕΕυρΔ	Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου
ΕΕυρΚ	Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΕΠ	Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη
Ε.Σ.Ε.Ε.Κ.	Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης
Εφημ.	Εφημερίδα
Κ.Α.Τ.Ε.	Κέντρα Ανώτερης Τεχνικής Εκπαίδευσης
Κ.Α.Τ.Ε.Ε.	Κέντρα Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης
ΕΚ	Ευρωπαϊκή Κοινότητα
Εκδ.	εκδόσεις
ΕλλΔνη	Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΕΝ	Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα

επ.	επόμενες(-α)
ΕυρΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Η.Ε.	Ηνωμένα Έθνη
Ι.Ε.Κ.	Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης
κ.ά.	και άλλα
Κεφ.	κεφάλαιο(-α)
Μον.Πρωτ.	Μονομελές Πρωτοδικείο
ν.	νόμος
ν.δ.	νομοθετικό διάταγμα
ΝοΒ	Νομικό Βήμα
ν.π.δ.δ.	νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου
ν.π.ι.δ.	νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου
Ν.Σ.Κ.	Νομικό Συμβούλιο του Κράτους
Ο.Α.Ε.Δ.	Οργανισμός Απασχολήσεως Εργατικού Δυναμικού
Ο.Ε.Ε.Κ.	Οργανισμός Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης
Ολομ.	Ολομέλεια
ΟΟΣΑ	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης
Ο.Τ.Α.	Οργανισμός Τοπικής Αυτοδιοίκησης
παρ.	παράγραφος(-οι)
π.δ.	προεδρικό διάταγμα
π.χ.	παραδείγματος χάριν
σ.	σελίδα(-ες)
Σ	Σύνταγμα της Ελλάδας του 1975/1986
Σ.Α.Π.	Συμβούλιο Ανώτατης Παιδείας
Σ.τ.Ε.	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΣυλλΝομολ	Συλλογή Νομολογίας (του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων)
Συνθ. ΕΕ	Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
Συνθ.ΕΚ	Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
Συνθ. ΕΟΚ	Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
τομ.	τόμος
Τ.Ε.Ε.	Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια
Τ.Ε.Ι.	Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

Τ.Ε.Λ.	Τεχνικά Επαγγελματικά Λύκεια
Τ.Ε.Σ.	Τεχνικές Επαγγελματικές Σχολές
ΤοΣ	Το Σύνταγμα (περιοδικό)
Υ.Α.	Υπουργική Απόφαση
υπόθ.	υπόθεση
ΦΕΚ.	Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως

ΞΕΝΟΓΛΩΣΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AJDA	Actualité Juridique du Droit Administratif (περιοδικό)
CCPR	Covenant on Civil and Political Rights
CMLR	Common Market Law Review (περιοδικό)
DVBI	Deutsches Verwaltungsblatt (περιοδικό)
Eds.	Editions
ELR	European Law Review (περιοδικό)
ERT	European Round Table
EuGRZ	Europaische Grundrecht – Zeitschrift (περιοδικό)
NQHR	Netherlands Quarterly of Human Rights (περιοδικό)
O.C.D.E.	Organisation pour la Coopération et le Développement en Europe
par.	paragraph(s)
p.(pp.)	pages(s)
publ.	publication(s)
RFDA	Revue Francaise de Droit Administratif (περιοδικό)
RTDE	Revue Trimestrielle de Droit Européen (περιοδικό)
vol.	volume

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εκπαίδευση ως οργανωμένη και προγραμματισμένη μορφή παιδείας, παρεχόμενη από το Κράτος, δικαίωμα του κάθε ατόμου και κοινωνική αναγκαιότητα, αποτελεί το κατ' εξοχήν μέσο για την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Επιπλέον, συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για την ύφανση ισχυρού και αυξημένης συνοχής κοινωνικού ιστού για την ευημερία του κοινωνικού συνόλου.

Ο καθένας πρέπει να μπορεί να κατανοεί τον εαυτό του και τους άλλους, δυνατότητα που θα του επιτρέψει να γνωρίσει καλύτερα τον εσωτερικό του κόσμο και τον κόσμο που τον περιβάλλει. Παράλληλα, η εκπαίδευση, συμβάλλει αποφασιστικά στην προετοιμασία του νέου ανθρώπου για μία υπεύθυνη ζωή και στην ανάπτυξη των ικανοτήτων του, ώστε να μπορεί να διαδραματίζει ένα χρήσιμο κοινωνικό ρόλο σε μία προοδευτικά εξελισσόμενη κοινωνία με πνεύμα ελευθερίας, κατανόησης, ειρήνης, ανοχής, ισότητας των δύο φύλων και σεβασμού προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες.

Είναι λογικό, ότι πρωταρχικό μέλημα κάθε οργανωμένης πολιτείας, κύριο και καίριο στη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής της, είναι ο τύπος του πολίτη και γενικώτερα ο τύπος του ανθρώπου που συνειδητά αποσκοπεί να διαμορφώσει, μέσα από ένα πολυσύνθετο και πολυδιάστατο πνεύμα σχέσεων, το οποίο αναπτύσσεται μεταξύ των άμεσα ενδιαφερομένων για την παροχή παιδείας, όπως διδάσκοντες, διδασκόμενοι, γονείς μαθητών, πολιτεία.

Μέσα από τις δυνατότητες που παρέχει ένα καλά θεμελιωμένο, δομημένο και οργανωμένο εκπαιδευτικό σύστημα, το είδος της παρεχόμενης εκπαίδευσης καλείται να γίνει αποφασιστικός παράγοντας της ανάπτυξης, εκτελώντας μία τετραπλή λειτουργία: κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική και επιστημονική.

Από την εννοιολογική άποψη, οι όροι παιδεία, αγωγή και εκπαίδευση, θεμελιώδεις όροι στην παιδαγωγική επιστήμη, χρησιμοποιούνται στη βιβλιογραφία της με διάφορες έννοιες. Ως εκ τούτου, είναι απαραίτητη η σύντομη παρουσίαση και αποσαφήνιση των πιο πάνω όρων ώστε να αποφευχθούν οι εννοιολογικές επικαλύψεις και ασάφειες.

Ο όρος παιδεία χρησιμοποιείται συχνά και μάλλον κατανοητά από το ευρύ κοινό σε συνάφεια με την έννοια μόρφωση, η οποία έχει γενικώτερη σημασία από ότι οι έννοιες εκπαίδευση, αγωγή, παιδαγωγική διδασκαλία. Μία επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης του όρου παιδεία, καταδεικνύει ότι χρησιμοποιείται σε εξάρτηση τόσο με τις εκάστοτε ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες, όσο και με το εκάστοτε επίπεδο επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου.

Στην αρχαία ελληνική βιβλιογραφία, η λέξη παιδεία παρουσιάζεται ως το θεμέλιο της αρχαίας ελληνικής παιδαγωγικής σκέψης. Στα αρχαία ελληνικά κείμενα εμφανίζεται με τη σημασία της «τροφής», της «παίδευσης». Στον Αισχύλο, στην τραγωδία «Επτά επί Θήβαις», ο όρος χρησιμοποιείται με την έννοια της «ανατροφής των παιδιών από την μητέρα γη». Ο Πλάτωνας τη χαρακτηρίζει ως «Τέχνη της περιαγωγής» της ψυχής προς το φως, προς την ιδέα του αγαθού που οδηγεί στην αρμονική ανάπτυξη των ψυχικών δυνάμεων και διανοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου. Ο Πλάτωνας διαχωρίζει τις εν λόγω έννοιες, π.χ. στους «Νόμους», όπου κατά τη συζήτηση μεταξύ του Κλεινία του Κρητός, του Μεγγίλου του Λακεδαιμονίου και του Ξένου του Αθηναίου, ο Πλάτων λέγει «βασικό συντελεστή της παιδείας λοιπόν θεωρούμε την ορθή παιδαγωγική που θα φέρει την ψυχή του αναφερόμενου στην αγάπη εκείνου, που θα πρέπει όταν ωριμάσει να κατέχει πλήρως το αντικείμενο της εργασίας του». Συμπληρώνοντας τη σκέψη του, προσδιορίζει ότι παιδεία είναι «η κατεύθυνση προς την αρετή που δημιουργεί στον πολίτη την επιθυμία και την έφεση να γίνει τέλειος, να διοικεί και να διοικείται σύμφωνα με τις αρχές του δικαίου». Θεμελιώνεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, η ανθρωπιστική παιδεία, ως παιδεία ελευθέρων ανθρώπων, παιδεία δικαίου και αρετής με την κλασσική έννοια του όρου. «Μέρη δε αρετής, δικαιοσύνη, ανδρεία, σωφροσύνη, μεγαλοπρέπεια, μεγαλοψυχία, ελευθερία, πραότης, φρόνησις, σοφία»[1].

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αναφορά στους αρχαίους έλληνες φιλοσόφους, για το θέμα της παιδείας δεν είναι τυχαία. Και αυτό γιατί, από τους προσωκρατικούς ακόμη φιλοσόφους, αφενός μεν ετέθησαν τα σχετικά ερωτήματα, αφετέρου δε αναγνωρίστηκε ότι η λογική φύση του ανθρώπου συνυπάρχει σε αυτόν, όχι μόνο ως αυτοσυντήρηση αλλά και ως κοινωνικότητα και ως προσπάθεια ανέλιξης, όπως η ίδια η έννοια άνθρωπος υποδηλώνει. Επίσης, δεν

1. Βλ. *Αριστοτέλη*, Ρητορική: Α, 9, 3.

είναι τυχαίο, ότι ως προϋποθέσεις παιδείας τέθηκαν η αρχή της ελευθερίας, η οποία συνίσταται στο δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής του ανθρώπου να αποκτά παιδεία, ως αποτέλεσμα κοπιώδους προσπάθειας, και η ανάπτυξη του κριτικού λόγου.

Στους Ρωμαίους, η πλατωνική έννοια της παιδείας ως «περιαγωγή» της ψυχής αποδόθηκε με το "cultura animi", και τη λέξη "eruditio". Παράλληλα, χρησιμοποίησαν και τη λέξη education, προερχόμενη από το ρήμα educo=εισάγω, η οποία αντιστοιχεί στην έννοια αγωγή και χρησιμοποιείται και σήμερα στην ευρωπαϊκή παιδαγωγική βιβλιογραφία, όπου σημαίνει και αγωγή και παιδεία. Εξαίρεση αποτελεί η ελληνική και γερμανόγλωσση βιβλιογραφία, στις οποίες και συναντάμε τους όρους αγωγή (Erziehung) και παιδεία (Bildung). Η αναφορά της γερμανικής έννοιας Bildung δικαιολογείται από το γεγονός ότι το πρώτο μοντέλο εκπαιδευτικού συστήματος για το ελληνικό κράτος, μετά την Επανάσταση του 1821, εισήχθη από τη Βαυαρία, επηρεάζοντας για πολλά χρόνια τη δομή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Εξάλλου, συναντάμε τη χρήση αυτού του όρου σε πολλούς έλληνες παιδαγωγούς με γερμανικές σπουδές, ιδιαίτερα τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Επιπλέον, ήδη από τον 18ο αιώνα, οι Γερμανοί ουμανιστές χρησιμοποιούν τον όρο Bildung με την αρχαιοελληνική του σημασία, προβάλλοντας την έννοια της γενικής παιδείας, «allgemeine Bildung», δηλαδή παιδεία για όλους, κάτι που δεν ίσχυε στη φεουδαλική κοινωνία.

Στη συνέχεια, η έκρηξη της βιομηχανικής επανάστασης κατά τον 19ο αιώνα επέφερε σημαντικές ανακατατάξεις, τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο, όπως μεταξύ άλλων την ανάγκη εξειδικευμένης εργασίας, οδηγώντας σε διαφοροποιήσεις την έννοια της παιδείας. Η διαδικασία της παιδείας διακρίνεται πλέον σε γενική παιδεία (allgemeine Bildung) και επαγγελματική παιδεία (berufliche Bildung), η οποία στοχεύει στην παροχή εξειδικευμένων γνώσεων, για άμεση χρησιμοποίηση στη βιομηχανική παραγωγή.

Η έννοια Bildung στην Ελλάδα, αποδόθηκε με την έννοια «μόρφωση» και όχι με την έννοια παιδεία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, κατά τη μετάφραση από τη γερμανική γλώσσα, την παραγωγή των όρων «γενική μόρφωση» και «επαγγελματική μόρφωση», παράλληλα με τη χρήση των όρων «γενική εκπαίδευση» και «επαγγελματική εκπαίδευση».

Η έννοια της αγωγής, διαφέρει από την έννοια παιδεία, πολύ δε περισσότερο από την έννοια της εκπαίδευσης. Η αγωγή ως διαδικασία παιδεύσεως, για μία

σωστή παιδεία, στοχεύει σε έναν τρόπο ζωής, του οποίου η ορθότητα είναι δεδομένη από τα μέλη της κοινωνίας, ιδιαίτερα δε από τους γονείς και τους δασκάλους.

Τέλος, η αποσαφήνιση του όρου εκπαίδευση και η διάκρισή του από τους όρους παιδεία, αγωγή, μόρφωση και μάθηση, παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες, δημιουργώντας προβλήματα στην ανάλυση και ερμηνεία των παιδαγωγικών φαινομένων. Ωστόσο γίνεται αποδεκτό, ότι ο όρος εκπαίδευση στηρίζεται τόσο στην οργανωμένη, όσο και στη συστηματική αγωγή και μάθηση, η οποία παρέχεται είτε από το Κράτος είτε από άλλο φορέα.

Στο σύγχρονο κόσμο, η θεμελιακή σπουδαιότητα της εκπαίδευσης γίνεται καθολικά αποδεκτή. Είναι σημαντική για την προώθηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, την ανάπτυξη ευημερουσών οικονομιών και βιώσιμων κοινωνιών και τη δημιουργία γεφυρών αποδοχής και κατανόησης μεταξύ των ανθρώπων και των εθνών.

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση, βασικό ανθρώπινο δικαίωμα, πριν από μερικές δεκαετίες, εκλαμβανόταν πολύ πιο συχνά ως μέσο διασφάλισης της συνέχειας, παρά ως μέτρο αλλαγής. Σήμερα, αντιμετωπίζοντας την ταχύτατη ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας, την έκρηξη των γνώσεων, τις αυξανόμενες δημογραφικές πιέσεις, η εκπαίδευση γίνεται όλο και περισσότερο νοητή ως το μέσο προώθησης ή τουλάχιστον συνταύτισης με την αλλαγή, σεβόμενη με συνέχεια και συνέπεια, τη διατήρηση του εθνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος κάθε οργανωμένης κοινωνίας.

Το ουσιώδες ερώτημα, το οποίο τίθεται για άλλη μια φορά, είναι το τι είδους εκπαίδευση θα έχουμε λοιπόν τον 21^{ο} αιώνα; Οι θέσεις και οι απαντήσεις πολλές. Άλλοτε με πολλά σημεία προσέγγισης και άλλοτε με έντονες διαφοροποιήσεις. Η UNESCO, υπογραμμίζοντας από νωρίς ότι η εκπαίδευση πρέπει να συνδυάζει και τις ανάγκες και τις φιλοδοξίες του κάθε ατόμου, υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση θα πρέπει να βασιστεί σε «τέσσερις πυλώνες», όπως τους χαρακτηρίζει. Ο πρώτος στηρίζεται στην απόκτηση μίας γενικής εκπαίδευσης, παράλληλα με μία εις βάθος γνώση ορισμένων επιλεγμένων τομέων. Είναι ο πυλώνας «μαθαίνοντας γνώσεις» (learning to know). Ο δεύτερος στηρίζεται στην απόκτηση επαρκών γνώσεων, οι οποίες βασίζονται περισσότερο σε ένα σύνολο ικανοτήτων παρά σε μία εξειδικευμένη επαγγελματική κατάρτιση, και ονομάζεται πυλώνας «μαθαίνοντας να κάνεις πράγματα» (learning to do). Στη συνέχεια, ο τρίτος και ο τέταρτος,

στηρίζονται στο «μαθαίνοντας για να ζεις» (learning to be) και «μαθαίνοντας να συμβιώνεις με άλλους» (learning to live together), αντίστοιχα[2].

Σήμερα αποτελεί κυρίαρχη έννοια, στο καθημερινό μας λεξιλόγιο, η παγκοσμιοποίηση[3] μαζί με τις έννοιες ανταγωνιστικότητα και κοινωνία της γνώσης. Οι σημερινές συνθήκες είναι διαφορετικές σε σύγκριση με οποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο, και αυτό γιατί είναι άμεσα συνδεδεμένες με την εφαρμογή της προηγμένης τεχνολογίας και των καινοτομιών. Η τεχνολογία των επικοινωνιών συνεχώς βελτιώνεται, έτσι ώστε οι πληροφορίες να ανταλλάσσονται μέσω δικτύων, με ταχύτερους ρυθμούς και να διαχέονται σε παγκόσμιο επίπεδο, μειώνοντας δραστικά τα όρια του χώρου και του χρόνου. Ταυτόχρονα, όμως, ακυρώνει και την ίδια τη γνώση, έχοντας ως αποτέλεσμα, πριν αυτή γίνει κτήμα όλων, να χάνει τη χρηστική της αξία. Η επιστήμη της πληροφορικής έχει τροποποιήσει και συνεχώς τροποποιεί σε σημαντικό βαθμό τη φύση της εργασίας, όπως επίσης και την οργάνωση της παραγωγής. Είναι λογικό, κατά τον ίδιο τρόπο, να επιδρά στο πεδίο της γνώσης, προκαλώντας συνεχώς τα άτομα σε νέες μορφές μάθησης, όπως η δια βίου[4] και η εξ αποστάσεως[5] εκπαίδευση και κατάρτιση και η εκπαίδευση, η βασισμένη στα πολυμέσα. Οι αλλαγές αυτές οδηγούν στη διαμόρφωση τάσεων, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τη θεσμική διεθνοποίηση της εκπαίδευσης[6], τη μαζικοποίησή της[7], την αύξηση του χρόνου της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, τη μετάθεση σε μεγαλύτερες ηλικίες των επιλεκτικών διαδικασιών, τη διαρκώς αυξανόμενη σύνδεση εκπαίδευσης και αγοράς εργασίας, την κινητικότητα των σπουδαστών και τη μεγαλύτερη στροφή προς την

---

2. Βλ. *J.Dellors*, Learning: The treasure within, αναφορά της International Commission on Education προς την UNESCO, 1996, p. 11.

3. Βλ. σχετικά *F. Buelens* (Ed.), Globalization and the Nation State, Belgian-Dutch Association for Insttutional and Political Economy, 1999.

4. Βλ. σχετικά *OECD*, Continuing professional education of highly qualified personnel, OECD, Paris, 1995, *OECD*, Lifelong learning for all, OECD, Paris, 1997, επίσης, βλ. *E.S.Hunt*, Professional workers as learners: The scope, problems and accountability of continuing professional education in the 1990s, U.S. Department of Education, Office of Educational Research and Improvement, Washington D.C., 1992.

5. Βλ. σχετικά *European Commission,* E-learning-designing tomorrow's education, COM (2000), σ. 318.

6. Βλ. σχετικά *A. Green,* Education and Globalization, στο «Education, Globalization and the Nation State», Institute of Education, University of London, London, 1997, pp. 151-189.

7. Βλ. γενικά *P. Scott*, Massification, Internationalization and Globalisation, P. Scott (Ed.), «The globalization of higher education", SHRE/Open University Press, London, 1998.

επαγγελματική κατάρτιση[8].

Σε μία κοινωνία, λοιπόν, η οποία θέλει συνεχώς να εξελίσσεται, θα πρέπει να διαμορφώνονται τέτοιες συνθήκες, ώστε να εξασφαλίζεται η πρόσβαση στη γνώση σε όλα τα μέλη της, αλλά και να συμβάλλουν στην πολιτική της ισότητας των ευκαιριών[9]. Η θέση του κάθε ατόμου στην κοινωνία, καθορίζεται σήμερα και θα εξακολουθήσει να καθορίζεται και στο μέλλον, όλο και περισσότερο από τις γνώσεις, τις οποίες έχει κατορθώσει να αποκτήσει.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, για ένα μέλλον, το οποίο θα κυριαρχείται από την παγκοσμιοποίηση, η εκπαίδευση, παρεχόμενη σε εθνικά πλαίσια ή σε παγκόσμια κλίμακα, καλείται να επαναπροσδιορίσει το ρόλο της, σε σχέση με την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα, να πρωταγωνιστήσει σε νέα σχήματα, δημιουργώντας ένα άτομο ικανό να «μαθαίνει» πώς να «μαθαίνει»[10].

Πολλά είναι τα κρίσιμα ζητήματα, τα οποία τίθενται στη διαμόρφωση της δομής, στην οργάνωση και τη λειτουργία της παρεχόμενης εκπαίδευσης, μέσω των εκπαιδευτικών συστημάτων. Ο καθένας προσβλέπει στον ουσιαστικό ρόλο της εκπαίδευσης για τη δημιουργία ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, το οποίο θα μπορεί να προσαρμόζεται στις νέες τεχνολογίες και να συμμετέχει στην επανάσταση των πληροφοριών. Είναι ενδεικτικό, ότι η νέα πραγματικότητα οδήγησε την εκπαιδευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ραγδαίες εξελίξεις. Το Μάρτιο του 2000, οι ηγέτες των 15 κρατών-μελών της συγκεντρώθηκαν στη Λισσαβόνα και έθεσαν ως στόχο να γίνει η Ευρώπη, έως το 2010, η ανταγωνιστικότερη οικονομία της γνώσης στην υφήλιο. Μεταξύ άλλων, ένας βασικός στόχος της Λισσαβόνας, στον τομέα της εισαγωγής της Πληροφορικής στα σχολεία, είναι η διαμόρφωση, έως το 2004, μίας αναλογίας ενός υπολογιστή ανά δεκαπέντε μαθητές.

---

8. Βλ. *Α. Ανδρέου,* Η Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση: Ιστορική εμπειρία και νέες τάσεις, σε «Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων», τεύχ. 4, 1996, *Β. Μακράκη,* Η διεθνοποίηση της εκπαίδευσης: Η περίπτωση της Ευρωπαικής Κοινότητας, στο «Συγκριτική Παιδαγωγική ΙΙΙ», επιμ. Σ. Μπουζάκης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1993.

9. Βλ. γενικά σε *A.H.Burleigh* (Ed.), Education in a free society, Liberty Fund, Inc., Indianapolis, IN, USA, 1973.

10. Βλ. σχετικά *P. Cochinaux/P. de Woot*, Moving towards a learning society: A CRE-ERT forum report on European education, Association of European Universities and European Round Table, Geneva - Brussels, 1995, *P. Coldstream,* Training minds for tomorrow's world: On independence, curiosity and effectiveness στο «Higher Education: The consequences of change for graduate employment», UNESCO, vol. 1, Paris, 1997, pp. 63-78.

Παρόλα αυτά, η εκπαίδευση, μέσα από το θεσμό του σχολείου, γνωρίζοντας ότι κάθε σχεδόν πέντε χρόνια, θα απαξιώνεται μία γενεά τεχνολογίας, είναι αναγκαίο να αναπτύσσει παράλληλα την κριτική σκέψη, τις πολύπλευρες δεξιότητες, δημιουργώντας πολίτες, οι οποίοι έχουν γνώση του πολιτισμού τους, αλλά ταυτόχρονα είναι ανοικτοί και σε άλλους πολιτισμούς. Η εκπαίδευση θα πρέπει να λάβει υπόψη της ένα ευρύ φάσμα αλληλοσχετιζόμενων και αλληλεπιδρώντων παραγόντων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από συνεχείς διακυμάνσεις, διαφέροντας από το ένα Κράτος στο άλλο. Είναι παράγοντες, οι οποίοι σχετίζονται, τόσο με ατομικές και κοινωνικές αξίες, όπως η δομή της οικογένειας, ο ρόλος της γυναίκας, η θέση που δίδεται στις μειονότητες, όσο και η αποκέντρωση των εκπαιδευτικών αρμοδιοτήτων.

Στον ευρωπαϊκό χώρο, οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης σύντομα συνειδητοποίησαν, ότι η εκπαίδευση αποτελεί τον κύριο μοχλό της πολιτικής, οικονομικής[11] και πολιτιστικής ενοποίησης και ότι η νέα Ευρώπη δεν είναι δυνατόν να θεμελιωθεί και να ολοκληρώσει τους στόχους της, χωρίς το συντονισμό και την εναρμόνιση της εκπαιδευτικής πολιτικής, την καλλιέργεια της ευρωπαϊκής συνείδησης και τέλος τη μόρφωση του ευρωπαίου πολίτη. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Γάλλου Ακαδημαϊκού J. Quenbent: «για να επιτύχει η Ευρωπαϊκή Ιδέα, πρέπει να αρχίσει από τις αίθουσες των σχολείων. Εκεί να μάθει το παιδί πως είναι Ευρωπαίος, για να μην το ξεχάσει ποτέ»[12].

Στη χώρα μας, η αξία της εκπαίδευσης, από την έναρξη της Επανάστασης του Ελληνικού Έθνους το 1821 έως σήμερα, αντιμετωπίζεται ως θεμελιακή. Το Ελληνικό Κράτος, μέσα από ένα συγκεντρωτικό σύστημα, διεκδικεί συνεχώς ένα πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης, όπως αυτός συνάγεται, είτε από τις ίδιες τις διατάξεις περί παιδείας των Συνταγμάτων, από την ψήφιση των Τοπικών Πολιτευμάτων έως το ισχύον Σύνταγμα του 1975/1986, είτε από τις νομοθετικές της ρυθμίσεις.

Θεωρήσαμε αναγκαίο, η μελέτη αυτή να έχει ως αφετηρία (Κεφ. Πρώτο) την εξέταση της προστασίας του δικαιώματος στην εκπαίδευση στα διεθνή κείμενα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως επίσης και το ρόλο που τους αναγνωρίζεται στην κατοχύρωση του θεμελιώδους αυτού δικαιώματος. Κι αυτό γιατί, τα κείμενα αυτά

---

11. Βλ. γενικά *European Round Table of Industrialists*, Education and the European competence, ERT, Brussels, 1989.

12. Βλ. *Γ. Μπαμπινιώτη*, Ενιαία Παιδεία στην Κοινότητα, εφημ. «Το Βήμα», 27.10.1991.

αποτελούν, σε υπερεθνικό επίπεδο, την κοινή συνισταμένη αντίρροπων τάσεων και απόψεων, ενώ θεσμοθετούν τις ασφαλιστικές δικλείδες για την προστασία του εν λόγω δικαιώματος στο διεθνές πεδίο.

Στο Κεφ. Δεύτερο ακολουθεί συγκριτική επισκόπηση, με την οποία επιχειρείται η παρουσίαση των εκπαιδευτικών συστημάτων της Μεγάλης Βρεταννίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας, χωρών που ανήκουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Είναι δεδομένη και απόλυτα φυσιολογική η ανομοιομορφία στις προτεραιότητες των κρατών αυτών στον εκπαιδευτικό τομέα, ενώ συγχρόνως γίνεται κατανοητή η αγωνιώδης προσπάθειά τους να διατηρήσουν την εκπαίδευση στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, αφού μέσω αυτής εκφράζεται η νοοτροπία, οι αξίες και ο πολιτισμός του κάθε λαού. Ωστόσο, γίνεται ολοένα και πιο αισθητή η ανάγκη προσέγγισης των επιμέρους εκπαιδευτικών συστημάτων στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με στόχο να επιτευχθεί η σύγκριση με το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας κρίνεται σκόπιμη η παρουσίαση τόσο των γενικών αρχών πάνω στις οποίες οικοδομήθηκαν τα εκπαιδευτικά συστήματα των παραπάνω Κρατών όσο και των επιμέρους τομέων εκπαίδευσης.

Στο Κεφ. Τρίτο παρουσιάζεται το γενικό πλαίσιο των κοινοτικών εξελίξεων αναφορικά με την εκπαίδευση. Γίνεται ιστορική αναδρομή της κοινοτικής νομοθετικής δράσης και επισημαίνεται η μετάβαση από τις έμμεσες επιπτώσεις των κοινοτικών διατάξεων σε εκπαιδευτικά θέματα στις άμεσες ρυθμίσεις για τον τομέα της εκπαίδευσης. Αναγνωρίζεται η λειτουργική αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στον εκπαιδευτικό τομέα και διαπιστώνονται οι νέες προοπτικές που ανοίγονται στα εκπαιδευτικά ζητήματα με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση όπως επίσης και η διάθεση για τη σύγκλιση των εκπαιδευτικών συστημάτων των κρατών-μελών.

Στο Κεφ. Τέταρτο γίνεται μία ιστορική αναδρομή και εξετάζονται τα συνταγματικά πλαίσια του δικαιώματος στην εκπαίδευση, όπως αυτά καθορίστηκαν στα συνταγματικά κείμενα από το 1822, με την Προκήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας, έως σήμερα, με το ισχύον Σύνταγμα του 1975/1986.

Στο Κεφ. Πέμπτο εξετάζεται η νομική φύση του δικαιώματος στην εκπαίδευση, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο αρθρ. 16 του ισχύοντος Συντάγματος και διαπιστώνεται η τριπλή φύση του, ως ατομικού και κοινωνικού δικαιώματος και ως θεσμικής εγγύησης.

Η παρουσίαση της νομοθετικής ρύθμισης του υπό μελέτη δικαιώματος στις

δύο πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης, έχει να αντιμετωπίσει το καίριο πρόβλημα του όγκου και της ρευστότητας του νομοθετικού υλικού, που καθιστά αδύνατη την ολοκληρωμένη παρουσίαση του νομοθετικού πλαισίου της εκπαίδευσης. Στο Κεφ. Έκτο επιχειρείται να δοθεί μία κατά το δυνατόν συνολική παρουσίαση του νομοθετικού πλαισίου που διέπει την οργάνωση και λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας μας, στις δύο πρώτες εκπαιδευτικές βαθμίδες, αμέσως μετά την ψήφιση του ισχύοντος Συντάγματος.

Το Κεφ. Έβδομο, το οποίο αποτελεί τον πυρήνα της παρούσας διατριβής, αναφέρεται στο περιεχόμενο του δικαιώματος στην εκπαίδευση. Σ' αυτό αναλύονται οι επιμέρους διατάξεις του αρθρ. 16 του Συντάγματος, εκτός από αυτές που περιλαμβάνονται στις παρ. 5 και 6, οι οποίες και αναφέρονται στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Στη συνέχεια στο Κεφ. Όγδοο εξετάζεται η σχέση του δικαιώματος στην εκπαίδευση με τα θεμελιώδη δικαιώματα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της θρησκευτικής ελευθερίας. Διαπιστώνεται το αλληλένδετο και το αλληλεξαρτώμενο των δικαιωμάτων αυτών, όπως επίσης και το γεγονός ότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση στηρίζεται επικουρικά στο δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρ. 5 παρ. 1 Σ).

Το Κεφ. Ένατο αναφέρεται στους περιορισμούς του δικαιώματος στην εκπαίδευση, οι οποίοι εντοπίζονται στον περιορισμό του ατομικού δικαιώματος στην ιδιωτική εκπαίδευση από το Κράτος και στον κρατικό έλεγχο του σχολείου με την αντιμετώπισή του ως δημόσιας υπηρεσίας.

Τέλος, στο Κεφ. Δέκατο εξετάζονται οι φορείς του δικαιώματος στην εκπαίδευση (μαθητές, γονείς, διδάσκοντες).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΔΙΕΘΝΗ ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

I. Το δικαίωμα εκπαίδευσης κατά την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Είναι αδύνατο να παρακολουθήσουμε τη διαδρομή του δικαιώματος στην εκπαίδευση χωρίς να αναζητήσουμε τα συνταγματικά θεμέλιά του, πρωτίστως, στους καταλόγους των βασικών δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη. Επίσης, πρέπει να εξετάσουμε το ρόλο των διεθνών κειμένων στην αναγνώριση του δικαιώματος στην εκπαίδευση. Αυτά μπορούν να διαδραματίσουν, σε διεθνές επίπεδο, το ρόλο του κοινού παρανομαστή, αφού συνιστούν προϊόν συμβιβασμών και αμοιβαίων υποχωρήσεων[1]. Παράλληλα, τα διεθνή κείμενα εξαγγέλλουν, διατυπώνουν και εγγυώνται με ειδικούς θεσμούς και μηχανισμούς ελέγχου, την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων σε υπερεθνικό επίπεδο[2].

Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου[3] της 10.12.1948[4], στο άρθρ.26 παρ.1 ορίζει ότι «καθένας (toute personne) έχει

---

1. Βλ. *Β.Σκουρή,* Η εκπαίδευση στο σύστημα των συνταγματικών εγγυήσεων σε «ΕΕΕυρΔ», 11, 1991, σ.47.

2. Βλ. *Α.Μάνεση,* Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον Ευρωπαϊκό χώρο, στο «Όψεις της Προστασίας των Ατομικών Δικαιωμάτων», εκδ. Εστία, Αθήνα, 1995, σ.180.

3. Η μετάφραση του κειμένου έγινε από τη Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών του Ο.Η.Ε., βλ. *Κ.Μαυριά / Α.Παντελή,* Συνταγματικά κείμενα Ελληνικά και ξένα, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, υποσ.1, σ.839. Επίσης, βλ. γενικά για την Οικουμενική διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, The Universal Declaration of Human Rights: A Commentary, A.Eide, G.Alfredsson, G.Melander (eds.), Oslo, 1992, United Nations, European Wokshop on the Universal Declaration of Human Rights, New York, 1989, *Γ.Κασιμάτη,* Η Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε «ΝοΒ», 1989, σ.207, *Ν.Αντωνόπουλο,* Η Οικουμενική Διακήρυξις των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Μια τριακονταετία, Αθήνα, 1981, *Γ.Δασκαλάκη,* Η Οικουμενική Διακήρυξις των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα, 1953.

4. «Στις 10 Δεκεμβρίου, η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών εψήφισε στο Παρίσι την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ύστερα από 168 τροπολογίες και 150

δικαίωμα στην εκπαίδευση» και στην παρ.3 του ίδιου άρθρου, ότι «οι γονείς έχουν κατά προτεραιότητα (par priorité) το δικαίωμα να επιλέγουν το είδος της παιδείας που θα δοθεί στα παιδιά τους»[5].

Η Οικουμενική Διακήρυξη δεν είναι το πρώτο κείμενο που έφερε την ελευθερία και τα στοιχειώδη δικαιώματα του ατόμου στο επίπεδο των διεθνών σχέσεων και της αλληλεγγύης μεταξύ των εθνών. Τρία χρόνια πριν, ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών είχε θέσει τα δικαιώματα του ανθρώπου[6] και τις θεμελιώδεις ελευθερίες ως δικαιολογητικό λόγο της δημιουργίας του παγκόσμιου αυτού οργανισμού[7], όπως επίσης, ως βασική αρχή ή έναν από τους σκοπούς του[8]. Η μέριμνα για την ανάπτυξη και την πρόοδο των δικαιωμάτων και των ελευθεριών αυτών ορίστηκε ως μια από τις λειτουργίες που πρέπει να εξυπηρετούν τα όργανα των Ηνωμένων Εθνών[9]. Παρά το γεγονός αυτό, οι συντάκτες του Χάρτη δεν επιχείρησαν να καθορίσουν τα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες του ανθρώπου, αρκούμενοι σε μια γενική αναφορά. Έρχεται λοιπόν η Διακήρυξη μ' ένα σύνολο 30 άρθρων να διατυπώσει με τρόπο συστηματικό ποια είναι, σύμφωνα με τη γενική αντίληψη της παγκόσμιας κοινότητας των εθνών, αυτά τα δικαιώματα, που πρέπει να εξασφαλιστούν στους ανθρώπους «χωρίς διάκριση φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας».

ψηφοφορίες. Από τα 58 Κράτη που ήταν τότε μέλη του Ο.Η.Ε., και από τα 56 των οποίων οι αντιπροσωπείες ήταν παρούσες -μια ήταν και η ελληνική- κανένα δεν καταψήφισε τη Διακήρυξη. Οχτώ ωστόσο, απείχαν της ψηφοφορίας. Ήταν η πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., η Λευκορωσία, η Ουκρανία, η Πολωνία, η Τσεχοσλοβακία, η Γιουγκοσλαβία, η Νοτιοαφρικανική Ένωση και η Σαουδική Αραβία. Όταν τελείωσε η ψηφοφορία ο πρόεδρος της Συνέλευσης Χέρμπερτ Έβατ συνόψισε τη σημασία του Ψηφίσματος λέγοντας : «Είναι η πρώτη φορά που μια οργανωμένη κοινότης εθνών καταρτίζει μια Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Το έγγραφο αυτό παίρνει τη δύναμή του από το κύρος που του προσδίδει το σύνολο των Ηνωμένων Εθνών. Εκατομμύρια ανθρώπων, ανδρών γυναικών και παιδιών, απ' όλα τα μέρη της οικουμένης θα βρίσκουν σ' αυτό βοήθεια, οδηγία και έμπνευση». Βλ. *Φ.Βεγλερή*, Άρθρα 1974-1981, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα, 1982, σ.185.

5. Βλ. *Γ.Μιχαηλίδη-Νουάρο,* Το δικαίωμα εκπαιδεύσεως κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δ.Α. (άρθρ.2 του 1ου πρωτοκόλλου της Ευρ.Συμβ.) σε Σύμμεικτα προς τιμήν Φ.Βεγλερή, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα, 1988, σ.1.

6. Βλ. γενικά για τα ανθρώπινα δικαιώματα, *R.Beddard,* Human Rights and Europe, Sweet and Maxwell, London, 1980, *M.D.Beatty (Ed.)*, Human Rights and Judicial Review: A Comparative Perspective, M.Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/London, 1994, *F.Casrberg,* The European Convention on Human Rights, Leiden, 1984.

7. Βλ. προοίμιο, παρ.β΄.

8. Άρθρ.1 παρ.1.

9. Άρθρ.13 παρ.1, 55, 62 παρ.2, 68 και 76γ.

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Η αναγνώριση και συγκεκριμενοποίηση του δικαιώματος στην εκπαίδευση περιλαμβάνει όλες εκείνες τις μορφές ή τους τρόπους συμβολής που οδηγούν στην πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου και δεν περιορίζονται μόνο στην απλή μετάδοση γνώσεων, μέσα στα πλαίσια ενός σχολικού περιβάλλοντος[10]. Τη γενική αναγνώριση του δικαιώματος στην εκπαίδευση, δικαιώματος που συνδυάζεται τόσο με την αρχή της ισότητας όσο και την αρχή της μη διάκρισης (άρθρ.2 της Οικουμενικής Διακήρυξης), ακολουθεί η πρόβλεψη της υποχρεωτικής και της δωρεάν παροχής της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Επιδιώκεται επίσης στην ίδια διάταξη (άρθρ.26 παρ.1), αφενός μεν η εξασφάλιση της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης και αφετέρου η δυνατότητα ίσης πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση.

Η τελευταία διάταξη του άρθρ.26 κατοχυρώνει το δικαίωμα των γονέων να επιλέγουν για τα παιδιά τους τον τρόπο άσκησης του συγκεκριμένου δικαιώματος, δηλαδή το είδος της μόρφωσης που θα τους δοθεί, χωρίς ειδικότερη αναφορά στην επιλογή ανάμεσα στα δημόσια και τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια[11]. Προχωρώντας περισσότερο, η ίδια Διακήρυξη προβλέπει στο άρθρ.27 παρ.1, ότι «ο καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει ελεύθερα στην πνευματική ζωή της κοινότητας, να απολαμβάνει τις καλές τέχνες και να μετέχει στην επιστημονική πρόοδο και στα αγαθά της». Πρέπει να σημειωθεί, ότι η Οικουμενική Διακήρυξη είναι, ως προς όλα τα είδη δικαιωμάτων που κατοχυρώνει, αρκούντως ασαφής και προγραμματική. Η μεταφορά δε των δικαιωμάτων αυτών σε μεταγενέστερα συμβατικά κείμενα, τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο, όπως το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα[12] , όσο και σε περιφερειακό, όπως ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης του 1961, δεν μετέβαλλε ουσιαστικά αυτή την κατεύθυνση[13].

---

10. Βλ. σχετικά, *Κ.Ν.Κυριαζόπουλο*, Περιορισμοί στην Ελευθερία Διδασκαλίας των Μειονοτικών Θρησκευμάτων, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1999, υποσ.551, σ.242.

11. Βλ. *Κυριαζόπουλο*, op.cit., σ.242.

12. Υιοθετήθηκε το 1966 από την Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών και επεξεργάστηκε από την Επιτροπή τω Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Βλ. *D.Mc Goldrick,* The Human Rights Committee: Its role in the development of the International Covenant on Civil and Political Rights, Oxford, 1991, *M.Nowak*, U.N. Covenant on Civil and Political Rights, CCPR Commentary, Kehl/Strasbourg/Arlington, 1993, L.Henkin (Ed), The International Bill of Rights: The Covenant on Civil and Political Rights, New York, 1984.

13. Θα μπορούσε να αναφερθεί ως παράδειγμα η διάταξη του άρθρ.29 παρ.2 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που αναφέρεται περί του γενικού καλού μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η συγκεκριμένη διάταξη θεωρείται δυσανάγνωστη και αυτό γιατί «... το τι είναι δημοκρατική κοινωνία, μπορούμε πιθανώς να το ανιχνεύσουμε σε ομάδες Κρατών που έχουν όμοιες αντιλήψεις, ενώ αυτό είναι δυσχερέστατο στα Ηνωμένα Έθνη όπου συνωθούνται όλα τα

II. Το δικαίωμα εκπαίδευσης κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρ.2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης).

1. Γενικά.

Το δικαίωμα κάθε ατόμου για μόρφωση αναγνωρίσθηκε και από άλλες διατάξεις του Διεθνούς Συμβατικού Δικαίου, όπως το άρθρ.10 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη του Συμβουλίου της Ευρώπης[14], το οποίο ρυθμίζει ειδικότερα το δικαίωμα της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Επίσης, στην παρ.1 του άρθρ.28 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, αναγνωρίζεται το ατομικό και συγχρόνως κοινωνικό και πολιτιστικό δικαίωμα του παιδιού στην εκπαίδευση. Μεταξύ άλλων, η άσκηση αυτού του δικαιώματος, σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, πρέπει να πραγματώνεται στη βάση της ισότητας των ευκαιριών. Επίσης, η στοιχειώδης εκπαίδευση πρέπει να είναι υποχρεωτική και δωρεάν για όλους[15]. Οι διάφορες μορφές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης πρέπει να είναι προσιτές σε κάθε παιδί, με προοδευτική τη θέσπιση της δωρεάν παιδείας. Τα φυσικά ή νομικά πρόσωπα έχουν την ατομική ελευθερία να ιδρύουν και να διευθύνουν ιδιωτικά εκπαιδευτήρια.

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 4 Νοεμβρίου 1950, υπό την επίδραση της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, και ειδικότερα το άρθρ.2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της σύμβασης αυτής[16], περιέλαβε την ακόλουθη διάταξη[17]: «Ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή[18]. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των

καθεστώτα και οι περισσότερες ιδεολογίες». Βλ. σχετικά *Ε.Ρούκουνα*, Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκδ. Εστία, 1995, σ. 74.

14. Που κυρώθηκε από το ν. 1426/1984.

15. Βλ. *Κυριαζόπουλο*, op.cit., σ.246.

16. Αυτή καταρτίστηκε της 20 Μαρτίου 1952.

17. Κατά την επίσημη μετάφραση.

18. Βλ. αναφορές στο άρθρ.2 Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ, *Δ.Ευρυγένη/Β.Σκουρή*, Τα συνταγματικά όρια των νομοθετικών επεμβάσεων στην ελευθερία της ιδιωτικής γενικής εκπαιδεύσεως, σε «Αρμενόπουλο», 39, 1985, σ.372 και 373. *Ευρυγένη/Αντ.Μανιτάκη*, Η συνταγματική προστασία της ιδιωτικής επαγγελματικής ή άλλης ειδικής εκπαίδευσης, σε «ΕΕΕυρΔ», 6, 1986, σ.936, *Σκουρή*, Η εκπαίδευση στο σύστημα ... op.cit., σ.48, *του ιδίου*, Δίκαιο της παιδείας, δεύτερη έκδοση, εκδ. Σάκκουλα Θεσσαλονίκη, 1995, σ.22. *Δ.Τσάτσο/Ανδρ.Λοβέρδο/Ν.Κανελλόπουλο*, Σύνταγμα και ιδιωτική παιδεία, σε «ΤοΣ», 18, 1992, σ.89 και 90.

αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι τη μόρφωσιν και την εκπαίδευσιν[19] ταύτην συμφώνως προς τα ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις»[20].

Η απλή ανάγνωση των δύο αυτών διεθνών πράξεων, άμεσα μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι, η Οικουμενική Διακήρυξη διαφέρει από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση σε δύο σημεία που δικαιολογούνται από τη διαφορετική νομική τους φύση. Η Οικουμενική Διακήρυξη, κατά την επικρατούσα γνώμη, περιέχει απλώς μια εξαγγελία αρχών που δεν γεννούν υποχρεώσεις, ενώ οι διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης είναι για τα συμβαλλόμενα μέρη νομικά ισχυρές και υποχρεωτικές[21]. Η μεν πρώτη αναγνωρίζει, με μια ευρεία θετική διατύπωση, το δικαίωμα εκπαίδευσης «καθένας έχει δικαίωμα στην εκπαίδευση», κάνοντας λόγο, κατά τρόπο γενικό και αόριστο, για το δικαίωμα των γονέων να επιλέγουν κατά προτίμηση το είδος της εκπαίδευσης των παιδιών τους, ενώ η δεύτερη ορίζει ειδικότερα ότι τα συμβαλλόμενα Κράτη οφείλουν να σέβονται το δικαίωμα των γονέων για μόρφωση των παιδιών τους, σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις.

Ως προς τη διατύπωση της συγκεκριμένης διάταξης της Ευρωπαϊκής Σύμβασης που αφορά το δικαίωμα των γονέων να προσδιορίζουν τη θρησκευτική

---

19. Η μόρφωση είναι η συνολική διαδικασία, με την οποία οι μεγαλύτεροι προσπαθούν, σε κάθε κοινωνία να μεταβιβάσουν στους νεωτέρους τις πεποιθήσεις τους, τα έθιμα και άλλες αξίες, ενώ η διδασκαλία και η εκπαίδευση αποσκοπούν, κυρίως, στη μετάδοση γνώσεων και τη διανοητική κατάρτιση. Βλ. *Κυριαζόπουλο*, op.cit., σ.247 και 248, *Α.Βερνάρδο*, όπου υποστηρίζει ότι η παιδεία αναλύεται σε ένα πρόγραμμα μακρόχρονης, πλήρους και συστηματικής απασχόλησης αναφορικά με ένα curiculum δέσμης μαθημάτων και με τη διάπλαση της προσωπικότητας. Βλ. Το δικαίωμα εγκαταστάσεως στις Χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας αναφορικώς με την ίδρυση ιδιωτικών σχολών ξένων γλωσσών, σε «ΕλλΔ», 28, 1987, σ.1412, *Σ.Περράκη,* Η ελευθερία εγκαταστάσεως ξένου σχολείου γενικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Νομικό πλαίσιο και λειτουργικό πρότυπο, Απόφ. Σ.τ.Ε. 14/1988 (Ολομ.) σε «ΕΕυρΚ», 3, 1988, υποσ.2, σ.246.

20. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο πρώτο εδάφιο του εν λόγω άρθρου, γίνεται λόγος για την εκπαίδευση, ενώ στο δεύτερο εδάφιο, για τη μόρφωση και την εκπαίδευση. Η εννοιολογική διαφορά ανάμεσα στη «μόρφωση» και την «εκπαίδευση» διευκρινίζεται στην απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 25 Φεβρουαρίου 1982, Campbell et Cosans εναντίον του Ηνωμένου Βασιλείου. Βλ. *P.Kempees*, A systematic guide to the case-law of the European Court of Human Rights, Martinus Nijhoff, The Hague, 1996, p.1311-1316.

21. «Λόγω της νομικής αυτής φύσεως της Ευρωπαϊκής Σύμβασης και, επειδή η διάταξη της Οικουμενικής Διακήρυξης που αναγνωρίζει σε κάθε άτομο το δικαίωμα εκπαίδευσης, θα ήταν δυνατό να ερμηνευτεί ότι δημιουργεί για τα συμβαλλόμενα Κράτη πρόσθετες και πολύ δαπανηρές υποχρεώσεις για την εκπαίδευση πολλών νέων κατηγοριών προσώπων, η διάταξη αυτή δεν έγινε δεκτή και τελικά προτιμήθηκε η αρνητική διατύπωση «ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή», βλ. *Μιχαηλίδη-Νουάρο,* op.cit., σ.3.

και ηθική μόρφωση των παιδιών τους[22], πρέπει να σημειωθεί, ότι στις προπαρασκευαστικές εργασίες υποστηρίχθηκε ότι η σύμβαση αυτή έπρεπε να περιοριστεί στην αναγνώριση μόνο των πολιτικών δικαιωμάτων, τα οποία είναι ουσιώδη για τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, και να μην επεκταθεί στα θέματα οικογενειακών δικαιωμάτων, όπως του δικαιώματος των γονέων για τη θρησκευτική και ηθική αγωγή των νέων. Η γνώμη ωστόσο αυτή δεν επικράτησε εξ αιτίας των διδαγμάτων από την πρόσφατη ιστορία των ολοκληρωτικών Κρατών, τα οποία, αφενός μεν, απαγόρευαν με ρατσιστικούς νόμους το γάμο σε ορισμένα άτομα, εξ αιτίας της φυλής ή της θρησκείας τους, και αφετέρου, υποχρέωναν τα παιδιά και τους νέους να προσχωρήσουν στις οργανώσεις του κυβερνώντος κόμματος, διαποτίζοντάς τα με την ιδεολογία και το φανατισμό, αφαιρώντας από αυτά κάθε ελευθερία βούλησης και κρίσης. Για να αποτραπεί ο κίνδυνος της επανάληψης παρόμοιων καταστάσεων, οι συντάκτες της Ευρωπαϊκής Σύμβασης περιέλαβαν στον κατάλογο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, όχι μόνο την ελευθερία της σύναψης του γάμου για όλα τα άτομα[23], αλλά και το δικαίωμα των γονέων για επιλογή της θρησκευτικής και ηθικής μόρφωσης των παιδιών τους. Το δικαίωμα λοιπόν των γονέων, χωρίς να πάψει να είναι ένα οικογενειακό δικαίωμα, συμπεριλήφθηκε στην τάξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, στοχεύοντας στη διασφάλιση της λειτουργίας μιας δημοκρατικής πλουραλιστικής κοινωνίας, αποτελούμενης από πολίτες με ελεύθερο φρόνημα, γνώμη και κρίση[24].

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση και το Α' Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ της επικυρώθηκαν αρχικά στη χώρα μας με το ν.2329/1953 και μετά την πτώση της δικτατορίας με το ν.δ.53/1974. Συνεπώς, σύμφωνα με το άρθρ.28 παρ.1 του Συντάγματος του 1975/1986 «αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου». Η έννοια και η έκταση της εφαρμογής του εν λόγω άρθρ.2 Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ[25] έχει απασχολήσει

---

22. Βλ. αναλυτικά πιο κάτω, Κεφ. Δέκατο, ΙΙΙ, σ. 234

23. Χωρίς διάκριση φυλής, θρησκείας, πολιτικών πεποιθήσεων κ.α. (βλ. άρθρ.12 σε συνδυασμό με το άρθρ.14 της ΕΣΔΑ).

24. Βλ. *Μιχαηλίδη-Νουάρο,* op.cit., σ.3 και 4.

25. Για το άρθρ.2 του Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ, βλ. *Fr.Jacobs/R.White,* The European Convention on Human Rights, 2nd edition, Clarendon Press, Oxford, 1996, p.260-268. *A.Robertson/J.Merrills,* Human Rights in Europe: A study of the European Convention on Human Rights, 3rd edition, St. Martin's Press, New York, 1993, p.218-224. *J.Fawcett,* The application of the European Convention on Human Rights, 2nd edition, Clarendon Press, Oxford, 1987, p.411-416. *P. van Dijk/G. van Hoof,* Theory and practice of the European Convention on Human Rights, 3rd

επανειλημμένα τη νομολογία των δύο δικαστικών οργάνων του Συμβουλίου της Ευρώπης, δηλαδή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η ερμηνεία του άρθρου αυτού γίνεται αναγκαία, με βάση τη νομολογία των δύο πιο πάνω δικαστικών οργάνων, εξετάζοντας ειδικότερα τη φύση του δικαιώματος για εκπαίδευση, το περιεχόμενο και την έκταση του δικαιώματος αυτού καθώς και τους φορείς του.

2. Η φύση του δικαιώματος.

Το δικαίωμα του κάθε ατόμου για εκπαίδευση αναγνωρίζεται από το άρθρ.2 παρ.1 Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ με αρνητική διατύπωση, «ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή», ως ένα δικαίωμα του ανθρώπου και συνεπώς έχει μια «υπερθετική ισχύ». Αυτό σημαίνει αφενός μεν ότι το δικαίωμα αυτό ισχύει σε όλα τα συμβαλλόμενα Κράτη, έστω κι αν δεν έχει αναγνωρισθεί με διάταξη εσωτερικού δικαίου, αφετέρου δε ότι στη χώρα μας δεν είναι δυνατό να καταργηθεί με διάταξη ενός κοινού νόμου. Το δικαίωμα αυτό ανήκει, όχι μόνο στους έλληνες πολίτες, αλλά και στους αλλοδαπούς που βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία του ελληνικού Κράτους[26]

Η αρνητική όμως διατύπωση της πρώτης παραγράφου του εν λόγω άρθρου οδήγησε στην ανάπτυξη τριών απόψεων:

Η πρώτη άποψη υποστήριξε ότι το δικαίωμα για εκπαίδευση είναι, κατά το γράμμα και το πνεύμα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, ένα αμυντικό δικαίωμα που επιβάλλει στα συμβαλλόμενα Κράτη και στους τρίτους μια αποχή (status negativus), δηλαδή την υποχρέωση να αποφύγουν κάθε ενέργεια που μπορεί να αποστερήσει ένα άτομο από την απόλαυση του δικαιώματος αυτού.

Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη[27], το δικαίωμα για εκπαίδευση αποτελεί για

---

edition, Kluwer Law International, The Hague, 1998, p.346-355. *A.Lester / D.Pannik*, Independent Schools and the European Convention on Human Rights, London, 1982, p.7 επ.

26. Άρθρ.1 ΕΣΔΑ.

27. «Την γνώμη αυτή υποστήριξε ο καθηγητής Γ.Μαριδάκης, ως δικαστής του Ευρ.ΔΔΑ. Βλ. στην απόφ. της 23 Ιουλίου 1968 (affaire linguistigue en Belgique) την opinion individuelle σ.98. Η γνώμη αυτή δεν μπορεί να γίνει δεκτή γιατί αντίκειται στις προπαρασκευαστικές εργασίες της Ευρωπαϊκής Σύμβασης από τις οποίες προκύπτει ότι η τελική διατύπωση του άρθρ.2 (όπως έχει σήμερα) έγινε δεκτή με το σκοπό να καταστήσει σαφές ότι το άρθρο αυτό δεν αποτελεί μια απλή

κάθε άνθρωπο ένα δικαίωμα αναπαλλοτρίωτο και απαραβίαστο. Η φράση «ότι ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή» αποτελεί μια κατευθυντήρια αρχή (standard juridique), που το Κράτος οφείλει να τηρήσει «κατά την άσκηση των λειτουργιών που θα αναλάβει, στο πεδίο της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως».

Τέλος, σύμφωνα με την τρίτη άποψη, στην οποία προσανατολίζεται και η νομολογία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το δικαίωμα για εκπαίδευση έχει μικτή φύση. Από τη μια πλευρά είναι «ατομικό» αμυντικό δικαίωμα, επιβάλλοντας στα Κράτη να απέχουν από ενέργειες που παρεμποδίζουν τη μόρφωση και την εκπαίδευση του ατόμου. Ταυτόχρονα είναι και κοινωνικό δικαίωμα[28], που επιβάλλει στα Κράτη τη θετική υποχρέωση της παροχής[29] της δημόσιας εκπαίδευσης, με δικές τους δαπάνες, όπως αυτή προβλέπεται κάθε φορά από την εσωτερική νομοθεσία κάθε Κράτους[30]. Και αυτό, υπό τον όρο ότι η εκπαίδευση αυτή σέβεται τις θρησκευτικές

οδηγία (directive) ή σύσταση (recommendation), αλλά ότι ιδρύει μια υποχρέωση δεσμευτική για τα συμβαλλόμενα Κράτη». Βλ. *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, op.cit., υποσ.7, σ.6.

28. Από κοινωνιολογική και φιλοσοφική άποψη ο J.Schwärtlander, (βλ. Menschenrechte und Demokratie, Band 2, 1981, σ.220 επ.), υποστηρίζει, ότι το δικαίωμα για εκπαίδευση, όπως και το δικαίωμα της αξιοπρέπειας του ανθρώπου δεν είναι ατομικιστικά δικαιώματα που αποβλέπουν μόνο στο συμφέρον του ατόμου, αλλά δικαιώματα με σκοπούς κοινωνικούς. Ο ίδιος προσθέτει επίσης, ότι τα δικαιώματα αυτά αποτελούν στη σύγχρονη εποχή «μια διαμαρτυρία εναντίον της δημοκρατιστικής (δηλ. της υπερδημοκρατικής) και οικονομιστικής τάσης προς ισοπέδωση και μεταβολή του ατόμου σε μονοδιάστατο άνθρωπο».

Αξιοσημείωτο είναι, ότι το δικαίωμα για εκπαίδευση και το δικαίωμα για εργασία (όπως ρυθμίζονται στα άρθρ.6 και 13 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα) έχουν προφανώς το χαρακτήρα κοινωνικών δικαιωμάτων. Βλ. *U.Scheuner,* στα Mèlanges R Cassin (Amicorum discipulorumque Liber), vol. III, 1971, p.263, βλ. σχετικά και *Μιχαηλίδη-Νουάρο,* op.cit., υποσ.8, σ.7. Βλ. επίσης για τα κοινωνικά δικαιώματα, *Μάνεση*, op.cit., σ.167 επ., *Γ.Βλάχο*, Κοινωνιολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, υποσ.2, σ.56 και 124 επ.

29. Βλ. σχετικά την απόφ. του Ευρ.ΔΔΑ, της 5 Νοεμβρίου 1976 (affaire Kjeldsen, B.Madsen Pedersen) παρ.49, σ.20, που δέχεται ότι η δεύτερη φράση του άρθρ.2 παρ.1 Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ υποχρεώνει τα Κράτη να διασφαλίσουν τη δυνατότητα ενός «εκπαιδευτικού πλουραλισμού» που είναι ουσιώδης για μια δημοκρατική κοινωνία (συνεπώς επιβάλλει στα Κράτη να έχουν ιδιαίτερα σχολεία ή τάξεις για τα παιδιά των διαφόρων θρησκευμάτων ή δογμάτων). Βλ. σχετικά και *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, op.cit., υποσ.9, σ.7.

30. Ο καθηγητής *Μάνεσης* υποστηρίζει ότι η υποχρέωση παροχής της δημόσιας εκπαίδευσης δεν εξαρτάται αποκλειστικά από την πρόβλεψή της, κάθε φορά, από την εθνική νομοθεσία, αλλά η μελλοντική τροποποίηση ή κατάργηση των νόμων που προστατεύουν συγκεκριμένα κοινωνικά δικαιώματα, κατά την ορθότερη γνώμη, δεν πρέπει να αντιβαίνει στις αυξημένης τυπικής ισχύος διατάξεις, συνταγματικές και συμβατικές, που αναγνωρίζουν τα ίδια δικαιώματα. Βλ. Ατομικές Ελευθερίες, Πανεπιστημιακές παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, δεύτερη έκδοση, εκδ.Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1979, σ.22 και 23.

και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων[31] και ανταποκρίνεται στις αρχές της δημοκρατικής κοινωνίας[32].

3. Το περιεχόμενο και η έκταση του δικαιώματος.

Η αμυντική ενέργεια του δικαιώματος για εκπαίδευση, σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, γεννά πάνω απ' όλα αξίωση έναντι του Κράτους, το οποίο οφείλει να αποφεύγει τη θέσπιση δυσμενών διακρίσεων ή μέτρων και να καταργεί τα τυχόν ισχύοντα παρόμοια μέτρα. Το Κράτος, δηλαδή, δεν πρέπει να θέτει φραγμούς στην εκπαίδευση σε ορισμένες κατηγορίες ατόμων προσδιοριζόμενες βάσει της φυλής, του φύλου, της θρησκείας, των πολιτικών πεποιθήσεων ή άλλων κριτηρίων που απαγορεύονται από το άρθρ.14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης. Από το εν λόγω άρθρο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, που θεμελιώνει την αρχή της καθολικότητας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, καθώς και από το άρθρ. 4 του Συντάγματος 1975/1986, με το οποίο θεμελιώνεται η αρχή της ισότητας ενώπιον του νόμου, και από τις διατάξεις του άρθρ.16 παρ.3 και 4 του Συντάγματος, που καθιερώνουν την υποχρεωτική εννιάχρονη στοιχειώδη εκπαίδευση και τη δωρεάν παιδεία των Ελλήνων στα κρατικά εκπαιδευτήρια όλων των βαθμίδων, συνάγεται ότι η ελληνική Πολιτεία υποχρεούται να παράσχει σ' όλα τα άτομα, που έχουν τις οριζόμενες από το νόμο σωματικές και πνευματικές ικανότητες, με κάθε πρόσφορο μέτρο, τόσο τη στοιχειώδη όσο και τις υπόλοιπες βαθμίδες εκπαίδευσης. Γίνεται εν τούτοις κατανοητό, ότι η απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων δεν εμποδίζει το νομοθέτη να απαιτήσει, για την εισαγωγή σ' ορισμένες ειδικές σχολές, ιδιαίτερες

---

31. Όπως ορίζεται ρητά στη δεύτερη φράση του άρθρ.2 Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ.

32. Η ορθότητα της γνώμης αυτής συνάγεται, όπως δέχτηκε το Ευρ.ΔΔΑ, πρώτον, από το γεγονός ότι σ' όλα τα συμβαλλόμενα Κράτη ίσχυε κατά την υπογραφή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης «ένα σύστημα εκπαιδεύσεως γενικό και επίσημο» στο οποίο αναφέρεται σιωπηρά η σύμβαση αυτή, και δεύτερον, από το κείμενο του άρθρ.2 του Α' Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ, το οποίο, παρά την αρνητική του διατύπωση, αναφέρει ρητά το δικαίωμα για εκπαίδευση και συνεπώς «εγγυάται σε κάθε άτομο το δικαίωμα να γίνει δεκτό στα υφιστάμενα σε μια δεδομένη στιγμή σχολικά ιδρύματα», δηλαδή αναγνωρίζει την ύπαρξη σε κάθε άτομο ενός δικαιώματος που υποχρεώνει τα Κράτη, όχι μόνο σε παράλειψη αλλά και στη θετική πράξη της παροχής εκπαίδευσης. (Ο όρος ή ρήτρα ότι τα λαμβανόμενα από τα Κράτη μέτρα για την εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης πρέπει να ανταποκρίνονται στις αρχές μιας δημοκρατικής κοινωνίας προκύπτει από τα άρθρ.14 και 17 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης και αναγράφεται ρητά στα άρθρ.6 παρ.2, 8 παρ.2, 9 παρ.2, 10 παρ.2 και 11 παρ.2 της ίδιας Σύμβασης. Επίσης, για την έννοια της «ρήτρας της δημοκρατικής κοινωνίας», βλ. *Βεγλερή*, Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων του ανθρώπου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1982, σ.78 επ.

ιδιότητες και ικανότητες[33] όπως στις κρατικές σχολές του στρατού, του ναυτικού, της αεροπορίας, τις σχολές εμποροπλοιάρχων, κλπ..

Η κοινωνική-διεκδικητική ενέργεια του δικαιώματος για την εκπαίδευση, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, γεννά την αξίωση των ατόμων να μετέχουν και να ωφελούνται από την εκάστοτε προσφερόμενη κρατική παιδεία, όταν συγκεντρώνουν από το νόμο τις προβλεπόμενες ιδιότητες. Η ενέργεια λοιπόν αυτή θεμελιώνει αξίωση έναντι του Κράτους να παράσχει τη γενική, επαγγελματική και ειδική εκπαίδευση στα υφιστάμενα εκάστοτε («σε μια δεδομένη στιγμή»)[34] κρατικά εκπαιδευτήρια, ενώ δεν υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα Κράτη να υποστούν τις δαπάνες της ίδρυσης νέων σχολείων και να παρέχουν οποιοδήποτε είδος εκπαίδευσης που επιθυμούν οι ενδιαφερόμενοι. Συνεπώς, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση, όπως συνάγεται από την πρώτη φράση του άρθρ.2 του Α' Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ, δεν υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα Κράτη σε δαπάνες ίδρυσης νέων σχολείων αλλά αφήνει στην εσωτερική νομοθεσία κάθε Κράτους την ευχέρεια να ρυθμίσει τα θέματα ίδρυσης και λειτουργίας των κρατικών εκπαιδευτηρίων, το πρόγραμμά τους και κάθε τι που αφορά την οργάνωσή τους.

Σε αρμονία με τη διάταξη αυτή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης το Σύνταγμα του 1975/1986, ορίζει στο άρθρ.16 παρ.2-8, σε αρμονία με το περιεχόμενο της συγκεκριμένης διάταξης της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, ότι αφενός μεν, η στοιχειώδης και οι υπόλοιπες βαθμίδες της εκπαίδευσης, καθώς και η επαγγελματική και κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση παρέχονται από το Κράτος, αφετέρου δε, επιτρέπεται η χορήγηση αδείας σε ιδιώτες για την ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, όχι όμως και ανώτατων σχολών, σύμφωνα με τους υπό το νόμο οριζόμενους όρους.

Όλα λοιπόν τα άτομα που τελούν υπό τη δικαιοδοσία ενός Κράτους και ανε-

---

33. Ο καθηγητής *Μιχαηλίδης-Νουάρος*, υποστηρίζει πως δεν αντίκεινται στις αρχές της καθολικότητας της Ευρωπαϊκής Σύμβασης (άρθρ.14) και της ισότητας του Συντάγματος (άρθρ.4) ο περιορισμός του αριθμού των εισαγομένων (numerus clausus) στις ανώτερες και ανώτατες σχολές, γιατί ο περιορισμός αυτός δικαιολογείται και επιβάλλεται από σοβαρούς λόγους γενικού συμφέροντος. Αντίθετα όμως, ένας παρόμοιος περιορισμός δεν επιτρέπεται να θεσπιστεί για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, γιατί αντιβαίνει στο άρθρ.16 παρ.3 του Συντάγματος, από το οποίο προκύπτει, όχι μόνο η υποχρέωση των γονέων για την εννιάχρονη στοιχειώδη εκπαίδευση των παιδιών τους, αλλά και η αντίστοιχη υποχρέωση του Κράτους να συντηρεί σε κάθε δήμο και κοινότητα τον αριθμό των σχολείων που είναι αναγκαίος για την παροχή της στοιχειώδους εκπαίδευσης σ' όλα τα δικαιούμενα παιδιά. Βλ. op.cit., σ.10.

34. Κατά την έκφραση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, (á un moment donné), βλ. απόφαση του Ευρ.ΔΔΑ, της 23 Ιουλίου 1968 (affaire linguistique en Belgique). Επίσης, βλ. σχετικά *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, op.cit., εδαφ. α΄, υποσ. 1, σ. 2.

ξάρτητα από το φύλο, τη θρησκεία και όλες τις υπόλοιπες διακρίσεις που αναγράφει το άρθρ.14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, έχουν τα ακόλουθα δύο ειδικότερα δικαιώματα, εφόσον συγκεντρώνουν τα υπό του νόμου οριζόμενα κάθε φορά προσόντα. Το πρώτο δικαίωμά τους συνίσταται στη δυνατότητα που έχουν να γίνουν δεκτά στα κρατικά εκπαιδευτήρια και να επωφεληθούν από την προσφερόμενη εκπαίδευση και το δεύτερο είναι το δικαίωμα της κατοχύρωσης και αναγνώρισης των ενδεικτικών, πτυχίων και διπλωμάτων που παρέχονται στους αποφοίτους των εκπαιδευτηρίων αυτών μετά την επιτυχή περάτωση των σπουδών τους. Το δικαίωμα αυτό, που είναι αυτονόητο για τους αποφοίτους των κρατικών εκπαιδευτηρίων, ισχύει επίσης και για τους αποφοίτους των ιδιωτικών σχολών υπό τους όρους που ορίζει πάντα ο νόμος[35].

Οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεύοντας το άρθρ.2 Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ, προσανατολίζονται στην κατ' αρχήν αποδοχή της άποψης, ότι η πρώτη φράση αυτού, υποχρεώνει απλώς τα Κράτη να δέχονται τα άτομα που έχουν το δικαίωμα, μόνο στα εκάστοτε υφιστάμενα εκπαιδευτήρια και δεν τα υποχρεώνει να υποστούν δαπάνες για την ίδρυση νέων εκπαιδευτηρίων ή νέων σχολικών συστημάτων ή για την επιχορήγηση ιδιωτικών σχολείων που ενδεχομένως θα επιθυμούσαν ορισμένα άτομα[36]. Ωστόσο, σε μια νεότερη απόφασή του, της 25 Φεβρουαρίου 1982[37] το

---

35. Οι οποίοι όμως δεν είναι δυνατό, όπως έκρινε το Συμβούλιο της Επικρατείας, να θεσπίζουν περιορισμούς που οδηγούν σε μια «κατ' ουσίαν αναίρεσιν» του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος της ίδρυσης ιδιωτικών σχολών (Απόφ. Σ.τ.Ε. 1685/1965 και 382/1980), βλ. *Π.Παραρά*, Σύνταγμα 1975 – Corpus, τομ.Α΄, άρθρ. 1-50, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982, σ.247 και 249 επ.

36. Βλ. την απόφ. ΕυρΔΔΑ της 23 Ιουλίου 1968, πιο πάνω, υποσ.27.

37. Η Μεγάλη Βρετανία, ως γνωστόν, κατά την υπογραφή του Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ, διατύπωσε την επιφύλαξη ότι αποδέχεται τη διάταξη της δεύτερης φράσης του άρθρ.2, μόνο στο μέτρο που η διάταξη αυτή μπορεί να εναρμονισθεί (est compatible) με την παροχή μιας αποτελεσματικής εκπαίδευσης και δεν συνεπάγεται υπέρμετρες δημόσιες δαπάνες. Η Βρετανική κυβέρνηση επικαλέσθηκε την επιφύλαξη αυτή, ενώπιον του Ευρ.ΔΔΑ, στην υπόθεση των κυριών Campbell et Cosans. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, στηριζόμενο και σε σύμφωνη γνώμη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, δέχθηκε τα ακόλουθα: πρώτον, ότι από τις λέξεις «θα σέβεται» (respectera), του εν λόγω άρθρ.2, συνάγεται μια θετική υποχρέωση των Κρατών να σέβονται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων, δεύτερον, ότι η επιβολή στους μαθητές σωματικών ποινών με μαστίγιο αντιβαίνει στις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων τους, τις οποίες είχαν υποχρέωση να σεβασθούν οι βρετανικές αρχές, και τρίτον, ότι η ανωτέρω επιφύλαξη της Μ. Βρετανίας (επί του άρθρ.2) δεν την απαλλάσσει από την υποχρέωση να σεβασθεί τις εν λόγω πεποιθήσεις, γιατί η υποχρέωση αυτή ήταν δυνατόν να τηρηθεί χωρίς υπέρμετρες δαπάνες, αλλά με άλλα μέσα, και ιδίως με την απαλλαγή ορισμένων μαθητών από τις σωματικές αυτές ποινές. Βλ. απόφ.Ευρ.ΔΔΑ, της 25 Φεβρουαρίου 1982 (affaire Campell et Cosans). Επίσης, βλ. σχετικά *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, op.cit., εδαφ. γ΄, υποσ. 1, σ. 2. Παρόμοια λύση

Δικαστήριο αυτό, υιοθέτησε μια πιο μετριοπαθή θέση και όρισε, ότι από τη δεύτερη φράση του εν λόγω άρθρου, προκύπτει υποχρέωση των συμβαλλομένων Κρατών να λάβουν τα προσήκοντα από τις περιστάσεις μέτρα, τα αναγκαία για να δοθεί στα παιδιά μια εκπαίδευση, που δε συνεπάγεται υπέρμετρες δαπάνες και είναι σύμφωνη με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων τους (π.χ. να απαλλάξουν ορισμένους μαθητές από ακατάλληλα γι' αυτούς μαθήματα ή να ιδρύσουν ιδιαίτερα τμήματα στις τάξεις των σχολείων)[38].

4. Φορείς του δικαιώματος.

Σκοπό της Ευρωπαϊκής Σύμβασης αποτελεί η διασφάλιση του δικαιώματος για εκπαίδευση σε όλα τα άτομα, τα οποία έχουν τα προσόντα για γενική ή ειδική εκπαίδευση, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της σύγχρονης δημοκρατικής κοινωνίας, της αρχές της ισότητας, της ανεξιθρησκείας και του κοινωνικού Κράτους. Επιπλέον, η κατάργηση κάθε περιοριστικού μέτρου, το οποίο θα παρεμπόδιζε την εκπαίδευση ορισμένων ατόμων λόγω του φύλου, της φυλής, της θρησκείας, των πολιτικών φρονημάτων και άλλων διακρίσεων.

Σύμφωνα λοιπόν με τις διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης και του Ελληνικού Συντάγματος του 1975/1986, η πρώτη κατηγορία ατόμων που έχει δικαίωμα εκπαίδευσης στη χώρα μας σε σχολεία κρατικά ή ιδιωτικά, είναι οι έλληνες πολίτες (άρθρ.16 παρ. 3, 4 και 7 και άρθρ.8 Σ.), που έχουν τις φυσικές και πνευματικές ιδιότητες και τα οριζόμενα από τους ελληνικούς νόμους προσόντα για να εισαχθούν στις σχολές της στοιχειώδους, της μέσης και της ανώτατης παιδείας καθώς και στις σχολές της επαγγελματικής και της ειδικής εκπαίδευσης[39].

δέχτηκε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δ.Α. στην έκθεσή της, της 16 Μαΐου 1980, επί των αιτήσεων Campell et Cosans.

38. Το άρθρ.10 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτου ρυθμίζει λεπτομερώς το δικαίωμα της επαγγελματικής εκπαίδευσης και υποχρεώνει τα Κράτη να αναπτύσσουν, ανάλογα με τις ανάγκες, την Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση όλων των ατόμων, συμπεριλαμβανομένων και των ατόμων που μειονεκτούν σωματικά ή διανοητικά, να παρέχουν ή να προάγουν συστήματα μαθητείας των νέων, να αναπτύσσουν ανάλογα με τις συνθήκες τα κατάλληλα μέτρα και μέσα για την επαγγελματική εκπαίδευση και την επανεκπαίδευση των ενηλίκων εργαζομένων.

39. Η άποψη ότι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση προστατεύει μόνο το δικαίωμα για τη βασική (στοιχειώδη) εκπαίδευση δεν είναι ορθή, γιατί είναι αντίθετη στις αρχές της δημοκρατικής κοινωνίας και δεν βρίσκει έρεισμα ούτε στο κείμενο ούτε στις προπαρασκευαστικές εργασίες της Ευρωπαϊκής Σύμβασης. Την απόφαση αυτή φαίνεται ότι δέχθηκε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στην απόφ. 5962/1972. Βλ. *Μιχαηλίδη-Νουάρο,* op. cit., σ. 14.

Μια δεύτερη κατηγορία ατόμων που έχουν δικαίωμα εκπαίδευσης και ειδικότερα δικαίωμα επαγγελματικής εκπαίδευσης, σύμφωνα με το άρθρ.10 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτου, είναι τα ελληνικής ιθαγένειας μειονεκτούντα άτομα[40] π.χ. οι ανάπηροι, τυφλοί, κωφάλαλοι κ.λ.π.. Το δικαίωμα των ατόμων αυτών τους παρέχει την αξίωση να εισαχθούν στις υπάρχουσες στη χώρα μας σχολές και όχι να ζητήσουν την ίδρυση νέων σχολών.

Οι αλλοδαποί[41] αποτελούν μια τρίτη κατηγορία ατόμων. Από το άρθρ.1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης[42] σε συνδυασμό με το άρθρ.14 της ίδιας Σύμβασης[43] και με το άρθρ.5 του Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ[44], καθώς επίσης και με το άρθρ.5 παρ.2 του Συντάγματος 1975/1986[45], συνάγεται ότι οι αλλοδαποί που βρίσκονται εντός της ελληνικής επικράτειας μπορούν να κάνουν χρήση της ελληνικής παιδείας, γενικής, επαγγελματικής και ειδικής, και να εισαχθούν σ' όλες τις σχολές της στοιχειώδους, μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης, εφόσον βέβαια συγκεντρώνουν τα απαιτούμενα από τους ελληνικούς νόμους προσόντα[46]. Ωστόσο, οι αλλοδαποί, δεν έχουν το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της δωρεάν παιδείας (άρθρ.16 παρ.4 Σ.), που απολαμβάνουν οι Έλληνες πολίτες, με συνέπεια η

---

40. Το άρθρ.15 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτου αναφέρεται σε όλα τα πρόσωπα που μειονεκτούν σωματικά ή διανοητικά και επιβάλλει στα συμβαλλόμενα Κράτη την υποχρέωση να λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα για την επαγγελματική εκπαίδευση και την κοινωνική επαναπροσαρμογή τους. Για την έννοια των άρθρ.10 και 15 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτου, βλ. τις εισηγήσεις των V.Deprez και M.Bourlard, *Μιχαηλίδη-Νουάρο,* op.cit., υποσ.21, σ.13.

41. Ομογενείς και αλλογενείς. Βλ. για τις έννοιες αυτές, *Ι.Βούλγαρη*, Η διάκριση μεταξύ ομογενών και αλλογενών και η επίδρασή της στην απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας, σε «Αρμενόπουλο», 1999, σ.1354 επ., *Σ.Μεταλληνό*, «Έλλην το γένος» – «ομογενής», σε «ΝοΒ», 1973, σ.452 επ., *Ζ.Παπασιώπη-Πασιά*, Δίκαιο Καταστάσεως Αλλοδαπών, Γενικό μέρος, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2000, σ.26 επ.

42. Σύμφωνα με το οποίο τα αναγνωριζόμενα από τη Σύμβαση δικαιώματα ισχύουν για όλα τα άτομα που εξαρτώνται από τη δικαιοδοσία κάθε Κράτους.

43. Όπου ορίζεται ότι η χρήση των δικαιωμάτων αυτών πρέπει να εξασφαλίζεται ασχέτως ... εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης.

44. Σύμφωνα με το οποίο όλες οι διατάξεις του Πρωτοκόλλου ισχύουν ως διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης.

45. Με το άρθρο αυτό καθιερώνεται γενικά ο κανόνας της εξίσωσης των αλλοδαπών που διαμένουν στην Ελλάδα με τους ημεδαπούς.

46. Πάντως, όπως αποφάνθηκε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, απόφ. υπ'αριθμ.7671 επ., το άρθρ.2 του Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ δεν παρέχει σ' έναν αλλοδαπό το δικαίωμα της διαμονής σε μία χώρα για συνέχιση των ανωτάτων σπουδών του, και συνεπώς η άρνηση της παρατάσεως της άδειας διαμονής ενός αλλοδαπού σπουδαστού, δεν αποτελεί παραβίαση του δικαιώματος για εκπαίδευση, αλλά είναι μέτρο του ελέγχου της μεταναστεύσεως, βλ. *Μιχαηλίδη-Νουάρο,* op.cit., υποσ.23, σ.15.

έλλειψη αυτή να αποτελεί μια αξιοσημείωτη διαφορά μεταξύ των Ελλήνων πολιτών και των αλλοδαπών και συνεπώς οι δεύτεροι να είναι δυνατόν να υποχρεωθούν στην καταβολή διδάκτρων (μόνο για την τριτοβάθμια εκπαίδευση).

Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα του κατά πόσον οι κρατούμενοι στις φυλακές, προστατευόμενοι από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, έχουν δικαίωμα για εκπαίδευση. Το ερώτημα γεννήθηκε με αφορμή την προσφυγή ενός φυλακισμένου στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ο οποίος επικαλείτο ότι του ήταν αδύνατο να συνεχίσει στη φυλακή τις τεχνολογικές του σπουδές. Η Επιτροπή απέρριψε την προσφυγή[47], με το επιχείρημα, ότι σύμφωνα με την νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, το δικαίωμα για εκπαίδευση ισχύει μόνο για τα υφιστάμενα εκπαιδευτήρια και δεν υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα Κράτη στην ίδρυση νέων ανωτέρων σχολών ή στη δημιουργία νέων ευκαιριών εκπαίδευσης[48].

III. Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα.

Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα υπογράφτηκε στη Νέα Υόρκη το 1966[49], με τη φροντίδα των Ηνωμένων Εθνών, ορίζοντας στο προοίμιό του ότι αυτό είναι «ένα κοινό βάθρο πορείας όλων των λαών και όλων των εθνών». Τα κράτη-μέλη του Συμφώνου αυτού αναγνωρίζουν ότι η βάση της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο στηρίζεται στην αναγνώριση της έμφυτης αξιοπρέπειας και των ίσων και αναφαίρετων δικαιωμάτων όλων των μελών της ανθρώπινης κοινωνίας. Το ιδανικό κάθε ανθρώπινης ύπαρξης μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εφ' όσον

---

47. Απόφ. υπ'αριθμ. 5962/1972 της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, op.cit., υποσ. 39.

48. Ένα πρόσθετο επιχείρημα υπέρ της ίδιας λύσης είναι ότι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα για εκπαίδευση, είχε υπόψη της το γενικό εκπαιδευτικό σύστημα των διαφόρων Κρατών και απέβλεπε στη ρύθμισή του «συνήθως συμβαίνοντος» (quod plerumge fit) δηλαδή στη διασφάλιση της εκπαίδευσης των ατόμων που ζουν υπό τις κανονικές συνθήκες της προσωπικής ελευθερίας και όχι των ατόμων που κρατούνται στις φυλακές, των οποίων η «εκπαίδευση» ή «αναμόρφωση» είναι θέμα της σωφρονιστικής πολιτικής (και του σωφρονιστικού κώδικα), ξένο προς το γενικό εκπαιδευτικό σύστημα. Βλ. για την επιβαλλόμενη επιμόρφωση των κρατουμένων στις φυλακές *Σ. Αναγνωστάκη*, Η επιβαλλόμενη επιμόρφωση των κρατουμένων, σε «ΝοΒ», τομ. 32, 1984, σ. 1475 (2η στήλη) και 1481.

49. 19 Δεκεμβρίου. Έχει επικυρωθεί από 136 Κράτη συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας. Η χώρα μας το επικύρωσε στις 16 Αυγούστου 1985.

δημιουργηθούν προϋποθέσεις, με τις οποίες ο καθένας θα μπορεί να απολαμβάνει τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά, καθώς επίσης και τα αστικά και πολιτικά του δικαιώματα[50].

Το άρθρ.13[51] του εν λόγω Συμφώνου αναγνωρίζει το ρυθμιστικό ρόλο του Κράτους, περιλαμβάνοντας διεξοδικές ρυθμίσεις του δικαιώματος στην εκπαίδευση, ώστε να «διασφαλιστούν τα ελάχιστα εκπαιδευτικά πρότυπα που έθεσε το Κράτος»[52], έχοντας ως στόχο τη δημιουργία μιας εκπαίδευσης που να παρέχει τις δυνατότητες ενεργού συμμετοχής όλων των προσώπων σε μια ελεύθερη κοινωνία.

Σύμφωνα με το άρθρο αυτό, τα συμβαλλόμενα Κράτη με την λήψη μέτρων, όπως η παροχή υποχρεωτικής, δωρεάν[53], βασικής εκπαίδευσης, η γενίκευση της μέσης εκπαίδευσης, στην οποία περιλαμβάνεται η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, ώστε να καθίσταται ευχερής σε όλους, έχουν ως πρωταρχικό ρόλο την εξασφάλιση της πλήρους άσκησης του δικαιώματος στην εκπαίδευση. Στη συνέχεια, τα συμβαλλόμενα Κράτη δεσμεύονται περισσότερο αναλαμβάνοντας συγκεκριμένες υποχρεώσεις. Για παράδειγμα, επιβάλλεται να προνοήσουν για τη δημιουργία επαρκούς συστήματος υποτροφιών και τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης του διδακτικού προσωπικού[54].

Επίσης, στο ίδιο άρθρο, αναφέρεται το δικαίωμα των γονέων να εκλέγουν για τα παιδιά τους ιδρύματα που δεν ανήκουν ή δεν υπάγονται στο Δημόσιο και να εξασφαλίζουν τη θρησκευτική και ηθική μόρφωση των παιδιών τους, σύμφωνα προς τις ίδιες τους πεποιθήσεις[55], ενώ δε θίγεται η ελευθερία των φυσικών και νομικών προσώπων να ιδρύουν και να διευθύνουν εκπαιδευτικά ιδρύματα με την επιφύλαξη ότι η παρεχόμενη εκπαίδευση θα είναι σύμφωνη προς τα ελάχιστα όρια και πρότυπα που τάσσονται από το Κράτος[56]. Τα κράτη-μέλη του Συμφώνου

---

50. Βλ. γενικά, *K.Vasak/Ph.Alston* (Eds.), The International Dimensions of Human Rights, Paris 1982, *P.Sieghart*, The International Law of Human Rights, Oxfortd, 1990.

51. Βλ. *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ.1038.

52. Βλ. United Nations, A compilation on International Instruments, New York, 1988, p.7.

53. Άρθρ.13 παρ.2 εδαφ.α΄.

54. Άρθρ.13 παρ.2 εδαφ.ε΄.

55. Άρθρ.13 παρ.3.

56. Άρθρ.13 παρ.4. Συναφείς είναι ακόμη οι διατάξεις των άρθρ.14 και 15 του Συμφώνου. Βλ. *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ.1039, *Περράκη*, op.cit., σ.7 επ.

αναγνωρίζουν το δικαίωμα που έχει ο καθένας να συμμετέχει στην πνευματική ζωή, ν' απολαμβάνει τα αγαθά της επιστημονικής προόδου και των εφαρμογών της, να προστατεύονται τα ηθικά και υλικά του ενδιαφέροντα, που προέρχονται από κάθε επιστημονική, λογοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή[57].

Ας σημειωθεί, ότι ο ελληνικός κυρωτικός νόμος ν.1432/1985[58] απέδωσε στην ελληνική γλώσσα τον όρο culturel/cultural ως μορφωτικά (δικαιώματα).

Από την άλλη πλευρά, τα κράτη-μέλη αναγνωρίζουν ότι η απόλαυση των δικαιωμάτων και κατά συνέπεια του δικαιώματος στην εκπαίδευση, μπορεί να υποστεί νόμιμους περιορισμούς, αποκλειστικά και μόνο μέχρι του σημείου που συμβιβάζεται με τη φύση τους, για να εξυπηρετηθεί η γενική ευημερία μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία[59].

57. Άρθρ.15 παρ.1.

58. ΦΕΚ Α΄ 45.

59. Άρθρ.4.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΑΛΛΟΔΑΠΗ

Ι. Μεγάλη Βρετανία.

Είναι γνωστό, ότι η δομή του Βρετανικού εκπαιδευτικού συστήματος παρουσιάζει πολυπλοκότητα. Υπάρχουν διαφορές κυρίως στο επίπεδο οργάνωσης, διοίκησης και ελέγχου των σχολείων ανάμεσα στα εκπαιδευτικά συστήματα της Αγγλίας, της Ουαλλίας[1] και της Β.Ιρλανδίας[2]. Από την άλλη πλευρά, η Σκοτία[3] διαθέτει εκπαιδευτικό σύστημα που υπόκειται σε αυτόνομους μηχανισμούς.

Από την άνοδο των Συντηρητικών στην εξουσία[4], στα τέλη της δεκαετίας του

---

1. Στην Αγγλία και την Ουαλία η φοίτηση είναι υποχρεωτική από 5 έως 16 ετών. Η προβλεπόμενη από το νόμο εκπαίδευση διαιρείται σε τέσσερα βασικά στάδια. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση περιλαμβάνει τα βασικά στάδια 1 και 2. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση που περιλαμβάνει τα βασικά στάδια 3 και 4, προβλέπει τη φοίτηση μαθητών από 11 έως 18 ετών, αλλά είναι υποχρεωτική μόνο ως την ηλικία των 16 ετών.

2. Στη Βόρεια Ιρλανδία, η εκπαίδευση είναι υποχρεωτική από 4 έως 16 ετών. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση παρέχεται έως την ηλικία των 11-12 ετών, αφενός μεν σε σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, αφετέρου δε, σε προπαρασκευαστικά τμήματα των grammar schools. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση παρέχεται σε δύο ειδών σχολεία: στα grammar schools και στα secondary schools. Την αρμοδιότητα της οικονομικής συνδρομής των μαθητών μοιράζονται τα εκπαιδευτικά συμβούλια και τα συμβούλια των βιβλιοθηκών (Education and Library Boards).

3. Στη Σκοτία η υποχρεωτική εκπαίδευση χωρίζεται σε πρωτοβάθμια (από 5 έως 12 ετών) και δευτεροβάθμια (από 12 έως 16 ετών). Η κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση παρέχεται σε πολυκλαδικά σχολεία (comprehensive schools). Οι εκπαιδευτικές αρχές είναι υπεύθυνες για τον καθορισμό προτεραιοτήτων στις περιπτώσεις πλεονάζοντος αριθμού αιτήσεων, να παρέχουν στα παιδιά δωρεάν μεταφορά στο σχολείο, δωρεάν γεύματα και δωρεάν είδη ιματισμού, εάν το εισόδημα των γονέων τους είναι κατώτερο από ένα επίπεδο.

4. Στο Συνέδριο των Συντηρητικών στην πόλη Blackpool, το 1987, ένα χρόνο πριν από τον εκπαιδευτικό νόμο του 1988 (Education Act, 1988), η νεοσυντηρητική Αγγλίδα Πρωθυπουργός Margaret Thatcher, εξαγγέλλοντας το πρόγραμμα της Κυβέρνησής της για την «ριζική», κατ' αυτήν, αναμόρφωση της παιδείας, διατυπώνει μερικές από τις αδυναμίες του βρετανικού εκπαιδευτικού συστήματος με ιδιαίτερα σκληρά λόγια.

«... Παιδιά που θάπρεπε να ξέρουν πώς να εκφράζονται σε καλά Αγγλικά διδάσκονται πολιτικά συνθήματα. Παιδιά που χρειάζονται ενθάρρυνση –και τα παιδιά αυτά είναι πολλά- διδάσκονται ότι η κοινωνία μας δεν τους προσφέρει ένα καλό μέλλον. Όλα αυτά τα παιδιά εξαπατώνται γιατί στερούνται μιας καλής εκπαίδευση στη ζωή ...».

1970, στην Αγγλία, περισσότερο από κάθε άλλη χώρα της Ευρώπης επιχειρήθηκαν και, σε πολλά σημεία θεσπίσθηκαν, εκπαιδευτικά μέτρα που οδήγησαν στο Νόμο του 1988 της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης, ο οποίος αποτελεί το σημαντικότερο πλαίσιο νομοθεσίας μετά το Νόμο για την εκπαίδευση του 1944.

Ο Νόμος του 1944 εισήγαγε αυτό που στη Βρετανία αναφέρουν ως «εθνικό σύστημα με τοπική διοίκηση», μια τριμερή συνεργασία μεταξύ κεντρικής κυβέρνησης, τοπικής αυτοδιοίκησης και σχολείων ή κολεγίων. Το σύστημα αυτό επιβίωσε για 30 τουλάχιστον χρόνια. Ήταν μία περίοδος κατά την οποία η προσοχή και των δύο μεγαλυτέρων πολιτικών κομμάτων εστιαζόταν, στις αρχές μιας κοινωνικής πολιτικής, με σιωπηρή παραδοχή του προσανατολισμού στην πλήρη απασχόληση, τη μικτή οικονομία και τους διάφορους θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας[5], ανάμεσα στους οποίους ο Νόμος του 1944 κατείχε ξεχωριστή θέση.

Η δεκαετία του 1960 χαρακτηρίζεται από πνεύμα ιδιαίτερα προοδευτικό και η άποψη, η οποία υποστηρίζεται είναι, ότι «το εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει να προσφέρει τις μεγαλύτερες δυνατές ευκαιρίες ως δικαίωμα και όχι ως προνόμιο»[6].

Το 1965, με την Εγκύκλιο 10/1965 της Κυβέρνησης των Εργατικών, προωθήθηκε η παροχή εκπαίδευσης σε όλους, ανεξάρτητα από ικανότητα, με τη δημιουργία πολυκλαδικών σχολείων (comprehensive schools)[7] με αποτέλεσμα, ο αριθμός αυτών στη δεκαετία του 1960-1970, να ανέρχεται στα 1145[8].

Φτάνουμε στη δεκαετία του 1980, όπου η κυριαρχούσα ιδεολογία συνοψίζεται στη μεταφορά του ελέγχου από το δημόσιο τομέα στον ιδιωτικό. Το αίτημα για ριζικές αλλαγές στο υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα[9] είναι επιτακτικό.

Βλ. ανταπόκριση με τίτλο «Dramatic steps that will carry Britain forward», εφημ. «Times Educational Supplement», 14.10.1987.

5. Βλ. *Κ.Επισκοποπούλου*, Η παράδοση σε αναθεώρηση: Το Βρετανικό εκπαιδευτικό σύστημα στην εκπνοή του 20ου αιώνα, σε «Σύγχρονη Εκπαίδευση», 101, 1998, σ.68.

6. Βλ. *Επισκοποπούλου*, op.cit., σ.69.

7. Ο θεσμός των Πολυκλαδικών Λυκείων εισήχθηκε και στο δικό μας εκπαιδευτικό σύστημα, ν.1566/1985 άρθρ.2 παρ.2.

8. Βλ. *Επισκοποπούλου*, op.cit., σ.69.

9. Χαμηλό επίπεδο σπουδών, χαμηλές επιδόσεις σε βασικά μαθήματα, αναξιοκρατία, μετριότητα, εγκατάλειψη βασικών παραδοσιακών αρχών και αξιών κατά τον Άγγλο εκπαιδευτικό σχολιαστή του BBC John Clare, χαρακτηρίζουν τα αποτυχημένα «σχολεία σκανδάλου» της Μεγάλης Βρετανίας, της αντίστοιχης προς τις ΗΠΑ Ευρωπαϊκής χώρας του φιλελεύθερου πολιτικό-οικονομικού συστήματος. Βλ. στη μελέτη, *M. Mathiesen / G. Bernbaum*, The British Disease: A British Tradition, British Journal of Education Studies, vol. 37, No.2, 1988, p.131.

Με το Νόμο του 1988 της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης, εισάγεται το εθνικό αναλυτικό πρόγραμμα[10] (national curriculum) σταδιακά σε ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα. Με το Νόμο αυτό, προβλέπονταν ότι όλοι οι μαθητές ηλικίας 5-16 ετών, πρέπει να διδάσκονται εννέα μαθήματα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και δέκα στη δευτεροβάθμια[11]. Δίνεται έμφαση στα βασικά γνωστικά αντικείμενα, όπως γλώσσα, μαθηματικά και φυσικές επιστήμες, και τα αντίστοιχα μαθήματα ονομάζονται μαθήματα πυρήνα.

Η εισαγωγή του εθνικού αναλυτικού προγράμματος, δικαιολογήθηκε από την ανάγκη εξάλειψης των ασυνεπειών και ανισοτήτων που υπήρχαν μεταξύ των σχολείων. Ακόμη και αν ένα μάθημα υπήρχε στο κοινό πρόγραμμα περισσότερων σχολείων, δεν υπήρχε καμία εγγύηση ότι η διδακτική προσέγγιση θα είχε κάποια σχέση ως προς την ύλη, τη διδακτική μέθοδο, κ.α..

Ένα άλλο σημαντικό σημείο αλλαγής, ήταν η αποδυνάμωση των τοπικών εκπαιδευτικών αρχών (Local Education Authorities, LEA) και η ταυτόχρονη ενίσχυση του Υπουργείου Παιδείας, πράγμα που είχε προκαλέσει τις περισσότερες συζητήσεις. Τα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, μπορούσαν να «επιλέγουν» την έξοδο από τον έλεγχο της τοπικής εκπαιδευτικής υπηρεσίας και να υιοθετούν την κατάσταση του επιδοτούμενου.

Επίσης, θεσπίστηκε το δικαίωμα της γονικής επιλογής της εκπαίδευσης (δημόσιας ή ιδιωτικής) και του σχολείου[12] (parental choice), και το άνοιγμα της διαδικασίας εγγραφών των μαθητών σε οποιοδήποτε σχολείο (open enrolment). Συγχρόνως, παρεχόταν η δυνατότητα επιβολής διδάκτρων από τα σχολεία για οποιεσδήποτε πρόσθετες εκπαιδευτικές παροχές.

Στο βρετανικό εκπαιδευτικό σύστημα, η ιδιωτική εκπαίδευση κατέχει σημαντι-

---

10. Το 1993 πραγματοποιήθηκε η πρώτη αναθεώρηση των αρχών του Εθνικού Αναλυτικού Προγράμματος (Ε.Α.Π.), από τον τότε Πρόεδρο της Υπηρεσίας Σχολικών Αναλυτικών Προγραμμάτων και Αξιολόγησης Sir Ron Dearing, και η εισαγωγή του νέου, αρκετά απλοποιημένου Ε.Α.Π., έγινε το Σεπτέμβριο του 1995, ενώ η κυβέρνηση, λόγω της μεγάλης κλίμακας των αλλαγών και της σημασίας τους, δεσμεύτηκε να μην αλλάξει τίποτε σημαντικό για τα επόμενα πέντε χρόνια. Βλ. γενικά *C.Chitty,* The Education System Transformed, Baseline Books, Manchester, 1992.

11. Η διαφορά βρίσκεται στην ξένη γλώσσα που διδάσκεται μόνο στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

12. Υπάρχουν διαφόρων ειδών σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως επιδοτούμενα (grant-maintained schools), ανεξάρτητα εξειδικευμένα και ειδικά σχολεία.

κή θέση[13]. Η ανάπτυξή της οφείλεται σε μεγάλο ποσοστό στην αδυναμία του κρατικού εκπαιδευτικού συστήματος να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των μαθητών και των γονέων τους. Αναμφισβήτητα όμως, υπήρχε πάντα η ενθάρρυνση του θεσμού της ιδιωτικής εκπαίδευσης εκ μέρους της συντηρητικής παράταξης, στο πλαίσιο της ιδεολογικής της τοποθέτησης.

Τα ιδιωτικά σχολεία υπάγονται στον κρατικό έλεγχο. Ανώτερος κρατικός λειτουργός, οριζόμενος από τον Υπουργό Παιδείας, είναι επιφορτισμένος με τον έλεγχο των ιδιωτικών σχολείων, τα οποία λειτουργούν, είτε με τη μορφή ιδρύματος, είτε με τη μορφή επιχειρήσεων κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Πρόκειται για έναν έμμεσο κρατικό έλεγχο, ο οποίος, ενώ παλιότερα διεξαγόταν μέσω της κοινής πρακτικής των μεγάλων επιχειρήσεων να χορηγούν στα παιδιά των εργαζομένων δωρεάν υποτροφίες για φοίτηση στα ιδιωτικά σχολεία, σήμερα, απορρέει από το πρόγραμμα «Assisted Places Scheme» που θέσπισαν τα άρθρ.17 παρ.6 και 7 και 35 του Νόμου της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1988. Τα σχολεία που συμμετέχουν στο πρόγραμμα αυτό, πιστώνουν το σύνολο ή τμήμα των διδάκτρων, τα οποία αποδίδονται εκ των υστέρων από τον κρατικό προϋπολογισμό, σε τρόπο ώστε να τύχουν ιδιωτικής εκπαίδευσης και μαθητές οι οποίοι δεν έχουν την ανάλογη οικονομική δυνατότητα[14]. Στη Σκοτία, η οποία, με το Νόμο περί Εκπαίδευσης του 1981, θέσπισε ένα παρόμοιο σύστημα, το πρόγραμμα αυτό θεωρήθηκε ως προέκταση του δικαιώματος των γονέων να επιλέγουν ελεύθερα το σχολείο των παιδιών τους.

ΙΙ. Γαλλία

Στη Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη[15], το 1793, η οποία καθιερώνει τα δικαιώματα του ατόμου έναντι της κοινωνίας, θα συναντήσουμε για πρώτη φορά με έμφαση, την αναφορά της εκπαίδευσης σε Συνταγματικό κείμενο. Μετά τον χαρακτηρισμό της δημόσιας βοήθειας σε όσους

---

13. Βλ. σχετικά *Μ.Καραγεώργη*, Ο θεσμός της ιδιωτικής εκπαίδευσης στη Μεγάλη Βρετανία, σε «ΤοΣ», 1990, σ.563.

14. Βλ. *Ε.Μουαμελετζή*, Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου στη δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 81 και 82.

15. Βλ. γενικά *Η.Νικολόπουλο*, Οι γαλλικές διακηρύξεις του 18ου αιώνα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991.

την χρειάζονται, ως ιερού χρέους (άρθρ.21), το άρθρ.22[16] αποκαλεί την εκπαίδευση ανάγκη όλων των ανθρώπων και καλεί την κοινωνία να ενισχύσει με όλη της τη δύναμη την πρόοδο και να θέσει την εκπαίδευση στη διάθεση όλων των πολιτών[17].

Στη σημερινή Γαλλία, σύμφωνα με το γαλλικό Σύνταγμα της 4.10.1958[18], άρθρ.34, «Νόμος ορίζει τις βασκές αρχές ... της εκπαίδευσης ...»[19], η οργάνωση της δημόσιας, δωρεάν και λαϊκής εκπαίδευσης, όλων των βαθμίδων, αποτελεί καθήκον του Κράτους. Η εθνική νομοθεσία, που προτείνεται από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, ρυθμίζει το σύνολο των εκπαιδευτηρίων, δημοσίων και ιδιωτικών. Σε μια προσπάθεια αποκέντρωσης της διοίκησης, δόθηκε μεγαλύτερη αυτονομία στις Ακαδημίες και τα τοπικά όργανα. Το Υπουργείο, εντούτοις, εξακολουθεί να ορίζει την εκπαιδευτική πολιτική, τους σκοπούς της, τα προγράμματα, τα επίπεδα των πτυχίων, την κατάρτιση και πρόσληψη των διδασκόντων.

---

16. Ο καθηγητής Σκουρής υποστηρίζει ότι «η διάταξη του 1793 αξίζει να κινήσει το ενδιαφέρον μας, αφού συγκεντρώνει πολλά από τα γνωρίσματα του σύγχρονου προβληματισμού πάνω στις σχέσεις Κράτους και εκπαίδευσης. Όταν εξαίρεται η ανάγκη του ατόμου για μόρφωση, αναγνωρίζεται στην ουσία μία αξίωση έναντι της κοινωνίας. Όταν επιρρίπτεται στην κοινωνία το καθήκον να φροντίσει για τη δημόσια εκπαίδευση και να καθιερώσει τη γενική εκπαίδευση, θεμελιώνεται το χρέος, αλλά και το ενδιαφέρον της κοινωνίας, για την παροχή της παιδείας, προβάλλει ο δημόσιος χαρακτήρας της εκπαίδευσης και αρχίζει να διαφαίνεται η υποχρεωτική φύση της εκπαιδευτικής λειτουργίας. Και αν το πρόβλημα των σχέσεων Κράτους και εκπαίδευσης δεν επιλύεται, τοποθετείται πάντως στις πραγματικές του βάσεις, εφόσον αντικαταστήσουμε την κοινωνία της μετεπαναστατικής Γαλλίας με το σύγχρονο Κράτος. Τοποθετείται μεταξύ του ατομικού δικαιώματος και της αποστολής του Κράτους, μεταξύ του δημόσιου συμφέροντος και της ιδιωτικής τοποθέτησης και μεταξύ του ατομικού δικαιώματος στην παιδεία και της βασικής υποχρέωσης του πολίτη για εκπαίδευση. Βλ. Η εκπαίδευση στο σύστημα ..., op.cit., σ.39.

17. Ας σημειωθεί εδώ, ότι ανάλογο περιεχόμενο έχει και το ταυτάριθμο άρθρ. της Διακήρυξης κατά το Πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή το 1797, με τις απαραίτητες φυσικά προσθήκες και προσαρμογές για τα δεδομένα του ελληνικού έθνους που διεκδικούσε τότε την ελευθερία του. Βλ. πιο κάτω Κεφ.Τέταρτο, σελ.81.

18. Το Προοίμιο του γαλλικού Συντάγματος του 1946, στο οποίο παραπέμπει και το ισχύον Σύνταγμα του 1958, δεν αγνοεί το θέμα της παιδείας. Το έθνος καλείται να εξασφαλίσει την ίση πρόσβαση των παιδιών και των ενηλίκων στην εκπαίδευση, ενώ οργάνωση της δημόσιας και παρεχόμενης παιδείας σε όλες της τις βαθμίδες, ορίζεται ως καθήκον του Κράτους. Βλ. *Σκουρή,* Η εκπαίδευση στο σύστημα ..., op.cit., σ.44.

19. Ο *J-J.Lavieille,* στο άρθρο του Les principes fondamentaux de l' enseignement dans le droit prositif Francais, διακρίνει τις βασικές αρχές που συνδέονται με τον ειδικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης και πηγάζουν από το φιλελεύθερο ιστορικό υπόβαθρο, από τις βασικές αρχές που συνδέονται με το χαρακτήρα της δημόσιας υπηρεσίας της εκπαίδευσης (ισότητα, ουδετερότητα, συνέχεια) και εκπορεύονται από την ιστορική βάση της κοινωνικής ισότητας. Η αρχή της ισότητας στην παιδεία αποτελεί οπωσδήποτε αναπόσπαστο τμήμα της αρχής της ισότητας των χρηστών των δημοσίων υπηρεσιών και βέβαια συνδέεται με τον ειδικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης, σε «AJDA», 1978, p.188 επ. Βλ. σχετικά και *Μουαμελετζή*, op.cit., υποσ.194, σ.74.

Στο πεδίο της ιδιωτικής εκπαίδευσης, ο Νόμος της 31.12.1959 της Πέμπτης Δημοκρατίας[20], δίνει στα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια τη δυνατότητα να συνδεθούν με το Κράτος με δύο τύπους συμβάσεων, που οδηγούν σε χρηματικά πλεονεκτήματα, με αντάλλαγμα συγκεκριμένες υποχρεώσεις εκ μέρους τους.

Σύμφωνα με το νόμο αυτό, η ιδιωτική εκπαίδευση είναι δυνατόν να περιλαμβάνει: α) ιδρύματα που συνδέονται συμβατικά με το Κράτος, είτε με απλές συμβάσεις, είτε με συμβάσεις σύνδεσης και τα οποία, κατ' επέκταση, συνδέονται με την εκτέλεση της δημόσιας υπηρεσίας[21] της παιδείας, β) ιδρύματα που δεν έχουν κανένα συμβατικό δεσμό με το Κράτος, αλλά παρέχουν εκπαίδευση της οποίας τα προγράμματα, τα ωράρια και οι κυρώσεις, καθορίζονται κανονιστικά, όπως η ιδιωτική λαϊκή εκπαίδευση και τα ελεύθερα πανεπιστήμια, και γ) ιδρύματα που υπάγονται μόνο στο διοικητικό έλεγχο του Κράτους και παρέχουν εκπαίδευση, της οποίας τα προγράμματα, τα ωράρια και οι κυρώσεις, δεν καθορίζονται από τη δημόσια εξουσία[22].

Από την άλλη πλευρά, η ακολουθούμενη πολιτική στην επαγγελματική εκπαίδευση, διασφαλίζεται από μία εξουσιοδοτημένη υπηρεσία υπό τον Πρωθυπουργό. Το γαλλικό Κοινοβούλιο ψηφίζει τον προϋπολογισμό της επαγγελματικής εκπαίδευσης, ενώ οι επιχειρήσεις διαθέτουν το 1,2% επί του συνόλου των μισθών, για τη χρηματοδότησή της.

Στη συνέχεια είναι αναγκαίο να επισημανθεί, ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1970 στη Γαλλία, και συγκεκριμένα με τη μεταρρύθμιση «La reform Haby» (1975), προωθείται στα εκπαιδευτικά πράγματα ένας νέο-συντηρητικός εκσυγχρονισμός μέσα στα πλαίσια μιας επιχειρηματικής κουλτούρας (enterprise culture). Το νομοσχέδιο του Alain Savary (1981-1984), για τη διαμόρφωση ενός ενιαίου και

---

20. Γνωστός ως νόμος Debré από το όνομα του γάλλου Πρωθυπουργού.

21. Η έκφραση «δημόσια υπηρεσία» νοείται συχνά ως συνώνυμη αυτής της «δημόσιας εκπαίδευσης» που αντιπαραβάλλεται προς την ιδιωτική εκπαίδευση. Κατά τον C.Durand-Prinlorgne ο όρος δημόσια υπηρεσία εθνικής παιδείας είναι οργανικά σαφέστερος από αυτόν της δημόσιας υπηρεσίας εκπαίδευσης, σε μια προσπάθεια προσδιορισμού του πεδίου εφαρμογής. Βλ. σχετικά *Μουαμελετζή*, op.cit., υποσ.200, σ.78 και 79.

22. Τέσσερις νόμοι διαβάθμισαν την αργή γενίκευση της ελευθερίας στην εκπαίδευση στη Γαλλία: α) ο νόμος της 28.6.1833 θέτει τέρμα στο μονοπώλιο όσον αφορά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, επιτρέποντας την ίδρυση ιδιωτικών σχολείων μέσω ορισμένων εγγυήσεων ήθους και ικανότητας που απαιτούνται από τους εκπαιδευτικούς, β) ο νόμος της 15.3.1850 δίνει το δικαίωμα σε κάθε πολίτη που κατέχει τα απαραίτητα πτυχία να ιδρύει δευτεροβάθμιο εκπαιδευτήριο, γ) ο νόμος της 12.7.1875 καθιερώνει την ελευθερία της ανώτατης εκπαίδευσης και δ) την Τεχνική Εκπαίδευση αφορά ο νόμος της 28.7.1919 και την αγροτική οι νόμοι της 2.8.1918 και της 9.8.1921.

εκκοσμικευμένου συστήματος αποτυγχάνει και επιχειρείται η μεταρρύθμιση των Jean-Pierre Chevénement (1985) και René Monoury (1986), όπου η παιδεία αντιμετωπίζεται ως «η αιχμή του δόρατος του εκσυγχρονισμού».

Κύριο χαρακτηριστικό του συστήματος είναι τώρα ο «δημοκρατικός ελιτισμός» που, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει τη σύνδεση του σχολείου με την παραγωγή, τις επιχειρήσεις και τον εργασιακό χώρο. Ενίσχυση της τεχνικής εκπαίδευσης, εισαγωγή τεχνολογίας στο αναλυτικό πρόγραμμα, διαδικασία αξιολόγησης και «λογοδότηση» (accountability) κάθε σχολείου και εκπαιδευτικών. Αναβάθμιση της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών όπως, αρχική κατάρτιση και επιμόρφωση. Θεσπίζεται το δικαίωμα γονικής επιλογής, στη δημόσια ή ιδιωτική εκπαίδευση και του σχολείου. Δημιουργία όλων των κατάλληλων προϋποθέσεων, με σκοπό τον «αποσυγκεντρωτισμό» (deconcentration) της εκπαιδευτικής διαδικασίας[23].

III. Γερμανία.

Οι συντάκτες του γερμανικού Συντάγματος του 1849, της λεγόμενης Paulskirchen - Verfassung[24], που διακρίνεται για τις αναλυτικές και φιλελεύθερες διατάξεις του[25], επιχείρησαν με πολλές και λεπτομερείς ρυθμίσεις να προσδιορίσουν διεξοδικά το δικαίωμα στην παιδεία. Στο κείμενο 7 άρθρων (152-158), καθιερώνεται η ακαδημαϊκή ελευθερία, ορίζεται ότι το σύνολο της εκπαίδευσης τελεί υπό την εποπτεία του Κράτους και προβλέπεται, συγχρόνως, ότι κάθε πολίτης έχει δικαίωμα να ιδρύει και να διευθύνει εκπαιδευτικά ιδρύματα, καθώς και να διδάσκει σε αυτά κατά το μέτρο των ικανοτήτων του. Από την άλλη πλευρά, το Κράτος οφείλει να εξασφαλίζει τη δημόσια εκπαίδευση σε επαρκή βαθμό και να παρέχει δωρεάν τη στοιχειώδη παιδεία.

Στον 20ο αιώνα, και μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, σημαντικό σταθμό

---

23. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το εκπαιδευτικό σύστημα της Γαλλίας, βλ. *J.Rivero*, Les libertés publiques, 2-Le régime des principales libertés, Thémis Droit, Presses Universitaires de France, 1980, p.305. Βλ. σχετικά και *Μουαμελετζή*, op.cit., υποσ.199, σ.77.

24. Το Σύνταγμα οφείλει το όνομά του στο γεγονός ότι η Συντακτική Συνέλευση του γερμανικού έθνους, συνεδρίασε στην ομώνυμη εκκλησία της Φραγκφούρτης.

25. Το Σύνταγμα της Pauluskirche δεν ίσχυσε ως Σύνταγμα του ενιαίου γερμανικού Κράτους.

αποτελεί το γερμανικό Σύνταγμα του 1919[26], το οποίο αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο με εννέα άρθρα στη μόρφωση και στην παιδεία (άρθρ.142-150). Στο Σύνταγμα της Βαιμάρης, άλλωστε είναι διάχυτες οι κοινωνικές αντιλήψεις. Το δικαίωμα της παιδείας, δικαίωμα ατομικό, κατοχυρώνεται πλήρως (άρθρ.192) και σύμφωνα με τη συνταγματική διάταξη, η τέχνη και η επιστήμη είναι ελεύθερες, το δε Κράτος εγγυάται την προστασία τους. Η μόρφωση της νεολαίας πρέπει να γίνεται σε δημόσια ιδρύματα, με αναγκαία προϋπόθεση τη συνεργασία του Κράτους, των ομόσπονδων κρατιδίων και των δήμων. Η μόρφωση των δασκάλων επιβάλλεται να οργανωθεί ομοιόμορφα από το Κράτος βάσει των ισχυόντων για την ανώτερη εκπαίδευση. Οι διδάσκοντες στις δημόσιες σχολές έχουν τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των δημοσίων υπαλλήλων. Η εκπαίδευση είναι υποχρεωτική για όλους και παρέχεται δωρεάν (άρθρ.145). Καθορίζονται οκτώ τάξεις για το Δημοτικό Σχολείο και συμπληρωματική μόρφωση μέχρι το 18° έτος, τουλάχιστον. Για να φοιτήσει το παιδί στο σχολείο, λαμβάνεται υπόψη η κλίση του και η ικανότητά του και όχι η κοινωνική ή οικονομική θέση των γονιών του ή η θρησκεία τους. Το Κράτος, όπως και οι δήμοι, οφείλουν μέσα από ένα σύστημα οικονομικών ενισχύσεων και υποτροφιών να παρέχουν στους νέους ίσες ευκαιρίες για μόρφωση. Συγχρόνως, στο Συνταγματικό κείμενο προσδιορίζεται ο σκοπός της παιδείας, αναφέροντας ότι στα σχολεία πρέπει να καλλιεργείται η ηθική μόρφωση, το εθνικό φρόνημα, η προσωπική και επαγγελματική προκοπή. Η διδασκαλία στα δημόσια σχολεία δεν πρέπει να θίγει το αίσθημα κανενός που έχει αντίθετες πεποιθήσεις (άρθρ.148 παρ.2). Μάλλον μοναδική θα πρέπει να είναι η διάταξη που ορίζει ότι με τη λήξη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης[27], κάθε μαθητής λαμβάνει ένα αντίτυπο του Συντάγματος, αναδεικνύοντας την πρόθεση του Κράτους για πολιτική αγωγή και απόκτηση δημοκρατικής συνείδησης στους Γερμανούς.

Σύμφωνα δε, με την παρ.1 άρθρ.149, η θρησκευτική διδασκαλία περιλαμβάνεται στα εκπαιδευτικά προγράμματα, με εξαίρεση τα σχολεία, στα οποία η θρησκεία δεν διδάσκεται καθόλου. Ο δάσκαλος είναι ελεύθερος να δηλώσει αν επιθυμεί τη διδασκαλία της θρησκείας και οι κηδεμόνες του παιδιού να

---

26. Το Σύνταγμα της Βαιμάρης της 11.8.1919 χαρακτηρίζεται για το φιλελεύθερο πνεύμα του και την επίδραση που άσκησε στα Συντάγματα της εποχής.

27. Άρθρ.148 παρ.3 «Staatsbürgerkunde und Arbeitsunterricht sind Lehrfächer der Schüler. Jede Schule erhält bei Beendigung der Schulpflicht einen Abdruck der Verfassung», βλ. σχετικά και *Σκουρή*, Η εκπαίδευση στο σύστημα ..., op.cit., υποσ.15, σ.42.

δηλώσουν αν θέλουν να παρακολουθεί τα μαθήματα περί θρησκείας. Η ίδρυση ιδιωτικών σχολείων προϋποθέτει την υποχρεωτική άδεια του Κράτους, ενώ ιδιωτικά Δημοτικά Σχολεία ιδρύονται μόνο όταν σ' ένα δήμο δεν υπάρχουν δημόσια που ν' ανταποκρινονται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις ή δοξασίες των γονέων και εφ' όσον σ' αυτά δεν γίνονται διακρίσεις των μαθητών, ανάλογα με την οικονομική θέση των γονέων τους.

Σε αντίθεση με το Σύνταγμα της Βαιμάρης που περιείχε λεπτομερείς διατάξεις για την εκπαίδευση, ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης του 1949 περιέλαβε κανόνες περί εκπαίδευσης λιτούς και λακωνικούς. Το ισχύον γερμανικό Σύνταγμα αρκείται στη θέσπιση της ακαδημαϊκής ελευθερίας, τη διευθέτηση του προβλήματος της διδασκαλίας των θρησκευτικών και στον προσδιορισμό των ορίων της ιδιωτικής εκπαίδευσης (άρθρ.5 παρ.3 και 7).

Αναμφισβήτητα, στη Γερμανία, η συνταγματική θέση της παιδείας επηρεάζεται κατ' εξοχήν από την ομοσπονδιακή δομή του Κράτους, σύμφωνα με τα αρθρ. 20, 28, 30, 70 και 83 του Θεμελιώδη Νόμου. Τα ομόσπονδα κρατίδια, τα Länder, περιλαμβάνουν στα Συντάγματά τους, στην πλειοψηφία τους, ειδικά κεφάλαια για την εκπαίδευση[28]. Κατά συνέπεια, παρότι το σύνολο του σχολικού συστήματος τελεί υπό την εποπτεία του Κράτους, η αρμοδιότητα επί θεμάτων εκπαίδευσης, ανήκει κατά το μεγαλύτερο μέρος στα Länder, των οποίων οι Υπουργοί Παιδείας και Πολιτιστικών Υποθέσεων είναι αρμόδιοι, ως εποπτεύουσα αρχή, για τη διοίκηση του σχολικού συστήματος.

Η Ομοσπονδία έχει νομοθετική αρμοδιότητα, έχοντας κυρίως ως σκοπό την έκδοση κατάλληλων διατάξεων-πλαισίων με τις γενικές αρχές που θα διέπουν την ανώτατη εκπαίδευση, την προώθηση της επιστημονικής έρευνας, την εξωσχολική επαγγελματική κατάρτιση, καθώς και τον επαγγελματικό προσανατολισμό. Τα Länder συνεργάζονται τόσο με την Ομοσπονδία, όσο και μεταξύ τους, βάσει συμβάσεων του 1954 και 1964. Η συνεργασία αυτή έχει ως πρωταρχικό σκοπό την εναρμόνιση των σχολικών συστημάτων[29] και των συστημάτων ανώτατης

---

28. Βλ. άρθρ.11 επ. Συντάγματος Baden – Württemberg, 128 επ. Συντάγματος Bayern, 26 επ. Συντάγματος Bremen, 55 επ. Συντάγματος Hessen, 7 επ. Συντάγματος Nordrhein – Westfalen, 27 επ. Συντάγματος Rheinland – Pfalz, 26 επ. Συντάγματος Saarland και 6 επ. Συντάγματος Schlesswig – Holstein.

29. Για όλα τα παιδιά η υποχρεωτική εκπαίδευση περιλαμβάνει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση (Grundschule) και τον πρώτο κύκλο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για παιδιά ηλικίας 10 έως 15 ετών. Υπάρχουν διάφορες κατηγορίες σχολείων γενικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στα οποία πηγαίνουν τα παιδιά που έχουν τελειώσει το Grundschule. Στα περισσότερα ομόσπονδα κρατίδια,

εκπαίδευσης των διαφόρων Länder. Είναι θέματα που αφορούν τις δομές, τα ιδρύματα, την κατάρτιση των προγραμμάτων σπουδών και τα πτυχία. Κατά τον τρόπο αυτό, προκύπτει μια αντιστοιχία στο σύνολο των δυνατοτήτων εκπαίδευσης και των τίτλων που μπορούν να αποκτηθούν στα εκπαιδευτικά ιδρύματα.

Στο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα, η κατοχύρωση της ιδιωτικής εκπαίδευσης διαπνέεται από περισσότερο φιλελευθερισμό και αφορά τόσο την ίδρυση, όσο και τη λειτουργία των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων. Κατοχυρώνεται συνταγματικά στο άρθρ.7 παρ.4 εδαφ. Α΄ του Θεμελιώδη Νόμου[30], αφενός μεν ως ατομικό δικαίωμα με υποκειμενικές αξιώσεις, αφετέρου δε, ως θεσμός. Η συνταγματική ελευθερία της ιδιωτικής εκπαίδευσης κατοχυρώνεται και από το φυσικό δικαίωμα των γονέων για ανατροφή των παιδιών τους, το οποίο μαζί με το δικαίωμα της προσωπικότητας του μαθητή (άρθρ.2 παρ.1 του Θεμελιώδη Νόμου) και την επαγγελματική ελευθερία (άρθρ.12 παρ.1 του Θεμελιώδη Νόμου), στοιχειοθετούν το «απόλυτο» όριο κατά της επέμβασης του νομοθέτη στο χώρο της παιδείας.

Η υποχρέωση του Κράτους, συνίσταται, σύμφωνα με τις συνταγματικές επιταγές, στη λειτουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θα δίνει τη δυνατότητα στους γονείς και στα παιδιά να επιλέγουν μεταξύ πολλών ειδών εκπαίδευσης διαφορετικού επιπέδου[31]. Πάντως, σύμφωνα με το άρθρ.7 του Θεμελιώδη Νόμου, όλο το εκπαιδευτικό σύστημα και η ιδιωτική εκπαίδευση υπό-

---

τα σχολεία αυτά ονομάζονται Hauptschule, και στόχος τους είναι η παροχή βασικής γενικής εκπαίδευσης, Realschule που προσφέρει στους μαθητές γενική εκπαίδευση υψηλών απαιτήσεων, Gymnasium και προσφέρουν στους μαθητές εντατικό πρόγραμμα γενικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Για την εισαγωγής το δεύτερο κύκλο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, απαιτείται απολυτήριο το οποίο να δίνει δικαίωμα εισαγωγής στη βαθμίδα «Gymnasiale Oberstufe» και το οποίο ο μαθητής λαμβάνει κατά κανόνα με τη λήξη του 10ου σχολικού έτους.

Σύμφωνα δε με την ομοσπονδιακή νομοθεσία, οι μαθητές που φοιτούν σε σχολεία γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, δύναται να λάβουν εκπαιδευτική συνδρομή από το 10 σχολικό έτος και μετά, εφ' όσον δεν διαθέτουν καθόλου εισοδήματα ή άλλους πόρους. Το ύψος της εκπαιδευτικής συνδρομής εξαρτάται από τα εισοδήματα των γονέων.

30. «Διασφαλίζεται το δικαίωμα ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων». Σύμφωνα με την απόφ. BVerfGE37, σ.314, δεν συμπεριλαμβάνονται τα ιδιωτικά Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα.

31. Ενώ κατά τον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ου αιώνα το πρόγραμμα των σχολείων χαρακτηρίζονταν από έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα, η κατάσταση αυτή άλλαξε, όταν ο Θεμελιώδης Νόμος, ενέταξε το σύνολο του εκπαιδευτικού συστήματος στην αρμοδιότητα των ομόσπονδων κρατιδίων. Σχετικά με τις θρησκευτικές ελευθερίες στα πλαίσια του σχολείου, βλ. *D.Kommers,* The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany, Duke University Press, Durham, N.C., USA, 1989, p.444.

κειται στον έλεγχο του Κράτους[32].

Τα γερμανικά ιδιωτικά σχολεία διακρίνονται σε αναπληρωματικά, που αφορούν κυρίως, τη δημοτική και μέση εκπαίδευση και σε συμπληρωματικά[33], που περιλαμβάνουν σχολές που επιδιώκουν την εξυπηρέτηση ειδικών ιδιωτικών συμφερόντων.

Χαρακτηριστικό της εκπαιδευτικής διαδικασίας στη Γερμανία, είναι ότι, ενώ το Δημόσιο χρηματοδοτεί τις επαγγελματικές σχολές[34], όπως και την γενική εκπαίδευση, οι επιχειρήσεις αναλαμβάνουν τη χρηματοδότηση της εσωτερικής κατάρτισης των μαθητών και καλύπτουν το 50% αυτής. Τα Länder και τα συνδικάτα χρηματοδοτούν τα διεπιχειρησιακά εργαστήρια. Στη δεκαετία 1972-1982, η νέα αντιμετώπιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, συστηματοποιείται με την έκδοση του συντηρητικού «εκπαιδευτικού μανιφέστου» (Bonn Thesis) το 1978, «Courage to Educate» που δίνει έμφαση στην «εκπαίδευση αξιών» και παραδόσεων, στην επαγγελματοποίησή[35] της, καθώς και στην ενίσχυση της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Παράλληλα, προχωρεί στην ενίσχυση της ποιότητας της εκπαίδευσης με αντίστοιχη συρρίκωνση της διάρκειας της παρεχόμενης εκπαιδευτικής διαδικασίας και περιορισμό της αρχής των ίσων ευκαιριών για μόρφωση όλων των παιδιών[36].

---

32. Από τη γενικότερη διατύπωση όλου του άρθρ.7 προκύπτει μια τάση να αποτελέσει το δημόσιο σύστημα το πρότυπο επί του οποίου οικοδομείται και η ιδιωτική εκπαίδευση, έτσι ώστε και ο δημόσιος χαρακτήρας της εκπαίδευσης να τονισθεί και η πολυφωνία της παρεχόμενης υπηρεσίας να διασφαλιστεί. Βλ. *Μουαμελετζή*, op.cit., σ.12.

33. Στην κατηγορία των συμπληρωματικών σχολείων υπάγονται τα φροντιστήρια ξένων γλωσσών, οι σχολές γυμναστικής και άλλων σπορ, οι σχολές τραγουδιού, σχεδίου, κλπ.

34. Η επαγγελματική εκπαίδευση πλήρους φοίτησης παρέχεται στα ακόλουθα εκπαιδευτικά ιδρύματα: Berufsfachschule, Berufsaufbauschule, Fachoberschule, berufliches Gymnasium / Fachgymnasium και Fachschule.

35. Βλ. *T.Husén / A.Tuijnman / W.D.Halls,* (Eds.), Schooling in Modern European Society: A Report of the Academia European, Pergamon Press, Oxford, 1992, p. 242 και 243.

36. Βλ. *Α.Καζαμία*, Νεο-Ευρωπαϊκός Εκσυγχρονισμός και Εκπαίδευση: Διαλογισμοί και Πολιτικές στη «Φαντασιακή Ευρώπη», εισήγηση στο συνέδριο με θέμα «Ο Έλληνας εκπαιδευτικός και η ευρωπαϊκή του διάσταση», που οργανώθηκε από το Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη-Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, Αθήνα 1993, σ.104 και 105.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

Ι. Γενικά

Οι εκπαιδευτικές εξελίξεις που παρατηρούνται, τα τελευταία χρόνια, στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ενδεικτικές, για τη μεγάλη σημασία που αποδίδει η Κοινότητα στον τομέα της παιδείας, προκειμένου να επιτευχθεί η οικοδόμηση της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης[1], βασισμένη πάνω στην αρμονική σύνθεση των ιδιαιτεροτήτων των λαών, σε ό,τι αφορά τις παραδόσεις, τον τρόπο ζωής και τις πολιτιστικές τους αξίες.

Από το 1976 εισάγεται η έννοια της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην Εκπαίδευση, μια πολιτική που αποβλέπει στην αγωγή του Ευρωπαίου πολίτη και την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας των νέων, ενώ παράλληλα επιδιώκει να ενσωματώσει την «Ευρωπαϊκή ιδέα» στα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών.

Η δημιουργία μιας υπερεθνικής πολιτικής στην εκπαίδευση έχει θεωρηθεί ως παράγοντας που συμβάλλει τόσο στην εγκαθίδρυση της ενιαίας αγοράς όσο και στη διαμόρφωση μιας ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας. Συγχρόνως, απαιτείται η πλήρης λειτουργία των τεσσάρων βασικών οικονομικών ελευθεριών που συνθέτουν την οικονομική ολοκλήρωση. Οι ελευθερίες αυτές, αναγκαίες ελευθερίες που οδηγούν στη θεμελίωση της ενιαίας αγοράς, περιλαμβάνουν την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, των κεφαλαίων, των υπηρεσιών και των προσώπων. Η τελευταία, περιλαμβάνει την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων ως προϋπόθεση για τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, η εκπαίδευση γίνεται το μέσο για τη βελτίωση της ποιότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου, συμβάλλοντας μ' αυτό τον τρόπο στην

---

1. Βλ. γενικά για την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση *W. Wallace*, The dynamics of European Integration, στο W. Wallace (Ed.), "The dynamics of European dimension", Pinter Publishers, London, 1990.

ανύψωση της παραγωγικότητας της εργασίας και στην ισχυροποίηση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, με άλλα λόγια, στην κοινωνικό-οικονομική διάσταση της εκπαίδευσης[2]. Αυτό σημαίνει, ότι η προώθηση της διαδικασίας της οικονομικής ολοκλήρωσης επιβάλλει τη διαμόρφωση μιας ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής, ικανής να ανταποκριθεί στις ανάγκες της αγοράς εργασίας.

Από την άλλη πλευρά, η διαμόρφωση μιας Ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας συνδέεται άμεσα με τη λειτουργία βασικών πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών (παραδοσιακά αστικά δικαιώματα και ελευθερίες, όπως το δικαίωμα για ισότητα, δικαιοσύνη, ελεύθερη έκφραση και συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική διαδικασία), ενώ η εκπαίδευση, ως παράγοντας της πολιτικής ολοκλήρωσης, γίνεται το μέσον για τη βελτίωση της ποιότητας του ατόμου - ως ιδιώτη και ως πολίτη - και της κοινωνίας, ορίζοντας μ΄ αυτό τον τρόπο, την πολιτισμική - πολιτική διάστασή της. Καθίσταται, λοιπόν, αναγκαία η υιοθέτηση, από την Ευρωπαϊκή Ένωση, μέτρων εκπαιδευτικής πολιτικής με στόχο τη βελτίωση των όρων ένταξης του πολίτη στη σύγχρονη Ευρωπαϊκή κοινωνία.

II. Η κατοχύρωση της εκπαίδευσης στις ιδρυτικές συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

1. Αρχικές συνθήκες

Η ίδρυση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, τη δεκαετία του 1950, και η συνακόλουθη πορεία προς τη δημιουργία κοινοτικών σχέσεων και θεσμών κορυφώνεται στη Συνθήκη του Μάαστριχ για την Ευρωπαϊκή Ένωση το 1992, με προοπτική την πολιτικοοικονομική-κοινωνική Ευρωπαϊκή Ένωση. Στις ιδρυτικές συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης[3], το ζήτημα της εκπαίδευσης εμφανίζεται κυρίως: α) ως μια πολιτική που συμβάλλει στην εγκαθίδρυση μιας κοινής αγοράς,

---

2. Βλ. *Α.Μοσχονά*, Η Εκπαιδευτική Πολιτική, στο «Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης», επιμέλεια Ν.Μαραβέγια, Μ.Τσινισιζέλη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σ. 682.

3. Η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή μάλλον των διαφόρων Κοινοτήτων που προηγήθηκαν αυτής, κατά τη δεκαετία του 50, είχε ως αντικείμενο την αναζήτηση της ειρήνης και της ευημερίας μετά από τις καταστροφές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Με τον καιρό κρίθηκε αναγκαία η συνεργασία σε σημαντικότερους τομείς, ώστε να αντιμετωπισθούν κοινά προβλήματα που οι χώρες δεν ήταν πλέον σε θέση να επιλύσουν από μόνες τους. Οι ιδρυτικές συνθήκες της ΕΚΑΧ, της ΕΥΡΑΤΟΜ και της ΕΟΚ, εξακολουθούν να αποτελούν τον πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

και β) ως μία πολιτική που συνεισφέρει ουσιαστικά στην προώθηση κοινών πολιτισμικών και πολιτικών στόχων[4].

Στη Συνθήκη της ΕΚΑΧ[5], η αναφορά στην εκπαίδευση γίνεται στα πλαίσια της οικονομικής ορθολογικοποίησης της παραγωγής στις βιομηχανίες άνθρακα και χάλυβα, προβλέποντας χρηματοδοτική συνεισφορά για την επαγγελματική εκπαίδευση των εργαζομένων (άρθρ.56). Η εισαγωγή νέων τεχνολογιών και μεθόδων αναδεικνύει συνεχώς, στο τεχνικό επίπεδο της παραγωγής, δυνατότητες που πολλαπλασιάζονται καθημερινά, ενώ ταυτόχρονα μειώνει τις θέσεις απασχόλησης δημιουργώντας ανεργία. Η Κοινότητα, λοιπόν, θα έπρεπε να ανταποκριθεί σε συγκεκριμένα αιτήματα των κρατών-μελών, συμβάλλοντας οικονομικά στην επαγγελματική κατάρτιση και επανειδίκευση των εργατών εκείνων που θα υποχρεωθούν να αλλάξουν εργασία.

Η ιδρυτική Συνθήκη της ΕΟΚ[6], στα πλαίσια της εγκαθίδρυσης μιας κοινής αγοράς, κάνει παρόμοια αναφορά στην εκπαίδευση και την κατάρτιση. Στο άρθρ.41 Συνθ.ΕΟΚ γίνεται κατ' αρχήν ειδική μνεία στην ανάγκη ενός αποτελεσματικού συντονισμού των προσπαθειών των κρατών-μελών, στους τομείς της επαγγελματικής εκπαίδευσης, της έρευνας και της διάδοσης των γεωργικών γνώσεων, ο οποίος δύναται να περιλαμβάνει κοινή χρηματοδότηση σχεδίων ή οργανισμών.

Στο άρθρ.57 Συνθ.ΕΟΚ γίνεται αναφορά στην ανάγκη λήψης μέτρων από την

---

4. Βλ. *Μοσχονά,* op.cit., σ. 684.

5. Ο άμεσος πρόδρομος της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι η ΕΚΑΧ (Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα που ιδρύθηκε το 1952). Τα έξι ιδρυτικά της μέλη – το Βέλγιο, η Γαλλία, η Ιταλία, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, οι Κάτω Χώρες και το Λουξεμβούργο- επιδίωκαν σαφώς την επίτευξη μιας όλο και μεγαλύτερης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Έθεσαν την παραγωγή άνθρακα και χάλυβα, προϊόντα στρατηγικής σημασίας για την εποχή εκείνη, υπό την αιγίδα ενός κοινού οργανισμού και αυτό αποτέλεσε το σημαντικότερο ενέχυρο για μια σταθερή ειρήνη στην Ευρώπη. Βλ. Πως λειτουργεί η Ευρωπαϊκή Ένωση, Δεύτερη έκδοση, Υπηρεσία επισήμων εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο, 1998, σ.6.

6. Το 1957 ιδρύθηκε η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), με σκοπό την τελωνειακή ένωση και την υλοποίηση της κοινής αγοράς με ιδρυτικά μέλη το Βέλγιο, τη Γαλλία, τη Δυτική Γερμανία, την Ιταλία, το Λουξεμβούργο, την Ολλανδία. Η συμφωνία τέθηκε σε ισχύ το 1959. Μεταξύ των τριών Οικονομικών Κοινοτήτων, (ΕΚΑΧ, ΕΥΡΑΤΟΜ, ΕΟΚ), η ΕΟΚ είχε πάντα ξεχωριστή θέση, έχοντας ως πρωταρχικό στόχο την υλοποίηση της μεγάλης κοινής αγοράς με τομεακές συμπληρωματικές πολιτικές στον κοινωνικό τομέα, στον τομέα του περιβάλλοντος ή της ανάπτυξης των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών. Για να ληφθεί υπόψη αυτή η διαφοροποίηση των κοινοτικών καθηκόντων, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση 1992, αποφασίστηκε να δοθεί νέα επίσημη ονομασία στην ΕΟΚ, η οποία καλείται εφεξής «Ευρωπαϊκή Κοινότητα» (ΕΚ).

Κοινότητα για την προώθηση της αμοιβαίας αναγνώρισης των διπλωμάτων, των πιστοποιητικών και άλλων τίτλων, με σκοπό να διευκολυνθεί η ανάληψη και η άσκηση μη μισθωτών δραστηριοτήτων. Στις κοινωνικές διατάξεις, η Συνθήκη ΕΟΚ (άρθρ.117) επιβεβαιώνει τη συμφωνία των κρατών-μελών για την ανάγκη βελτίωσης των όρων εργασίας και διαβίωσης του εργατικού δυναμικού, κάνοντας, συγχρόνως, αναφορά στην επαγγελματική εκπαίδευση και επιμόρφωση (άρθρ.118), ως μέρους της συνεργασίας μεταξύ των κρατών-μελών στον κοινωνικό τομέα.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι στο πλαίσιο της ιδρυτικής Συνθήκης ΕΟΚ δεν υπήρχε παρά μόνο μία διάταξη σχετική με την εκπαίδευση, η διάταξη του άρθρ.128, που αφορούσε το συγκεκριμένο χώρο της επαγγελματικής εκπαίδευσης: «Το Συμβούλιο προτάσσει της Επιτροπής και, κατόπιν διαβούλευσης με την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, θεσπίζει τις γενικές αρχές για την εφαρμογή κοινής πολιτικής επαγγελματικής εκπαίδευσης, ικανής να συμβάλλει στην αρμονική ανάπτυξη τόσο των εθνικών οικονομιών όσο και της κοινής αγοράς». Το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο δημιουργήθηκε (άρθρ.123) για να συμβάλει στην πραγματοποίηση αυτού ακριβώς του στόχου. Στην ίδια ιστορική συγκυρία, η Συνθ.ΕΚΑΕ (γνωστότερης με το όνομα ΕΥΡΑΤΟΜ) το Μάρτιο του 1957, διαμορφώνει τη βάση (άρθρ.9) για την ίδρυση από τα κράτη-μέλη σχολών για την κατάρτιση ειδικευμένου δυναμικού στον τομέα της ατομικής ενέργειας, καθώς και τη σύσταση αντίστοιχου ιδρύματος πανεπιστημιακού επιπέδου.

Παρά το γεγονός ότι, στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, απουσιάζει η άμεση ρύθμιση επί εκπαιδευτικών θεμάτων, αυτό δεν εμπόδισε το Συμβούλιο, ήδη από το 1963, να θέσει τις γενικές αρχές που προέβλεπε το άρθρ.128 Συνθ.ΕΟΚ, υιοθετώντας την απόφ.63/266/ΕΟΚ περί θέσπισης των γενικών αρχών για την εφαρμογή κοινής επαγγελματικής κατάρτισης στα κράτη-μέλη[7]. Στην πρώτη παράγραφο της πρώτης αρχής, «ως κοινή πολιτική επαγγελματικής κατάρτισης νοείται η κοινή, συνεπής και προοδευτική δράση, η οποία προϋποθέτει ότι κάθε κράτος-μέλος καταρτίζει προγράμματα και διασφαλίζει ότι πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τις γενικές αρχές και τα μέτρα εφαρμογής που θα προκύψουν από αυτές»[8].

---

7. ΕΕ L 20.4.1963, σ. 1338.

8. Πρόκειται συνεπώς, για μια «sui generis» κοινή πολιτική, συγκρινόμενη με τις άλλες κοινοτικές πολιτικές, με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι πρέπει να εφαρμοσθεί από τα κράτη-μέλη με δική τους ευθύνη, ενώ στην Επιτροπή θα παραμείνει μόνο ο δευτερεύων ρόλος της

Μετά την απόφ. 63/266/ΕΟΚ, έχουμε τον κανονισμό 1612/68 του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων που αναφέρεται στην ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας[9], όπου περιλαμβάνονται και διατάξεις σχετικά με τα εκπαιδευτικά δικαιώματα των εργαζομένων σπουδαστών. Η επόμενη δραστηριοποίηση σημειώνεται το 1971 και μπορεί να θεωρηθεί ως «γενέθλιος χώρος» της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας[10]. Εκδίδονται τα πρώτα Ψηφίσματα των Υπουργών Παιδείας που συνέρχονται στο περιθώριο των κοινοτικών συνεδριάσεων[11], δίνοντας το έναυσμα για υιοθέτηση οδηγιών και αποφάσεων σε καίρια ζητήματα του τομέα της παιδείας. Ειδικότερα, με το Ψήφισμα του 1971 για πρώτη φορά αναγνωρίζεται επίσημα από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα η σχέση της εκπαίδευσης με την προώθηση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Στη συνέχεια, το Συμβούλιο των Υπουργών Παιδείας των κρατών-μελών, το 1976, με το ιδιαίτερα σημαντικό Ψήφισμά του, σηματοδοτεί την ανάπτυξη της κοινοτικής δράσης, με πρωταρχικό στόχο την εισαγωγή της «Ευρώπης στα σχολεία», ώστε «οι μαθητές στα σχολεία να συνειδητοποιήσουν την πραγματικότητα της Ευρώπης και να αποκτήσουν ικανοποιητική γνώση και αντίληψη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη γεωγραφική, ιστορική και πολιτιστική της μορφή και να αναπτύξουν την ικανότητα να ζήσουν και να λειτουργήσουν ως

προώθησης. Βλ. *Μουαμελετζή*, op.cit., σ. 95, βλ. επίσης σύμφωνα με τον J.Pertek, «Τα όρια της κοινοτικής δράσης, βάσει του άρθρ.128 ΣυνθΕΟΚ, προσδιορίζονται, υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΚ, από την έννοια της συνεργασίας», Note-Un arrêt d' une grande importance sur des questions de principe, σε «RTDE», 1991, p. 135.

9. Στα πλαίσια «του συντονισμού της πολιτικής των κρατών-μελών στον τομέα της απασχόλησης», βλ. ΕΕ L 257/1968, σ. 2.

10. Τον Ιούλιο του 1971 συνήλθε, με πρωτοβουλία του Βελγίου, το Συμβούλιο των αρμοδίων για την εκπαίδευση υπουργών των έξι κρατών μελών και συμφώνησε ad hoc για τη δημιουργία ενός καταλόγου αρχών που θα αφορούσαν την προώθηση ενός κοινού προγράμματος για τη γενική και επαγγελματική εκπαίδευση. Βλ. *Α.Σταρίδα*, Η εκπαιδευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας: Άξονες, στόχοι, προοπτικές, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 1992, σ. 25. Επίσης, στις 16 Νοεμβρίου 1971, συνήλθε το Συμβούλιο Υπουργών Παιδείας των έξι και εξέδωσε Ψήφισμα για την ανάγκη καθιέρωσης συνεργασίας στον τομέα της εκπαίδευσης. Μεταξύ άλλων, υποστηρίζεται ότι η συνεργασία είναι αναγκαία για «Την επίτευξη του τελικού στόχου, δηλαδή, εν τοις πράγματι, του καθορισμού ενός ευρωπαϊκού πολιτιστικού μοντέλου σε συνάρτηση με την ευρωπαϊκή ενοποίηση», βλ. Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Κείμενα για την ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική, τρίτη έκδοση, Υπηρεσία επισήμων εκδόσεων των ΕΚ., Λουξεμβούργο, 1987, σ. 11.

11. Βλ. πλήρη κατάλογο των Ψηφισμάτων αυτών αλλά και των άλλων κοινοτικών πράξεων σχετικά με την εκπαίδευση, στα Κείμενα για την ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική, Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Γενική Γραμματεία, τρίτη έκδοση, Λουξεμβούργο, 1987 και Συμπληρώματα 1 και 2 της τρίτης έκδοσης (1989, 1990-1992).

πολίτες στο πλαίσιο της Ευρώπης»[12].

Πρόκειται για ένα πραγματικό ιδρυτικό Ψήφισμα, όπου επισημαίνεται ότι «η εκπαίδευση θα παίζει σημαντικό ρόλο, αν είναι επιθυμητή η ανάπτυξη της Κοινότητας στο σύνολό της και σε σταθερή βάση». Θεωρείται ότι συνιστά τον κύριο θεμέλιο λίθο για την στήριξη της έρευνας, δράσης και ανάπτυξης της εκπαίδευσης μεταξύ Κοινότητας και των κρατών-μελών. Ένα επιπλέον σημαντικό χαρακτηριστικό του Ψηφίσματος, είναι ο διττός χαρακτήρας του, όπως εμφανίζεται στη διάκριση ενεργειών εκτελουμένων σε κοινοτικό και εθνικό επίπεδο[13].

Το 1986, η κοινοτική δραστηριότητα κάνει ένα μεγάλο βήμα προς τα εμπρός, με την υιοθέτηση επίσημων αποφάσεων του Συμβουλίου, οι οποίες θεσπίζουν κοινοτικά προγράμματα όπως το COMETT[14], το ERASMUS[15], το PETRA[16] και άλλα[17]. Η Κοινότητα προσπαθεί να δώσει στην εκπαίδευση «στρατηγική θέση στο

---

12. Βλ. *Α.Κακαβούλη,* Νέες Προοπτικές για την Παιδεία στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εισήγηση στο συνέδριο με θέμα «Ο Έλληνας εκπαιδευτικός ...», op.cit., σ. 237.

13. Βλ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Μια εκπαιδευτική πολιτική για την Ευρώπη, σειρά: Ευρωπαϊκά Κείμενα, περιοδική έκδοση, τομ. 4., Υπηρεσία των επισήμων εκδόσεων των ΕΚ, Λουξεμβούργο, 1982, σ.7.

14. Το πρόγραμμα COMETT 1986, ευνοεί τη διεθνή συνεργασία μεταξύ της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και των επιχειρήσεων. Άμεσοι κύριοι στόχοι του COMETT είναι η ανταλλαγή μεταξύ των κρατών-μελών των εμπειριών τους από τη συνεργασία Πανεπιστημίων και βιομηχανίας στον εκπαιδευτικό τομέα, για την προώθηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, με την υιοθέτηση νέων κοινών εκπαιδευτικών προγραμμάτων. ΕΕ L 222/1986, σ. 17 και ΕΕ L 13/1989, σ. 28.

15. Το πρόγραμμα ERASMUS 1988, αποβλέπει στην κινητικότητα των φοιτητών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εντός των δώδεκα κρατών-μελών και τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν μια περίοδο σπουδών σε ένα άλλο Κράτος της Κοινότητας. Βλ. *K. Lenaerts,* ERASMUS: Legal basis and implementation, στο B. De Witte (Ed.), "European Community law of education", Schriftenreihe Europaisches Recht, Politik und Wirtschaft, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, Germany, 1989, Band 133, p. 113.

16. Το πρόγραμμα PETRA έχει ως στόχο την επαγγελματική κατάρτιση και την προετοιμασία των νέων για την επαγγελματική ζωή. Το πρόγραμμα αυτό, που συνδέεται με την ένταξη των νέων στην ενεργό ζωή, υποστηρίζει και συμπληρώνει τις δραστηριότητες των κρατών-μελών, που αποσκοπούν να διασφαλίσουν, σε όσους νέους επιθυμούν, ένα ή περισσότερα χρόνια επαγγελματικής κατάρτισης μετά το τέλος της υποχρεωτικής φοίτησης. ΕΕ L 346/1987, σ. 31 και ΕΕ C 322/1990, σ. 21.

17. Όπως τα προγράμματα EUROTECNET 1985 (στόχος του οποίου είναι η προώθηση της καινοτομίας στη βασική και συνεχή επαγγελματική κατάρτιση, έτσι ώστε να ληφθούν υπόψη οι υπάρχουσες και μέλλουσες τεχνολογικές αλλαγές και η επίδρασή τους στην απασχόληση και στα αναγκαία προσόντα, ΕΕ L 393/1989, σ. 29), LINGUA (Βλ. έκθεση του L. Bedyer de Ryke, Για τη διάδοση των Γλωσσών στην Κοινότητα, Έγγραφο 1-83/84, 2.4.1984, PE 86.480/τελικό, ΕΕ L 239/1989, σ. 24), TEMPUS (Πανεπιστημιακό πρόγραμμα κινητικότητας σπουδαστών και εκπαιδευτικών μεταξύ των ανατολικών χωρών και της ΕΟΚ. Η κινητικότητα αυτή πραγματοποιείται είτε σε ατομική βάση είτε στο πλαίσιο «κοινών ευρωπαϊκών προγραμμάτων», δηλαδή συμφωνιών συνεργασίας μεταξύ τριών τουλάχιστον εταίρων. ΕΕ L 131/1990, σ. 21) και τα προγράμματα ARION και ΝΕΟΛΑΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ III (τα οποία ενθαρρύνουν τις συναντήσεις νέων 15 έως

σταυροδρόμι των κοινοτικών οικονομικών, ερευνητικών και κοινωνικών πολιτικών», να προετοιμάσει τους νέους για το ρόλο του «Ευρωπαίου πολίτη» και να δημιουργήσει μια «Ευρώπη ποιότητας» και μια «Ευρώπη αλληλεγγύης»[18].

Συγχρόνως, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Φ.Κακριδής[19], η Ενωμένη Ευρώπη «πρέπει να επιλύσει την ουσιαστική αντινομία που υπάρχει ανάμεσα στο γενικό που πρέπει να τονιστεί και στο ειδικό που δεν πρέπει να ατονήσει. Εκείνο όμως που για μας τους Έλληνες έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι συμμετέχουμε στην οικοδόμηση και στον πολιτισμό της Ενωμένης Ευρώπης με δύο κυρίως πνευματικά κεφάλαια. Το ένα είναι η διαχρονική ελληνική ανθρωπιστική παράδοση και παιδεία, η οποία έχει αποτελέσει πηγή του Ευρωπαϊκού πολιτισμού κατά κοινή ομολογία. Το άλλο κεφάλαιο είναι η Ορθοδοξία, η οποία μπορεί να αποτελέσει συνδετικό κρίκο ανάμεσα στη Δυτική και Ανατολική Ευρώπη και να παίξει ένα σημαντικό ρόλο στις θρησκευτικές και πνευματικές αναζητήσεις και αλληλοεπιδράσεις στην Ευρώπη και στον κόσμο σήμερα»[20].

Είναι προφανές, ότι η απονομή περιορισμένων αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, όσον αφορά τον εκπαιδευτικό χώρο, οφείλεται στη γενικώς αποδεκτή άποψη, ότι η εκπαίδευση ανήκει στην αρμοδιότητα του Κράτους, ως άμεσα συνδεόμενη με την εθνική πολιτιστική ανάπτυξη. Επίσης, γίνεται κατανοητό, ότι η αρχική μέριμνα της Συνθήκης ΕΟΚ για ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων εξελίχτηκε σε ένα γενικότερο ενδιαφέρον για την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων και για μη αυστηρά επαγγελματικούς σκοπούς, σε ένα ευρωπαϊκό χώρο που θα είχε ως απώτερο στόχο τη δημιουργία της «Ευρώπης των πολιτών», της οποίας οι υπήκοοι θα έχουν αναπτύξει έντονη κοινοτική συνείδηση. Σε μία τέτοια εμβάθυνση της Κοινοτικής διαδικασίας ο παράγοντας της εκπαίδευσης θα έπαιζε πρωταρχικό ρόλο, με ότι αυτό

---

25 ετών, γύρω από κοινά σχέδια, πολιτιστικά, κοινωνικά και άλλα, με διεθνή χαρακτήρα και με σκοπό να καλλιεργηθεί η ευρωπαϊκή συνείδηση και αλληλεγγύη. ΕΕ L 158/1988, σ. 42 και ΕΕ C 308/1990, σ. 6).

18. Βλ. *Κακαβούλη,* op.cit., σ. 238.

19. Βλ. *Φ.Κακριδή*, Ευρωπαϊκή Εκπαίδευση, εφημ. «Το Βήμα», 2.6.1991.

20. Χαρακτηριστικά, όπως τόνισε ο Οικουμενικός Πατριάρχης στην ομιλία του στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Στρασβούργο, 19.4.1994), το Πατριαρχείο εξακολουθεί να συνιστά «ουσιώδη ευρωπαϊκήν διάστασιν εν τη οικουμενική αυτού διακονία» και συνεχίζει τη διακονία και μαρτυρία στον κοινό αγώνα «δια την προσφοράν νοήματος και ελπίδος παναθρωπίνης». Βλ. Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου, Ομιλία προς την Ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σε «Το σχολείο του Μέλλοντος», 8, 1994, σ. 16-18.

συνεπάγεται για την εθνική παιδεία[21].

2. Συνθήκες της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης και η Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

α) Γενικά

Με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1987[22] και τη Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση του 1992[23], επιβεβαιώνονται αναθεωρήσεις των αρχικών συνθηκών και εμπλουτίζονται οι διατάξεις εκπαιδευτικού περιεχομένου.

Παρά το γεγονός, ότι η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη εξαγγέλλει την «Ευρώπη χωρίς σύνορα», δεν αύξησε με κάποια ειδική και ρητή διάταξη τις αρμοδιότητες των κοινοτικών οργάνων στον εκπαιδευτικό χώρο, όπως έκανε με το περιβάλλον ή με την έρευνα και την ανάπτυξη. Η επιφυλακτική αυτή στάση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης αποδεικνύει τη διατήρηση της παιδείας στη φαιά ζώνη μεταξύ εθνικής και κοινοτικής αρμοδιότητας. Ο στόχος της Ευρώπης των πολιτών, στα πλαίσια του οποίου καταχωρήθηκαν τα κοινοτικά εκπαιδευτικά δικαιώματα[24], παρέμεινε απλώς ως ένας πολιτικός στόχος χωρίς συγκεκριμένο νομικό περιεχόμενο[25].

Η έως τώρα αποσπασματική αντιμετώπιση του εκπαιδευτικού ζητήματος, από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, δεν αποδείχτηκε ικανή να προσφέρει ικανοποιητικά αποτελέσματα. Η επίλυση των εκπαιδευτικών προβλημάτων, μέσω άλλων πολιτικών της Κοινότητας, παρέβλεπε κάθε φορά το γεγονός ότι υφίσταται ένας ολόκληρος κλάδος, εκπαίδευση–πολιτισμός–επιστήμη, που χρήζει συνολικής

---

21. Βλ. J.Lambay, Education and Law: The community context, σε «ELR», 1989, p.363.

22. Η ΕΕΠ υπογράφηκε από τα κράτη-μέλη το Φεβρουάριο του 1986. Βλ. *Γ.Παπαστάμκο/Γ.Τζανετάτο*, η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, Πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση, σε «ΕΕΕυρΔ», 1986, σ. 3.

23. Τα 12 κράτη-μέλη υπέγραψαν στο Μάαστριχτ της Ολλανδίας τη Συνθήκη αυτή στις 2 Φεβρουαρίου 1992. Η διαδικασία επικύρωσής της ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 1993 και άρχισε να εφαρμόζεται το Νοέμβριο του 1993.

24. Για το ακριβές εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου «κοινοτικά εκπαιδευτικά δικαιώματα» και τη σχέση τους με τα θεμελιώδη δικαιώματα. Βλ. *B.De Witte / H.Post*, Educational and cultural rights, A.Cassese/A.Claphara/J.Weiler (Eds.), Human Rights and the European Community: The Substantive Law, European University Institute, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden – Baden, Germany, 1991, p.159.

25. Βλ. *Μουαμελετζή*, op.cit., σ.90.

προσέγγισης από το Κοινοτικό Δίκαιο[26].

Το πιο σημαντικό βήμα για τον τομέα της παιδείας είναι η Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση του 1992, στην οποία για πρώτη φορά περιλαμβάνεται ένα νομικό πλαίσιο για τις αρχές και τους στόχους της κοινοτικής πολιτικής στον τομέα της εκπαίδευσης. Κατευθυντήρια γραμμή της νομοθεσίας αυτής είναι, ότι η Ευρώπη ανήκει στην Ευρωπαϊκή νεολαία, γι' αυτό και τα παιδιά πρέπει να ανακαλύπτουν τη νέα Ευρωπαϊκή πραγματικότητα από τη σχολική ηλικία για να συμμετάσχουν συνειδητά στην οικοδόμησή της. Επίσης, προβάλλεται η ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Διάστασης της Παιδείας, ως συνεκτικός δεσμός των εκπαιδευτικών συστημάτων των κρατών-μελών και ως κοινός στόχος και διαδικασία για την ανάπτυξη και διαμόρφωση στους νέους της «Ευρωπαϊκής ταυτότητας». Η αδυναμία της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης, να ακολουθήσει μια κοινή πολιτική στο χώρο της εκπαίδευσης[27], εξισορροπήθηκε κατά μεγάλο μέρος από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση που κατοχυρώνει τη μέχρι τότε δράση της Κοινότητας στον εν λόγω τομέα (άρθρ.Ζ.36 και Ζ.37), συγκεκριμενοποιώντας τους Κοινοτικούς στόχους στον εκπαιδευτικό χώρο. Εδώ πρέπει να σημειωθεί, ότι τα παλαιά άρθρ.126, 127 και 128 Συνθ.ΕΟΚ αντικαθίστανται από νέα ισάριθμα που τίθενται υπό τον τίτλο «Παιδεία, Επαγγελματική Εκπαίδευση και Νεολαία»[28].

Πρέπει να τονισθεί, ότι και μόνη η αναγραφή της παιδείας, ως γενικής έννοιας που περιλαμβάνει όχι μόνο την τριτοβάθμια αλλά και την πρωτοβάθμια και

---

26. Ο *Β. De Witte* διευκρινίζει ότι το Κοινοτικό Δίκαιο της παιδείας είναι το αποτέλεσμα των κοινοτικών πολιτικών, των οποίων πρωταρχικό ενδιαφέρον δεν αποτελεί το ουσιαστικό περιεχόμενο της παιδείας, αλλά ο λειτουργικός στόχος της εγκαθίδρυσης μιας κοινής αγοράς. Από την άλλη πλευρά, την κοινή εκπαιδευτική πολιτική συναπαρτίζουν δραστηριότητες που αφορούν στα προβλήματα της παιδείας αυτά καθαυτά, και οι οποίες δεν έχουν τη μορφή υποχρεωτικού κανόνα δικαίου αλλά πιο αμφισβητούμενων μορφών Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου ή χαλαρού τύπου Κοινοτικού Δικαίου. (Community soft law), βλ. Πιο πάνω υποσ. 25.

27. Στην ΕΕΠ γίνονται ελάχιστες αναφορές στην εκπαίδευση γεγονός, που οφείλεται, στην άρνηση ορισμένων κρατών-μελών να ξεπεράσουν τους ενδοιασμούς τους σχετικά με την ένταξή της στο χώρο των συντρεχουσών αρμοδιοτήτων της ΕΟΚ και των κρατών-μελών.

28. Με τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση (1.11.1993) τροποποιούνται πολλά άρθρα της Συνθήκης ΕΟΚ και συγχρόνως αλλάζει σε πολλές περιπτώσεις η αρίθμησή τους. Προς αποφυγή σύγχυσης και επειδή πιο κάτω στη διατριβή παρατίθενται σκέψεις του ΔΕΚ που αναφέρονται στα παλαιά άρθρα, θα διατηρηθεί ο όρος «Συνθ.ΕΟΚ» για τις περιπτώσεις που χρονολογούνται πριν από την 1.11.1993 και θα χρησιμοποιείται ο όρος «Συνθ.ΕΚ» για τα νέα άρθρα που πρόσθεσε ή τροποποίησε η Συνθήκη ΕΕ (με βάση το άρθρ. Ζ του τίτλου ΙΙ της Συνθ. ΕΕ, ο όρος «Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα» αντικαταστάθηκε από τον όρο «Ευρωπαϊκή Κοινότητα»).

δευτεροβάθμια εκπαίδευση στον τίτλο ενός κεφαλαίου της νέας Συνθήκης, δεν είναι τυχαία, αλλά, αντίθετα, μαρτυρεί τη σταδιακά διαμορφούμενη «εν δυνάμει» κοινοτική αρμοδιότητα επί του θέματος. Το νομοθετικό πλαίσιο για την παιδεία και τον πολιτισμό[29], που παρέχει πλέον σήμερα η Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση, γίνεται η αφετηρία για νέες προοπτικές ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην Εκπαίδευση.

Αυτό σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι οι πολίτες της Ενωμένης Ευρώπης πρέπει να αναπτύξουν και να μορφώσουν στην προσωπικότητά τους κοινές αξίες και στάσεις, που συνιστούν τον συνεκτικό δεσμό μεταξύ των πολιτών και των λαών και οικοδομούν τη σταθερή ένωσή τους. Ο κάθε πολίτης διατηρεί ακέραιη και αναλλοίωτη την εθνική του συνείδηση, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από την παράδοση και την ιστορία του έθνους του, τα ήθη και τα έθιμα, το χαρακτήρα και τη νοοτροπία του λαού στον οποίο ανήκει.

Σύμφωνα, λοιπόν, με το νέο άρθρ.126 Συνθ.ΕΚ, η Κοινότητα συμβάλλει στην ανάπτυξη παιδείας υψηλού επιπέδου, σεβόμενη πλήρως την αρμοδιότητα των κρατών-μελών για το περιεχόμενο της διδασκαλίας και την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς και την πολιτική και γλωσσική τους πολυμορφία, ενώ συγχρόνως επιφυλάσσει στην Κοινότητα ρόλο υποστήριξης και συμπλήρωσης των εθνικών δράσεων με «δράσεις ενθάρρυνσης» καθώς και ενίσχυσης της συνεργασίας μεταξύ των κρατών-μελών.

Η πιο πάνω υποστήριξη της Κοινότητας βασίζεται στην αρχή της επικουρικότητας[30], ορίζοντας ότι, «Είναι η ευθύνη κάθε κράτους-μέλους να αποφασίσει σχετικά με το πώς θα πρέπει να ασκούνται οι εξουσίες του μέσα στην επικράτειά του. Η Κοινότητα μπορεί μόνο να ενεργήσει σε περιπτώσεις όπου τα κράτη-μέλη της έχουν δώσει την εξουσία να το πράξει μέσω των Συνθηκών».

Καμιά, ίσως, άλλη αρχή δεν προκάλεσε τόσες συζητήσεις και δεν γνώρισε τέτοιας έκτασης βιβλιογραφία σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όσο η αρχή της επικουρικότητας[31], η

---

29. Βλ. άρθρ.128 Συνθ.ΕΚ, όπου ορίζεται ότι η «Κοινότητα συμβάλλει στην ανάπτυξη των πολιτισμών των κρατών-μελών και σέβεται την εθνική και περιφερειακή πολυμορφία τους, ενώ ταυτόχρονα προβάλλει την κοινή πολιτιστική κληρονομιά ...».

30. Διακήρυξη αρχηγών Κρατών και κυβερνήσεων στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Μπίρμιγχαμ στις 16 Οκτωβρίου 1992. Βλ. Πως λειτουργεί η Ευρωπαϊκή Ένωση, op.cit., σ.21.

31. Βλ. σχετικά *Ε.Μπέσιλα-Βήκα / Δ.Παπαγιάννη*, Σύγχρονες Αρμοδιότητες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, εκδ. Π.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 1997, σ.84-86. Επίσης, βλ. *Ν.Σκανδάμη*, Ευρωπαϊκό

οποία εισήχθη για πρώτη φορά «expresis verbis» στο κείμενο της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και εντάχτηκε στο άρθρ.3Β παρ.2 Συνθ.ΕΚ. Στο άρθρο αυτό ορίζεται ότι «στους τομείς που δεν υπάγονται στην αποκλειστική της αρμοδιότητα, η Κοινότητα δρα σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας, μόνο αν και στο βαθμό που οι στόχοι της προβλεπόμενης δράσης είναι αδύνατον να επιτευχθούν επαρκώς από τα κράτη-μέλη και μπορούν συνεπώς, λόγω των διαστάσεων ή των αποτελεσμάτων της προβλεπόμενης δράσης, να επιτευχθούν καλύτερα σε κοινοτικό επίπεδο». Το άρθρ.3Β παρ.2 Συνθ.ΕΚ εξαιρεί από το πεδίο εφαρμογής της αρχής της επικουρικότητας, τους τομείς που υπάγονται στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Κοινότητας, χωρίς ωστόσο να έχει απαντηθεί πειστικά το ερώτημα, ποια αρμοδιότητα θεωρείται αποκλειστική και ποια συντρέχουσα, αφού η Συνθήκη δεν κάνει καμία νύξη γι' αυτό, αν και χρησιμοποιεί για πρώτη φορά το συγκεκριμένο όρο. Πάντως, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου[32], αν συγκεκριμένη αρμοδιότητα ασκηθεί από την Κοινότητα, τα κράτη-μέλη χάνουν τη δυνατότητα παρέμβασης στο συγκεκριμένο θέμα και η αρμοδιότητα καθίσταται αποκλειστικά κοινοτική (θεωρία του καταληφθέντος χώρου «terrain occupê»)[33].

Το άρθρ.127 Συνθ.ΕΚ[34] που αναφέρεται στον ειδικό χώρο της επαγγελματικής εκπαίδευσης, ο οποίος μέχρι τότε ρυθμιζόταν από το άρθρ.128 Συνθ.ΕΟΚ, κατοχυρώνει την απόφαση της Κοινότητας να εφαρμόσει πολιτική επαγγελματικής εκπαίδευσης, επιδιώκοντας αφενός μεν να στηρίζει και να συμπληρώνει τις δράσεις των κρατών-μελών, και, αφετέρου, να σέβεται πλήρως την αρμοδιότητα των κρατών-μελών για το περιεχόμενο και την οργάνωση της

Δίκαιο και στοιχεία Ελληνικού Δικαίου Προσαρμογής, 1994, σ.290, *Κ.Στεφάνου*, Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, πέμπτη έκδοση αναθεωρημένη, τόμ.Α΄, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ.134-140, *Ν.Φραγκάκη*, Κατανομή αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η αρχή της επικουρικότητας, σε «Η συνθήκη του Μάαστριχτ, συνθετική θεώρηση», (επιμ.) Χριστοδουλίδη/Στεφάνου, εκδ. Ι.Σιδέρη, 1993, σ.55, *D.Z.Cass,* The word that saves Maastricth: The principle of subsidiarity and the dimension of powers within the European Community, σε «CMLR», 1992, p.1107, *A.G.Toth,* The principle of subsidiarity in the Maastricht Treaty, σε «CMLR», 1992, p.1079.

32. Κατά το Δικαστήριο η μεταφορά της αρμοδιότητας είναι οριστική, βλ. υπόθ. 7/71 απόφ. ΔΕΚ (Επιτροπή / Γαλλίας) Συλλ. Νομολ. 1971, σ.1003.

33. Βλ. *Ξ.Γιαταγάνα*, Η αρχή της επικουρικότητας, σε «ΕΕυρΚ», 1992, σ.47.

34. Ωστόσο στο κείμενο του νέου άρθρου παραλείπεται η λέξη «κοινή» (πολιτική) και ταυτόχρονα διαχωρίζεται η κοινοτική δράση που «στηρίζει και συμπληρώνει τις δράσεις των κρατών-μελών» από την «αρμοδιότητα των κρατών-μελών για το περιεχόμενο και την οργάνωση της επαγγελματικής εκπαίδευσης».

επαγγελματικής εκπαίδευσης. Οι στόχοι αυτής της δράσης της Κοινότητας είναι οι ακόλουθοι: α) Να διευκολύνει «την προσαρμογή στις μεταλλαγές της βιομηχανίας, ιδίως μέσω της επαγγελματικής εκπαίδευσης και του επαγγελματικού προσανατολισμού», β) να βελτιώνει «την αρχική επαγγελματική εκπαίδευση και τη συνεχή κατάρτιση, για να διευκολύνεται η επαγγελματική ένταξη και επανένταξη στην αγορά εργασίας», γ) να διευκολύνει «την πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση και την ενίσχυση της κινητικότητας των εκπαιδευτών και των εκπαιδευομένων, και ιδίως των νέων», δ) να τονώνει «τη συνεργασία μεταξύ εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και επιχειρήσεων στον τομέα της κατάρτισης», και ε) να αναπτύσσει «την ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών για τα κοινά προβλήματα των συστημάτων κατάρτισης των κρατών-μελών».

Αξίζει να σημειωθεί, ότι το άρθρ.127 Συνθ.ΕΚ[35] κάνει λόγο για «πολιτική επαγγελματικής εκπαίδευσης» που εφαρμόζει η Κοινότητα, παραλείποντας κάθε αναφορά σε «γενικές αρχές» και αντιδιαστέλλει συγχρόνως το ρόλο της Κοινότητας («Η Κοινότητα εφαρμόζει πολιτική επαγγελματικής εκπαίδευσης ...»), από αυτόν της απλής «συμβολής», όπως συμβαίνει στην περίπτωση της παιδείας και του πολιτισμού»[36].

Προβλέπεται, συγχρόνως, με το άρθρ.128 Συνθ.ΕΚ η συμβολή της Κοινότητας στον τομέα του πολιτισμού που αναμφισβήτητα σχετίζεται άμεσα με την παιδεία και την εκπαίδευση. Στο περιεχόμενο της διάταξης, υπογραμμίζεται η βελτίωση της γνώσης και της διάδοσης του πολιτισμού και της ιστορίας των Ευρωπαϊκών λαών, με ταυτόχρονο σεβασμό προς οποιαδήποτε εθνική και περιφερειακή πολυμορφία. Παράλληλα, η Κοινότητα, ως ενιαία πολιτική και πολιτιστική οντότητα, έχει υποχρέωση να συνειδητοποιεί και να προβάλλει τις κοινές πνευματικές ρίζες και πολιτιστικές αξίες που ενώνουν τους Ευρωπαίους. Να αναγνωρίζει τη συμβολή κάθε λαού στον Ευρωπαϊκό πολιτισμό και την οικοδόμηση της νέας Ευρωπαϊκής πραγματικότητας.

---

35. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί, ότι με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (ν. 2691/1999, ΦΕΚ Α΄ 47), τα άρθρ.126 και 127 Συνθ.ΕΚ αριθμούνται ως άρθρ.149 και 150 Συνθήκη Άμστερνταμ.

36. Βλ. άρθρ.126 και 128 Συνθ.ΕΚ: «Η Κοινότητα συμβάλλει στην ανάπτυξη ...».

β) Η Πράσινη Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης βάσει των ρυθμίσεων του άρθρ.126 Συνθ.ΕΚ.

β.1. Γενικά

Για πάρα πολλά χρόνια, η απουσία σαφών κοινοτικών διατάξεων για την εκπαίδευση, με εξαίρεση το ζήτημα της επαγγελματικής κατάρτισης, ενίσχυσε το συμπέρασμα, ότι η Κοινότητα δεν έχει ουσιαστικά αρμοδιότητα να διαμορφώσει μία ευρύτερη εκπαιδευτική πολιτική. Αυτή η αντίληψη άρχισε να αλλάζει στην περίοδο μεταξύ 1969 και 1974, όταν αρχηγοί κρατών και κυβερνήσεων και Υπουργοί Παιδείας των κρατών-μελών της Κοινότητας αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τη μέχρι τότε στενή νομικίστικη προσέγγιση για την εκπαίδευση, υπογραμμίζοντας όχι μόνο την ανάγκη αλλά και το δικαίωμα της Ευρώπης να μετατραπεί σε πολιτική κοινότητα.

Η πρώτη αναφορά στην έννοια της Ευρωπαϊκής διάστασης της εκπαίδευσης, όπως έχει προαναφερθεί, έγινε στο Ψήφισμα του Συμβουλίου των Υπουργών Παιδείας το 1976. Μια πληρέστερη, ωστόσο, αποσαφήνιση του όρου, αναλυτικότερος ορισμός των σκοπών της και πιο συγκεκριμένη πολιτική για την εισαγωγή της στα σχολικά προγράμματα των χωρών μελών της Κοινότητας, περιέχεται στο Ψήφισμα του Συμβουλίου των Υπουργών Παιδείας το 1988. Αυτό δίνει το έναυσμα για ανάπτυξη προγραμμάτων για την εφαρμογή της, και προκαλεί συγχρόνως συζητήσεις και προβληματισμούς για το περιεχόμενο του όρου της παιδείας, που θέλει τώρα να συνδυάσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα κάθε ευρωπαίου πολίτη, με την εθνική και πολιτική συνείδηση που είναι διαφορετική για κάθε κράτος-μέλος[37].

Εκείνο που πρέπει να επισημανθεί είναι η διαπίστωση που διατυπώνεται συχνά, ότι δεν υπάρχει ένας γενικά αποδεκτός ορισμός της Ευρωπαϊκής Διάστασης ως προς τους αναλυτικούς παιδαγωγικούς σκοπούς και στόχους, το συγκεκριμένο περιεχόμενο της διδασκαλίας και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα στους μαθητές και φοιτητές. Είναι ένας όρος νέος σχετικά και πολυσήμαντος ο οποίος είναι δεκτικός τόσων ορισμών και ερμηνειών, όσοι είναι και εκείνοι που επιχειρούν να τον ορίσουν. Πρόκειται για διδασκαλία, για δραστηριότητες, για

37. Βλ. *Κακαβούλη*, op.cit., σ.275.

στάσεις και συμπεριφορά στο χώρο του σχολείου[38], με βασικό στόχο να συνειδητοποιήσουν οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές την κοινή πολιτιστική και ιστορική κληρονομιά της Ευρώπης και να τους δοθεί προοπτική υπέρβασης των παραδοσιακών συνόρων και δυνατότητα να προετοιμαστούν για μια καλύτερη ζωή και εργασία σε μια αλληλέγγυα Ευρώπη.

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση προχωρώντας στη θεσμοθέτηση ενός πλαισίου για τις αρχές και τους στόχους της κοινοτικής πολιτικής στον τομέα της εκπαίδευσης, προβαίνει στην έκδοση της Πράσινης Βίβλου[39] για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης, η οποία παρουσιάσθηκε από την Επιτροπή την 29.9.1993.

Πρόκειται για ένα σημαντικότατο κείμενο που προσδιορίζει αναλυτικά και συγκεκριμένα τους σκοπούς, τα μέσα και τις στρατηγικές της κοινοτικής δράσης, προκειμένου να εισαχθεί η Ευρωπαϊκή Διάσταση στα σχολεία, ορίζοντας ως κεντρικό άξονα του προβληματισμού, την ανάγκη προσαρμογής της εκπαιδευτικής διαδικασίας στο νέο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο που διαμορφώνονταν στη δεκαετία του 1990. Συγχρόνως, επιδιώκει την προετοιμασία και ένταξη των νέων στο διευρυμένο και ενιαίο οικονομικό και κοινωνικό χώρο της Κοινότητας, με κύρια εφόδια τις γνώσεις του γλωσσικού, πολιτιστικού και κοινωνικού περιβάλλοντος των κοινωνιών της Ευρώπης[40]. Ο πρωταρχικός της ρόλος είναι να συμβάλει δυναμικά, μέσα από ένα δεδομένο περιβάλλον οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής πολυμορφίας, στην αποτελεσματικότερη εκπαιδευτική πολιτική της Κοινότητας.

---

38. Βλ. *S.Brown,* Introducing the European dimension into an already full school curriculum: a Scottish perspective, εισήγηση στο συνέδριο με θέμα «Ο Έλληνας εκπαιδευτικός ...», op.cit., σ.185.

39. Πρόκειται για έγγραφο, η δημοσίευση του οποίου έχει ως στόχο την έκθεση των απόψεων της Επιτροπής για ένα συγκεκριμένο θέμα, ώστε να δοθεί δυνατότητα σε όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη να εκφράσουν τις απόψεις τους, πριν από την κίνηση μιας νέας νομοθετικής διαδικασίας. Προτείνουν ορισμένα πρώτα στοιχεία προς μελέτη σε ένα ειδικό τομέα όπου μπορεί να προβλεφθεί κοινοτική δράση. Βλ. Πως λειτουργεί η Ευρωπαϊκή Ένωση, op.cit., σ.21. Ιδιαίτερη αναφορά στην Πράσινη Βίβλο γίνεται στο ρόλο και τη συμβολή των μη κυβερνητικών οργανώσεων στην προώθηση της Ευρωπαϊκής Διάστασης, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Συνδικαλιστική Επιτροπή Εκπαίδευσης (ETUCE), η Ευρωπαϊκή Ένωση Διευθυντών Ιδρυμάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (ESHA), η Ευρωπαϊκή Ένωση Εκπαιδευτικών (AEDE) και η Ένωση για την Κατάρτιση των Εκπαιδευτικών στην Ευρώπη (ATEE).

40. Βλ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Πράσινη Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης, COM (93) τελικό, Βρυξέλλες 29.9.1993, σ.2 και 3.

β.2. Οι στόχοι

Στην Πράσινη Βίβλο, επαναδιατυπώνονται οι στόχοι της Ευρωπαϊκής Διάστασης της Εκπαίδευσης, αυτή τη φορά, πιο αναλυτικά και πιο συγκεκριμένα, σε σύγκριση με τους σκοπούς που διατυπώθηκαν στο Ψήφισμα του Συμβουλίου των Υπουργών Παιδείας των κρατών-μελών του 1988. Ως βάση και αφετηρία για τον προσδιορισμό των στόχων αυτών λαμβάνονται ορισμένοι γενικοί σκοποί του σχολείου που ισχύουν για κάθε εκπαιδευτικό σύστημα σήμερα. Το σχολείο, μεταξύ άλλων, επιδιώκει να συμβάλει στην ισότητα ευκαιριών για όλους και στην ανάπτυξη της ικανότητας των μαθητών να ενεργούν αυτόνομα, να διατυπώνουν κρίσεις, να αξιολογούν τα θέματα με κριτικό πνεύμα και να καινοτομούν. Επίσης, επιδιώκει να δώσει τη δυνατότητα σε κάθε νέο να αναπτύξει όλες τις δυνατότητές του και να παράσχει κατάρτιση και τίτλους σπουδών που διευκολύνουν τη μετάβασή τους στην ενεργό ζωή, καθιστώντας τους, ειδικότερα, ικανούς να παρακολουθούν και να αφομοιώνουν τις τεχνολογικές αλλαγές.

Με βάση τους γενικούς σκοπούς του σχολείου, καθορίζονται και περιγράφονται αναλυτικά οι ειδικοί στόχοι των κοινοτικών δράσεων για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης. Η επιδίωξη των ειδικών αυτών στόχων, από την πλευρά της Κοινότητας, προσδίδει στην εκπαίδευση ένα είδος «προστιθέμενης αξίας» γιατί εκφράζει μια κοινή βούληση και προωθεί σε μια ενιαία κατεύθυνση την ποιοτική αναβάθμιση της παιδείας στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι προαναφερόμενοι στόχοι είναι κυρίως οι ακόλουθοι τρεις:

α) Η συμβολή στη διαμόρφωση μιας Ευρωπαϊκής πολιτικής συνείδησης προϋποθέτει σεβασμό της κάθε εθνικής ταυτότητας και της πολιτιστικής και εθνικής πολυμορφίας, ενώ επιβάλλει την καταπολέμηση κάθε μορφής σωβινισμού και ξενοφοβίας. Οι νέοι, παράλληλα, πρέπει να μορφώνονται με βάση τις κοινές αξίες της αλληλεγγύης, της δημοκρατίας, της ισότητας των ευκαιριών, του αμοιβαίου σεβασμού, της ανεκτικότητας των διαφορών και της ενθάρρυνσης της ποικιλομορφίας. Επίσης, πρέπει να καλλιεργείται η συνείδηση του «Ευρωπαίου πολίτη», και στον τομέα αυτό, η έννοια Ευρώπη αποτελεί μια διάσταση που δεν αντικαθιστά τις άλλες διαστάσεις της εκπαίδευσης, αλλά τις εμπλουτίζει.

Η αγωγή του «Ευρωπαίου πολίτη» είναι ο στόχος στον οποίο η κοινοτική δράση πρέπει να δώσει έμφαση. Παράλληλα η δράση αυτή πρέπει να στηρίζεται, τόσο στη διάδοση της εμπειρίας της Ευρωπαϊκής Διάστασης, η οποία έχει μπορεί αποκτηθεί με την εκμάθηση γλωσσών και την εργασία μέσα από διακρατικά

προγράμματα, όσο και στην κοινωνικοποίηση, σε Ευρωπαϊκό πλαίσιο, μέσα από διακρατικές ανταλλαγές που δίνουν τη δυνατότητα σε κάθε πολίτη να λαμβάνει και να έχει ένα ρόλο στην Ευρωπαϊκή σκηνή.

β) Η παροχή ευκαιριών για τη βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης είναι ίσως ο στόχος που επιτυγχάνεται περισσότερο με την Ευρωπαϊκή Διάσταση. Θεωρείται ως κινητήρια δύναμη ανάπτυξης των σχολείων. Μπορεί να λειτουργήσει ως παράγοντας δραστηριοποίησης των εκπαιδευτικών συστημάτων και να συμβάλλει σε καινοτομίες, ιδίως μέσα από τη σύζευξη διαφόρων παιδαγωγικών προσεγγίσεων και διδακτικών μεθόδων και την ανταλλαγή εμπειριών για την ανάπτυξη διδακτικού υλικού. Προωθεί, δηλαδή, η Ευρωπαϊκή Διάσταση τους τομείς εκείνους, που συμβάλλουν κατεξοχήν στη βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης.

Εξάλλου, γίνεται κατανοητό, ότι είναι βασική προϋπόθεση ο εμπλουτισμός των προγραμμάτων και του περιεχομένου της διδασκαλίας των σχολείων με την έννοια της Ευρωπαϊκής Διάστασης, η οποία πρέπει να συνοδεύεται από την ευαισθητοποίηση και την κατάλληλη ενημέρωση των υπεύθυνων στελεχών της διοίκησης της εκπαίδευσης και όλων εκείνων των φορέων που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία.

γ) Η Ευρωπαϊκή Διάσταση της παιδείας θεωρείται, τέλος, και ως βασικός παράγοντας της προετοιμασίας των νέων για μια καλύτερη κοινωνική και επαγγελματική ένταξη. Ειδικότερα, η γνώση των ευρωπαϊκών γλωσσών και η εξοικείωση με το πολιτιστικό και επαγγελματικό περιβάλλον και, κυρίως, με το περιβάλλον της επιχείρησης, αποτελούν, μεταξύ άλλων, θετικούς παράγοντες που βοηθούν τους νέους να ανοίγονται στον κόσμο, να αφομοιώνουν τις αλλαγές και, ακόμη, να τους προετοιμάζουν για μία επαγγελματική κινητικότητα και για μια καλύτερη κοινωνική προσαρμογή.

β.3. Φορείς, στρατηγικές και μέσα

Η Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση προβάλλει το σχολικό θεσμό ως έναν από τους κύριους μοχλούς δράσης στον τομέα της εκπαίδευσης, τόσο σε καθένα από τα κράτη-μέλη, όσο και σε κοινοτικό επίπεδο. Το σχολείο αποτελεί οργανωμένο σύστημα και περικλείει ένα σύνολο φορέων και ομάδων, μαθητές,

εκπαιδευτικούς, γονείς, τοπικές αρχές κ.α., που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Είναι ένας χώρος διαχείρισης των διαθέσιμων πηγών και δυνατοτήτων και φορέας που παρέχει υπηρεσίες στην τοπική κοινότητα, με την οποία αναπτύσσει δυναμικές και αμφίδρομες σχέσεις.

Οι σχέσεις αυτές που αναπτύσσονται με επίκεντρο το σχολείο δημιουργούν τη δική τους δυναμική και φέρουν σε επικοινωνία και συνεργασία τους υπεύθυνους για τη διοίκησης της εκπαίδευσης στα διάφορα επίπεδα, τους άμεσους φορείς, μαθητές-εκπαιδευτικούς, τους υπεύθυνους για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, τα Πανεπιστήμια και τις ερευνητικές ομάδες, το προσωπικό των βιβλιοθηκών και άλλων πηγών πληροφόρησης. Δημιουργούν εκείνες τις προϋποθέσεις για επαφή και συνεργασία με τους φορείς, που συνθέτουν τον κοινωνικό και πολιτιστικό ιστό της τοπικής κοινότητας και έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν πολύτιμη υπηρεσία στα σχολεία, όπως είναι οι επαγγελματικές ενώσεις, τα συνδικάτα, οι σύλλογοι γονέων, οι τοπικές αρχές, τα κέντρα ψυχαγωγίας κ.α..

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, η κοινοτική δράση στον τομέα της εκπαίδευσης μπορεί να επικεντρωθεί κατά βάση στα σχολεία και σε διακρατικά εκπαιδευτικά προγράμματα που οργανώνονται πάνω στους ακόλουθους επτά τομείς:

- Στη συνεργασία, μέσω κινητικότητας και ανταλλαγών, που εξυπηρετεί την ελεύθερη διακίνηση των προσώπων. Η διακρατική κινητικότητα των μαθητών μπορεί να βασίζεται στην καλή γνώση και αναγνώριση συστημάτων άλλων χωρών, καθώς και στην οργάνωση διμερών σχολικών ανταλλαγών και ταξιδιών.

- Η κατάρτιση των εκπαιδευτικών και του λοιπού προσωπικού που συμμετέχει στην εκπαίδευση. Οι εκπαιδευτικοί απαιτείται να μαθαίνουν, να ανταλλάσσουν και να μεταδίδουν τον πλούτο των Ευρωπαϊκών πολιτισμών και να αξιοποιούν την κοινή πολιτιστική κληρονομιά για τη δημιουργία μιας διδακτικής προσέγγισης με Ευρωπαϊκή Διάσταση. Επιβάλλεται, τέλος, να αναπτύσσουν μια Ευρωπαϊκή ταυτότητα, παράλληλα με την εθνική ή την τοπική τους ταυτότητα, υπερβαίνοντας συγχρόνως τα πολιτιστικά και γλωσσικά εμπόδια και να αναπτύσσουν πολύγλωσσες και πολυπολιτισμικές πρακτικές.

- Η ανάπτυξη της διδασκαλίας ξένων γλωσσών είναι, επίσης, απαραίτητη προϋπόθεση για επικοινωνία και γνωριμία με άλλους ευρωπαϊκούς λαούς και πολιτισμούς (άρθρ.126 παρ.2 Συνθ.ΕΚ). Σημαντικό για το ρόλο της εκμάθησης και

διάδοσης των γλωσσών των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 28.1.1994[41]. Στο Ψήφισμα αυτό, μεταξύ άλλων, επισημαίνεται και εκτιμάται ότι η γλωσσική πολυμορφία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο του πολιτιστικού της πλούτου και η προστασία και η προώθησή της είναι ένας σημαντικός παράγοντας για την υλοποίηση μιας ειρηνικής και δημοκρατικής Ευρώπης. Υπενθυμίζεται, επιπλέον, ότι η γλώσσα αποτελεί κεφαλαιώδες μέσο επικοινωνίας μέσα στην υπό διαμόρφωση Ευρωπαϊκή Ένωση, και γίνεται σαφές ότι οι λιγότερο διαδομένες γλώσσες και πολιτισμοί αποτελούν αναπόσπαστη διάσταση του Ευρωπαϊκού πολιτισμού της Κοινότητας. Εκτός των άλλων, στο ίδιο κείμενο γίνεται αφ' ενός μεν σεβαστό, το αναφαίρετο δικαίωμα που έχει κάθε κυβέρνηση κράτους-μέλους, να προστατεύει και να προωθεί την επίσημη γλώσσα του, και αφετέρου δεκτό, ότι το δικαίωμα αυτό δεν μπορεί να ασκείται σε βάρος των λιγότερο διαδεδομένων γλωσσών και πληθυσμών, των οποίων οι εν λόγω γλώσσες αποτελούν το φυσικό πολιτιστικό τους φορέα.

Το πιο πάνω Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου περιέχει θετικές θέσεις που αφορούν την ελληνική γλώσσα, ως μια από τις λιγότερο χρησιμοποιούμενες γλώσσες στην Ευρώπη. Ωστόσο, όπως πολλές φορές έχει επισημανθεί, αυτή αποτελεί ήδη ένα σημαντικό στοιχείο στην Ευρώπη, αφού όλες σχεδόν οι ευρωπαϊκές γλώσσες έχουν εμπλουτισθεί από το λεξιλόγιό της.

- Η ανοιχτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση μπορεί να βοηθήσει το σχολείο, μέσα από τη διευκόλυνση της μετάδοσης των γνώσεων, και να προσφέρει ένα ευρύ φάσμα δυνατοτήτων που θα δώσει στις νέες γενιές την ικανότητα προσαρμογής στις αλλαγές που συμβαίνουν στο χώρο της εργασίας ή ακόμη και τη δυνατότητα επανεκπαίδευσης σε νέους τομείς και ειδικότητες.

- Η ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών, σχετικά με τα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών, τις μεταρρυθμίσεις και τις καινοτομίες τους, παρέχει μια ουσιαστική στήριξη για την αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και για την ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην

41. Αυτό ψηφίστηκε με εισήγηση του κ. Mark Killilea, «σχετικά με τις γλωσσικές και πολιτισμικές μειονότητες στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα». Το Ψήφισμα αυτό στηρίζεται σε προηγούμενα Ψηφίσματα (16.10.1981, 11.2.1983, 30.10.1987 και 25.1.1993) για θέματα σχετικά με τις γλώσσες και τους πολιτισμούς των εθνικών μειονοτήτων. Βλ. Ψήφισμα Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τις γλωσσικές και πολιτιστικές μειονότητες στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, σε «Το σχολείο του Μέλλοντος», 7, 1994, σ.16-18.

Εκπαίδευση[42].

Με τα μέτρα αυτά η Ευρωπαϊκή Κοινότητα προσπαθεί να αντιμετωπίσει τα εμπόδια που δημιουργούνται από την αδράνεια της εθνοκεντρικής παράδοσης, η οποία κυριαρχεί στα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών. Η καθυστέρηση που παρατηρείται στην εισαγωγή της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην Εκπαίδευση οφείλεται κυρίως στην αυτονομία των διαφόρων σχολικών συστημάτων, σε θέματα διοίκησης και ορισμού της εκπαίδευσης, η οποία έχει ιστορικά επιβληθεί από τις απαιτήσεις της εθνικής ενοποίησης και τη συνακόλουθη απροθυμία των κρατών-μελών να αυξήσουν τα υπερεθνικά στοιχεία στα σχολικά τους προγράμματα. Εκτός αυτού, είναι εμφανές, ότι η Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση σημαίνει την αντιμετώπιση των εθνικών στερεοτύπων, μέσω των εκπαιδευτικών συστημάτων από γενιά σε γενιά. Ουσιαστικά μέσα, για την αντιμετώπιση των στερεοτύπων αυτών, είναι: α) η απόκτηση από τους μαθητές διαύλων επικοινωνίας με τους πολίτες των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, αλληλεπιδρώντας με αυτούς, και β) η άσκηση της κριτικής τους σκέψης, απαραίτητο στοιχείο για την «Ευρώπη των πολιτών», μέσω της επαφής με τα πολιτιστικά στοιχεία των κρατών-μελών. Η αντιπαράθεση σε ότι αφορά την πιθανή εισαγωγή ενός ευρωπαϊκού εγχειριδίου ιστορίας, επιβεβαιώνει αυτήν ακριβώς την πραγματικότητα[43].

Είναι προφανές, ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα εργάζεται προς την κατεύθυνση της δημιουργίας μιας ενιαία αποδεκτής εκπαιδευτικής πολιτικής από τα κράτη-μέλη, παρότι συνεχώς επικαλείται το σεβασμό τόσο της ιδιαίτερης εθνικής ταυτότητας όσο και της πολιτιστικής και εθνικής πολυμορφίας. Βέβαια, όλες οι προαναφερθείσες δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα ενόψει μιας νέας πραγματικότητας που διαμορφώνεται και απαιτεί διαφορετικά αποτελέσματα μάθησης. Στα πλαίσια αυτά, ο κάθε μαθητής θα μπορεί να έχει τη δυνατότητα να σχεδιάσει το μέλλον του, στην ευρύτερη κοινοτική κοινωνία, και όχι να περιορίζεται υποχρεωτικά στην κοινωνία της χώρας του[44].

---

42. Στον τομέα της πληροφόρησης οι δραστηριότητες και οι δημοσιεύσεις του δικτύου εκπαιδευτικών πληροφοριών (EURIDICE) παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για όλους όσους ασχολούνται με την εκπαίδευση. Παρέχουν συγκριτικές αναλύσεις σχετικά με τα εκπαιδευτικά συστήματα και τις μεθοδολογίες, σύγκριση στατιστικών δεδομένων και διοργάνωση σεμιναρίων.

43. Βλ. *Μοσχονά,* op.cit., σ.704.

44. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μετά την παρουσίαση της Πράσινης Βίβλου για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης, η Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης ζήτησε από τα κράτη-μέλη να ξεκινήσει ένας πρώτος προβληματισμός σχετικά με τους στόχους και τα μέσα με τα οποία μπορεί

3. Τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα για την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση, μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

α) Γενικά

Οι δράσεις της Κοινότητας, ως εκφράσεις μιας πολιτικής, επίσημα, δεν αποσκοπούν στην εναρμόνιση των κανονιστικών διατάξεων, που διέπουν τις εκπαιδευτικές νομοθεσίες των κρατών-μελών. Η Κοινότητα δεν ενδιαφέρεται για τη διαμόρφωση ενός ενιαίου νομικού πλαισίου για όλα τα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών. Προσπαθεί να βρει βιώσιμες λύσεις για προβλήματα που δημιουργούν οι διεθνείς αλλαγές και ιδιαίτερα τα φαινόμενα της παγκοσμιοποίησης και της κοινωνίας της γνώσης.

Η σύγκλιση των περιεχομένων της εκπαιδευτικής διαδικασίας γίνεται με λιγότερο ρητούς και νομοθετημένους, αλλά εξίσου αποτελεσματικούς τρόπους, τους οποίους προωθεί με γρήγορους και ευέλικτους ρυθμούς η Κοινότητα, μέσω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που χρηματοδοτεί από τα διάφορα διαρθρωτικά της ταμεία[45].

Το 1993 (Μάιος) θεωρείται ως ξεχωριστό έτος για την εκπαίδευση, καθώς τότε ολοκληρώθηκε η επικύρωση της Συνθήκης του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση από τα κράτη-μέλη. Την ίδια χρονιά, επίσης, δημοσιεύτηκαν δύο ιστορικά κείμενα της Επιτροπής, τα οποία αποτέλεσαν τη βάση για την προώθηση της Ευρωπαϊκής Διάστασης της Εκπαίδευσης εντός των εθνικών συστημάτων εκπαίδευσης στην δεκαετία του 1990.

να επιτευχθεί «παιδεία υψηλού επιπέδου». Από το μεγάλο αριθμό απαντήσεων, οι οποίες έχουν ληφθεί στα Γραφεία της Κοινότητας στις Βρυξέλλες από κυβερνήσεις, οργανώσεις και άτομα διαπιστώνεται μια σχεδόν γενική θετική υποδοχή για το κείμενο της Πράσινης Βίβλου για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης, επισημαίνοντας, μεταξύ άλλων, ότι επιθυμούν οι Κοινοτικές δραστηριότητες να χαρακτηρίζονται από τρία κυρίως γνωρίσματα: ευελιξία, διαφάνεια και εύκολα προσλαμβανόμενη, περιεκτική και κατανοητή πληροφόρηση. Βλ. Europe at School, Le Magazine. For Education, training and youth in Europe, Spring 1994, issue 1, p. 8-9. Για τον ίδιο σκοπό οργανώθηκε ημερίδα στο Πάντειο Πανεπιστήμιο από τον καθηγητή Δ.Τσαούση στις 3.12.1993.

45. Τα κυριότερα ταμεία που εμπλέκονται στις χρηματοδοτήσεις των εκπαιδευτικών προγραμμάτων είναι το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Ε.Κ.Τ.) και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (Ε.Τ.Π.Α.).

Το πρώτο κείμενο[46] αναφέρεται στην αξιολόγηση των προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης της Κοινότητας, στην περίοδο 1986-1992, και το δεύτερο[47], περιέχει κατευθυντήριες γραμμές για την ανάληψη δράσεων και καινοτομιών από την Ευρωπαϊκή Ένωση, με τη θέσπιση νέων ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών προγραμμάτων και τη συγχώνευση όσων ίσχυαν πριν την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Στόχος αυτών των προγραμμάτων είναι να προωθήσουν την κοινωνική συνοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση, μέσω εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και να ενισχύσουν την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης. Εκτός των άλλων, τα προγράμματα αυτά σηματοδοτούν μια θεσμική διεθνοποίηση της γνώσης ενώ η αναγνώριση των τίτλων, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, η συνεχής κατάρτιση, η προώθηση της ανταλλαγής των φοιτητών, η επίδραση της τεχνολογίας στα εκπαιδευτικά συστήματα, αλλά και η βελτίωση της ποιότητάς του μέσω της διδασκαλίας των ξένων γλωσσών, αναδεικνύονται σε κατευθυντήριες γραμμές της κοινοτικής δράσης.

Συγχρόνως, η Κοινότητα με μια σειρά από έγγραφα[48], στα οποία εμπλέκεται άμεσα ο ρόλος της εκπαίδευσης και κατάρτισης, δίνει στα κείμενά τους έμφαση, μεταξύ άλλων, για το πως θα επιτευχθεί η Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση και θα υποστηριχτεί η ιδέα του Ευρωπαίου πολίτη. Η κριτική που ασκήθηκε, ωστόσο, στα κείμενα αυτά ήταν έντονη, κυρίως, σε δύο σημεία: α) στο σημείο της

---

46. Είναι η έκθεση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή για την αξιολόγηση των προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης της Κοινότητας στην περίοδο 1986-1992, βλ. Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έγγραφο εργασίας της Επιτροπής, Κατευθυντήριες Γραμμές για Κοινοτική Δράση στον Τομέα της Εκπαίδευσης και της Κατάρτισης, COM (93) 183 τελικό, Βρυξέλλες, 5.5.1993, σ.13.

47. Είναι έγγραφο εργασίας της Επιτροπής με ημερομηνία 5 Μαΐου 1993, σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές για κοινοτική δράση στον τομέα της εκπαίδευσης και κατάρτισης, στην προοπτική της επόμενης δεκαετίας. Η Επιτροπή θεωρεί απαραίτητο τον εκσυγχρονισμό και την εκλογίκευση των υφισταμένων προγραμμάτων και την ενίσχυση εκείνων των πλευρών που φαίνονται να είναι οι περισσότερες υποσχόμενες για την εδραίωση της πολιτισμικής και κοινωνικής συνοχής μεταξύ των κρατών-μελών. Βλ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1993, op.cit., σ.17.

48. Πρόκειται για έγγραφα, «Πράσινα, Λευκά Βιβλία», η δημοσίευση των οποίων έχει ως στόχο την έκθεση των απόψεων της Επιτροπής για ένα συγκεκριμένο θέμα, ώστε να δοθεί η δυνατότητα σε όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη να εκφράσουν τις απόψεις τους, πριν από την έναρξη μιας νέας νομοθετικής διαδικασίας. Εκδόθηκαν μετά από το 1992 (μεταξύ αυτών και η Πράσινη Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης στις 29.9.1993), καθώς, κατά την επικύρωση της Συνθήκης του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση, διαφάνηκαν διάφοροι κλυδωνισμοί για το όλο εγχείρημα της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Οι κλυδωνισμοί αυτοί, στην ουσία, κατέδειξαν την ανάγκη ιδεολογικής εμβάθυνσης του όλου εγχειρήματος προς την πλευρά της κοινωνίας των πολιτών.

σύζευξης της έννοιας του πολίτη με αυτήν του «καταναλωτή» και του «χρήστη πληροφοριών», και β) στο σημείο όπου το ατομικό εξοβελίζει το κοινωνικό, καθιστώντας το άτομο κινητήρια δύναμη εξέλιξης, πέρα από τον κοινωνικό παρεμβατισμό, μέσω θεσμικών πολιτικών, και, άρα, υπόλογο για την όποια καθυστέρηση της προσωπικής και κοινωνικής του ανάπτυξης[49].

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα που εφαρμόζονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση, μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση, με βάση τις θεσμικές ρυθμίσεις που τα διέπουν, διακρίνονται σε δύο βασικές κατηγορίες[50]. Στη μία κατηγορία κατατάσσονται τα προγράμματα που προκύπτουν απευθείας από την Ευρωπαϊκή Ένωση, μέσω των θεσμικών οργάνων της και κυρίως της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, όπως SOCRATES[51], LEONARDO DA VINCI[52], και στην άλλη, αυτά που προκύπτουν από την εταιρική σχέση Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών-μελών. Για τη χώρα μας, είναι τα προγράμματα που περιλαμβάνονται στα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης.

Από τα προγράμματα των ευρωπαϊκών πρωτοβουλιών, ενδιαφέρον παρουσιάζουν το πρόγραμμα SOCRATES, που αφορά τη γενική εκπαίδευση και το πρόγραμμα LEONARDO DA VINCI, που αφορά την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση.

β) Προγράμματα που προκύπτουν από πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

β.1. Πρόγραμμα SOCRATES

Το πρόγραμμα SOCRATES I[53] αναφέρεται στη γενική εκπαίδευση και

---

49. Βλ. αναλυτικά, *Σ.Βελισσαρίου*, Γνώση και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα : Ιδεολογικές κατευθύνσεις του «Λευκού Βιβλίου» για την εκπαίδευση και κατάρτιση, σε «Πολίτη», 58, 1998, σ.12-16.

50. Για τις κατηγορίες προγραμμάτων ολοκληρώθηκε ήδη η πρώτη φάση. Η εφαρμογή τους κάλυπτε τη χρονική περίοδο 1996-1999. Τώρα διανύουμε τη δεύτερη φάση εφαρμογής των κοινοτικών προγραμμάτων, που αφορά την χρονική περίοδο (2000-2006).

51. ΕΕ L 340/1994, σ.8.

52. ΕΕ L 87/1995, σ.10.

53. Χρονική διάρκεια προγράμματος 1996-1999. Θεσπίστηκε με την απόφ. αριθ. 819/1995 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 14.3.1995.

ενσωματώνει τα προηγούμενα προγράμματα ERASMUS[54], LINGUA[55], ARION[56] κ.α.. Η βασική τομή του προγράμματος SOCRATES I, απόφαση 819/95/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, ήταν ότι για πρώτη φορά, αναγνωρίστηκε η υποχρεωτική σχολική εκπαίδευση ως χώρος άσκησης μέτρων εκπαιδευτικής πολιτικής της Κοινότητας, με συγκεκριμένα ποσά χρηματοδότησης.

Το πρόγραμμα SOCRATES I[57] έχει ως στόχο να υποστηρίζει τις διεθνικές

---

54. ΕΕ L 166/1987, σ.20 και ΕΕ L 395/1989, σ.23.

55. ΕΕ L 239/1989, σ.24, βλ. έκθεση του κ. Luk Beyer de Ryke, Για τη διάδοση των γλωσσών στην Κοινότητα, έγγραφο 1-83/84, 2.4.1984, PE 86.480/Τελικό.

56. ΕΕ L 158/1988, σ.42 και ΕΕ C 308/1990, σ.6.

57. Παραδείγματα ορθών πρακτικών του προγράμματος SOCRATES I.

1ο Παράδειγμα ορθής πρακτικής.

Τίτλος προγράμματος: Education for Learning and Work in Europe.

Χρονική Διάρκεια – Εταίροι: Το πρόγραμμα αυτό είχε διάρκεια τρία χρόνια (Σεπτέμβριος 1996 – Αύγουστος 1999) και πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία τριών χωρών: Ολλανδίας (ως συντονίστριας), Ην. Βασιλείου και Ελλάδας (ως εταίρων). Εμπλεκόμενα ιδρύματα ήταν το Εθνικό Κέντρο για τη Σχολική Βελτίωση από την Ολλανδία (APS), το Εθνικό Ίδρυμα για τη Συμβουλευτική και τον Επαγγελματικό Προσανατολισμό (NICEC) από το Ην.Βασίλειο και η Σχολή Εκπαιδευτικών Λειτουργών Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαίδευσης (Σ.Ε.Λ.Ε.Τ.Ε.) από την Ελλάδα. Επίσης, συμμετείχαν από δύο σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από κάθε χώρα (από την Ολλανδία το Minkema College και το Jan van Scorel College, από το Ην. Βασίλειο το Meophan School και το Homewood School and Sixth Form College και από την Ελλάδα το Ε.Π.Λ. Ν.Φιλαδέλφειας και το 1ο Τ.Ε.Λ. Αμαρουσίου).

*Στόχοι:*Το πρόγραμμα είχε ως στόχους την ανάπτυξη του Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού (Σ.Ε.Π.) και της Συμβουλευτικής, καθώς και τη συμβολή τους στη βελτίωση της αποδοτικότητας του σχολείου.

Αποτελέσματα:

- Έγιναν εκπαιδευτικές ανταλλαγές των εκπροσώπων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και συντάχθηκε και δημοσιεύτηκε η συγκριτική μελέτη για το Σ.Ε.Π. και τη Συμβουλευτική στις τρεις εμπλεκόμενες χώρες.

- Αναπτύχθηκε καινοτόμο εκπαιδευτικό υλικό στα σχολεία (ο χαρταετός και το portfolio), το οποίο ενσωματώθηκε στα ισχύοντα αναλυτικά προγράμματα του Σ.Ε.Π.

- Αυξήθηκαν οι γνώσεις, βελτιώθηκαν οι δεξιότητες και προωθήθηκαν κοινές δραστηριότητες των καθηγητών Σ.Ε.Π., με την πραγματοποίηση σεμιναρίων και εργαστηρίων διδακτικής. Έγιναν από ένα σε κάθε χώρα.

- Διοχετεύτηκαν τα αποτελέσματα αυτά σε σχολεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με δύο επιμορφωτικά σεμινάρια που έγιναν στην Αθήνα για εκπαιδευτικούς από τις χώρες της Ε.Ε., με τρεις επιστημονικές ημερίδες που έγιναν σε Αθήνα, Λονδίνο, Ουτρέχτη, με εκπαιδευτικές επισκέψεις που πραγματοποιήθηκαν σε σχολεία και με τη δημοσίευσή τους σε ειδικό έντυπο.

Ωφελήθηκαν: 3 ιδρύματα, 6 σχολεία, 100 εκπαιδευτικοί, 100 μαθητές από χώρες της Ε.Ε.

2ο Παράδειγμα ορθής πρακτικής

Τίτλος προγράμματος : The School as a Learning Organization.

δράσεις, προάγοντας την Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση και την ποσοτική και ποιοτική βελτίωση της γνώσης που προβλέπονται στα διάφορα κεφάλαιά του[58].

Το πρόγραμμα SOCRATES II[59] δεν αλλάζει τη βασική δομή του SOCRATES I, αλλά δίνει έμφαση στη δια βίου μάθηση, ως μέσο το οποίο ενισχύει την ενεργό συμμετοχή του πολίτη και τονώνει τη δυνατότητα απασχόλησής του. Στόχος του είναι, να ενισχύσει την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης, προωθώντας παράλληλα την ισότητα ευκαιριών σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης. Επίσης, επιδιώκει να προωθήσει την ποσοτική και ποιοτική βελτίωση της γνώσης των γλωσσών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ιδίως των λιγότερο διαδομένων και των λιγότερο διδασκόμενων, ώστε να ενισχυθεί η κατανόηση και η αλληλεγγύη μεταξύ των λαών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και να καλλιεργήσει τη διαπολιτισμική διάσταση της παιδείας.

Το πρόγραμμα «The School as a Learning Organization» ήταν ένα πρόγραμμα που αναφερόταν στα Οριζόντια Μέτρα του SOCRATES, στη Δράση 3.1. «Θέματα κοινού ενδιαφέροντος σχετικά με την εκπαιδευτική πολιτική».

Χρονική Διάρκεια – Εταίροι: Το πρόγραμμα ήταν διάρκειας ενός έτους (Σεπτέμβριος 1997 – Αύγουστος 1998) και η σύμπραξη έγινε μεταξύ των Εθνικών Φορέων του προγράμματος SOCRATES των κρατών Δανίας (ως συντονίστριας χώρας), Ην. Βασιλείου, Γαλλίας, Ολλανδίας και Ελλάδας. Οι φορείς συμμετείχαν με εκπρόσωπό τους έναν εμπειρογνώμονα από κάθε χώρα, ο οποίος συντόνιζε πέντε σχολεία διαφόρων τύπων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της χώρας του, τα οποία εκπροσωπούνταν από έναν εκπαιδευτικό.

Στόχοι: Στόχοι του προγράμματος ήταν να διερευνηθεί η έννοια της ποιότητας στα σχολεία των κρατών-μελών, να αναπτυχθούν πρακτικές στο σύστημα ποιοτικής αξιολόγησης της εκπαίδευσης για τους μαθητές, τους εκπαιδευτικούς και το σχολείο ολόκληρο, και να αναπτυχθούν καινοτομίες για τη βελτίωση της ποιότητας στα σχολεία.

Αποτελέσματα:

- Πραγματοποιήθηκαν 25 πιλοτικά προγράμματα με τη μέθοδο «project», ένα για κάθε σχολείο, μέσα από τα οποία αναδείχθηκαν νέες πρακτικές για το σύστημα ποιοτικής αξιολόγησης στην εκπαίδευση.

- Έγιναν δύο συναντήσεις εργασίας στην Κοπεγχάγη, μία για τους εθνικούς εμπειρογνώμονες και μία για τους μετέχοντες εκπαιδευτικούς. Στην τελευταία, παρουσιάστηκαν και τα αποτελέσματα των σχολείων.

- Εκδόθηκε ένα ενημερωτικό τεύχος με τα συμπεράσματα του προγράμματος και διανεμήθηκε στους Εθνικούς Φορείς των κρατών-μελών.

Ωφελήθηκαν: 25 σχολεία, 25 εκπαιδευτικοί, 5 εμπειρογνώμονες και οι 5 μετέχοντες Εθνικοί Φορείς.

58. Όπως, Κεφ. Πρώτο, αναφορά στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (ERASMUS), Κεφ. Δεύτερο, σχολική εκπαίδευση (COMENIUS), Κεφ. Τρίτο, προώθηση της εκμάθησης γλωσσών (LINGUA), ευρωπαϊκή συνεργασία για την ανοιχτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση κ.α.

59. Άρχισε την 1η Ιανουαρίου 2000 και θα διαρκέσει ως την 31 Δεκεμβρίου 2006.

β.2. Πρόγραμμα LEONARDO DA VINCI

Το πρόγραμμα LEONARDO DA VINCI I[60], απόφαση 94/819/ΕΚ του Συμβουλίου, έχει ως κύριο στόχο την εφαρμογή πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την επαγγελματική κατάρτιση, σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρ.126 και 127 Συνθ.ΕΚ, και ενσωματώνει τα προηγούμενα προγράμματα COMMET, PETRA, FORCE, EUROTECNET, καθώς και το δίκτυο πληροφόρησης IRIS.

Μια από τις κεντρικές ιδέες του προγράμματος είναι η «δια βίου μάθηση», την οποία προωθεί μέσω των πολιτικών της για τη δια βίου κατάρτιση.[61]

Με το πρόγραμμα αυτό[62], προωθούνται οι διακρατικές συμπράξεις, που

---

60. Θεσπίστηκε με την απόφ. 94/819/ΕΚ του Συμβουλίου των Υπουργών της 6.12.1994, για περίοδο πέντε ετών, 1995-1999.

61. Η αρχική και η συνεχής κατάρτιση θεωρείται ότι δεν πρέπει να αποτελούν μεμονωμένες φάσεις στην ανάπτυξη του ατόμου, αλλά πρέπει να συγκεραστούν σε μια γενική έννοια της κατάρτισης ως διαρκούς διαδικασίας, που αποσκοπεί στην εξασφάλιση της προσωπικής ανάπτυξης του ατόμου και ταυτόχρονα, στην επαγγελματική του ένταξη και εξέλιξη. Βλ. *Α. Αθανασούλα-Ρέππα / Μ.Κουτουζή / Ι.Χατζηευστρατίου,* Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων, τόμ.Γ΄, εκδ. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999, σ.123.

62. **Παράδειγμα ορθής πρακτικής του προγράμματος LEONARDO.**

Τίτλος προγράμματος: Transregio network, Μέτρο Ι.1.2.Γ/Ανταλλαγές εκπαιδευτικών – σχεδιαστών προγραμμάτων κατάρτισης.

Ανάδοχος φορέας: 2ο Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο (Τ.Ε.Λ.) Αθηνών.

Συμμετέχουσες χώρες: Γερμανία, Ολλανδία.

Διάρκεια τοποθετήσεων: 2 εβδομάδες.

Στόχοι:

- Δημιουργία ενός διακρατικού δικτύου ανάμεσα σε ανθρώπους που ασχολούνται με την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση στην Ευρώπη.

- Δημιουργία Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων (πιλοτικών και ανταλλαγών), με σκοπό την εδραίωση της συνεργασίας μεταξύ των διαφόρων πιλοτικών σχολείων.

Δραστηριότητες:

- Συμμετοχή σε τριήμερο συνέδριο στο Aahen με θέμα τη «δια βίου εκπαίδευση».

- Δημιουργία ομάδων εργασίας και επεξεργασία διαφορετικών θεμάτων, όπως ανοικτή και εξ αποστάσεως μάθηση, ίσες ευκαιρίες κτλ.

- Επισκέψεις σε σχολεία και χώρους εργασίας.

Αποτελέσματα:

- Συνειδητοποίηση της Ευρωπαϊκής Διάστασης.

φέρνουν σε επαφή και συνεργασία διάφορους φορείς όλων των πεδίων της επαγγελματικής κατάρτισης, όπως, αρχική, συνεχιζόμενη, δια βίου μάθηση, με επιχειρήσεις, επαγγελματικές οργανώσεις, ενώσεις εργαζομένων, τριτοβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα, οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, επιμελητήρια και ινστιτούτα. Το πρόγραμμα LEONARDO II[63] δεν διαφοροποιεί τη δομή του LEONARDO I αλλά δίνει έμφαση στους εξής στόχους: α) Στη βελτίωση και ενίσχυση της κοινωνικής και επαγγελματικής ενσωμάτωσης των νέων, β) Στη διερεύνηση και ενίσχυση της πρόσβασης σε συνεχή κατάρτιση υψηλής ποιότητας και της πρόσβασης σε δεξιότητες καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, και γ) Στην υποστήριξη των συστημάτων επαγγελματικής κατάρτισης για την εδραίωση των διαδικασιών, για την επανένταξη στην απασχόληση των ευπαθών πληθυσμιακών ομάδων, με ανεπαρκείς ή ξεπερασμένες ειδικότητες.

γ) Προγράμματα που προκύπτουν από την εταιρική σχέση Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών-μελών.

Από τα προγράμματα των εταιρικών σχέσεων που προκύπτουν από την εταιρική σχέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κρατών-μελών, θα αναφερθούμε σ' αυτά που εμπίπτουν στο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης[64].

Οι στόχοι των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (Κ.Π.Σ.), για τη χώρα μας[65], εκφράζονται, συνήθως, με πέντε αναπτυξιακούς άξονες προτεραιοτήτων[66]. Στον άξονα προτεραιότητας, με τίτλο Ανάπτυξη και Αξιοποίηση Ανθρώπινου Δυναμικού

- Εμπειρία στο χώρο των Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων

- Βελτίωση ικανοτήτων σε περιβάλλον ομαδικής εργασίας.

- Γνωριμία με τα εκπαιδευτικά συστήματα.

Διακρατικοί Συνεργάτες: Besirksrefierung Köln, Γερμανία, Walarm College, Ολλανδία.

63. Από την 1.1.2000 τέθηκε σε εφαρμογή η δεύτερη φάση του προγράμματος, η οποία θα διαρκέσει μέχρι 31.12.2006.

64. Τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης έχουν στόχο να μειώσουν τις περιφερειακές ανισότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση και να στηρίξουν, μέσω χρηματοδοτήσεων ή συγχρηματοδοτήσεων από τα διαρθρωτικά ταμεία της Ένωσης, τους εθνικούς πόρους κάθε κράτους-μέλους για αναπτυξιακά έργα, διαδικασίες και υποδομές.

65. Βρισκόμαστε στην εφαρμογή του Γ΄ Κ.Π.Σ. (περίοδος 2000-2006). Πρόδρομος, για την τελική μορφή του, υπήρξε το Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης (Σ.Π.Α.) 2000-2006, το οποίο αποτελεί και την ελληνική πρόταση.

66. Βλ. αναλυτικά, Συνοπτικό Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης 2000-2006, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1999.

περιλαμβάνονται δύο Επιχειρησιακά Προγράμματα, από τα οποία το ένα παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και φέρει τον τίτλο «Εκπαίδευση και Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση»[67] (Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ.), αρμοδιότητας, από την πλευρά της Ελλάδας, του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Ο πρώτος στρατηγικός στόχος του Προγράμματος, περίοδος 2000-2006, αποβλέπει στην αύξηση συμμετοχής των νέων στο εκπαιδευτικό σύστημα, ώστε να υλοποιηθεί η αρχή της ισότητας των ευκαιριών, ενώ ο δεύτερος αποσκοπεί στην αναβάθμιση και βελτίωση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης και αρχικής επαγγελματικής κατάρτισης.

Η υλοποίηση των δύο προαναφερθέντων στόχων προϋποθέτει δράσεις σε όλες τις βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος. Οι δράσεις αυτές θα πρέπει να οδηγούν στην επίτευξη επτά επιχειρησιακών στόχων: 1. Καταπολέμηση της σχολικής διαρροής και αποτυχίας. Ο επιχειρησιακός αυτός στόχος αφορά, κυρίως, την προσχολική αγωγή και την υποχρεωτική εκπαίδευση. Η υλοποίησή του προϋποθέτει ότι, θεωρητικά, όλοι ανεξαιρέτως οι μαθητές, θα πρέπει να ολοκληρώνουν την υποχρεωτική εκπαίδευση. 2. Δια βίου μάθηση και κατάρτιση. Σύνδεση εκπαίδευσης και παραγωγής και καταπολέμηση του λειτουργικού αναλφαβητισμού. Προτεινόμενες δράσεις, μεταξύ άλλων, είναι η εφαρμογή του θεσμού Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σχολεία δεύτερης ευκαιρίας κ.α.. 3. Συμβολή στην ανάπτυξη της κοινωνίας των πληροφοριών με στόχο την ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών στο εκπαιδευτικό σύστημα, ώστε οι σχολικές μονάδες και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα να συμβάλλουν άμεσα στη δημιουργία της κοινωνίας της μάθησης και της γνώσης. 4. Διερεύνηση και αναβάθμιση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, όπως, με προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών, έρευνα και υποτροφίες. 5. Βελτίωση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης, όπως επιμόρφωση εκπαιδευτών, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου των εκπαιδευτικών συντελεστών και των μαθητών, προγράμματα ανάπτυξης δεξιοτήτων και σύνδεση με την αγορά εργασίας. 6. Αναβάθμιση της αρχικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης. 7. Αναβάθμιση της υλικοτεχνικής υποδομής των σχολικών μονάδων και των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όλων των βαθμίδων, η οποία έχει ως σκοπό να καλύψει το έλλειμμα που υπάρχει και να

67. Το άλλο είναι το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Συνεχιζόμενη Κατάρτιση και Προώθηση της Απασχόλησης», αρμοδιότητας, από την πλευρά της Ελλάδας, του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων.

συμβάλει άμεσα στην βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης[68].

Συμπερασματικά, θα επισημάνουμε, ότι η κοινοτική εκπαιδευτική πολιτική είναι προσανατολισμένη στη δυναμική προσαρμογή των εκπαιδευτικών συστημάτων των κρατών-μελών στις ανάγκες και τις απαιτήσεις της διεθνοποίησης του ευρωπαϊκού εκπαιδευτικού συστήματος, η οποία και αναπόφευκτα οδηγεί στην απαίτηση της διαμόρφωσης ενός κοινού, όχι υποχρεωτικά ενιαίου, εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο θα εξασφαλίζει την ανεκτικότητα των εθνικών συστημάτων εκπαίδευσης. Αναμφισβήτητα, η Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση, αποτελεί μια πολύπλοκη περιοχή των κοινοτικών δραστηριοτήτων και παραμένει ένα εξαιρετικά ευαίσθητο ζήτημα, στο οποίο τα κράτη-μέλη δείχνουν τη σταθερή εμμονή τους να καθορίζουν τις εθνικές εκπαιδευτικές πολιτικές. Σύμφωνα, λοιπόν, με το περιεχόμενο και τους στόχους της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην Εκπαίδευση, τα κοινοτικά όργανα ακολούθησαν μια στρατηγική που επέβαλλε την ανάγκη να κινηθούν γρήγορα και να παράγουν αποτελέσματα. Και αυτό, γιατί, στην πραγματικότητα, το ζήτημα της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην Εκπαίδευση, αν και προέκυψε από το διάλογο μεταξύ των κρατών-μελών, αναφερόταν σε θέματα πολύ πιο ουσιαστικά. Θέματα όπως είναι η δυνατότητα της εκπαίδευσης να ενισχύσει την προοπτική της μετάβασης της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση του Μάαστριχτ, και σε πιο ουσιαστικό επίπεδο, η δυνατότητα να δημιουργηθεί μια Κοινότητα πέρα από τη σφαίρα της οικονομικής δραστηριότητας, μια Κοινότητα της ολοκλήρωσης και των κοινωνιών των λαών της Ευρώπης[69].

III. Οι ρυθμίσεις του Κοινοτικού Δικαίου και η νομολογία του ΔΕΚ στον τομέα της γενικής και επαγγελματικής παιδείας.

1. Οι ρυθμίσεις στον τομέα της γενικής παιδείας.

Είναι γνωστό, ότι οι αρχικές κοινοτικές συνθήκες, και συγκεκριμένα η συνθήκη της Ε.Ο.Κ., ούτε υπό το αρχικό τους περιεχόμενο, ούτε στις

68. Ο εμφανιζόμενος ως όγδοος στόχος εξυπηρετεί απλώς την ενσωμάτωση της τεχνικής βοήθειας.

69. Βλ. *Παπασιώπη-Πασιά*, op.cit., σ.653 και 654.

τροποποιήσεις που ακολούθησαν, δεν περιείχαν διατάξεις σχετικά με τον τομέα της γενικής παιδείας[70]. Το ίδιο ισχύει και για την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, παρά το γεγονός, ότι περιείχε διατάξεις σχετικές με νέους τομείς κοινοτικής αρμοδιότητας, όπως προαναφέρθηκε, υπό τη μορφή νέων «κοινοτικών πολιτικών», όπως π.χ. στους τομείς του περιβάλλοντος, της έρευνας ή της ανάπτυξης.

Τη διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνει και η σταθερή νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, δεδομένου ότι οι άμεσες αρμοδιότητες της ΕΟΚ στον τομέα της εκπαίδευσης, αφορούν κατ' αρχάς τον κεντρικό πυρήνα της επαγγελματικής εκπαίδευσης, άρθρ.128 Συνθ.ΕΟΚ. Πράγματι, θέματα όπως η αναγνώριση των διπλωμάτων, η εκπαίδευση των διακινούμενων εργαζομένων, που εντάσσονται τόσο στις προϋποθέσεις όσο και στις συνέπειες άσκησης των δικαιωμάτων της ελεύθερης εγκατάστασης και της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, συνδέονται άμεσα με την επαγγελματική εκπαίδευση. Η απουσία, ωστόσο, άμεσης ρύθμισης για τη γενική παιδεία[71], δεν σημαίνει ότι αυτή δεν μπορεί να συνδεθεί με την επαγγελματική εκπαίδευση, αλλά και δεν εμποδίζει τη διαπίστωση ότι οι Κοινοτικές συνθήκες περιέχουν έμμεσες ρυθμίσεις του εκπαιδευτικού τομέα, τουλάχιστον με τη μορφή δημιουργίας κοινοτικών δραστηριοτήτων[72]. Συγκεκριμένα, ο τίτλος VI της Συνθ.ΕΟΚ, που εισήγαγε η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, άρθρ.130 ΣΤ – 130 Ο, προβλέπει στο άρθρ.130 ΣΤ, ότι στόχος της Κοινότητας είναι η ενίσχυση των επιστημονικών και τεχνολογικών βάσεων της ευρωπαϊκής βιομηχανίας και ότι για το σκοπό αυτό, η Κοινότητα ενθαρρύνει «τα ερευνητικά κέντρα και τα Πανεπιστήμια στις προσπάθειές τους, στους τομείς της έρευνας και της τεχνολογικής ανάπτυξης». Εκτός αυτού, σύμφωνα με το άρθρ.130 Ζ, η Κοινότητα αναλαμβάνει δράση «για την εφαρμογή προγραμμάτων ερεύνης,

---

70. Βλ. *Π.Δαγτόγλου*, Η υπαγωγή της παιδείας στην εξαίρεση του άρθρ.55 Συνθήκη ΕΟΚ, σε «ΝοΒ», 1986, σ. 1548, 1550 και τις εκεί παραπομπές, *Σ.Ταλιαδούρο/Θ.Αντωνίου*, Παιδεία και ελεύθερη εγκατάσταση, σε «ΤοΣ», 1998, σ. 217, 227.

71. Από τον 19ο αιώνα έως σήμερα, η έννοια της γενικής παιδείας έχει διευρυνθεί. Η έννοια και το περιεχόμενο της γενικής παιδείας συνοψίζονται με τους όρους «Culture générale» στη Γαλλία, «Bildung» στη Γερμανία, «general education» ή «liberal education» στην Αγγλία, και «γενική παιδεία» ή «εγκύκλιος παιδεία» στην Ελλάδα. Ο καθένας απ' αυτούς τους όρους εκφράζει και εθνικές παραδόσεις για τη γνώση, η μετάδοση των οποίων γίνεται στα γενικής και ακαδημαϊκής φύσης σχολεία, δηλ. τα lycées (Γαλλία), τα Gymnasia (Γερμανία, Ελλάδα), τα Liceo (Ιταλία) και τα Grammar Schools (Αγγλία). Βλ. *Καζαμία,* Νέο-Ευρωπαϊκός Εκσυγχρονισμός και Εκπαίδευση ..., op.cit., σ.97.

72. Βλ. *Α. Καλογερόπουλο,* Η παιδεία και το Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο, σε «ΤοΣ», 1989, σ. 582.

τεχνολογικής ανάπτυξης και προωθεί τη συνεργασία των επιχειρήσεων με Πανεπιστήμια και κέντρα ερευνών».

Κατά συνέπεια, η εκπαίδευση δεν αποτέλεσε ποτέ «απαγορευμένο» τομέα, στον οποίο η κοινοτική παρέμβαση όφειλε να διατηρηθεί στο ελάχιστο δυνατό. Η γενική παιδεία[73] εμφανίζεται, κατά τη νέα φάση της ευρωπαϊκής ενοποίησης, κωδικοποιημένη υπό το όνομα της «Ευρώπης των πολιτών»[74]. Από την άλλη πλευρά, η συνήθης δυναμική ερμηνεία των ουσιαστικών διατάξεων της Συνθήκης ΕΟΚ, τόσο από το ΔΕΚ όσο και από τα όργανα της Κοινότητας, εφαρμόσθηκε στο χώρο της παιδείας όσο και οπουδήποτε αλλού. Με την υπόθεση Casagrande[75] το ΔΕΚ έφθασε να αρνείται οποιοδήποτε περιορισμό των κοινοτικών αρμοδιοτήτων, ακόμη, και αν, λόγω της φύσης τους, επηρεάζουν τα μέτρα που λαμβάνονται προς εκτέλεση της εκπαιδευτικής πολιτικής. Στο ίδιο πνεύμα, η απόφαση Alaïmo[76] αναγνωρίζει το δικαίωμα των απογόνων ενός Ιταλού εργαζόμενου να επωφεληθούν μιας υποτροφίας σπουδών η οποία προβλέπεται από τη νομοθεσία του κράτους υποδοχής για τους δικούς του υπηκόους.

Στη συνέχεια, από το περιεχόμενο των νέων διατάξεων της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, γίνεται φανερό ότι για πρώτη φορά η Κοινότητα διαθέτει αυτοτελή νομική βάση, με το άρθρ.126 Συνθ.ΕΚ, για δράση στον τομέα της παιδείας, επεκτείνοντας τις κοινοτικές αρμοδιότητες πέραν του τομέα της επαγγελματικής εκπαίδευσης και στο χώρο της γενικής παιδείας.

---

73. Ο Ισπανός επίτροπος Marin χαρακτήρισε μάλιστα «θεολογική έριδα» το ζήτημα αν η Συνθήκη ΕΟΚ αφορά τη γενική εκπαίδευση, κυρίως σε σχέση με το πεδίο εφαρμογής του άρθρ.128 Συνθ.ΕΟΚ. Βλ. *Μουαμελετζή*, op.cit., υποσ.227, σ.92.

74. Η «Ευρώπη των πολιτών» είναι στην πραγματικότητα εκείνη η θεματική που πρωτοεισάγεται το 1984 σαν απάντηση σε ότι θεωρήθηκε ως σοβαρή κρίση στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ως έννοια, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εμπεριέχει την υιοθέτηση συμβολικών πολιτικών, σχεδιασμένων για να ενισχύσουν τα συναισθήματα αφοσίωσης προς την ΕΟΚ. Στα πλαίσια της Συνθήκης του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση, υποχωρεί η έννοια της «Ευρώπης των πολιτών» για να αντικατασταθεί από την έννοια του «σώματος των πολιτών» (corps de citoyens), και από εκεί στην έννοια της Ευρωπαϊκής ιθαγένειας, της Ευρωπαϊκής ταυτότητας, ή πιο συγκεκριμένα την έννοια της ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη. Βλ. *Σ.Πεσμαζόγλου*, Μέσα επικοινωνίας, παιδεία και Ευρωπαϊκή ταυτότητα, συμμετοχή σε συνέδριο με θέμα «Η εκπαίδευση των ενηλίκων ως μέσον ανάπτυξης των ανθρώπινων πόρων στην ενωμένη Ευρώπη του 2000» που οργανώθηκε από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1994, σ.105.

75. Υπόθ. 9/74, απόφ. ΔΕΚ της 3.7.1974, Συλλ.Νομολ. 1974, σ. 773, (σκέψη 6). Το ΔΕΚ απασχολούμενο με τις μεταγενέστερες υποθέσεις Gravier (Υπόθ. 293/83, απόφ. ΔΕΚ της 13.2.1985 Συλλ.Νομ. 1985, σ.593, (σκέψη 19)) και Forcheri (Υπόθ. 152/82, απόφ. ΔΕΚ της 13.7.1983 Συλλ.Νομ. 1983, σ.2323), έκανε την ίδια διαπίστωση.

76. Υπόθ. 68/74, απόφ. ΔΕΚ της 29.1.1975, Συλλ.Νομολ. 1975, σ.109.

2. Οι ρυθμίσεις στον τομέα της επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Είναι προφανές, αλλά, και λογικά αναγκαίο, ότι η πραγματοποίηση και εφαρμογή της κοινοτικής πολιτικής σε διάφορους τομείς διέρχεται αναπόφευκτα από την εξασφάλιση των προϋποθέσεων της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού και τη βελτίωση του επιπέδου ζωής των εργαζομένων. Κοινό μέσο επίτευξης των στόχων αυτών αποτελεί η επαγγελματική εκπαίδευση.

Το άρθρ. 41 Συνθ.ΕΟΚ προσδιορίζει ως έργο της κοινής αγροτικής πολιτικής, τον αποτελεσματικό συντονισμό των προσπαθειών στους τομείς της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Το άρθρ.50 Συνθ.ΕΟΚ, σχετικά με την εκπαίδευση των νέων εργαζομένων, εντάσσεται στην ίδια κατεύθυνση. Το άρθρ.118 Συνθ.ΕΟΚ, στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, καθιστά αποστολή της Επιτροπής την προώθηση στενής συνεργασίας ανάμεσα στα κράτη-μέλη στον τομέα της παιδείας και της υποστήριξης στην επαγγελματική επανεκπαίδευση. Το άρθρ.123 Συνθ.ΕΟΚ αναγνωρίζει, με τη σειρά του, ως σκοπό του Κοινωνικού Ταμείου, την προώθηση της επαγγελματικής κινητικότητας. Εκτός των άλλων, σημαντική είναι, κυρίως, η διάταξη του άρθρ.48 Συνθ.ΕΟΚ, σύμφωνα με την οποία η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων προϋποθέτει τη δυνατότητα κινητικότητας του εργατικού δυναμικού, με την εξασφάλιση πραγματικών δυνατοτήτων προσφοράς και αποδοχής εργασίας, και η οποία επιδιώκει την επαρκή και όσο το δυνατόν εναρμονισμένη, εάν όχι εξομοιωμένη, επαγγελματική κατάρτιση και εκπαίδευση ή επανεκπαίδευση[77]. Τέλος, το άρθρ.128 Συνθ.ΕΟΚ αναθέτει στο Συμβούλιο να θεσπίσει «... τις γενικές αρχές για την εφαρμογή κοινής επαγγελματικής εκπαίδευσης, ικανής να συμβάλει στην αρμονική ανάπτυξη τόσο των εθνικών οικονομιών όσο και της κοινής αγοράς»[78]

α) Η έννοια της επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Σύμφωνα με το άρθρ.128 Συνθ.ΕΟΚ, για να εμπεριέχει μια ενέργεια την έννοια της επαγγελματικής εκπαίδευσης, δύο είναι τα αποφασιστικά στοιχεία τα

---

77. Βλ. και άρθρ.56 παρ.1 εδαφ. γ', Συνθ.ΕΚΑΧ σχετικά με τη χρηματοδότηση της επαγγελματικής επανεκπαίδευσης.

78. Η έκταση της διάταξης αυτής, ως προς τα μέτρα τα οποία λαμβάνονται κατ' εφαρμογήν της, δεν περιορίζεται από τις ιδιαίτερες διατάξεις της συνθήκης περί επαγγελματικής εκπαίδευσης. Βλ. υπόθ. 242/87, απόφ. ΔΕΚ της 30.5.1989 (Επιτροπή κατά Συμβουλίου), (σκέψη 15).

οποία είναι απαραίτητα να συντρέχουν: 1) η ενέργεια αυτή να αφορά επαγγελματική εκπαίδευση, και 2) πρέπει να θέτει «γενικές αρχές» για την εφαρμογή μιας «κοινής πολιτικής» στο χώρο αυτό. Το περιεχόμενο αυτών των γενικών αρχών συγκεκριμενοποίησε το κείμενο της απόφασης 63/226/ΕΟΚ, περί θεσπίσεως των γενικών αρχών για την εφαρμογή μιας κοινής πολιτικής επαγγελματικής κατάρτισης. Ορίζεται λοιπόν, ότι «ως κοινή πολιτική επαγγελματικής κατάρτισης νοείται η κοινή, συνεπής και προοδευτική δράση, η οποία προϋποθέτει ότι κάθε κράτος-μέλος καταρτίζει προγράμματα και διασφαλίζει ότι πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με τις γενικές αρχές και τα μέτρα εφαρμογής που θα προκύψουν από αυτές». Σύμφωνα με την απόφαση αυτή, η εφαρμογή της κοινής πολιτικής από τα κράτη-μέλη και τα κοινοτικά όργανα, στα πλαίσια μιας «συνεργασίας», ευνοεί την πραγματοποίηση της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων και την εξασφάλιση της δυνατότητας αυτών, κατά τα διάφορα στάδια της επαγγελματικής τους ζωής, να λαμβάνουν την κατάλληλη εκπαίδευση, να τελειοποιούν τις ικανότητές τους, και να τις επαναπροσαρμόζουν επαγγελματικά σύμφωνα με τις ανάγκες τους. Πρόκειται, συνεπώς, για μια «sui generis» κοινή πολιτική, συγκρινόμενη με τις άλλες κοινοτικές πολιτικές, με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι πρέπει να εφαρμοστεί από τα κράτη-μέλη με δική τους ευθύνη, ενώ στην Επιτροπή θα παραμείνει μόνο ο δευτερεύων ρόλος της προώθησης. Το Συμβούλιο θεώρησε, ότι η αποστολή του περιορίζεται απλώς στην παροχή γενικών «κατευθυντηρίων γραμμών» χωρίς δεσμευτικό αποτέλεσμα για τις πολιτικές των κρατών-μελών περί επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Όσον αφορά την έννοια της επαγγελματικής εκπαίδευσης, αυτή διαμορφώθηκε εξελικτικά μέσα από την νομολογία του ΔΕΚ.

Η πρώτη υπόθεση είναι η ήδη αναφερθείσα υπόθεση Gravier[79], όπου το ΔΕΚ, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της διεύρυνσης της έννοιας «επαγγελματική εκπαίδευση», διεύρυνε και την πρόσβαση στην εκπαίδευση, με αποτέλεσμα να δώσει μια άλλη διάσταση στην εκ πρώτης όψεως «ασήμαντη» διάταξη του άρθρ.128 Συνθ.ΕΟΚ. Ο «ορισμός Gravier» θεωρείται, έκτοτε, ως κλασσικός ορισμός[80] της επαγγελματικής εκπαίδευσης, ορίζοντας ότι επαγγελματική

---

79. Από το όνομα μιας γαλλίδας που ενεγράφη στη Βασιλική Ακαδημία Καλών Τεχνών της Λιέγης για να σπουδάσει την τέχνη των εικονογραφημένων κειμένων. Βλ. υποθ. 293/83, απόφ. ΔΕΚ της 13.12.1985, Συλλ.Νομολ. 1985, σ. 593.

80. Αντίθετη η άποψη του καθηγητή *Σκουρή* «Κανένα από τα κείμενα σχετικά με την επαγγελματική εκπαίδευση, στα οποία αναφέρονται οι παραπάνω αποφάσεις, δεν δίνει τον ορισμό της και επιπλέον, δεν αφήνει να εννοηθεί τι σημαίνει είδη εκπαιδεύσεως. Εκφράσεις όπως,

εκπαίδευση είναι «κάθε μορφή εκπαίδευσης που προετοιμάζει για την απόκτηση τυπικού προσόντος για συγκεκριμένο επάγγελμα ή απασχόληση ή που παρέχει την ιδιαίτερη ικανότητα για την άσκηση του εν λόγω επαγγέλματος ή απασχόλησης, ανεξαρτήτως της ηλικίας και του επιπέδου καταρτίσεως των μαθητών ή σπουδαστών, ακόμα και αν το πρόγραμμα περιλαμβάνει τμήμα γενικής εκπαιδεύσεως». Κατά συνέπεια, και στην επίδικη περίπτωση, οι σπουδές στην τέχνη της εικονογράφησης κειμένων, μπορούσαν να θεωρηθούν επαγγελματική εκπαίδευση.

Η αρχική προοπτική της διεύρυνσης της έννοιας της επαγγελματικής εκπαίδευσης πραγματοποιήθηκε από το ΔΕΚ με την απόφαση Blaizot[81], στην οποία όρισε, ότι ο σκοπός των πανεπιστημιακών σπουδών, δηλαδή, της κλασικής γενικής παιδείας, ταυτίζεται με το σκοπό της επαγγελματικής εκπαίδευσης, με βάση το περιεχόμενό του και τη σχέση που μπορεί να έχει με την άσκηση ενός επαγγέλματος ή μιας δραστηριότητας, και η διδασκαλία λοιπόν αυτή[82], εμπίπτει στην έννοια της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Βέβαια, αυτό δεν συμβαίνει με εκείνες τις πανεπιστημιακές σπουδές που απευθύνονται σε άτομα που επιθυμούν να εμβαθύνουν τις γνώσεις τους πάνω σε κάποιο γνωστικό αντικείμενο, και όχι να προχωρήσουν στην άσκηση επαγγέλματος.

Συμπερασματικά, η έννοια της επαγγελματικής εκπαίδευσης είναι ευρεία και κυρίως απεριόριστα διευρυνόμενη. Είναι λειτουργική, κατά το μέτρο που προκύπτει αποκλειστικά από το σκοπό της διδασκαλίας, π.χ. παροχή προσόντων, παροχή ικανότητας για την άσκηση ενός επαγγέλματος ή μιας δραστηριότητας, και αφηρημένη κατά το μέτρο που δεν βασίζεται σε κανένα ουσιαστικό κριτήριο,

---

«κατάλληλη επαγγελματική εκπαίδευση», «μέγιστο επίπεδο εκπαιδεύσεως», «συμπληρωματική εκπαίδευση επωφελής για προαγωγές», δεν διαφωτίζουν ικανοποιητικά. Ο ελάχιστος αναπτυγμένος χαρακτήρας των όρων αυτών δεν επιτρέπει να τους χρησιμοποιούμε αποτελεσματικά. Το πολύ-πολύ μπορούμε να πούμε ότι δεν υπάρχει πια αποκλειστικά η άποψη της επιμόρφωσης και της επανένταξης των εργαζομένων και ότι η επαγγελματική εκπαίδευση δεν αποκλείει από μόνη της την ανώτατη εκπαίδευση, ακόμη και πανεπιστημιακού χαρακτήρα». Βλ. Προσανατολισμοί στο Δημόσιο Δίκαιο Ι, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996, σ.794.

81. Αφορούσε γάλλους φοιτητές που παρακολουθούσαν σπουδές κτηνιατρικής σε βελγικά Πανεπιστήμια και από τους οποίους είχαν απαιτηθεί επιπλέον δίδακτρα σε σχέση με τους Βέλγους φοιτητές. Βλ. Υπόθ. 24/86 Blaizot, απόφ. ΔΕΚ της 2.2.1988, Συλλ.Νομολ. 1988, σ. 379.

82. Αξίζει να σημειωθεί ότι η απόφαση Blaizot δεν έλαβε καθόλου υπόψη της την αναφορά της Επιτροπής Παιδείας του 1980, που ενέκρινε το Συμβούλιο Υπουργών, η οποία υπενθύμιζε ότι τα κράτη-μέλη μπορούσαν να προστατεύσουν τα ανώτατα εκπαιδευτικά τους συστήματα κατά των εισροών από αλλοδαπούς σπουδαστές που οφείλονταν σε διατάξεις «numerus clausus» άλλων κρατών-μελών. Βλ. *Μουαμαλετζή*, op.cit., υποσ.317, σ.126.

θεσμική ταυτότητα του φορέα της διδασκαλίας ή γνωστικό της αντικείμενο.

Το ΔΕΚ με την απόφαση Blaizot[83] επιβεβαιώνει, λοιπόν, τη λειτουργική φύση της επαγγελματικής εκπαίδευσης, η οποία αποτελεί συνάρτηση του σκοπού της παρεχόμενης διδασκαλίας, ανεξάρτητα από οποιοδήποτε κριτήριο που αφορά στη νομική μορφή του φορέα της παρεχόμενης εκπαίδευσης[84].

Σημειώνεται ότι το ΔΕΚ διευκρίνισε στην υπόθεση Brown[85] ότι τα Πανεπιστήμια δεν πρέπει να θεωρούνται «επαγγελματικές σχολές» κατά την έννοια του άρθρ.7 παρ.3 του κανονισμού 1612/68 ΕΟΚ. Η έννοια αυτή της επαγγελματικής σχολής είναι στενότερη και αφορά μόνο τα εκπαιδευτικά ιδρύματα που παρέχουν εκπαίδευση, η οποία είτε παρεμβάλλεται στην επαγγελματική δραστηριότητα είτε έχει άμεση σχέση μ' αυτήν, όπως π.χ. κατά τη διάρκεια της μαθητείας (σκέψεις 11 και 12).

β) Το δικαίωμα πρόσβασης στην επαγγελματική εκπαίδευση

Εάν το δικαίωμα της πρόσβασης στην παιδεία διακινουμένων εργαζομένων[86] αποτελεί συνέπεια της άσκησης του δικαιώματος της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων, τότε, το δικαίωμα πρόσβασης στην επαγγελματική εκπαίδευση

---

83. Κατά την απόφαση Blaizot, όχι μόνο οι στόχοι της συνθήκης στον τομέα της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων δεν επιτρέπουν την οριοθέτηση της έννοιας της επαγγελματικής εκπαίδευσης με τον αποκλεισμό της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, αλλά και θετικά, πλέον, ορισμένες τουλάχιστον πανεπιστημιακές σπουδές «έχουν ως σκοπό την προετοιμασία των φοιτητών, με την παροχή ορισμένων γνώσεων και ικανοτήτων πανεπιστημιακού επιπέδου, για συγκεκριμένες μεταγενέστερες επαγγελματικές δραστηριότητες» (σκέψη 7).

84. Διαφορετική γνώμη υποστηρίζει ο καθηγητής *Σκουρής* «Ωστόσο, οφείλουμε να διακρίνουμε όπως δείχνουν και οι χρησιμοποιούμενοι από το Δικαστήριο όροι, πως η πανεπιστημιακή εκπαίδευση δεν ταυτίζεται στο σύνολό της με την επαγγελματική εκπαίδευση. Κατ' αντιδιαστολή προς μια εκπαίδευση τυπικά τεχνική, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση αποβλέπει σε εμφανώς ευρύτερους στόχους που εκτείνονται πέρα από την απλή απόκτηση επαγγελματικών προσόντων και που της παραχωρούν ιδιαίτερη θέση στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος. Έχουμε στο νου μας, παραδείγματος χάριν, τις μεταπτυχιακές σπουδές, που μερικές φορές παρουσιάζουν καθαρά επιστημονικό χαρακτήρα. Βλ. Η επαγγελματική εκπαίδευση κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Αφιέρωμα: Παιδεία και Κοινοτικό Δίκαιο», σε «ΕΕΕυρΔ», 1988, σ.795.

85. Υπόθ. ΔΕΚ 197/86, απόφ. ΔΕΚ της 21.6.1988, Συλλ.Νομολ. 1988, σ. 3205.

86. Το κοινοτικό δικαίωμα της πρόσβασης στην παιδεία ισχύει για όλες τις κατηγορίες εκπαίδευσης αλλά για μία μόνο κατηγορία προσώπων, των «διακινουμένων εργαζομένων». Από την άλλη πλευρά το δικαίωμα αυτό είναι γενικευμένο ως προς τους φορείς, αλλά περιορισμένο ως προς την έκτασή του, κατά το μέτρο που αφορά μόνο την επαγγελματική εκπαίδευση. Βλ. *Καλογερόπουλο*, op.cit., σ.612.

αποτελεί το προστάδιο και την προϋπόθεση για την ουσιαστική δυνατότητα της ελεύθερης κυκλοφορίας.

Το περιεχόμενο του δικαιώματος πρόσβασης στην εκπαίδευση είναι ευρύ και μπορεί να καλύπτει πολλά και διαφορετικά θέματα, όπως τέλη εγγραφής, υποτροφίες σπουδών, παροχή στέγης. Είναι αναγκαίο, ωστόσο, να διευκρινισθεί σε ποιο βαθμό κατοχυρώνεται το περιεχόμενο αυτό από το Κοινοτικό Δίκαιο. Να προσδιοριστούν, επίσης, τα θέματα που ρυθμίζει, ώστε να γίνει άμεσα κατανοητό, ποιά από αυτά υπάγονται στην αρμοδιότητα των κρατών-μελών και ποιά στις ρυθμίσεις του Κοινοτικού Δικαίου. Οι έννοιες του άρθρ.128 Συνθ.ΕΟΚ αναλύθηκαν από το ΔΕΚ, για πρώτη φορά, με αφορμή υπόθεση σχετική με τα δίδακτρα. Το ΔΕΚ κλήθηκε να απαντήσει στην υπόθεση Forcheri στο εξής ερώτημα : «αν η δυνατότητα συμμετοχής σε κύκλο μαθημάτων, ιδίως εκείνων που αφορούν την επαγγελματική εκπαίδευση, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης». Το Βελγικό Κράτος απαιτούσε από την κ. Forcheri, Ιταλίδα σύζυγο, Ιταλού υπαλλήλου της Επιτροπής στις Βρυξέλλες, την καταβολή ενός πρόσθετου τέλους εγγραφής, για να μπορέσει να μετάσχει σε κύκλο μαθημάτων ανώτερης εκπαίδευσης στο Βέλγιο. Αμέσως, καθίσταται αντιληπτή η διαφορετική μεταχείριση που θέσπιζε η βελγική ρύθμιση, για τους αλλοδαπούς.

Το ΔΕΚ ερμήνευσε στην προαναφερθείσα απόφαση, ως εξής, το συνδυασμό των διατάξεων των άρθρ. 7, 48, 128 Συνθ.ΕΟΚ, του κανονισμού 1612/68ΕΟΚ[87] και της απόφασης 63/266/ΕΟΚ για τη θέσπιση των γενικών αρχών επαγγελματικής κατάρτισης: Εφόσον το άρθρ.7 Συνθ.ΕΟΚ απαγορεύει κάθε διάκριση λόγω ιθαγένειας, μόνον, όμως, «εντός του πεδίου εφαρμογής της παρούσης Συνθήκης», απομένει λοιπόν να εξετασθεί αυτός ο τελευταίος όρος. Πράγματι, σύμφωνα με τις γενικές αρχές της επαγγελματικής κατάρτισης, κάθε άτομο πρέπει να έχει τη δυνατότητα να λάβει την προσήκουσα επαγγελματική κατάρτιση, όπως αρμόζει, εξ άλλου, και προς την κοινοτική αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων. Επομένως, ακόμη και αν η πολιτική διδασκαλίας και εκπαίδευσης δεν υπάγεται, βάσει της Συνθήκης ΕΟΚ, στην αρμοδιότητα των κοινοτικών οργάνων, ωστόσο, η δυνατότητα πρόσβασης σ' αυτές τις μορφές εκπαίδευσης, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης (σκέψη 17).

Κατά συνέπεια, η πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση, θεωρείται ότι

87. Βλ. ΕΕ L 257/1968, σ.2.

προωθεί την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα[88], επειδή: 1) επιτρέπει στα άτομα να αποκτήσουν τον επαγγελματικό τίτλο του κράτους-μέλους, στο οποίο επιθυμούν να εργασθούν, και άρα, οι φοιτητές θεωρούνται ως πιθανοί εργαζόμενοι στο εν λόγω Κράτος, και 2) τους δίνεται η δυνατότητα να τελειοποιήσουν την εκπαίδευσή τους στο κράτος-μέλος εκείνο, στο οποίο η επαγγελματική εκπαίδευση περιλαμβάνει την κατάλληλη ειδίκευση.

Στη συνέχεια, το ΔΕΚ, με την υπόθεση Gravier, έκρινε ότι «Η επιβολή τελών δικαιώματος εγγραφής ή διδάκτρων, ως προϋπόθεση για την πρόσβαση σε κύκλους μαθημάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης στους σπουδαστές υπηκόους άλλων κρατών-μελών, συνιστά διάκριση λόγω ιθαγένειας που απαγορεύεται από το άρθρ.7 Συνθ.ΕΟΚ, εφόσον η ίδια επιβάρυνση δεν επιβάλλεται και στους ημεδαπούς σπουδαστές» (παρ.2 του διατακτικού). Στην υπόθεση Barra, διευκρινίσθηκε, από το ΔΕΚ, ότι η διευρυμένη ερμηνεία του άρθρ.7 Συνθ.ΕΟΚ, από την απόφαση Gravier ισχύει αναδρομικά, όσον αφορά τα δευτεροβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα, καλύπτοντας και τις περιπτώσεις που προηγήθηκαν του χρόνου έκδοσης της απόφαση Gravier. Τέτοιο αναδρομικό αποτέλεσμα δεν αναγνωρίσθηκε ωστόσο και ως προς τα δίδακτρα για πανεπιστημιακές σπουδές, για λόγους δικαιϊκής ασφάλειας, αφού, με αυτή την απόφαση του ΔΕΚ, για πρώτη φορά, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση θεωρήθηκε επαγγελματική εκπαίδευση.

Το αποτέλεσμα της προεκτεθείσας νομολογίας του ΔΕΚ ήταν να αποκτήσουν οι σπουδαστές της Κοινότητας αυτοτελές εκπαιδευτικό δικαίωμα, το δικαίωμα στην ίση πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση[89], εκ του Κοινοτικού Δικαίου. Το δικαίωμα, ωστόσο, των σπουδαστών περιορίσθηκε μόνο στους όρους πρόσβασης και μόνο για την επαγγελματική εκπαίδευση. Για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, ειδικότερα, εξακολουθούν να ισχύουν οι γενικοί όροι πρόσβασης, όπως οι τίτλοι σπουδών, η γνώση της γλώσσας ή οι κανόνες «numerus clausus», εφ' όσον δεν

---

88. Βλ. και την Κοινοτική χάρτα των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων (COM (89) 471 τελικό, Βρυξέλλες, 2.10.1989), η οποία στις παρ. 17 και 18 προβλέπει, ότι όλοι οι πολίτες πρέπει να δικαιούνται της ελεύθερης κυκλοφορίας, καθώς και της επαγγελματικής εκπαίδευσης, υποχρεώνει δε τα Κράτη να αναπτύσσουν την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση όλων των ατόμων, να προάγουν συστήματα μαθητείας των νέων κ.α.

89. Το δικαίωμα στην ίση πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση, δικαίωμα που δεν ήταν διόλου αυτονόητο μέχρι τότε, αν σκεφτούμε πόσο προσεκτικά τα κράτη-μέλη φρόντιζαν να ελέγχουν την πρόσβαση στην εκπαίδευση γενικά. Πράγματι, έχει σημασία το γεγονός ότι, παρόλο που η ΕΕΠ θέσπισε την αρχή της ειδικής πλειοψηφίας για την υιοθέτηση των οδηγιών συντονισμού του άρθρ.57 παρ.2 Συνθ.ΕΟΚ, απαίτησε την ομοφωνία, όταν η οδηγία συνεπάγεται τροποποίηση του καθεστώτος πρόσβασης στο επάγγελμα σε ένα κράτος-μέλος. Βλ. *Μουαμελετζή*, op.cit., σ.130.

έχουν ως στόχο ή αποτέλεσμα τον αποκλεισμό των κοινοτικών υπηκόων. Αντίθετα, για την κατηγορία των σπουδαστών που είναι ήδη εγκατεστημένοι ως εργαζόμενοι, οι ίδιοι ή οι γονείς τους, στη χώρα υποδοχής, η ίση μεταχείριση με τους υπηκόους του κράτους-μέλους υποδοχής διασφαλίζεται από τις διατάξεις του Κοινοτικού Δικαίου. Αυτές σχετίζονται με την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων και εντάσσονται στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής της ΕΟΚ για ισότιμη μεταχείριση των εργαζομένων των κρατών-μελών. Κατ' αυτήν την έννοια, το δικαίωμα πρόσβασης των διακινούμενων εργαζομένων στην παιδεία εμφανίζεται ως συνέπεια της άσκησης του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων, και αφορά όλες τις κατηγορίες εκπαίδευσης και όχι μόνο την επαγγελματική εκπαίδευση.

Ειδικότερα, το άρθρ.7 παρ.2 του κανονισμού 1612/68 ΕΟΚ απονέμει ίδια κοινωνικά πλεονεκτήματα στους αλλοδαπούς και ημεδαπούς[90]. Η παρ.3 του ίδιου άρθρου διασφαλίζει την εισαγωγή σε ιδρύματα γενικής παιδείας και ειδικότερα σε επαγγελματικές σχολές. Το άρθρ.12 εδαφ.α΄ προβλέπει ότι τα παιδιά των κοινοτικών εργαζομένων γίνονται δεκτά υπό τους ίδιους όρους με τα παιδιά των υπηκόων του κράτους-μέλους υποδοχής, στα μαθήματα γενικής εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης[91].

Το Συμβούλιο ΕΟΚ, για τους σπουδαστές που δεν έχουν, πλην των σπουδών τους, κανένα άλλο δεσμό με το κράτος υποδοχής, δεν είναι εργαζόμενοι, ή μέλη οικογένειας διακινούμενου εργαζόμενου, έκανε ακόμη ένα βήμα προς την κατοχύρωση των δικαιωμάτων που εξασφάλισε το ΔΕΚ. Εξέδωσε την οδηγία 90/366/ΕΟΚ του Συμβουλίου, σχετικά με το δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών[92], εντάσσοντάς το σε ένα συνεκτικό σύνολο μέτρων, με τα οποία

---

90. Βλ. Υπόθ. C – 3/90, Bernini, απόφ. ΔΕΚ της 26.2.1992, Συλλ.Νομολ. 1992, σ. I-1098. Βλ. επίσης σχολιασμό της απόφασης αυτής από τον D.O' Keeffe, Case Law-Court of Justice, Case C-3-90, σε "CMLR", 1992, σ. 1219.

91. Η απόφ. του ΔΕΚ στην υπόθεση Forcheri, επέκτεινε το πεδίο εφαρμογή του άρθρ.12 εδάφ.α΄ του κανονισμού 1612/68, και στις συζύγους των διακινούμενων εργαζομένων.

92. Βλ. ΕΕ L 180/1990, σ.30. Με την απόφασή του της 7.7.1992 (Συλλ.Νομολ. 1992, σ. I-4230) το ΔΕΚ ακύρωσε στην υπόθεση C – 295/90 (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατά Συμβουλίου των ΕΚ), την εν λόγω οδηγία, επειδή υιοθετήθηκε βάσει του άρθρ.235 Συνθ.ΕΟΚ αντί του ορθού άρθρ.7 παρ.2 Συνθ.ΕΟΚ. Η νέα οδηγία 93/96/ΕΟΚ, θεμελιωμένη στη σωστή πλέον νομική βάση, εκδόθηκε της 23.10.1993 (ΕΕ L 317/1993, σ.59). Σημειώνεται ότι η εν λόγω οδηγία, μαζί με τις οδηγίες 89/48/ΕΟΚ και 95/51/ΕΟΚ, σχετικά με την αμοιβαία αναγνώριση των διπλωμάτων της τριτοβάθμιας και της επαγγελματικής εκπαίδευσης αντίστοιχα, έρχονται να άρουν συμπληρωματικά τα εθνικά εμπόδια στην ελεύθερη κυκλοφορία των σπουδαστών και των επαγγελματιών στο εσωτερικό της Κοινότητας.

επιδιώκεται η προαγωγή της επαγγελματικής κατάρτισης. Με αυτό τον τρόπο, ενισχύεται η θέση των σπουδαστών μέσα στην Κοινότητα, αφού η δυνατότητα διαμονής σε ένα κράτος-μέλος είναι ιδιαίτερα σημαντική για την αποτελεσματική πρόσβασή τους στην εκπαίδευση[93].

Από την άλλη πλευρά, το ζήτημα των υποτροφιών διαβίωσης των σπουδαστών δεν αντιμετωπίσθηκε από το ΔΕΚ με το ευρύ πνεύμα που ίσχυσε για τα δίδακτρα. Πράγματι, σε μια σειρά υποθέσεων σχετικά με υποτροφίες διαβίωσης που απαιτούσαν αλλοδαποί σπουδαστές από τη χώρα υποδοχής[94], το ΔΕΚ έκρινε ότι, για να ισχύσει ως προς αυτές η αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας, θα πρέπει να συνιστούν «όρο πρόσβασης» στην επαγγελματική εκπαίδευση. Ωστόσο, αυτό συμβαίνει μόνο όταν σκοπός της υποτροφίας είναι η κάλυψη των τελών εγγραφής ή των διδάκτρων, τα οποία απαιτούνται για να υπάρχει πρόσβαση στην εκπαίδευση, και όχι όταν ο σκοπός είναι η κάλυψη των εξόδων διαμονής, σίτισης και γενικότερης διαβίωσης του σπουδαστή[95].

---

93. Το ΔΕΚ με την απόφασή του, της 26.2.1992, υπόθ. C – 357/89, Raulin (Συλλ.Νομολ. 1992, σ.I-1054), δέχεται πλέον ότι το Κοινοτικό Δίκαιο (άρθρ.7 και 128 Συνθ.ΕΟΚ) παρέχει στους αλλοδαπούς σπουδαστές αυτοτελές δικαίωμα διαμονής στη χώρα υποδοχής, το οποίο μπορεί να ασκηθεί ανεξάρτητα από τη χορήγηση άδειας διαμονής από την τελευταία. Κατά τον D.O' Keeffe (op.cit., σ.1221), η επέκταση της νομολογίας Raulin από τους σπουδαστές σε όλες τις περιπτώσεις προσώπων που διέπονται από το Κοινοτικό Δίκαιο, θα κατέληγε να παρέχει στα πρόσωπα αυτά δικαίωμα διαμονής και, συνεπώς θα καθιστούσε ουσιαστικά περιττές τις τρεις οδηγίες του Συμβουλίου ΕΟΚ σχετικά με το δικαίωμα διαμονής όσων δεν ασκούν οικονομική δραστηριότητα (μαζί με την οδηγία 90/336/ΕΟΚ εκδόθηκαν και οι οδηγίες 90/364/ΕΟΚ σχετικά με το δικαίωμα διαμονής και 90/365/ΕΟΚ σχετικά με το δικαίωμα διαμονής των μισθωτών και μη μισθωτών εργαζομένων που έχουν παύσει την επαγγελματική τους δραστηριότητα, ΕΕ L 180/1990, σ. 26 και 28 αντίστοιχα).

94. Βλ. παρουσίαση της σχετικής νομολογίας του ΔΕΚ (υπόθ.9/74, Casagrande, op.cit., υποσ. 78, υπόθ.68/74, Alaimo, ΣυλλΝομολ.1975, σ.109, υπόθ.39/86, Lair, ΣυλλΝομολ.1988, σ.3161, υπόθ.197/86, Brown, op.cit., υποσ. 88, υπόθ.235/87, Matteucci, ΣυλλΝομολ.1988, σ. 5589, συνεκδ. Υπόθ.389 και 390/87, Echternach και Moritz, ΣυλλΝομολ.1989, σ.723, υπόθ.308/89, Di Leo ΣυλλΝομολ.1990, σ.4185). Βλ. *Μουαμελετζή*, Ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική, προβλήματα και προοπτικές, στο αφιέρωμα: «Παιδεία και Κοινοτικό Δίκαιο», σε «ΕΕΕυρΔ» 1988, σ.271, και της ιδίας, Εξελίξεις σε θέματα εκπαίδευσης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Χρονικό 1988-1990, σε «ΕΕΕυρΔ», 1991, σ.60.

95. Ο Γεν.Εισαγγελέας Sir G. Slynn στις προτάσεις του στην υπόθ. Brown, (op.cit., υποσ. 88, σ. 3224), δέχεται ότι «... αν ένας φοιτητής δεν μπορεί να φάει ή να κοιμηθεί, δεν μπορεί και να σπουδάσει ...», χωρίς ωστόσο να το θεωρήσει αυτό επαρκές για να εντάξει τις υποτροφίες στο δικαίωμα πρόσβασης στην επαγγελματική εκπαίδευση. Βλ. σχετικά *J.Steiner,* Freedom of establishment – Freedom to provide services, σε «ELR», 1985, σ.352 και *Κ.Καλπογιάννη,* Υποτροφίες και Κοινοτικό Δίκαιο, σε «ΕυΒ», 1991, σ.10 και 11, που εντάσσει τη λήψη εκπαιδευτικών υποτροφιών στο δικαίωμα για παροχή παιδείας του άρθρ.2 του Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ. Αντίθετη άποψη, *Μουαμελετζή*, Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου..., op.cit., σ.133.

Επιπλέον και η οδηγία 93/96/ΕΟΚ, σχετικά με το δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών, διευκρινίζει κατηγορηματικά στο άρθρ.3, ότι δεν θεμελιώνει δικαίωμα χορήγησης, από τη χώρα υποδοχής, οποιασδήποτε υποτροφίας σπουδών για τους αλλοδαπούς σπουδαστές.

Η συρρίκνωση, ωστόσο, της εφαρμογής στη πράξη της απόφασης Gravier, ώστε μόνον οι εργαζόμενοι φοιτητές να μπορούν να επωφεληθούν των υποτροφιών διαβίωσης, περιορίζει τελικά την ελεύθερη διακίνηση των φοιτητών, η οποία εξ αρχής αποτέλεσε έναν από τους πρωταρχικούς στόχους της όλης εκπαιδευτικής πολιτικής της Κοινότητας[96].

3. Εγκατάσταση κοινοτικών σχολείων γενικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα και ίδρυση ιδιωτικών φροντιστηρίων από κοινοτικούς υπηκόους.

Τα άρθρα 52 και 59-60 Συνθ.ΕΟΚ[97] αποτελούν ειδική εφαρμογή της γενικής αρχής της ίσης μεταχείρισης των υπηκόων των κρατών-μελών που διέπει το σύνολο της Συνθήκης της Ρώμης. Ειδικότερα, για το θέμα της εγκατάστασης, αυτό σημαίνει ότι, εάν η νομοθεσία ενός κράτους-μέλους επιτρέπει στους ιδιώτες να ιδρύουν και να λειτουργούν εκπαιδευτήρια, τότε το ίδιο δικαίωμα θα πρέπει να αναγνωρίζεται και στους υπηκόους των άλλων κρατών-μελών, βάσει των άρθρ.52 επ. Συνθ.ΕΟΚ.

Αναμφισβήτητα, η εκπαίδευση μπορεί να αποτελέσει δραστηριότητα αυτό-απασχόλησης (ελεύθερο επάγγελμα) για άτομα ή οργανισμούς που επιθυμούν να ιδρύσουν εκπαιδευτήριο ή να παράσχουν εκπαιδευτικές υπηρεσίες σε άλλο κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επίσης, είναι δυνατόν να ασκηθεί ως μισθωτή δραστηριότητα από τους εκπαιδευτικούς. Στα πλαίσια αυτά, ανακύπτει

---

96. Ήδη το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο επισήμανε τον κίνδυνο και καλεί προς την κατεύθυνση της δυνατότητας πλήρους μεταφοράς των εθνικών υποτροφιών σε άλλα κράτη-μέλη, με σκοπό τη σταδιακή εναρμόνισή τους σε πραγματικούς όρους. Βλ. Έκθεση της Επιτροπής Πολιτισμού, Νεότητας, Παιδείας και Μέσων Ενημέρωσης (Εισηγητής: M.Elliott) σχετικά με το υπόμνημα της Επιτροπής για την τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, PE 203.470/τελικό, σ.13.

97. Τόσο η ελεύθερη διακίνηση των εργαζομένων όσο και το δικαίωμα εγκατάστασης και ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, ως επιμέρους εκδηλώσεις της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων, έχουν αναχθεί σε δικαιώματα κατοχυρωμένα ατομικά για κάθε κοινοτικό υπήκοο που οι εθνικές αρχές, ενώπιον των οποίων μπορεί να γίνει απευθείας επίκληση, οφείλουν να προστατεύουν λόγω της άμεσης ισχύος που έχει αναγνωρίσει το ΔΕΚ στις εν λόγω διατάξεις.

ζήτημα εφαρμογής των άρθρ.48[98] επ., 52 επ. και 59 Συνθ.ΕΟΚ.

Το ερώτημα το οποίο τίθεται είναι το εξής: Η παροχή εκπαίδευσης μπορεί να θεωρηθεί υπηρεσία κατά την έννοια του άρθρ.60 παρ.1 Συνθ.ΕΟΚ[99]; Χαρακτηρίζεται δηλαδή ως δραστηριότητα[100] που παρέχεται έναντι αμοιβής, αν λάβουμε υπόψη, ότι οι διατάξεις της Συνθήκης ΕΟΚ, περί ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, υπεισέρχονται σε εκπαιδευτικά θέματα και αναφέρονται τόσο στην παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών εκ μέρους των εκπαιδευτικών, όσο και στην αποδοχή αυτών των υπηρεσιών από τους σπουδαστές; Το ΔΕΚ, με την απόφαση Luisi-Carbone[101], έκρινε, για πρώτη φορά, ότι οι φοιτητές είναι αποδέκτες υπηρεσιών, όπως ακριβώς και οι τουρίστες, επεκτείνοντας, με τον τρόπο αυτό, το δικαίωμα εισόδου και διαμονής σε μια ευρεία κατηγορία προσώπων, όπου θα συμπεριλαμβάνονταν και όλα εκείνα τα πρόσωπα που δεν ασκούσαν οικονομική δραστηριότητα.

Στη συνέχεια, στην υπόθεση Gravier, το θέμα εξετάσθηκε αναλυτικότερα και έγινε διάκριση μεταξύ: α) της κρατικής εκπαίδευσης η οποία κατά κανόνα παρέχεται δωρεάν[102] και συνεπώς, δεν πληροί τον όρο της αμοιβής του άρθρ.60 Συνθ.ΕΟΚ, ενώ ενδεχομένως καταβολές εκ μέρους των μαθητών έχουν χαρακτήρα συμμετοχής στα έξοδα λειτουργίας του εθνικού συστήματος και όχι αμοιβής, και β) της ιδιωτικής εκπαίδευσης κερδοσκοπικού χαρακτήρα που εμπίπτει στον ορισμό του εν λόγω άρθρου. Στην περίπτωση αυτή, όπου η εκπαίδευση παρέχεται έναντι αμοιβής, στοιχειοθετείται αναμφισβήτητα η έννοια

98. Σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων, το Συμβούλιο γρήγορα αναγνώρισε στα πλαίσια του κανονισμού 1612/1968, ότι το τυπικό δικαίωμα εισόδου και απασχόλησης σε άλλο κράτος-μέλος δεν μπορεί να ταυτισθεί αποτελεσματικά και σωστά, εάν δεν αναγνωρίζεται τους εργαζομένους αυτούς (και στις οικογένειές τους) ένας αριθμός δευτερευόντων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων και αυτών του εκπαιδευτικού τομέα.

99. Το άρθρ.60 παρ.1 Συνθ.ΕΟΚ, ορίζει: «Κατά την έννοια της παρούσης συνθήκης, ως υπηρεσίες νοούνται οι παροχές που κατά κανόνα προσφέρονται αντί αμοιβής, εφ' όσον δεν διέπονται από τις διατάξεις τις σχετικές με την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, των κεφαλαίων και των προσώπων».

100. Έχει γίνει δεκτό ότι κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα που αναπτύσσεται με κερδοσκοπική μορφή, οποιοδήποτε κι αν είναι το πεδίο εντός του οποίου πραγματοποιείται, εμπίπτει στην έννοια της οικονομικής δραστηριότητας του άρθρ.2 Συνθ.ΕΟΚ. Βλ. υπόθ. Walrave, απόφ. ΔΕΚ 36/74 της 12.12.1974, Συλλ.Νομολ. 1974, σ.1405.

101. Βλ. απόφ. ΔΕΚ της 31.1.1984, Συλλ.Νομολ., σ.415.

102. Βλ. υπόθ. Humbel, απόφ. ΔΕΚ 263/1986 της 27.9.1988, Συλλ. Νομολ., σ. 5365.

της υπηρεσίας, όπως εξάλλου συμβαίνει και με την κατ' οίκον διδασκαλία[103]. Ωστόσο, η διαφορετική αντιμετώπιση από το ΔΕΚ της κρατικής και της ιδιωτικής εκπαίδευσης, δημιουργεί το πρόβλημα, ότι άλλοτε η εκπαίδευση εμφανίζεται ως υπηρεσία και άλλοτε όχι, ανάλογα με το ίδρυμα, κρατικό ή ιδιωτικό, που την παρέχει. Συνεπώς, διαμορφώνεται ένα πλαίσιο ανομοιομορφίας, από το οποίο ελάχιστα ωφελείται ο κοινοτικός σπουδαστής.

α) Ίδρυση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων από αλλοδαπό υπήκοο στην Ελλάδα.

Την περίπτωση ίδρυσης κοινοτικών σχολείων γενικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα αντιμετώπισαν η γνωμοδότηση Ν.Σ.Κ. 339/1981 και η απόφ. Σ.Τ.Ε. 14/1988.

Συγκεκριμένα, το Ν.Σ.Κ., με τη γνωμοδότηση 339/1981, αποφάσισε[104] κατά πλειοψηφία και βασιζόμενο στην άμεση εφαρμογή των άρθρ. 52-58 Συνθ.ΕΟΚ, ότι «αλλοδαπόν φυσικόν ή νομικόν πρόσωπον, προερχόμενον εκ του Κοινοτικού χώρου δύναται να ιδρύση Εκπαιδευτήριον γενικής εκπαιδεύσεως εν Ελλάδι, τηρών τους επί τούτου κειμένους νόμους και υπό την προϋπόθεσιν ότι απευθύνεται και εις ημεδαπούς, εφ' όσον το τοιούτον δικαίωμα και υπό τας αυτάς προϋποθέσεις παρέχεται εις Έλληνας. Και τούτο προς διαφύλαξιν της δια του Συντάγματος, κατά τα ανωτέρω, επιτασσομένης δια τους ελληνόπαιδας Παιδείας»[105].

Το Συμβούλιο της Επικρατείας, με την απόφ. 14/1988[106], έκρινε κατά πλειοψηφία ότι η λειτουργία εκπαιδευτικού οργανισμού που παρέχει στην Ελλάδα γενική εκπαίδευση, τόσο σε Έλληνες, οι οποίοι δεν είχαν περατώσει την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση που επιβάλλει το άρθρ.16 παρ.3 του Συντάγματος, όσο και σε αλλοδαπούς, απαιτεί αφενός μεν αυτός να διαθέτει διοικητική άδεια και αφετέρου, να προσαρμόσει το πρόγραμμά του προς το κρατικό. Το στοιχείο, το οποίο κρίθηκε από το Σ.τ.Ε., ως το πιο καίριο, για να

---

103. Υπόθ. 147/1986, Επιτροπή κατά Ελλάδας («Φροντιστήρια»), απόφ. ΔΕΚ της 15.3.1988, Συλλ.Νομολ. 1988, σ.1637 (σκέψη 18).

104. Ωστόσο, ρητά εξαίρεσε την ανώτερη και ανώτατη παιδεία από το δικαίωμα ελεύθερης εγκατάστασης, ως ευθέως συνδεόμενης με την άσκηση δημόσιας εξουσίας και, συνεπώς, εμπίπτουσες στο πεδίο εφαρμογής του άρθρ.55 Συνθ.ΕΟΚ

105. Βλ. *Β.Καρακώστα/Ε.Γεωργόπουλο*, Το Σύνταγμα, τομ. Γ', εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996, σ. 379 και 380.

106. Βλ. σε «Αρμενόπουλο», 42, σ.263.

αποφανθεί αν το εκπαιδευτήριο αυτό μπορεί να ασκήσει τη συγκεκριμένη δραστηριότητα στην Ελλάδα, ήταν η συνταγματική καθιέρωση της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης για τους Έλληνες. Η εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση αποτελεί για τους Έλληνες μαθητές το αποκλειστικό οργανωτικό σχήμα, με την έννοια ότι απαγορεύεται στους μαθητές αυτούς, ή, έστω και παράλληλη, φοίτηση σε εκπαιδευτήρια γενικής εκπαίδευσης, διαφορετική από τη συνταγματικά προβλεπόμενη.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η λύση που επέλεξε το Συμβούλιο της Επικρατείας, με την εν λόγω απόφασή του, ουσιαστικά επικυρώνει την καταχρηστική επίκληση της έννοιας του δημόσιου συμφέροντος προς ενδυνάμωση της κρατικής εκπαίδευσης και αντίστοιχο περιορισμό του ατομικού δικαιώματος ιδιωτικής εκπαίδευσης[107].

β) Ίδρυση ιδιωτικών φροντιστηρίων.

Για την περίπτωση ίδρυσης ιδιωτικών φροντιστηρίων στην Ελλάδα από κοινοτικούς υπηκόους, η χώρα μας καταγγέλθηκε στην Επιτροπή ΕΟΚ με αποτέλεσμα να οδηγηθεί το ελληνικό Κράτος ενώπιον του ΔΕΚ[108], εφ' όσον το δικαίωμα «ίδρυσης φροντιστηρίων και ιδιωτικών σχολών επαγγελματικής εκπαίδευσης καθώς και η παροχή κατ' οίκον διδασκαλίας παραβιάζουν το κοινοτικό δικαίωμα της ελευθερίας εγκατάστασης και παροχής υπηρεσιών στο μέτρο που προαπαιτούν την ελληνική ιθαγένεια»[109].

Εξάλλου, το ΔΕΚ έκρινε ότι και η επιφύλαξη μόνο στους Έλληνες υπηκόους, της δυνατότητας να διευθύνουν ή να διδάσκουν σε φροντιστήρια και σε ιδιωτικές σχολές επαγγελματικής εκπαίδευσης, αντιτίθεται στη διάταξη του άρθρ.48 Συνθ.ΕΟΚ[110], εφόσον οδηγεί στον περιορισμό της ελευθερίας της κυκλοφορίας

---

107. Βλ. σχετικά *Μουαμελετζή*, Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου..., op.cit., σ.147.

108. Με τη διαδικασία του άρθρ.169 Συνθ.ΕΟΚ (προσφυγή λόγω παράβασης υποχρέωσης. Βλ. υπόθ. ΔΕΚ «Φροντιστήρια», (op.cit., υποσ. 103). Η απόφαση, εκτός από τα φροντιστήρια περιλαμβάνει και τις περιπτώσεις ιδιωτικών σχολών επαγγελματικής εκπαίδευσης και της κατ' οίκον διδασκαλίας, εξετάζοντας το θέμα συνολικά.

109. Άρθρ.68, α.ν. 2545/1940.

110. *Κ.Χ.Χρυσόγονο*, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998, σ. 287.

των εργαζομένων μέσα στην Κοινότητα[111].

Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι μόλις πρόσφατα το ελληνικό Κράτος προσαρμόστηκε στις κοινοτικές επιταγές και επέτρεψε και στους κοινοτικούς υπηκόους να ιδρύουν φροντιστήρια και να απασχολούνται σ' αυτά ως διευθυντές ή διδάσκοντες, καθώς και να παρέχουν κατ' οίκον διδασκαλία[112].

Ήδη, το Συμβούλιο της Επικρατείας, με τις αποφ. 1337/1989[113] και 1361/1989[114], δεδομένης και της απόφ. ΔΕΚ «Φροντιστήρια», έκρινε την απαγόρευση χορήγησης άδειας ίδρυσης φροντιστηρίων ξένων γλωσσών σε κοινοτικούς υπηκόους αντίθετη προς το άρθρ.52 Συνθ.ΕΟΚ, άδεια ούτως ή άλλως καταργηθείσα από 1.1.1981[115]. Επίσης, με τις αποφ. Σ.τ.Ε. 2185/1991[116] και 2186/1991[117] κρίθηκε ότι η δραστηριότητα ίδρυσης φροντιστηρίου ξένων γλωσσών από ιδιώτη δεν συνδέεται με την άσκηση δημόσιας εξουσίας του άρθρ.55 Συνθ.ΕΟΚ[118], ώστε να εξαιρεθεί από το πεδίο εφαρμογής του άρθρ.52 Συνθ.ΕΟΚ.

Είναι σαφές, ότι με τις εν λόγω αποφάσεις έχουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διείσδυσης του Κοινοτικού Δικαίου, με την αναγνώριση κοινοτικού εκπαιδευτικού δικαιώματος σ' έναν τομέα που η ελληνική πολιτεία, έως πρόσφατα, ρύθμιζε με γνώμονα τα εθνικά κριτήρια. Πάντως, αυτό δε σημαίνει ότι η Ελλάδα, όπως και κάθε κράτος-μέλος δε μπορεί να ρυθμίζει ελεύθερα στο έδαφός της, την εκπαιδευτική της δραστηριότητα, υπό την προϋπόθεση ότι τηρεί την κοινοτική αρχή της μη διάκρισης λόγω ιθαγένειας.

---

111. Με την υπόθ. C 328/1990, απόφ. ΔΕΚ της 30.1.1992, Συλλ.Νομολ. 1992, σ. I-434, η Ελλάδα καταδικάστηκε εκ νέου επειδή η ελληνική κυβέρνηση παρέλειψε να λάβει τα αναγκαία μέτρα προς εκτέλεση της πρώτης καταδικαστικής απόφασης του ΔΕΚ.

112. Π.Δ. 211/1994, ΦΕΚ Α΄ 132.

113. Βλ. σε «ΕΕΕυρΔ» 1991, σ. 67.

114. Βλ. σε «Αρμενόπουλο», 1990, σ. 50.

115. Από την 1.1.1981 άρχισε η άμεση εφαρμογή του άρθρ.52 Συνθ.ΕΟΚ, ανεξαρτήτως αν προσαρμόστηκε προηγουμένως ή όχι η εσωτερική ελληνική νομοθεσία στο Κοινοτικό Δίκαιο.

116. Βλ. σε «ΕΔΔΔ», 35, 1991, σ.565.

117. Βλ. σε «ΕΕΕυρΔ» 1993, σ.235. Η απόφαση αυτή και η απόφ. Σ.τ.Ε. 2185/1991, έκριναν τις τριτανακοπές κατά των αποφ. Σ.τ.Ε. 1337/1989 και 1361/1989 αντίστοιχα. Οι ασκηθείσες τριτανακοπές απορρίφθηκαν επί τη βάσει των κοινοτικών διατάξεων και μόνον αυτών, εφόσον στην προκειμένη περίπτωση το Ελληνικό Δίκαιο δεν προέβλεπε τις ορθές διατάξεις. Βλ. *Μουαμελετζή*, Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου..., op.cit., σ.150.

118. Επίσης, με την υπόθ. 147/1986, βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο Παιδείας, op.cit., υποσ. 102, σ.63.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

Ι. Η ιστορία της συνταγματικής κατοχύρωσης του δικαιώματος στην Εκπαίδευση.

1. Τα επαναστατικά Συντάγματα.

Αναζητώντας τις ρίζες της συνταγματικής διάστασης της ελληνικής εκπαίδευσης, διαπιστώνουμε ότι η πρώτη αναφορά γίνεται στην προεπαναστατική περίοδο[1] του ελληνικού έθνους, στη Διακήρυξη του Πολιτεύματος του Ρήγα Βελεστινλή το 1797.

Στο άρθρ.22 περιέχεται η διατύπωση ότι «Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να εξεύρουν γράμματα, η πατρίς έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία δια τα αρσενικά και θηλυκά παιδία. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη ...»[2]. Η υποχρεωτική παιδεία θα παρεχόταν δωρεάν, ενώ επίσημη γλώσσα θα ήταν η ελληνική. Έλληνες ονομάζονταν, από το Ρήγα, όσοι μιλούσαν την ελληνική γλώσσα και μετείχαν «της ελληνικής

---

1. Επίσης στα Συντάγματα των Επτανήσων -τα οποία βρίσκονταν υπό καθεστώς αποικιοκρατίας- των ετών 1800 (άρθρ.30), 1803 (άρθρ.6, 73 τόμ.5, 113, 114, 137 και 198), 1817 (άρθρ.4 και 23) υπάρχουν γενικές αναφορές στην παιδεία, οι οποίες άσκησαν επίδραση στα ελληνικά Συντάγματα που εκδόθηκαν κατά την περίοδο των αγώνων για εθνική ανεξαρτησία. Βλ. *Ν.Αλιβιζάτο*, Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τευχ. α΄, 1821-1941, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1983, σ.25, *Δασκαλάκη*, Το Συνταγματικό καθεστώς των Ιονίων Νήσων, (Από της αποικιοκρατικής αυτονομίας εις τη δημοκρατική ανεξαρτησίαν), σε «Ν.Εστία», τόμ.899, 1964, σ.22, *Α.Σβώλο*, Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952: Η Συνταγματική ιστορία της Ελλάδος, εκδ. Στοχαστή, Αθήνα, 1972, σ.17 επ., *Η.Κυριακόπουλο*, Τα Συντάγματα της Ελλάδος, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα, 1960, σ.10, *Κ.Στεριάδου*, Η εξέλιξη των συνταγματικών ρυθμίσεων για θέματα Ανώτατης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα από το 1821 έως σήμερα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1993, σ.47-59, *Γ.Παγκάκη*, Νεοελληνική Εκπαιδευτική Πολιτική, τόμ.Α΄, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1993, σ.49-56.

2. Βλ. *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ.13.

παιδεύσεως»[3]. Η διάταξη αυτή εξέφραζε την πίστη του ελληνικού διαφωτισμού για τη συμβολή της παιδείας στην αναγέννηση του έθνους.

Με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821[4], η οργάνωση για την παροχή εκπαίδευσης για τη μόρφωση των ελληνοπαίδων στις πρώτες ελεύθερες περιοχές, αναμφισβήτητα, εντάσσεται στα πλαίσια της προσπάθειας των επαναστατημένων Ελλήνων να θεμελιώσουν, σε μια πρώτη, έστω, στοιχειώδη κρατική οργάνωση, το νέο ελληνικό Κράτος πάνω σε δημοκρατικές και φιλελεύθερες βάσεις.

Με την ψήφιση των τοπικών Πολιτευμάτων, που αποτελούν πρόδρομο των Ελληνικών Συνταγμάτων, η ηγεσία του επαναστατημένου ελληνικού λαού ζητά να θέσει τους βασικούς νομικούς κανόνες για την οργάνωση και τον τρόπο λειτουργίας της κρατικής εξουσίας και τη νομική θέση των ατόμων.

Οι πρωτεργάτες της Ελληνικής Επανάστασης εμπνέονται από τα φιλοσοφικά και ιδεολογικά ρεύματα που κυριαρχούν στον ευρωπαϊκό χώρο και επιδιώκουν, συνειδητά, να θεμελιώσουν αρχές δημοκρατίας και ατομικών ελευθεριών και να τις εκφράσουν μέσα από το νέο θεσμό του Συντάγματος.

Η Πελοποννησιακή Γερουσία, με Προκήρυξή της, καθιερώνει τη δωρεάν παιδεία για την υποχρεωτική φοίτηση στα σχολεία, προσκαλεί άξιους δασκάλους να διδάξουν σ' αυτά και διατάζει τους γονείς να μην παραμελήσουν την εκπαίδευση των παιδιών τους[5].

Στην περίοδο 1821-1832, το Σύνταγμα του Άστρους του 1823[6], το οποίο

---

3. Βλ. Πρακτικά του Β΄ Συνεδρίου με θέμα «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», σε «Υπερεία», Μέρος Β΄, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης, Αθήνα 1994, σ.683.

4. «Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 όλα τα σχολεία κλείνουν. Όσο διαρκούσε ο πόλεμος, εννιά ολόκληρα χρόνια, πουθενά στην Ελλάδα δεν λειτουργούσε σχολείο». Βλ. *M.Debesse/G.Mialaret*, Οι παιδαγωγικές επιστήμες, τόμ.Β΄, Επίμετρο, Ηλίας Βιγγόπουλος, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα, 1982, σ. 622.

5. «Κάθε πεφωτισμένη Διοίκησις έχει χρέος να φροντίζει δια την ανατροφήν των πολιτών ...». Βλ. Προκήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας (16 Μαρτίου 1822), *Σ.Δερβίση*, Οργάνωση και Διοίκηση της εκπαίδευσης, δεύτερη έκδοση, Θεσσαλονίκη, 1982, σ.14.

6. Νόμος της Επιδαύρου, ήτοι Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, κατά την εν Άστρει Β΄ Εθνικήν Συνέλευσιν (13 Απριλίου 1823). Πρόκειται για αναθεώρηση του Συντάγματος της Επιδαύρου, χωρίς βέβαια τήρηση συνταγματικών κανόνων που αφορούν την αναθεώρηση, οι οποίοι άλλωστε δεν προβλέπονταν στο Σύνταγμα αυτό. Με την αναθεώρηση επιτεύχθηκε μια πιο ορθολογική κυρίως ρύθμιση των σχέσεων εκτελεστικής εξουσίας και Βουλής ενώ διασφαλίστηκαν περισσότερο τα θεμελιώδη δικαιώματα. Βλ. *Ν.Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, Το Σύνταγμα του 1975/1986, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999, σ. 16.

υπήρξε αρτιότερο από το Σύνταγμα της Επιδαύρου του 1822[7], περιελάμβανε την παρακάτω διάταξη για την εκπαίδευση[8]:

«λζ΄. «Η δημόσιος εκπαίδευσις είναι υπό την προστασίαν του Βουλευτικού σώματος...»[9], ενώ στη συνέχεια[10] ορίζεται ότι: «πζ΄. Συστηματικώς να οργανωθεί η εκπαίδευσις της νεολαίας και να εισαχθή καθ' όλην την Επικράτειαν η Αλληλοδιδακτική μέθοδος από την Διοίκησιν»[11]. Η απόφαση για την εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου[12], κατά παραγγελία του Αδ.Κοραή, σ' όλη την Επικράτεια, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική, εδραιώνοντας περισσότερο την πίστη των Ελλήνων στο μέγιστο αγαθό της παιδείας[13].

---

7. Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Επιδαύρω Α΄ Εθνική Συνέλευσιν (1 Ιανουαρίου 1822). Ένα Σύνταγμα το οποίο φέρει άμεση την επίδραση του Γαλλικού Συντάγματος του 1795.

8. Τμήμα Δ΄, Κεφάλαιο Α΄ περί καθηκόντων του Βουλευτικού.

9. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, καθιερώθηκε ο θεσμός του Εφόρου της Παιδείας και ηθικής ανατροφής των παιδιών. Πρώτοι Έφοροι τοποθετούνται διαδοχικά ο Θεόκλ.Φαρμακίδης και ο Γρ.Κωσταντάς. Βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμ.ΙΒ΄, Η Ελληνική Επανάσταση, εκδ.Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, Αθήνα, 1975, σ. 588.

10. Τμήμα Ζ΄, Κεφάλαιο Ι΄.

11. Βλ. *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ. 39 και 43.

12. Βλ. *Σπ.Ευαγγελόπουλο*, Εκπαίδευση, τόμ. Α΄, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σ. 91 επ. και την εκεί βιβλιογραφία για την εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου. Η αλληλοδιδακτική μέθοδος συνίσταται στη χρησιμοποίηση εντός του σχολείου, μεγαλυτέρων σε ηλικία μαθητών και ευφυεστέρων με σκοπό τη διδακτική και παιδαγωγική καθοδήγηση των μικροτέρων μαθητών. Επίσης, βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ..., op. cit., σ.587, Επίτομον Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσης, εκδ. Πάπυρος-Λαρούς, Αθήνα, 1972, σ.109. Γενικά για την αλληλοδιδακτική μέθοδο, βλ. *Λ. Παπαδάκη,* Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας του 19ου αιώνα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1992.

13. Είναι γνωστό ότι από το 1825 και μετέπειτα, στην Αθήνα λειτουργούσαν συνολικά 5 σχολεία:

α) σχολείο της παιδαγωγίας (αλληλοδιδακτικό) με προχωρημένους μαθητές και δάσκαλο το Συνέσιο Σμυρναίο,

β) αλληλοδιδακτικό σχολείο, ιδιωτικό, όπου δίδασκε ο Ν.Νικητόπουλος, που διηύθυνε το «Σχολείο Κορασίδων», παρθεναγωγείο που ίδρυσε η Φιλόμουσος Εταιρεία,

γ) σχολείο ελληνικής γλώσσας, με δάσκαλο το Διονύσιο Σουρμελή,

δ) σχολείο «υψηλότερη μαθημάτων» της ελληνικής γλώσσας, με δάσκαλο τον Ι.Ειρηναίο, όπου διδασκόταν και η Ιταλική γλώσσα, και

ε) σχολείο «Ιστορίας των φιλοσοφικών επιστημών», με δάσκαλο το Γ.Γεννάδιο.

Αξιόλογα σχολεία , για την εποχή εκείνη, υπήρχαν και στην Τήνο, Σίφνο, Σάμο, Πάτμο, Αίγινα, Ναύπλιο, Ύδρα, Τριπολιτσά, Άστρος, Δημητσάνα, Πάρο και Νάξο και αλλού. Βλ. *Θ.Χατζηστεφανίδη*, Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, δεύτερη έκδοση, εκδ. Δ.Παπαδήμα, Αθήνα 1990, σ.42 και 43.

Το 1824 συγκροτείται Πενταμελής Επιτροπή με πρόεδρο τον Άνθιμο Γαζή, η οποία συνέταξε μελετημένο σχέδιο οργάνωσης «της κοινής παιδείας του Έθνους». Το σχέδιο διαιρούσε σε τρεις κύκλους την εκπαίδευση που περιελάμβανε: τα Δημοτικά σχολεία, τα Λύκεια στις πρωτεύουσες των επαρχιών και το Πανεπιστήμιο. Η Επιτροπή, όμως, γνώριζε ότι εξ αιτίας του αγώνα, ένα τέτοιο σχέδιο δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί και πρότεινε την ίδρυση αλληλοδιδακτικών σχολείων. Επίσης, με πρόταση της Επιτροπής, ιδρύθηκε στο Άργος «Εν πρότυπον Διδασκαλείον» για την εκπαίδευση των δασκάλων της δημοτικής εκπαίδευσης όλης της χώρας. Από το σχολείο αυτό αποφοίτησε και σημαντικός αριθμός δασκάλων που ανέλαβαν να συντελέσουν «στη γενίκευση των φώτων στην Ελλάδα»[14].

Με το Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827[15], το πλέον φιλελεύθερο[16] από τα Ελληνικά Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου, καθιερώνεται η προστασία των ατομικών ελευθεριών, όπως, μεταξύ άλλων, η αρχή της ελευθερίας, της εκπαίδευσης, της γνώσης και του τύπου, καθώς και η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και λατρείας.

Η συνταγματική κατοχύρωση της εκπαίδευσης πραγματοποιείται με την ψήφιση του Πολιτικού Συντάγματος του 1827. Ειδικότερα, η διάταξη που αναφέρεται στην εκπαίδευση, περιλαμβάνεται στο Κεφάλαιο Γ' «Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων» άρθρ.20, το οποίο όριζε ότι: «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συσταίνωσι καταστήματα παντός είδους παιδείας, φιλανθρωπίας, βιομηχανίας και τεχνών, και να εκλέγουσι διδασκάλους δια την εκπαίδευσίν των»[17]. Στη Βουλή ανατίθεται ακόμη το καθήκον να επαγρυπνεί για τη δημόσια παιδεία και να την προστατεύει (άρθρ.85)[18].

---

14. Βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, op.cit., σ.588.

15. Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος κατά την εν Ερμιόνη και Τροιζήνι Γ΄ Εθνικήν Συνέλευσιν (1 Μαΐου 1827). Όπως είναι γνωστό, το Σύνταγμα αυτό μετά την άφιξη του Ι.Καποδίστρια στη χώρα μας αναστάλθηκε επ' αόριστον, με ψήφισμα της Βουλής της 18 Ιανουαρίου 1828, ή όπως γενικότερα γίνεται δεκτό, ο Κυβερνήτης κατήργησε το Σύνταγμα του 1827.

16. Ο καθηγητής Μάνεσης παρατηρεί: «αληθώς πρότυπον δημοκρατικού και φιλελεύθερου Συντάγματος. Υπερέβαινε σε όλα τα Ευρωπαϊκά Συντάγματα της εποχής του ως προς την εφαρμογήν των δημοκρατικών και φιλελεύθερων ιδεών». Βλ. *Μάνεση*, Ελληνική Συνταγματική Ιστορία (φωτοτυπημένη επανέκδοση 1980) Θεσσαλονίκη 1980, σ. 162.

17. Βλ. *Καλτσόγια-Τουρναβίτη,* op.cit., σ.84.

18. Άρθρ.85 του Συντάγματος του 1827: «Επαγρυπνεί (η Βουλή) εις την δημόσιαν παιδείαν, και προστατεύει αυτήν, καθώς και την ελευθερίαν του τύπου, την γεωργίαν, το εμπόριον, την πρόοδον των επιστημών και κοινοφελών τεχνών και την βιομηχανίαν. Ασφαλίζει εις τους ευρετάς και

Η Εθνική Συνέλευση στη Τροιζήνα ανέθεσε βέβαια τον έλεγχο της εκπαίδευσης στον Υπουργό Παιδείας, αλλά τα σχολεία που υπήρχαν ήταν ελάχιστα, μιας και τα λίγα που είχαν ιδρυθεί μέχρι τότε, ή είχαν καταστραφεί κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, ή δεν λειτουργούσαν κανονικά, γιατί ένα μέρος των μεγαλύτερων μαθητών είχαν εγκαταλείψει αυτά τα σχολεία για να πάρουν μέρος στον απελευθερωτικό αγώνα.

2. Το ηγεμονικό Σύνταγμα του 1832.

Από την Ε΄ Εθνική Συνέλευση των Ελλήνων της 15ης Μαρτίου 1832 στο Ναύπλιο, ψηφίστηκε το ηγεμονικό Σύνταγμα, το οποίο ποτέ δεν τέθηκε σε εφαρμογή.

Το Σύνταγμα αυτό, με έντονο φιλελεύθερο χαρακτήρα και μοναδικό σε έκταση, αφού περιελάμβανε 294 άρθρ.[19], προστάτευε τα ατομικά δικαιώματα, τα οποία προέβλεπαν και αναγνώριζαν τα τρία προηγούμενα Συντάγματα της Επαναστατικής περιόδου, ενώ καθιέρωνε το απαραβίαστο του ασύλου της κατοικίας[20] για πρώτη φορά στην Ελλάδα.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Κυβερνήτης Ι.Καποδίστριας[21], θεσπίζει το «Διοργανισμό του Υπουργικού Συστήματος» αποτελούμενο από έξι Υπουργεία, μεταξύ των οποίων ήταν και το «Δημόσιας Παιδείας και Εκκλησιαστικών Πραγμάτων»[22], ενώ παράλληλα ιδρύει «παιδευτικά καταστήματα» και μεριμνά

συγγραφείς το προς καιρόν αποκλειστικόν δικαίωμα της απολαύσεως, της προερχομένης από την εύρεσιν και από τα συγγράμματα».

19. Στο άρθρ.62, η παιδεία αναγνωρίζεται ως δικαιωματικό αγαθό. «Ως δικαιωματικά αγαθά θεωρούνται, η ιδιοκτησία, η παιδεία και η ικανότης η φυσική και η ηθική μετά της ηλικίας». Επίσης στο άρθρ.99 ορίζεται «Επαγρυπνεί (το Νομοθετικό) εις την δημόσιαν εκπαίδευσιν και προστατεύει αυτήν, καθώς και την ελευθερίαν του τύπου, την γεωργίαν, το εμπόριον, την πρόοδον των επιστημών και των κοινωφελών τεχνών, και την βιομηχανίαν». Βλ. *Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, op.cit., σ.83 και 84.

20. Βλ. *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ.59.

21. Ο Ι.Καποδίστριας γράφει στο φίλο του, τον Ελβετό Τραπεζίτη Eynard. «Είμαι αποφασισμένος να στηρίξω την επανόρθωσιν της Ελλάδος εις δύο μεγάλας βάσεις, την εργασίαν και τη στοιχειώδη εκπαίδευσιν». Βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ..., op.cit., σ.589.

22. Βλ. *Π.Πουλή*, Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης, Ι, (1821-1975), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1985, σ.45, *Σπ.Ευαγγελόπουλο*, Εκπαίδευση, ..., op. cit., σ.29 επ.

«περί εκπαιδεύσεως των τέκνων»[23] σύμφωνα με τους νόμους που θα ψηφίζονταν.

Μετά τη δολοφονία του Ι. Καποδίστρια το 1831 και την εγκαθίδρυση της βασιλείας στην Ελλάδα το 1832, το εκπαιδευτικό σύστημα οργανώθηκε πάνω σε ξένα πρότυπα, με δύο ν.δ. της 6ης Φεβρουαρίου 1834 και της 31ης Δεκεμβρίου 1836. Σύμφωνα με αυτά, η Γενική εκπαίδευση περιελάμβανε τρία είδη σχολείων: το τετρατάξιο Δημοτικό σχολείο πρώτης βαθμίδας με υποχρεωτική φοίτηση σ' αυτό, το τριτάξιο Ελληνικό, απομίμηση της βαυαρικής Lateinschule, το οποίο παρείχε πληρέστερη εγκύκλια μόρφωση και όπου διδάσκονταν και στοιχεία κλασσικής παιδείας, και το τετρατάξιο Γυμνάσιο, το οποίο ήταν για τους ελάχιστους. Οι απόφοιτοί του θα μπορούσαν να σταδιοδρομήσουν στις δημόσιες υπηρεσίες, στο στρατό ή να φοιτήσουν στο Πανεπιστήμιο[24].

3. Το Σύνταγμα του 1844.

Νέα άρθρα περί ατομικών ελευθεριών περιλαμβάνονται στο Συνταγματικό Κείμενο του 1844[25]. Κατοχυρώνεται το απόρρητο των επιστολών, η εγγύηση του φυσικού δικαστή κ.α., ενώ το άρθρ.11 του Κεφαλαίου «Περί του Δημοσίου Δικαίου των Ελλήνων» οριζόταν ότι «η ανωτέρα εκπαίδευσις ενεργείται δαπάνη του Κράτους, εις δε την δημοτικήν συντρέχει και το Κράτος κατά το μέτρο της ανάγκης των δήμων. Έκαστος έχει το δικαίωμα να συσταίνη εκπαιδευτικά καταστήματα, συμμορφούμενος με τους νόμους του Κράτους»[26].

Για πρώτη φορά, σε διατάξεις του Συντάγματος, γίνεται λόγος για «ανωτέρα

---

23. Είναι γνωστό ότι ο Ι.Καποδίστριας, επηρεασμένος από τις αντιλήψεις των Pestalozzi και Fellemberg, τους οποίους γνώριζε προσωπικά, ενδιαφέρθηκε για τη σύνδεση της εκπαίδευσης με την παραγωγή. Με τον θάνατό του όμως τα πράγματα αντιστράφηκαν και κάτω από τις αντιλήψεις των Βαυαρών, η εκπαίδευση ακολούθησε εντελώς διαφορετικό δρόμο: στράφηκε προς την αρχαιότητα και πήρε καθαρά θεωρητικό προσανατολισμό. Βλ. *Α.Δημαρά*, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τόμ. Α΄, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1973, σ.λ΄ και 18.

24. Βλ. Εισηγητική Έκθεση του ν.δ. 4379/1964, *Σ.Μπουζάκη*, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, τόμ.Β΄, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1995, σ.80.

25. Μετά την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843, συνήλθε τον ίδιον χρόνο (8 Νοεμβρίου) στην Αθήνα η Α΄ Εθνική Συνέλευση, η οποία ονόμασε τον εαυτό της «Η της Γ΄ Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις». Αυτή εργάσθηκε για την κατάρτιση του Συντάγματος, το οποίο κυρώθηκε από τον Όθωνα στις 18 Μαρτίου 1844 και θεσμοθέτησε το πολίτευμα της Συνταγματικής Μοναρχίας.

26. Βλ. *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ.85. Επίσης, στο άρθρ.105 του Συντάγματος του 1844 ορίζονταν τα εξής: «Δια ιδιαιτέρων νόμων και όσον ένεστι ταχύτερον, πρέπει να ληφθεί πρόνοια περί των εξής αντικειμένων: ... β) Περί εκκλησιαστικών κτημάτων και της δημοσίας εκπαιδεύσεως».

εκπαίδευση» και εδώ πρέπει να διευκρινιστεί ότι με τον πιο πάνω όρο, εννοείται «η ανώτατη εκπαίδευση»[27], ενώ το Κράτος αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου τις δαπάνες της.

Στη συνταγματική αυτή περίοδο[28], και συγκεκριμένα το 1837, συστήθηκε το πρώτο Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα, το Πανεπιστήμιο Αθηνών, χωρίς βέβαια να μπορεί να διαφανεί άμεσα ο χαρακτήρας και η νομική μορφή λειτουργίας των Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων.

Από την άλλη πλευρά, η στοιχειώδης εκπαίδευση αποτελούσε τη βασική φροντίδα της τοπικής αυτοδιοίκησης, δηλαδή των Δήμων[29], γι' αυτό και η πρόκριση του όρου «δημοτική εκπαίδευση»[30], και όχι στοιχειώδης, όπως είναι η ονομασία της στα άλλα Συντάγματα.

Αξιοσημείωτο είναι, ότι στο ίδιο Κεφάλαιο, «Περί του Δημοσίου Δικαίου των Ελλήνων», το Σύνταγμα του 1844 θεσπίζει για πρώτη φορά, με ειδική διάταξη, και, κυρίως, στο δεύτερο μέρος της, το ατομικό δικαίωμα της ίδρυσης εκπαιδευτηρίων από ιδιώτες σύμφωνα με τα οριζόμενα από τους νόμους του Κράτους[31]. Επί λέξει: «...έκαστος έχει το δικαίωμα να συσταίνη εκπαιδευτικά καταστήματα...»[32]. Την ίδια διατύπωση συναντούμε στο Σύνταγμα του 1864[33], και με ασήμαντη φραστική αλλαγή στο Σύνταγμα του 1911[34].

---

27. Τούτο προκύπτει από τα Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων της περιόδου 1843-1844. Βλ. Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων 1843, σ.260 επ.

28. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι κατά την ίδια περίοδο, παρατηρείται αθρόα ίδρυση ελληνικών σχολείων, ιδιαίτερα στην περιοχή της Μακεδονίας, με παράλληλη σύσταση διαφόρων σωματείων και εταιρειών που έχουν ως σκοπό τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας και την αφύπνιση της εθνικής συνειδήσεως των Ελλήνων. Βλ. *Στεριάδου,* op.cit., σ.68.

29. Στη δημοτική εκπαίδευση «συντρέχει» το Κράτος ανάλογα με το μέτρο και τις ανάγκες των Δήμων. Τούτο σημαίνει, ότι η βοήθεια του Κράτους παρεχόταν μονάχα στους Δήμους που δεν είχαν την οικονομική ευχέρεια να ιδρύουν και να διατηρούν σχολεία. Βλ. *Ε.Φραγκοπούλου*, Η παιδεία και η συνταγματική της κατοχύρωση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986, σ.76.

30. Βλ. *Θ.Αλαμάνη*, Η ιδιωτικοποίηση της Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως στην Ελλάδα, Αθήνα, 1989, σ.21 επ., *Στεριάδου*, op.cit., σ.68.

31. Με ιδιωτική πρωτοβουλία, το 1844 ιδρύθηκε το Αρσάκειο το οποίο τις επόμενες δεκαετίες έγινε η κύρια πηγή διδασκαλισσών. Λίγα χρόνια πριν σταθμό για την εξάπλωση της γυναικείας μόρφωσης, αποτέλεσε η ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, το 1836, με πρωτοβουλία του παιδαγωγού Ι.Κοκκώνη με σκοπό τη μόρφωση των διδασκαλισσών και γενικότερα την εξάπλωση της παιδείας. Βλ. Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό, Ελευθερουδάκη, τομ.Ε΄, Αθήνα, σ. 2.932.

32. Άρθρ11 εδάφ.β΄.

33. Άρθρ.16.

34. Άρθρ.16 εδάφ.γ΄.

4. Το Σύνταγμα του 1864.

Στην περίοδο αυτή κυβερνά ο Χαρ. Τρικούπης, ο οποίος, ως ο πρώτος μεγάλος εκπρόσωπος της αστικής τάξης, βάζει τα θεμέλια του Κράτους Δικαίου. Ατομικά δικαιώματα που προϋπήρχαν επαναλαμβάνονται και γίνονται πληρέστερα, όπως είναι η ελευθερία του τύπου και η προσωπική ελευθερία. Το απόρρητο των επιστολών κατοχυρώνεται, ως απολύτως απαραβίαστο ατομικό δικαίωμα[35], ενώ, παράλληλα, θεσπίζεται η συνταγματική κατοχύρωση των δικαιωμάτων του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι.

Η μόνη αλλαγή στα θέματα εκπαίδευσης που παρατηρείται στο Σύνταγμα του 1864[36] είναι η αρίθμηση του άρθρου. Επαναλαμβάνεται, λοιπόν, στο άρθρ.16 του πιο πάνω συνταγματικού κειμένου, το περιεχόμενο της διάταξης του άρθρ.11 του Συντάγματος του 1844.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί, ότι στην πεντηκονταετία 1850-1900, η ελληνική κοινωνία βρίσκεται σ' ένα μεταβατικό στάδιο. Βασικές αλλαγές, ιδιαίτερα στο οικονομικό πεδίο, διαμορφώνουν μια νέα κατάσταση πραγμάτων, που χαρακτηρίζεται από ιδεολογική κρίση με πολιτικές προεκτάσεις. Οι αστικές δυνάμεις αποκτούν συνείδηση του στόχου τους, δηλαδή της τοποθέτησης των βάσεων μιας κοινωνίας που τείνει προς τη βιομηχανική ανάπτυξη και διοικείται με τις αρχές του φιλελεύθερου κοινοβουλευτισμού. Επιδιώκουν ένα Κράτος ισχυρό, με στρατό και στόλο ικανό ν' αντιμετωπίσει τα εθνικά προβλήματα. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της εποχής, θεωρούν ότι για την επίτευξη όλων των πιο πάνω, η πολιτική εξουσία πρέπει να περάσει στα χέρια ηγετών άξιων και προοδευτικών, ενώ η μόρφωση του λαού έχει τεράστια πολιτική και κοινωνική σημασία[37].

Μέσα σ' αυτό το μεταβατικό στάδιο της ελληνικής κοινωνίας, ο Υπουργός Αθ. Ευταξίας, της κυβέρνησης Γ.Θεοτόκη, προτείνει στη Βουλή των Ελλήνων νομοσχέδια για τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος.

---

35. Βλ. *Μάνεση*, Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, ..., op.cit., σ.207 επ.

36. Σύνταγμα της Ελλάδος (17 Νοεμβρίου 1864) ψηφισθέν υπό «Της εν Αθήναις Β΄ των Ελλήνων Συνελεύσεως». Το Σύνταγμα αυτό θεσμοθετεί το πολίτευμα της Βασιλευόμενης Δημοκρατίας.

37. Βλ. *Α.Φραγκουδάκη*, Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1997, σ.18.

Τα νομοσχέδια του 1899 για τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, θεωρούνται από το νομοθέτη απαραίτητη προϋπόθεση για ν' αναπτυχθούν όλοι οι κλάδοι της οικονομίας και ν' αποκτήσει η χώρα χρηστούς πολίτες. Το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να μεταρρυθμιστεί, γράφει η εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων, για ν' αποφευχθούν στο μέλλον οι εθνικές συμφορές[38].

Τα πιο πάνω νομοσχέδια αποτελούν σταθμό, γιατί είναι η πρώτη φορά που παρουσιάζεται, με συνοχή και τεκμηρίωση, από το επίσημο Κράτος, η θέση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση[39]. Μεταξύ άλλων, σκοπός[40] του Δημοτικού σχολείου θεωρείται, εκτός από τη θρησκευτική, ηθική και εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών, η μετάδοση πρακτικών γνώσεων και η ιδεολογική διαπαιδαγώγηση. Το Δημοτικό σχολείο προβλέπεται επταετές και χωρισμένο σε δύο κύκλους, από τους οποίους ο ανώτερος τριετής δέχεται τους μαθητές που δεν πρόκειται να συνεχίσουν τις σπουδές στο Γυμνάσιο[41]. Παράλληλα, ζητείται η κατάργηση της διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών στο Δημοτικό σχολείο. Η νέα «ελληνική» γλώσσα που προτείνεται, δεν είναι βέβαια η δημοτική, αλλά η καθαρεύουσα. Η κατάργηση αυτή νομοθετήθηκε τελικά 18 χρόνια αργότερα.

Τα νομοσχέδια του 1899 που είχαν ως στόχο την ανανέωση της ελληνικής εκπαίδευσης, με ιδιαίτερη έμφαση στην «Εθνική Αγωγή» και την αποσύνδεση, για πρώτη φορά από το 1834, από τα γαλλογερμανικά πρότυπα, δεν ψηφίσθηκαν[42]. Έθεσαν, ωστόσο, με αναμφισβήτητο τρόπο, και μάλιστα με σαφήνεια και πληρότητα, το πρόβλημα του αστικού σχολείου[43] μέσα στην ελληνική κοινωνία. Ένα

---

38. «Δια της μεταρρυθμίσεως του εκπαιδευτικού συστήματος [...] θα κατωρθούτο [...] ν' αναδείξη η Ελλάς [...] στρατόν ικανόν, ιν' αποτρέψη ποτέ εκ του μετώπου της το στίγμα του 1897». «Γενική Εισήγησις των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων», Εκπαιδευτικά νομοσχέδια, αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί Δημοτικής εκπαιδεύσεως, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1899, σ.3.

39. Τα νομοσχέδια κατατέθηκαν στη Βουλή των Ελλήνων και συζητήθηκαν τα «περί Δημοτικής Εκπαιδεύσεως» της 15 Μαΐου και το «περί Μέσης και Ανωτάτης» της 14 Ιουλίου του 1899.

40. Ως το 1878, οι νόμοι περί δημοτικής εκπαίδευσης δεν ορίζουν το σκοπό του Δημοτικού Σχολείου, και μόνο οι εγκύκλιοι του υπουργείου παιδείας καθορίζουν το σκοπό του ως θρησκευτική ηθική και εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών. Βλ.*Φρακγουδάκη*, op.cit., υποσ.17, σ.23.

41. «Ατόπημα» αποκαλεί λίγα χρόνια αργότερα ο Δ.Γληνός τη διάκριση αυτή. «Ανατρέπεται» γράφει «η ισοπολιτεία των Ελλήνων, διότι είναι επιβλαβές [...] ν' απολύονται από του σχολείου και να ρίπτωνται εις τον αγώνα της ζωής παιδιά μόλις δεκαετή...». Βλ. *Δ.Γληνό*, Ένας άταφος νεκρός, Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα, εκδ. Ράλλη, Αθήνα, 1925, σ.106 και 107 και 112-114.

42. Για την εχθρική αντιμετώπιση των νομοσχεδίων από τον τύπο, βλ. *Δημαρά*, op.cit., σ.22.

43. «Το Αστικό Σχολείο» είναι εμπνευσμένο από το πρακτικό σχολείο (Realschule) της Γερμανίας και μπορούν να φοιτήσουν σ' αυτό παιδιά μετά το εξάχρονο Δημοτικό σχολείο χωρίς εξετάσεις. Βλ. *Φραγκουδάκη*, op.cit., σ.32.

σχολείο που πρέπει να προετοιμάζει την ενσωμάτωση του μαθητή στην κοινωνία τόσο επαγγελματικά όσο και ιδεολογικά, μεταδίδοντας από τη μια πρακτικές γνώσεις και από την άλλη τις αρχές της λειτουργίας του αστικού Κράτους.

5. Το Σύνταγμα του 1911.

Η σχετική συνταγματική διάταξη για την εκπαίδευση στο Σύνταγμα του 1911[44] (άρθρ.16), και στο Κεφάλαιο Β΄ «Περί του Δημοσίου Δικαίου των Ελλήνων» όριζε ότι: «Η εκπαίδευσις, διατελούσα υπό την ανωτάτην εποπτείαν[45] του Κράτους, ενεργείται δαπάνη αυτού. Η στοιχειώδης εκπαίδευσις είναι δι' άπαντας υποχρεωτική, παρέχεται δε δωρεάν υπό του Κράτους. Επιτρέπεται εις ιδιώτας και εις νομικά πρόσωπα η ίδρυσις ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων λειτουργούντων κατά το Σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους».

Συγκρίνοντας τις πιο πάνω συνταγματικές διατάξεις με εκείνες των Συνταγμάτων του 1844 και του 1864, εύκολα διαπιστώνουμε ότι για πρώτη φορά χρησιμοποιείται ο όρος «εποπτεία»[46], ένας νέος συνταγματικά κατοχυρωμένος θεσμός, σε συνδυασμό με την αυτοδέσμευση του Κράτους να παρέχει εκπαίδευση, ιδρύοντας εκπαιδευτήρια, και να μεριμνά για την χρηματοδότηση τους. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι για τη βαθμίδα της ανώτατης εκπαίδευσης, μέχρι τη ρητή συνταγματική πρόβλεψη της εποπτείας, ανήκε στην αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη να θεσπίζει κανόνες για τον έλεγχο των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων[47], ενώ σε καμιά περίπτωση δεν αμφισβητήθηκε ο

---

44. Σύνταγμα της Ελλάδος, 1 Ιουνίου 1911, ψηφισθέν υπό «Της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων».

45. Πρέπει να σημειωθεί ότι, στο Σύνταγμα του 1911 αφέθηκε ανοιχτό το ζήτημα της έκτασης του κρατικού ελέγχου. Δεν είναι τυχαίο ότι στους οργανικούς νόμους ΓΩΚΓ και ΓΩΚΞ/1911 που αφορούσαν το Πανεπιστήμιο Αθηνών, εισάγεται για πρώτη φορά ο όρος εποπτεία, με την έννοια ότι αναγνωρίζεται ως βασικό καθήκον της πολιτείας και ως υποχρέωση να επεμβαίνει στη λειτουργία των Πανεπιστημίων. Βλ. *Α.Τάχο*, Η εποπτεία του Κράτους και των αυτοδιοικούμενων οργανισμών δημοσίου δικαίου, εκδ.Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1968, σ.22 επ., καθώς και το κεφάλαιο, για την πανεπιστημιακή αυτοδιοίκηση, όπου και η εκεί βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. *Αλαμάνη*, op.cit., σ.39 επ. (ιδίως υποσ. 7) και γενικότερα *Στεριάδου*, op.cit., σ.84 επ., *Φραγκοπούλου*, op.cit., σ. 76 και 77.

46. Βλ. *Αλαμάνη*, op.cit., σ.28 επ. και τις εκεί παραπομπές.

47. Τόσο το Πανεπιστήμιο Αθηνών όσο και το Πολυτεχνείο από τη σύστασή τους μέχρι σήμερα λειτούργησαν ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Εξαίρεση αποτέλεσαν η Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, (σήμερα Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών) καθώς και οι Ανώτατες Βιομηχανικές Σχολές Πειραιώς και Θεσσαλονίκης, οι οποίες αρχικώς ιδρύθηκαν ως νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου.

χαρακτήρας τους ως δημοσίων ιδρυμάτων. Εξάλλου, το βέβαιο είναι, ότι και στα τρία Συντάγματα, 1844, 1864 και 1911, απουσιάζει ειδική διάταξη που να κατοχυρώνει ρητά την ακαδημαϊκή ελευθερία, με αποτέλεσμα, η θεμελίωση των δικαιωμάτων των πανεπιστημιακών δασκάλων, να στηρίζεται, αφενός μεν, στη γενική διάταξη της ελευθερίας της γνώμης, αφετέρου δε, στο Δίκαιο των Δημοσίων Υπαλλήλων.

Συγχρόνως, γίνεται λόγος και για την παροχή «δωρεάν παιδείας»[48], η οποία καλύπτει μόνο τη στοιχειώδη εκπαίδευση, που για πρώτη φορά κατοχυρώνεται ως υποχρεωτική[49]. Επίσης, είναι δυνατή η σύσταση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων. Στο Σύνταγμα του 1911, για πρώτη φορά, το εν λόγω δικαίωμα επεκτείνεται και σε νομικά πρόσωπα, θεσμοθετώντας συνταγματικά την ίδρυση ενός νέου ατομικού δικαιώματος, σύμφωνα πάντα με το Σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους.

Το Νοέμβριο του 1913, υποβάλλονται στη Βουλή των Ελλήνων[50] τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, που την εισηγητική έκθεσή τους έχει γράψει ο Δ.Γληνός, ενώ έχει προηγηθεί η ψήφιση του άρθρ.107 του Συντάγματος του 1911, που κατοχυρώνει συνταγματικά την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του Κράτους.

Οι βασικοί προσανατολισμοί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1913 ήταν πραγματικά η υποχρεωτική εκπαίδευση, η πρακτική κατεύθυνση της ύλης, η σύγχρονη παιδαγωγική, η μόρφωση της γυναίκας, η προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος στις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της χώρας, η στροφή προς τις θετικές επιστήμες, η δημιουργία επαγγελματικής εκπαίδευσης. Προέβλεπε, επίσης, την αύξηση των σχολικών κτιρίων, αύξηση του αριθμού και καλύτερη μόρφωση των δασκάλων και πολύπλευρη κρατική μέριμνα για να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα της αναλφάβητης Ελληνίδας[51].

---

48. Η δωρεάν παροχή όμως της εκπαίδευσης από το Κράτος, δεν σημαίνει ότι αποκλείει το δικαίωμα να επιβάλει αν χρειασθεί εκπαιδευτικά τέλη για να καλύψει ορισμένα έξοδα που αφορούν την εκπαίδευση. Για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, δεν είναι δυνατόν να επιβάλλονται εκπαιδευτικά τέλη, γιατί αυτό απαγορεύει ρητά το Σύνταγμα. Βλ. Φραγκοπούλου, op.cit., σ.77.

49. Βλ. *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ.106.

50. Από τον Υπουργό Παιδείας της κυβέρνησης Ελ.Βενιζέλου, Ι.Τσιριμώκο. Οι κοινωνικές συνθήκες έχουν αλλάξει πολύ. Έχει προηγηθεί η σημαντικότερη στην ως τότε ιστορία του ελληνικού Κράτους πολιτική τομή, δηλαδή η στάση στο Γουδί το Μάιο του 1909, και η πρώτη κυβέρνηση του Ελ.Βενιζέλου. Έχει δηλαδή επιτευχθεί η «οριστική» όπως γράφει ο *Ν.Σβορώνος*, (βλ. Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1976, σ.100 και 111) «κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από την αστική τάξη». Βλ. επίσης *Φραγκουδάκη*, op.cit., σ.27.

51. Το θέμα αυτό απασχολεί σε μεγάλο βαθμό την εισήγηση, όπου γράφεται «Επί 1.324.972 αρρένων κατοίκων φοιτώσιν εις τα Δημοτικά σχολεία 160.901 μαθηταί, δηλονότι 12, 14 επί τοις %,

Αλλά, και αυτά τα νομοσχέδια του 1913 δεν ψηφίσθηκαν[52]. Ο επόμενος σημαντικός σταθμός στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας ήταν η μεταρρύθμιση του 1917[53], που, κυρίως, νομοθετεί την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο Δημοτικό σχολείο. τη «σημαντικωτάτην δια το έθνος καινοτομίαν», όπως γράφει η εισηγητική έκθεση του διατάγματος. Μεταξύ άλλων, ορίζεται, τα αναγνωστικά βιβλία των τεσσάρων πρώτων τάξεων του Δημοτικού καθώς και τα βιβλία αριθμητικής όλων των τάξεων, να είναι γραμμένα «εις την κοινήν ομιλουμένην (δημοτικήν) γλώσσαν», σύμφωνα με το α.δ. 2585 της 11ης Μαΐου 1917[54].

Η εφαρμογή της μεταρρύθμισης ανατέθηκε, βασικά, στον Εκπαιδευτικό Όμιλο[55]. Τα κύρια πρόσωπα του Ομίλου τοποθετήθηκαν σε θέσεις κλειδιά. Στις

επί 1.307.010 θηλέων έχομεν 72.263 μαθητρίας, δηλονότι μόνον 5,53 επί τοις %. Εκ τούτου εξηγείται και το θλιβερώτατον φαινόμενον ότι εις τας επαρχίας τινάς της Ελλάδος ο αριθμός των αναλφαβήτων γυναικών ανέρχεται εις 80 περίπου τοις %». Βλ. *Φραγκουδάκη*, op.cit., σ.30.

52. Βλ. *Γληνό*, «Δημοκοπία, αντίδραση, παιδεία», Αναγέννηση, Β΄, φύλλο 2, Οκτώβρης του 1927, σ.51.

53. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 νομοθετήθηκε από την προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση Θεσσαλονίκης και επικυρώθηκε αργότερα από την Βουλή των Ελλήνων. Ο Ι.Δελμούζος μαρτυρεί ότι, όταν «ο Γληνός προσχώρησε στο κίνημα του Βενιζέλου και έφυγε κρυφά για τη Θεσσαλονίκη, μου έγραψε πως ήταν κατάλληλη ευκαιρία να πάω και εγώ για να πείσουμε το Βενιζέλο να βάλει με νόμο τη δημοτική στα σχολεία». Βλ *Κ.Π.Παπά*, Από τη ζωή και το έργο του Δελμούζου, σε «Νέα Εστία», 64, σ.1462.

54. Βλ. Εφημερίς της Προσωρινής Κυβερνήσεως της Ελλάδος, αρ. 96, Θεσσαλονίκη, 30.5.1917. Αυτό το α.δ. το επεξεργάστηκε το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο. Συνοδευόμενο με αιτιολογική έκθεση προτάθηκε στη Βουλή των Ελλήνων και ψηφίστηκε ως ν.δ. : «Περί κυρώσεως του από 11ης Μαΐου Δ. της Προσωρινής Κυβερνήσεως», ΦΕΚ Α' 138, 11.7.1917.

55. Στις 10 Μαΐου του 1910, ιδρύθηκε ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» και ψηφίστηκε το Καταστατικό του από 36 ιδρυτικά μέλη, μεταξύ των οποίων ήταν γνωστά ονόματα, πολιτικών, λογοτεχνών, δημοσιογράφων, στρατιωτικών κλπ., όπως οι πολιτευόμενοι και επιστήμονες Κ.Καφαντάρης, Απ.Αλεξανδρής, Ν.Μαυροειδής, Α.Πανταζής, Ι.Θεοδωρίδης, Α.Κουρτίδης, οι λογοτέχνες Α.Καρκαβίτσας, Π.Νιρβάνας, Ν.Καζαντζάκης, ο ποιητής Λ.Μαβίλης, οι αξιωματικοί Χρ.Ράγκος, κ.α., ο γιατρός Δημ.Σαράτσης, ο δημοσιογράφος και διευθυντής της Εφημερίδας «ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ», Βλ.Γαβριηλίδης και φυσικά οι Ι.Δραγούμης, Ι.Κονδυλάκης κ.α.. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος είχε την τιμή επίσης να έχει για συνεργάτες και τους πιο προοδευτικούς επιστήμονες της εποχής, τους ιδρυτές της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Αλ.Παπαναστασίου, Κ.Τριανταφυλλόπουλο, Θρ.Πετμεζά και Αλ.Μυλωνά. Σύμφωνα με το καταστατικό του και στο άρθρ.1 ορίζονταν, ότι «Συσταίνεται «Εκπαιδευτικός Όμιλος» με το σκοπό να ιδρύσει ένα Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα και να βοηθήσει ν' αναμορφωθεί με τον καιρό η ελληνική εκπαίδευση».

Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος άρχισε τον διαφωτισμό των Ελλήνων για την αναδιάρθρωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων στην Ελλάδα με τις ακόλουθες ενέργειες, σύμφωνα με την Φραγκουδάκη: «Έχει διαδώσει, με διαλέξεις και άρθρα, τις απόψεις του για την αθλιότητα που επικρατεί. Έχει δείξει την τεράστια ανασταλτική επιρροή που έχει πάνω στη διανοητική ανάπτυξη των παιδιών, στα πρώτα τους σχολικά βήματα, η διδασκαλία μιας γλώσσας άλλης από τη μητρική τους». (Βλ. op.cit., σ.47). Μετά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917-1920, ο Δ.Γληνός άρχισε να διαφοροποιεί τις θέσεις του για την αναμόρφωση της Παιδείας από εκείνες του Καταστατικού του Ομίλου υποστηρίζοντας ότι: α) «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα γίνει με μέσο την πάλη των

θέσεις των δύο Ανωτέρων Εποπτών διορίστηκαν ο Αλ. Δελμούζος και ο Μαν. Τριανταφυλλίδης, και τη Γραμματεία του Υπουργείου Παιδείας ανέλαβε ο Δ.Γληνός.

6. Το Σύνταγμα του 1927.

Από τα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα, μόνο εκείνο του 1927[56] είχε επηρεασθεί, αλλά σε πολύ μικρή έκταση, από τις επικρατούσες, κατά την εποχή της κατάρτισής του, αντιλήψεις[57], σχετικά με τις κοινωνικού περιεχομένου διατάξεις. Δεν περιελάμβανε διατάξεις που να θεμελιώνουν κοινωνικά δικαιώματα και καθήκοντα, αλλά μόνο τρεις κατευθυντήριες διατάξεις[58], με τις οποίες, η τέχνη και η επιστήμη[59], η εργασία και ο γάμος ήσαν υπό την προστασία του Κράτους (άρθρ.21, 22 και 24 αντίστοιχα). Στις πιο πάνω διατάξεις μπορεί κανείς να βρει είτε τις ρίζες είτε και τη συνταγματική επιβεβαίωση σημαντικών τμημάτων της πρώτης κοινωνικής μας νομοθεσίας.

Ιδιαίτερης προσοχής χρήζει η ερμηνευτική δήλωση στο άρθρ.23[60], Κεφάλαιο

κοινωνικών τάξεων και β) δε θεωρεί αναπόσπαστη από την έννοια της δημόσιας αγωγής τη διδασκαλία θρησκευτικών μαθημάτων στα σχολεία».

Ο Δελμούζος αντέδρασε στις διαφοροποιήσεις αυτές του Γληνού, με αποτέλεσμα να χωρίσουν τα μέλη του Ομίλου σε δύο αντιμαχόμενες ομάδες. Η ομάδα Δελμούζου-Τριανταφυλλίδη ονομάστηκε συντηρητική και η ομάδα του Γληνού ριζοσπαστική. Η τελική διάσπαση ολοκληρώθηκε το 1936. Βλ. *Χατζηστεφανίδη*, op.cit., σ.178 επ.

56. Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας της 3 Ιουνίου 1927.

57. Το Δημοκρατικό Σύνταγμα του 1927 έχει επηρεασθεί σαφώς από το Σύνταγμα της Βαϊμάρης. Δεν ακολουθεί στο τομέα της παιδείας το γερμανικό παράδειγμα, (μεταξύ άλλων, παρέχονται στους νέους ίσες ευκαιρίες με ένα σύστημα οικονομικών ενισχύσεων και υποτροφιών, προβλέποντας μέχρι και θεσμούς λαϊκής επιμόρφωσης), αλλά περιορίζεται στις βασικές και καθιερωμένες ρυθμίσεις, επεκτείνοντας κάπως την διάρκεια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (από 4 έτη σε έξι).

58. Βλ.*Κ.Γεωργόπουλο,* Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, ενάτη έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σ.605.

59. Άρθρ.21: «Η τέχνη και η Επιστήμη και η διδασκαλία αυτών είναι ελεύθεραι, διατελούν δε υπό την προστασίαν του Κράτους, το οποίον συμμετέχει εις την επιμέλειαν και εξάπλωσιν αυτών», βλ. *Ν.Ν.Σαρίπολο*, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος, τόμ.Γ΄, Αθήνα, 1923, σ.150.

60. Το οποίο όριζε ότι «Η εκπαίδευση διατελεί υπό την ανωτάτην εποπτείαν του Κράτους και ενεργείται δαπάνη αυτού ή των οργανισμών της τοπικής αυτοδιοικήσεως.

Η στοιχειώδης εκπαίδευσις είναι δι' όλους υποχρεωτική, παρέχεται δε δωρεάν υπό του Κράτους. Ο νόμος ορίζει δια την στοιχειώδη εκπαίδευσιν τα έτη της υποχρεωτικής φοιτήσεως, τα οποία δεν δύνανται να είναι ολιγώτερα των εξ. Δια νόμου δύναται επίσης να καταστή υποχρεωτική η φοίτησις και εις σχολεία συμπληρωματικά των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως μέχρι του 18ου έτους της ηλικίας.

Γ΄ με τίτλο: «Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων», η οποία αναφέρει:

1) «Τα προγράμματα των σχολείων της μέσης και κατωτέρας εκπαιδεύσεως και η εν αυτοίς διδασκαλία υπόκεινται απεριορίστως εις τον έλεγχον του Υπουργείου της Παιδείας, συμφώνως προς τους νόμους».

2) «Εφ' όσον οι μαθηταί φοιτώσιν εις αντιστοίχους τάξεις σχολείων της μέσης εκπαιδεύσεως δεν υποχρεούνται να φοιτήσουν εις τας αναλόγους τάξεις των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως».

3) «Η έννοια της τελευταίας παρ. του άρθρ.23 είναι ότι δια νόμου δύνανται να θεσπισθώσιν άδειαι προς ίδρυσιν ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων».

Η πρώτη διαπίστωση, από το περιεχόμενο του άρθρ. 23 και την πιο πάνω ερμηνευτική δήλωσή του για την εκπαίδευση, αλλά και από τη σύγκριση τους με τα προηγηθέντα Συνταγματικά κείμενα, είναι η αναφορά της ανάληψης δαπανών, για πρώτη φορά σε Συνταγματικό κείμενο. Σύμφωνα με την πρώτη παράγραφο της πιο πάνω διάταξης, τα έξοδα σύστασης και λειτουργίας των εκπαιδευτηρίων στοιχειώδους εκπαίδευσης και ιδίων καταστημάτων μέσης και ανωτάτης εκπαίδευσης[61], μπορούν να αναλάβουν και οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης.

Επίσης, στο άρθρ.23 γίνεται σαφής λόγος για την υποχρεωτική σχολική φοίτηση, όχι όμως και για τις κυρώσεις στους παραβάτες γονείς. Τα έτη της υποχρεωτικής φοίτησης στη στοιχειώδη εκπαίδευση δεν μπορεί να είναι λιγότερα από έξι. Με νόμο δε, μπορεί να γίνει υποχρεωτική η φοίτηση σε σχολεία συμπληρωματικά των σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης, μέχρι του 18^{ου} έτους της ηλικίας. Πρέπει να επισημανθεί, ότι η υποχρεωτική φοίτηση στην Ελλάδα καθιερώθηκε για πρώτη φορά συνταγματικά, με το Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας, της 1 Ιουλίου / 29 Σεπτεμβρίου 1925. Στο άρθρ.21 παρ.2, το Σύνταγμα αυτό καθόρισε, ότι «νόμος ορίζει τα έτη της υποχρεωτικής φοιτήσεως, τα οποία δεν δύνανται να είναι ολιγώτερα των έξ». Αφηνόταν δηλαδή, στον κοινό νομοθέτη να προσδιορίσει το χρόνο της υποχρεωτικής φοίτησης που θα μπορούσε να υπερβεί το όριο που έθετε το Σύνταγμα[62].

Επιτρέπεται εις ιδιώτας και νομικά πρόσωπα η ίδρυσις ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, λειτουργούντων κατά το Σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους».

Το άρθρο αυτό είναι αντιγραφή εκείνου του Συντάγματος του 1926, με την εξαίρεση των παρ. 3 και 4. Βλ. *Φραγκοπούλου*, op.cit., σ.81.

61. Βλ. *Αλαμάνη*, op.cit, σ.38 επ.

62. Βλ. *Φραγκοπούλου*, op.cit., σ.93.

Σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, για πρώτη φορά ο όρος «στοιχειώδης εκπαίδευση» καθιερώνεται στο Σύνταγμα του 1911, όρος που χρησιμοποιεί και το Σύνταγμα του 1927, ενώ τα Συντάγματα του 1844 και του 1864 ονομάζουν τη στοιχειώδη εκπαίδευση δημοτική, και αυτό, γιατί οι δήμοι και οι κοινότητες αναλάμβαναν τις δαπάνες λειτουργίας των εκπαιδευτηρίων, ανάλογα με το είδος της εκπαίδευσης που παρείχαν.

Το Σύνταγμα του 1927 διατηρεί την παλαιά διάταξη των Συνταγμάτων περί ίδρυσης ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων[63] από ιδιώτες ή νομικά πρόσωπα. Η άδεια ίδρυσης και λειτουργίας του σχολείου θα πρέπει, επιπλέον, να είναι σύμφωνη, τόσο με το Σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους, όσο και με τις διατάξεις του νόμου που θα ψηφισθεί και θα εκδοθεί για το σκοπό αυτό, ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη προστασία του ατομικού δικαιώματος της ίδρυσης ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων.

Το 1929 θεσμοθετείται η νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που βασική της καινοτομία είναι η ίδρυση των κατώτερων εκπαιδευτικών επαγγελματικών σχολείων. Με την ίδρυσή τους, επιδιώκεται για πρώτη φορά ν' αντιμετωπισθεί από το Κράτος η προσαρμογή του σχολείου στις ανάγκες της οικονομίας[64].

Η αντίληψη για το σκοπό του Δημοτικού σχολείου είναι καθαρά αστική. Για πρώτη φορά ο εν λόγω σκοπός ορίζεται αποκλειστικά ως πρακτικός και κοινωνικός: «Σκοπός των Δημοτικών σχολείων είναι η στοιχειώδης προπαρασκευή των μαθητών δια τη ζωήν και η παροχή εις αυτούς των απαραιτήτων προς μόρφωσιν χρηστού πολίτου στοιχείων» [65].

---

63. Το περιεχόμενο του άρθρ.16 εδαφ. γ', του Συντάγματος του 1911 (βλ. πιο πάνω σ. 91) είναι παρόμοιο με τη διάταξη της τρίτης παρ. του άρθρ.23 του Συντάγματος του 1927 (βλ. σχετικά πιο πάνω σ. 94).

64. Ο βασικός εισηγητής της μεταρρύθμισης, ο *Ε.Κακούρος*, έγραφε «Με την ίδρυση των κατωτέρων κρατικών επαγγελματικών σχολείων [...] για πρώτη φορά πλαταίνουν οι ορίζοντες της λαϊκής παιδείας, και δίνεται η σωστή κατεύθυνση που πρέπει να πάρει στο εξής η εκπαίδευση των λαϊκών μαζών. Η επαγγελματική προπαρασκευή των παιδιών της μεγάλης πλειονότητας του λαού, με ανάλογη γενική μόρφωση, είναι δικαίωμα των λαϊκών τάξεων και χρέος της πραγματικής Δημοκρατίας». Βλ. Η προοπτική του λαϊκού σχολείου, Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, 1932, σ.13.

65. Άρθρ.3 παρ.1 του ν. 4397/1929 «Περί στοιχειώδους εκπαιδεύσεως» (ΦΕΚ Α΄, 309). Η καινοτομία αλλά και το ενδιαφέρον αυτού του νόμου εστιάζεται στο άρθρ.12, στο οποίο γίνεται πρόβλεψη για την ίδρυση νυκτερινών σχολείων για άτομα που θα είχαν συμπληρώσει το 14ο έτος χωρίς να έχουν τελειώσει προφανώς το δημοτικό σχολείο. Σκοπός αυτής της πρόβλεψης, σύμφωνα με το νομοθέτη, ήταν, εκτός των άλλων, και η καταπολέμηση του σοβαρού προβλήματος του αναλφαβητισμού καθώς και η καλλιέργεια της γλωσσικής ικανότητας των ξενόφωνων Ελλήνων πολιτών.

Τη στοιχειώδη εκπαίδευση, ο νόμος την ορίζει εξάχρονη και για τα δύο φύλλα, υποχρεωτική μέχρι την ηλικία των δεκατεσσάρων χρόνων[66]. Το Γυμνάσιο ολοκληρώνεται πλέον σ' ένα πλήρες εξατάξιο σχολείο, και αποτελεί το δεύτερο βαθμό γενικής εκπαίδευσης, αρχίζοντας στην ηλικία των 13 ετών. Προβλέπονταν δε ενιαίο πρόγραμμα στις δύο πρώτες τάξεις και διαίρεση των επόμενων σε παράλληλα τμήματα ειδίκευσης: φιλολογικό, φυσιογνωστικό, εμπορικό, κ.α.[67]. Η γλώσσα του Δημοτικού σχολείου ορίζεται να είναι στις τέσσερις πρώτες τάξεις η δημοτική, και στις δύο τελευταίες η καθαρεύουσα. Το 1930, με υπουργό Παιδείας τον Γ.Παπανδρέου, θα ψηφιστεί ο ν.5045 «περί σχολικών βιβλίων» που ορίζει υποχρεωτική διδασκαλία της δημοτικής σε όλες τις τάξεις του Δημοτικού, με παράλληλη, χωρίς το επίθετο υποχρεωτική, διδασκαλία της καθαρεύουσας στις δύο τελευταίες.

Αναμφισβήτητα αυτό που χαρακτηρίζει τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος του 1929 είναι, ότι βάζει τα θεμέλια του αστικού σχολείου, κάνοντας νομική πραγματικότητα μια σειρά από αιτήματα που εκκρεμούσαν από το 1899 και το 1913. Προσαρμόζει το σχολείο στις οικονομικές ανάγκες της κοινωνίας και του αναθέτει ιδεολογικά τη μετάδοση των αρχών του κοινοβουλευτικού συστήματος[68]. Με αυτό τον τρόπο το σχολείο αστικού τύπου εξαρτάται ουσιαστικά από τη δυνατότητα λειτουργίας του Κοινοβουλίου και των φιλελεύθερων θεσμών[69].

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 30, με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ι.Μεταξά, επήλθε ουσιαστική υποβάθμιση της υποχρεωτικής φοίτησης των παιδιών στο Δημοτικό σχολείο. Ιδρύεται το οκτατάξιο Γυμνάσιο[70] που γίνεται το μονοπωλιακό σχολείο των εύπορων κοινωνικών τάξεων, ενώ γίνεται εμφανές ότι κάτω απ' αυτές τις ιδιαίτερα δύσκολες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, δεν θα

---

66. Η υποχρεωτική εκπαίδευση προβλέπεται εξάχρονη από το 1911 ενώ το άρθρ.23 του Συντάγματος του 1927 ορίζει ότι «τα έτη της υποχρεωτικής φοιτήσεως [...] δεν δύναται να είναι ολιγώτερα των εξ».

67. Βλ. Εισηγητική Έκθεση του ν.δ. 4379/1964, βλ. *Μπουζάκη*, op.cit., σ.81 και 82.

68. Ο τότε υπουργός *Γ.Παπανδρέου* έλεγε, «Η Λαϊκή Παιδεία αποτελεί θεμελιώδες περιεχόμενον της Λαϊκής Δημοκρατίας», βλ., Η Δημοκρατία και η Λαϊκή Παιδεία, Επετηρίς της Δημοτικής ..., op.cit., σ.5. Το κείμενο αυτό του Υπουργού Παιδείας είχε διανεμηθεί σε όλα τα σχολεία.

69. Βλ. *Φραγκουδάκη*, op.cit., σ.67.

70. Με το ν. 770/1937 το Δημοτικό Σχολείο συρρικνώθηκε, λειτουργώντας μόνο με τις τέσσερις πρώτες τάξεις, αφού τις δύο τελευταίες μπορούσαν να τις παρακολουθήσουν, όσοι από τους μαθητές ήθελαν να παρακολουθήσουν, ως πρώτη και δευτέρα τάξη το νεοσυσταθέν οκτατάξιο Γυμνάσιο.

μπορούσε να γίνει λόγος για δικαιώματα στην παιδεία, πολύ δε περισσότερο για υποχρεωτική εκπαίδευση και αντιμετώπιση της σχολικής διαρροής[71].

7. Το Σύνταγμα του 1952.

Με το Σύνταγμα του 1952, επαναφέρεται η προδικτατορική εκπαιδευτική πολιτική της χώρας. Στο Κεφάλαιο «περί του Δημοσίου Δικαίου των Ελλήνων» και στο άρθρ.16[72], γίνεται διάκριση της εκπαίδευσης σε δύο κατηγορίες:

Α) Τη στοιχειώδη εκπαίδευση που παρέχεται από το Κράτος και είναι υποχρεωτική για όλους. Συγχρόνως, έχουμε καθορισμό των ετών φοίτησης, τα οποία δεν μπορεί να είναι λιγότερα από έξι, και κατοχύρωση της παροχής δωρεάν παιδείας από το Κράτος ή τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ). Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρέχονται στους μαθητές, όλα τα οικονομικά, τεχνικά και εκπαιδευτικά μέσα, χωρίς οι ίδιοι να επιβαρύνονται με πρόσθετες δαπάνες.

Β) Την παιδεία, η οποία ενεργείται δαπάνη του Κράτους και περιλαμβάνει τη μέση και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση[73], θεσπίζοντας νέα διάταξη στην παρ. 2 (άρθρ.16 Σ.) που προσέδιδε σαφείς ιδεολογικές κατευθύνσεις στη μέση εκπαίδευση και συνέδεε την ηθική και πνευματική αγωγή των νέων με τις αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού[74]. Συνεπώς, γίνεται σαφές, ότι όλη η εποπτεία

---

71. Βλ. *Θ.Νταλάκα*, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία. Θέματα της Κοινωνιολογίας της Παιδείας, Ιωάννινα 1982, σ.132.

72. Άρθρ. 16: «Η παιδεία τελεί υπό την ανωτάτην εποπτείαν του Κράτους και ενεργείται δαπάνη αυτού ή των οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως.

Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαιδεύσεως, η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού.

Η στοιχειώδης εκπαίδευσις είναι δι' όλους υποχρεωτική, παρέχεται δε δωρεάν υπό του Κράτους. Ο νόμος ορίζει τα έτη της υποχρεωτικής φοιτήσεως, τα οποία δεν δύναται να είναι ολιγότερα των έξ(6).

Τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα αυτοδιοικούνται υπό την εποπτείαν του Κράτους, οι δε καθηγηταί τούτων είναι δημόσιοι υπάλληλοι.

Επιτρέπεται κατόπιν αδείας της αρχής, εις ιδιώτας μη στερημένους των πολιτικών δικαιωμάτων και εις νομικά πρόσωπα η ίδρυσις εκπαιδευτηρίων λειτουργούντων κατά το Σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους». Βλ. *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ.198.

73. Ο χωρισμός της εκπαίδευσης σε στοιχειώδη, μέση και ανώτατη θεσμοθετείται για πρώτη φορά.

74. Κατά την εκτίμηση του καθηγητή *Μάνεση* «Και αν τελικά δεν υιοθέτησε (η Επιτροπή Συντάγματος) τη ρητή επέκταση της διάταξης περί ιδεολογικών κατευθύνσεων του

βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο του Κράτους, συγκεκριμένα δε από το Υπουργείο Παιδείας, το οποίο εγκρίνει τα σχολικά βιβλία, τα προγράμματα διδασκαλίας, κλπ. Ας σημειωθεί, ότι για πρώτη φορά στο κείμενο του Συντάγματος, στην παρ. 4 (άρθρ.16 Σ.), χρησιμοποιείται ο όρος «αυτοδιοίκηση» των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, καθιερώνοντας με αυτόν τον τρόπο την αυτοτέλειά[75] τους. Συγχρόνως, καταργείται η διάταξη του άρθρ.21 του Συντάγματος του 1927 που όριζε ότι «η επιστήμη και η τέχνη και η διδασκαλία αυτών είναι ελεύθεραι» και τίθεται περιορισμός στην πιο πάνω συνταγματική διάταξη, χαρακτηρίζοντας τους καθηγητές των Α.Ε.Ι. ως δημοσίους υπαλλήλους[76], ρύθμιση που συνιστά οπισθοδρόμηση έναντι του Συντάγματος του 1927, και δικαιολογεί ευρύτερους περιορισμούς στα δικαιώματα των πανεπιστημιακών. Καθετί, λοιπόν, το οποίο αφορούσε τη δομή του σύγχρονου Πανεπιστημίου και την οργανωτική του ταυτότητα θεωρούνταν, από το Σύνταγμα του 1952, ότι ανήκε στην απόλυτη διαπλαστική ευχέρεια του νομοθέτη χωρίς την παραμικρή συνταγματική δέσμευση[77].

Στη συνέχεια, η επικράτηση έντονης ανησυχίας, μήπως η ιδιωτική εκπαίδευση κατορθώσει να διαφύγει από τον ιδεολογικό έλεγχο της κυβέρνησης[78],

---

ελληνοχριστιανικού πολιτισμού στην ανώτατη εκπαίδευση, τούτο έγινε γιατί θεώρησε ότι και οι σκοποί της πανεπιστημιακής διδασκαλίας προσδιορίζονται, μέσω του υπαλληλικού καθήκοντος έμμεσα αλλά σαφώς, από την «πίστιν και αφοσίωσιν εις τα εθνικά ιδεώδη» του αρθρ. 100 του Συντάγματος του 1952». Βλ. Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, σε «Πολίτη», 6, 1976, σ. 24.

75. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1899/1952, 1288/1954, 3247/1960.

76. Αξίζει να σημειωθεί ότι την πρωτοβουλία για την θέσπιση αυτής της διάταξης στο Σύνταγμα του 1952 είχε η Σύγκλητος του Πανεπιστημίου Αθηνών, η οποία παρουσιάστηκε στην τότε «Επιτροπή Συντάγματος», στη συνεδρίαση της 29.11.1949, και παρέδωσε σχετικό υπόμνημα, που το είχε συντάξει ο καθηγητής Μ.Δένδιας, «... για να ζητήσει να θεσπισθεί διάταξη ότι «η πανεπιστημιακή εκπαίδευσις είναι εθνική» και ότι οι καθηγητές των πανεπιστημίων «είναι δημόσιοι υπάλληλοι, οι δε εξ αυτών τακτικοί διορίζονται επί βαθμώ αρεοπαγίτου και λαμβάνουσι τας εκάστοτε αποδοχάς του βαθμού τούτου εκ του δημοσίου ταμείου»». Βλ. *Μάνεση*, Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ. 24, *Αλαμάνη*, op.cit., σ. 42 επ., και τις εκεί υποσημειώσεις σχετικές με τη δημοσιοϋπαλληλική ιδιότητα των καθηγητών, *Π.Ματζούφα*, Ακαδημαϊκή ελευθερία, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997, υποσ.45, σ.142.

77. Βλ. απόφ.Σ.τ.Ε. 1899/1952, 1288/1954, 2052/1967. Βλ. *Ι.Σαρμά*, Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, εξελικτική επισκόπηση των θεμάτων, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990, σ.321-331.

78. Το θέμα της ιδιωτικής εκπαίδευσης τέθηκε αποκλειστικά και έγινε αντικείμενο συζήτησης στις δύο κοινοβουλευτικές Επιτροπές της Βουλής εκείνης, του Β΄ (1945) και του ΞΗ΄ (1949) Ψηφισμάτων της, με το πνεύμα να υποβληθεί οπωσδήποτε σε άδεια, η ίδρυση ιδιωτικών σχολείων στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης. Ο Β.Στεφανόπουλος κατά τη συνεδρία ΡΚ΄/2.9.1947 τόνισε ότι «... το Σύνταγμα οφείλει βεβαίως να προστατεύη την ελευθέραν εκάστοτε διάδοσιν της σκέψεως και των ιδεών, αλλά εντός των ορίων τα οποία διαγράφει ο σεβασμός προς το γενικώτερον εθνικόν

και η αποδοχή της άποψης, ότι επιβάλλεται να αναγνωρισθεί στο Σύνταγμα ο εθνικοθρησκευτικός σκοπός της παιδείας, εξηγεί τη διατύπωση της νέας συνταγματικής διάταξης που αναφέρεται στην ιδιωτική εκπαίδευση. Στο νομοθέτη δεν παρέχεται, σύμφωνα με το νέο Σύνταγμα, απλώς η ευχέρεια να θεσπίσει δια νόμου άδεια ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων, όπως όριζε η ερμηνευτική δήλωση του Συντάγματος του 1927, αλλά θέτει απευθείας την ιδιωτική εκπαίδευση υπό το πάγιο καθεστώς της προηγούμενης αδείας[79]. Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρ.16 παρ.5 ορίζεται ότι: «Επιτρέπεται κατόπιν αδείας της αρχής, εις ιδιώτας μη εστερημένους των πολιτικών δικαιωμάτων και εις νομικά πρόσωπα, η ίδρυσις εκπαιδευτηρίων[80] λειτουργούντων κατά το Σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους». Μεταξύ άλλων, οι ενδιαφερόμενοι έπρεπε λοιπόν να μην έχουν στερηθεί των πολιτικών τους δικαιωμάτων, δηλαδή να παρέχουν τα εχέγγυα της ηθικής διαπαιδαγώγησης των νέων.

8. Τα Συνταγματικά κείμενα του 1968 και του 1973.

Με την επικράτηση της επτάχρονης δικτατορίας των συνταγματαρχών και την κατάργηση όλων των δημοκρατικών θεσμών στη χώρα μας, τα Συνταγματικά κείμενα του 1968 και του 1973, περιλαμβάνουν για το δικαίωμα στην εκπαίδευση, όμοια στα βασικά της σημεία, ρύθμιση (άρθρ.17) με την αντίστοιχη του 1952[81].

Τα Συνταγματικά αυτά κείμενα, που επεδίωκαν την εγκαθίδρυση

και κοινωνικόν συμφέρον, πέραν των οποίων η ασυδοσία αποτελεί όχι πνευματικήν ελευθερίαν αλλά ελευθερίαν προπαγάνδας και διαδόσεως αναρχικών ή αντικοινωνικών δογμάτων, τεινόντων εις την διάβρωσιν και την αποσύνθεσιν ... των θεμελίων της κοινωνικής τάξεως και της ιδέας του Έθνους ...». Βλ. Πρακτικά Επιτροπής Αναθ. Συντάγματος (του Β΄ Ψηφίσματος), εκδ. 1948, σ.1099 και 1100.

79. Η διάταξη αυτή (οφειλόμενη πιθανώς στην εισήγηση του βουλευτού Ηλείας Β.Στεφανόπουλου) σχημάτισε το εδάφ.δ΄ του άρθρ.9 του Σχεδίου της πρώτης Επιτροπής (1948), και όριζε: «Επιτρέπεται, κατόπιν αδείας της Κυβερνήσεως, εις ιδιώτας μη εστερημένους των πολιτικών των δικαιωμάτων και εις νομικά πρόσωπα, η ίδρυσις εκπαιδευτηρίων λειτουργούντων κατά το Σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους. Βλ. Πρακτικά Επιτροπής ΞΗ΄ Ψηφίσματος, Συνεδρία ΣΤ΄/25.8.1949, εκδ. 1953, σ. 67.

80. Καινούργια είναι κατά το μισό τμήμα της, η διάταξη που αναφέρεται στην ίδρυση των εκπαιδευτηρίων από ιδιώτες που δεν έχουν στερηθεί τα πολιτικά τους δικαιώματα ή από τα νομικά πρόσωπα. Το άλλο μισό υπήρχε και στο Σύνταγμα του 1927 με τη διαφορά ότι εκεί αναφερόταν η λέξη «ιδιωτικά εκπαιδευτήρια» ενώ εδώ απλά χρησιμοποιείται ο όρος «εκπαιδευτήρια». Βλ. *Φραγκοπούλου*, op.cit., σ.83.

81. Στα Συντάγματα του 1927 και 1952 παρατηρούμε ότι οι σχετικές διατάξεις τους για θέματα εποπτείας και δαπανών από το ίδιο το Κράτος ή τους ΟΤΑ είναι όμοιες.

ανελεύθερης μορφής διακυβέρνησης, δεν ήταν δυνατόν παρά να περιλάβουν διατάξεις που θα έτειναν προς αυτό το σκοπό. Με στόχο η εκτελεστική εξουσία να έχει τον απόλυτο έλεγχο στην παιδεία, ορίζεται ότι ο προσδιορισμός των γενικών γραμμών της παιδείας γίνεται ναι μεν όπως ορίζει ο νόμος, αλλά ύστερα από τη γνώμη του Συμβουλίου Παιδείας, που όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό θα ορίζεται από τους κατέχοντες την εκτελεστική εξουσία. Ανατρέπονται όλες οι λαϊκές κατακτήσεις και μεταξύ άλλων, επανήλθαν αμέσως οι εισαγωγικές εξετάσεις στο Γυμνάσιο και καταργήθηκε η υποχρεωτική φοίτηση σ' αυτό. Συγχρόνως, καθιερώνεται από τη Δ΄ τάξη του Δημοτικού, αντί της δημοτικής, η καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα. Μ' αυτή τη ρύθμιση, η εξαετής υποχρεωτική εκπαίδευση στο Δημοτικό κατέστη έμμεσα περισσότερο δυσχερής, κυρίως για τα παιδιά των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αφού απαγορευόταν σ' αυτά να γράφουν στο σχολείο στη δημοτική, στη ζωντανή δηλαδή γλώσσα που μιλούσαν στο σπίτι και στο κοινωνικό τους περίγυρο[82].

Τα Συνταγματικά κείμενα του 1968 και του 1973, με την παρ.4 του άρθρ.17[83], χαρακτηρίζουν τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, ως αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, κατοχυρώνοντας για πρώτη φορά τη νομική μορφή των ιδρυμάτων αυτών. Σημειώνεται ότι ο χαρακτηρισμός αυτός δεν συναντάται σε προηγούμενα Συντάγματα, παρά μόνο επαφίεται στον κοινό νομοθέτη, ο οποίος καθορίζει το είδος της νομικής προσωπικότητας του Ανώτατου Ιδρύματος μέσα από τον ιδρυτικό τους νόμο[84].

Παρά το γεγονός ότι τα Α.Ε.Ι. είναι «αυτοδιοικούμενα», η πολιτική της δικτατορίας απέβλεπε στον πλήρη έλεγχο των Πανεπιστημίων, θεσμοθετώντας το θεσμό του «Κυβερνητικού Επιτρόπου»[85], διορίζοντας τα διοικητικά συμβούλια των φοιτητικών συλλόγων[86] και αναθέτοντας την τελική επιλογή των Πρυτάνεων και

82. Βλ. σχετικά *Β.Βουιδάσκη,* Δικαίωμα ή υποχρέωση η εννιάχρονη σχολική εκπαίδευση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1996.

83. Ορίζονταν: «Τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα είναι αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, λειτουργούν υπό την εποπτεία του Κράτους και ενισχύονται οικονομικώς υπ' αυτού. Οι καθηγητές των είναι δημόσιοι υπάλληλοι, αι αρχαί των εκλέγονται παρά των τακτικών καθηγητών αυτών. Την κρατική εποπτείαν επί των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων ασκεί ο Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων δια Κυβερνητικού Επιτρόπου ως νόμος ορίζει». Βλ. *Στεριάδου*, op.cit., σ.137-149, *Αλαμάνη*, op.cit., σ.50-56.

84. Βλ. *Αλαμάνη*, op.cit., σ.53 και την εκεί υποσ. 32, όπου γίνεται πλούσια αναφορά στο είδος και στις μορφές της νομικής προσωπικότητας των Α.Ε.Ι..

85. Βλ. την ΚΗ' Συντακτική Πράξη και ν.δ. 180/1969.

86. Βλ. ν.δ. 93/1969.

Κοσμητόρων στον Υπουργό[87]. Όπως και σε προηγούμενα Συντάγματα, και στα Συνταγματικά κείμενα του 1968 και του 1973, είναι δυνατή η ίδρυση εκπαιδευτηρίων[88] από ιδιώτες ή νομικά πρόσωπα, σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους νόμους. Ωστόσο, εισάγεται συγχρόνως (άρθρ.17 παρ.5 Σ) η διάταξη, ότι τόσο οι κάτοχοι αδειών σύστασης ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, όσο και οι διδάσκοντες σ' αυτά, πρέπει να έχουν τα ηθικά και λοιπά προσόντα που κατέχουν οι δημόσιοι υπάλληλοι, όπως ο νόμος ορίζει[89].

ΙΙ. Η κατοχύρωση του δικαιώματος από το ισχύον Σύνταγμα.

Στο Σύνταγμα του 1975/1986[90], το δικαίωμα στην εκπαίδευση[91] (άρθρ.16 Σ.),

---

87. Βλ. ν.δ. 672/1970.

88. Η ανωτέρω διάταξη «ίδρυση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων» αναφέρεται προφανώς στην στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση και όχι στην ανώτατη εκπαίδευση. Άλλωστε, τη διάταξη αυτή διακρίνει κάποια γενικότητα και μπορεί κάποιος να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι δεν αποκλείεται και η σύσταση ανωτάτων ιδιωτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Αυτό, όμως, έρχεται σε αντίθεση με τη διάταξη της παρ.4 του ιδίου άρθρου το οποίο ορίζει ότι: «Τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα είναι αυτοδιοικούμενα ν.π.δ.δ., λειτουργούν υπό την εποπτεία του Κράτους και ενισχύονται οικονομικώς υπ' αυτού...», δηλαδή μέσα σ' ένα σύστημα διοικητικής οργάνωσης μόνο το Κράτος είναι εκείνο στο οποίο παρέχεται η δυνατότητα ίδρυσης ή κατάργησης νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου. Βλ. *Πουλή*, Δίκαιο της εκπαίδευσης, εκδ. Αν.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999, σ.31.

89. Βλ. *Τάχο*, Δημόσιο Υπαλληλικό Δίκαιο, τέταρτη έκδοση, Θεσσαλονίκη, 1996, σ.15 επ., *Χρυσόγονο*, Ατομικά ..., op.cit., σ.281.

90. Το Σύνταγμα, στο σύνολό του, ψηφίστηκε τελικά στις 7 Ιουνίου με απουσία όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης και δημοσιεύτηκε στις 9 Ιουνίου 1975. Τέθηκε δε σε ισχύ την 11η Ιουνίου 1975, (ΦΕΚ Α΄ 110). Βλ. *Τσάτσο*, Συνταγματικό Δίκαιο, τρίτη έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982, σ.10. Το Σύνταγμα του 1975 αναθεωρήθηκε από την ΣΤ΄ Αναθεωρητική Βουλή το 1986, και μεταφέρθηκε στη δημοτική γλώσσα με το Β΄ Ψήφισμα της 6ης Μαρτίου 1986 της ΣΤ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων. Αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία αναθεώρησης, που δεν έγινε εξ αιτίας κάποιας δυσλειτουργίας του Συντάγματος ή πολιτικής κρίσης. Η αναθεώρηση παρουσιάστηκε από το κυβερνόν κόμμα του ΠΑΣΟΚ, ως πράξη που εντάσσεται στη δέσμευση του κόμματος αυτού, ήδη από την εποχή του Συντάγματος του 1975, να θεμελιώσει σε ορθότερη βάση το κοινοβουλευτικό μας σύστημα. Στη συνέχεια, το κείμενο του Συντάγματος αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 6ης Απριλίου 2001 της Ζ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων (ΦΕΚ Α΄ 84). Οι διατάξεις, των οποίων αποφασίστηκε η αναθεώρηση, καλύπτουν πολλούς τομείς, ώστε το Σύνταγμα να ανταποκρίνεται στα αιτήματα της νέας εποχής που ανοίγεται στον 21ο αιώνα. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε, ότι το άρθρ.16 δεν συμπεριλαμβάνεται στις διατάξεις, των οποίων αποφασίσθηκε η αναθεώρηση. Βλ. *Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, op.cit., σ.23.

91. Τα σύγχρονα Συντάγματα περιέχουν κατά κανόνα διατάξεις περί παιδείας: Βλ. άρθρ.17 του Βελγικού Συντάγματος, (τελευταία αναθεώρηση του Βελγικού Συντάγματος της 29ης Σεπτεμβρίου 1971), άρθρ.7 του Γερμανικού Συντάγματος, άρθρ.76 του Συντάγματος της Δανίας, άρθρ.27 του Ισπανικού Συντάγματος, άρθρ.42 του Ιρλανδικού Συντάγματος, άρθρ. 33 και 34 του Ιταλικού Συντάγματος, (τελευταία αναθεώρηση του Ιταλικού Συντάγματος του 1948, της 22ας Νοεμβρίου

καθιερώνεται ως συνταγματικό δικαίωμα και περιβάλλεται με τις ανάλογες αυξημένες εγγυήσεις. Πρόκειται για ένα από τα πιο μακροσκελή άρθρα, αποτελούμενο από εννέα παραγράφους. Εδώ, ο συντακτικός νομοθέτης επιχείρησε να συγκεντρώσει διατάξεις που αναφέρονται σε μια σειρά δραστηριοτήτων, όπως στην τέχνη και στην επιστήμη, στην έρευνα και στη διδασκαλία, στην παιδεία και στην εκπαίδευση, μέχρι και στον αθλητισμό, και να τοποθετήσει τις αντίστοιχες ρυθμίσεις στο τελευταίο κεφάλαιο των «ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων»[92].

Πιο συγκεκριμένα, το άρθρ.16 του Συντάγματος, κατοχυρώνοντας ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα σ' ένα κοινωνικά δομημένο Κράτος, επιχειρεί να διασφαλίσει μια ισορροπία και να δώσει το «στίγμα» της ελληνικής παιδείας. Για το λόγο αυτό, τονίζει την ειδική μέριμνα του Κράτους για την παροχή της παιδείας και το σημαίνοντα ρόλο που του ανατίθεται[93]. Το Σύνταγμα του 1975/1986, σε μια αξιόλογη καινοτομία του, η οποία ευθυγραμμίζεται προς τις τάσεις που αποτυπώνονται στα νεότερα Συντάγματα πολλών Κρατών, στο άρθρο αυτό και στη παρ.1, κατοχυρώνει πρώτα την ελευθερία των κύριων μορφών πνευματικής δράσης και δημιουργίας, ορίζοντας[94], ότι «η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες• η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους»[95], αναθέτοντας έτσι τη μέριμνα για την καλλιέργειά τους στην κρατική εξουσία.

1967), άρθρ. 23 του Ολλανδικού Συντάγματος (Σύνταγμα του 1814, τελευταία αναθεώρηση της 19ης Μαρτίου 1972) και άρθρ. 73-74 του Πορτογαλικού Συντάγματος του 1976/1982. Για τις διατάξεις των Συνταγμάτων των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βλ. *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ.440 επ. Για τα Συντάγματα των ανατολικών χωρών, βλ. *Φραγκοπούλου*, op.cit., σ.64-72.

92. Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο Παιδείας, op.cit., σ.20.

93. Σε μια ιστορική αναδρομή του δικαιώματος στην παιδεία, ο *M.Nowak* σημειώνει ότι το δικαίωμα στην παιδεία, όπως και τα δικαιώματα στην εργασία και την κοινωνική ασφάλιση, που συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των σημαντικότερων ανθρώπινων δικαιωμάτων, αναγνωρίζονται ως ατομικά δικαιώματα που απαιτούν θετική δράση από το Κράτος και την κοινωνία βάσει της σοσιαλιστικής αντίληψης περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Βλ. The right to education – its meaning, significance and limitations, σε «NQHR», 1991, p.418.

94. Ο καθηγητής *Δαγτόγλου* θεωρεί ότι «ο έπαινος είναι κάπως υπερβολικός», βλ. Συνταγματικό Δίκαιο, ..., op.cit., σ.653.

95. Η συγκεκριμένη διάταξη έτυχε ευρύτερης επιδοκιμασίας από την Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή. Βλ. Βουλή των Ελλήνων, Ε΄ Αναθεωρητική, Πρακτικά Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, Αθήνα, 1975, σ.436-444 και σ.450-454. Επίσης Βουλή των Ελλήνων, Ε΄ Αναθεωρητική, Πρακτικά Συνεδριάσεων της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, Αθήνα, 1975, σ.488-527 και Βουλή των Ελλήνων, Ε΄ Αναθεωρητική, Σύνταγμα 1975 Διάταξις κατ' άρθρον κλπ., Αθήνα, 1976, σ.97-110.

Στην παρ.2, η παιδεία ανάγεται σε «βασική αποστολή του Κράτους», αποτυπώνοντας το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του έλληνα νομοθέτη[96] για την παιδεία. Η ανάγκη μόρφωσης των πολιτών δημιουργεί, στην ουσία, αξίωση έναντι της πολιτείας να φροντίσει για την δημόσια εκπαίδευση και θεμελιώνει το χρέος της για την παροχή παιδείας[97]. Στην ίδια παράγραφο, προσδιορίζεται ο σκοπός της παιδείας, ο οποίος άλλωστε είναι και το υπόβαθρο της λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος, ορίζοντας ότι : «Η παιδεία ... έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες»[98]. Πρόκειται για κοινωνικό δικαίωμα που, χωρίς να θεμελιώνει αγώγιμη αξίωση κατά του Κράτους, συνιστά συνταγματική εντολή που υποχρεώνει το Κράτος να χαράσσει την ανάλογη πολιτική, ενώ συγχρόνως θεσμοθετεί τον παρεμβατικό ρόλο του.

Η κατοχύρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, στην παρ. 3, η οποία δεν μπορεί να είναι μικρότερη των εννέα ετών, εντάσσεται στα πλαίσια της κοινωνικής αποστολής της πολιτείας. Η πολιτεία οφείλει, επίσης, να λάβει όλα τα πρόσφορα μέτρα και να διαθέσει τα κατάλληλα μέσα για να εξασφαλίσει το κοινωνικό δικαίωμα δωρεάν παιδείας (άρθρ.16 παρ.4 εδάφ.α΄) στα κρατικά εκπαιδευτήρια για όλους τους Έλληνες[99]. Το δικαίωμα της δωρεάν παιδείας για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης αναγνωρίζεται μόνο στο Σύνταγμα του 1975/1986. Το δεύτερο εδάφιο του άρθρ.16 παρ.4 του Συντάγματος αποτελεί θεσμική εγγύηση, αφού προστατεύει το θεσμό των κρατικών υποτροφιών, εισάγοντας υποχρέωση του κοινού νομοθέτη να ρυθμίσει την οργάνωσή του, χωρίς να θίξει τον πυρήνα του[100].

Ιδιαίτερη φροντίδα επέδειξε ο συντακτικός νομοθέτης για το χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Στις παρ. 5 και 6, εισήγαγε κανόνες για την αρτιότερη οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης, ρύθμισε αναλυτικά την υπηρεσιακή

---

96. Τα Ελληνικά Συντάγματα όριζαν ανέκαθεν ότι η παιδεία τελεί «υπό την ανωτάτην εποπτείαν» του Κράτους και παρέχεται «δαπάναις αυτού». Βλ. τις διατάξεις όλων των ελληνικών Συνταγμάτων για την παιδεία σε *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ.85, 96, 106, 146, 198, 221 και 324.

97. Βλ. *Σκουρή*, Η εκπαίδευση στο σύστημα ..., op.cit., σ.39.

98. Ο «σκοπός της παιδείας» καθορίζεται για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1952, άρθρ. 16 παρ. 2, και στη συνέχεια στο Συνταγματικό κείμενο του 1968, άρθρ. 17 παρ. 1, ωστόσο στο Σύνταγμα του 1975, δίνεται περισσότερο έμφαση.

99. Βλ. *Μαυριά*, Τα κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975,..., op.cit., σ.191.

100. Βλ. *Γ.Λεβέντη*, Τα κοινωνικά δικαιώματα του Πολίτη, σε «ΤοΣ», 1976, σ.182.

κατάσταση του διδακτικού προσωπικού, απέκλεισε κάθε ιδιωτική πρωτοβουλία, έλαβε υπόψη τον φοιτητικό παράγοντα, μνημονεύοντας ειδικώς τη λειτουργία των φοιτητικών συλλόγων.

Στην παρ. 7 του άρθρ.16 του Συντάγματος, μια νέα καινοτομία εισάγεται στο Σύνταγμα. Για πρώτη φορά, γίνεται αναφορά στο ισχύον Σύνταγμα, και ορίζεται ότι παρέχεται από το Κράτος «η επαγγελματική και κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση...»[101]. Η υποχρέωση του Κράτους να παρέχει την εκπαίδευση αυτή, δεν θεσπίζει κρατικό μονοπώλιο και δεν απαγορεύει στους ιδιώτες να ιδρύουν επαγγελματικά εκπαιδευτήρια. Εδώ ο νόμος καλείται να ορίσει το πώς, αλλά όχι το εάν θα ιδρυθούν και θα λειτουργήσουν τέτοια σχολεία.

Στην παρ. 8 εδάφ.α΄, ο συντακτικός νομοθέτης τάσσεται υπέρ του ατομικού δικαιώματος στην ιδιωτική εκπαίδευση, ενός από τα θεμελιώδη δικαιώματα του ατόμου, από το Σύνταγμα του 1927 μέχρι σήμερα. Κάθε ιδιώτης, φυσικό ή νομικό πρόσωπο, μπορεί να ζητήσει άδεια ίδρυσης εκπαιδευτηρίου, εφόσον τηρεί τους όρους του νόμου, υπαγόμενο στην εποπτεία του Κράτους. Κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες της ψήφισης του Συντάγματος του 1975, συζητήθηκε η μερική, σταδιακή ή ακόμη και ολική απαγόρευση των ιδιωτικών σχολείων στις διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Εκτός, δηλαδή, από την απαγόρευση της ίδρυσης ιδιωτικών ανώτατων σχολών, η οποία ενσωματώθηκε στο άρθρ.16 παρ.8[102], προτάθηκε η επέκτασή της και σε άλλες βαθμίδες της παιδείας[103].

Το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος του 1975, επανέλαβε στο άρθρ.16 παρ.6, τη διάταξη του άρθρ.16 εδάφ.ε΄ του Συντάγματος του 1952, με δύο προσθήκες. Η πρώτη ήταν πλεονάζουσα, έλεγε ό,τι περιεχόταν ήδη στην παλιά: «Νόμος ορίζει τας δια την ίδρυσιν ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων προϋποθέσεις ως και τα προσόντα των εν αυτοίς διδασκόντων». Η δεύτερη προσθήκη, εντελώς νέα, εισήγαγε ουσιαστικό περιορισμό στην ελευθερία της ιδιωτικής εκπαίδευσης: «Η σύστασις ανωτάτων σχολών υπό ιδιωτών απαγορεύεται»[104].

---

101. Η διατύπωση του άρθρου αυτού δίχασε και εξακολουθεί να διχάζει τις απόψεις ως προς τη συνταγματική κατοχύρωση ή μη του ατομικού δικαιώματος στην ιδιωτική επαγγελματική εκπαίδευση.

102. «Η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες απαγορεύεται».

103. Βλ. *Ευρυγένη/Σκουρή*, op.cit., σ.223.

104. «Η δεύτερη προσθήκη δεν προκάλεσε αντίρρηση από κανένα μέλος της Επιτροπής αναθεωρήσεως του Συντάγματος και από καμιά μερίδα της Βουλής (Ας σημειωθεί ότι με την απόφ.

Η διατύπωση της συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης (εδάφ.β΄) θέτει φραγμούς στη σύσταση Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων από ιδιώτες, αποτελώντας ρητή εξαίρεση από την αρχή της ελευθερίας της παιδείας. Η απόλυτη διατύπωσή της, φανερώνει τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη να αποκλείσει την ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων, και μόνο με τη διαδικασία της αναθεώρησης του Συντάγματος να είναι δυνατή η μεταβολή της υφισταμένης κατάστασης. Η κρατική και ιδιωτική παιδεία συνυπάρχουν, λοιπόν, μόνο για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, έτσι ώστε, η δημόσια αποστολή του Κράτους να εκπληρώνεται τόσο μέσα από την παροχή δημόσιας εκπαίδευσης, όσο και μέσα από την εποπτεία στην ιδιωτική εκπαίδευση.

Η πιο πάνω συνταγματική διάταξη, ψηφίσθηκε «κατά πλειοψηφίαν» μαζί με τις υπόλοιπες παραγράφους του άρθρ.16, τόσο από τα μέλη της Υποεπιτροπής[105], όσο και από την Ολομέλεια της Βουλής[106].

Από τα πρακτικά των Υποεπιτροπών και της Ολομέλειας της Βουλής, τουλάχιστον δεν προκύπτει σαφώς η πηγή και δεν παρέχεται ρητή εξήγηση των λόγων για τους οποίους η θετική έκφραση «ιδιωτικά εκπαιδευτήρια» αντικαταστάθηκε με την αρνητική έκφραση «μη ανήκοντα στο Κράτος»[107].

Τέλος, στην παρ.9, ορίζεται ότι και ο αθλητισμός βρίσκεται υπό την προστασία και την ανώτατη εποπτεία του Κράτους. Αυτό επιχορηγεί και ελέγχει τις «ενώσεις των αθλητικών σωματείων κάθε είδους», όπως ο νόμος ορίζει. Νόμος, επίσης, ορίζει τη διάθεση των ενισχύσεων που παρέχονται στις επιχορηγούμενες ενώσεις, σύμφωνα με τον προορισμό τους.

1486/1960 το Συμβούλιο Επικρατείας είχε κρίνει ότι το άρθρ.16 εδάφ.ε΄ του Συντάγματος 1952 δεν αποκλείει την ίδρυση ιδιωτικού ιδρύματος ανωτάτης παιδείας). Βλ. *Βεγλερή*, Η ιδιωτική εκπαίδευση και τα όρια της κρατικής επεμβάσεως, Γνωμοδότηση, σε «ΝοΒ», τομ. 31, 1983, σ.163-164.

105. Βλ. Πρακτικά Υποεπιτροπών, Συνεδρίαση 16/21.3.1975, παρ.9, σ.526.

106. Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση 26.4.1975, παρ.8 εδάφ.α΄, σ.526.

107. «Η πιθανότερη υπόθεση είναι ότι οφείλεται σε τροπολογία του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ), της οποίας όμως η διατύπωση ανέφερε, εκτός από το Κράτος, και τους «κοινωνικούς φορείς» (Α.Παπανδρέου: «Η παρ.9 διατυπούται ως εξής: Νόμος ορίζει τας προϋποθέσεις και τους όρους λειτουργίας εκπαιδευτηρίων ή ανηκόντων εις το Κράτος ή εις κοινωνικούς φορείς... απαγορευομένης δε της ιδρύσεως νέων» (Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΟΘ΄ 26.4.1975, σ.496)). Σύμφωνα με τον καθηγητή Βεγλερή «Η σκοπιμότητα, όπως και η φανερή νομική σημασία της, είναι να επιφυλαχθεί μια τρίτη μορφή εκπαιδεύσεως που δεν είναι του Κράτους, ούτε ιδιωτών, αλλά των λοιπών δυνατών υποκειμένων δικαίου που επικαλύπτει ο νεολογισμός «κοινωνικοί φορείς» και που είναι, κατά την εγχώριο έννομη τάξη, οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοικήσεως ή τα νομικά πρόσωπα τα συνεστημένα για την ικανοποίηση ειδικών κατ' αντικείμενο δημόσιων σκοπών». Βλ. Η ιδιωτική εκπαίδευση ..., op.cit., σ.164.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΝΟΜΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Ι. Γενικά.

Οι διατάξεις του άρθρ.16 κατοχυρώνουν αναμφίβολα ένα θεμελιώδες δικαίωμα, το δικαίωμα στην παιδεία[1]. Περισσότερο ακριβής θα πρέπει να θεωρηθεί ο όρος εκπαίδευση, όταν αναφερόμαστε στη νομική διάσταση του όρου. Κι αυτό γιατί το ισχύον Σύνταγμα αναφέρεται κυρίως στην οργανωμένη και συστηματική παιδεία, δηλαδή στην εκπαίδευση. Οι διατάξεις της εν λόγω συνταγματικής διάταξης, όπως κατ' αρχήν και όλες οι άλλες διατάξεις του Συντάγματος περί θεμελιωδών δικαιωμάτων, είναι επιτακτικές και δεσμεύουν όλα τα κρατικά όργανα και τα άτομα και ισχύουν αμέσως[2].

Επίσης το άρθρ.25 παρ.1 και 2 του Συντάγματος[3], αν και οι διατάξεις του

---

1. Σύμφωνα με τον καθηγητή Δαγτόγλου, όταν το αρθρ. 16 παρ.4 εδαφ. α΄ ορίζει ότι «Όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια», δεν κατοχυρώνει μόνο την αξίωση δωρεάν παροχής κρατικής παιδείας, που αποτελεί κοινωνικό δικαίωμα, αλλά και τη γενική ελευθερία της παιδείας που συμπληρώνεται από την, κατά την παρ. 8, ελευθερία της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Βλ. Συνταγματικό Δίκαιο..., op.cit., σ. 716 και 717. Ο Γ. Λεβέντης αναγνωρίζει, ότι η παιδεία αποτελεί το σπουδαιότερο μέσο για την πολιτική και κοινωνική ανάπτυξη της προσωπικότητας. Θεωρεί το δικαίωμα της παιδείας ότι «είναι διαπλασμένο στο νέο ελληνικό Σύνταγμα σαν θεσμική εγγύηση και κατά ένα μεγάλο μέρος σαν δημόσιο υποκειμενικό δικαίωμα...Η παιδεία προστατεύεται σαν μέσο για την αυτοολοκλήρωση του ανθρώπου (ηθική, πνευματική και σωματική ανάπτυξη της προσωπικότητας) και σαν μέσο για τη διασφάλιση ισότιμης συμμετοχής των πολιτών στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας». Βλ. Τα κοινωνικά δικαιώματα ..., op. cit., σ. 179 και 180. Ο καθηγητής Σκουρής χρησιμοποιεί τον όρο δικαίωμα στη μόρφωση, το οποίο προκύπτει έμμεσα από τις παρ.3 και 4 του άρθρ.16. Βλ. Δίκαιο Παιδείας ..., op. cit.. σ. 23 και 24. Οι καθηγητές Ευρυγένης και Μανιτάκης διακρίνουν το ατομικό δικαίωμα της ελευθερίας της παιδείας από το κοινωνικό δικαίωμα της μόρφωσης και της δωρεάν παιδείας, ενώ το δικαίωμα ίδρυσης ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων το εντάσσουν στην ελευθερία της εκπαίδευσης ή της παιδείας. Βλ. Η συνταγματική προστασία της ιδιωτικής ..., op. cit., σ. 933 και 934.

2. Βλ. *Σβώλο/Βλάχο*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος: Ερμηνεία, Ιστορία, Συγκριτικόν Δίκαιον, Αθήνα, 1954-1955, σ.311.

3. 1. Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκησή τους. Τα

έχουν κυρίως αναγνωριστικό και όχι δημιουργικό χαρακτήρα[4], διακηρύσσει την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, μεταξύ άλλων, των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, προσδιορίζοντας παράλληλα το σκοπό της αναγνώρισης και προστασίας αυτών. Συγκεκριμένα, η διάταξη της παρ.2 ορίζει ότι «η αναγνώριση και η προστασία των θεμελιωδών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου από την Πολιτεία αποβλέπει στην πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη».

Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι οι ανωτέρω διατάξεις[5] συμπληρώνουν τη γενική και θεμελιώδη διάταξη του άρθρ.2 παρ.1 του Συντάγματος.

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση συνιστά μικτό δικαίωμα. Ως ατομικό δικαίωμα στρέφεται κατά του Κράτους, αλλά και κατά παντός τρίτου (τριτενέργεια)[6], επιβάλλοντας αποχή από προσβολές στην άσκησή του. Ως κοινωνικό δικαίωμα επιβάλλει στο Κράτος τη θετική υποχρέωση για παροχή εκπαίδευσης, η οποία συνίσταται, μεταξύ άλλων, στη δωρεάν παροχή μέσων και αγαθών, όπως δυνατότητα στέγης, βιβλίων, έρευνας, μετεκπαίδευσης κ.α.

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση θεωρήθηκε από όλα σχεδόν τα ελληνικά Συντάγματα έως και το Σύνταγμα του 1952, ως ατομικό δικαίωμα. Εξαίρεση αποτελούν τα Συντάγματα της Ελληνικής Δημοκρατίας της 1 Ιουλίου / 29 Σεπτεμβρίου 1925 και της 30μελούς Επιτροπής της 22 Σεπτεμβρίου 1926[7], όπου γίνεται και κάποια νύξη για την κοινωνική φύση του εν λόγω δικαιώματος.

δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν. Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας. 2. Η αναγνώριση και η προστασία των θεμελιωδών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου από την Πολιτεία αποβλέπει στην πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη.

4. Βλ. *Α.Ράικο,* Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμ.Β΄, τεύχ.α΄, δεύτερη έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984, σ.16 επ.

5. Βλ. σχετικά απόφ. Σ.τ.Ε. 312/1978 σύμφωνα με την οποία «η δι' άρθρ.28 παρ.3 π.δ. 357/1977 απαγόρευσις επαναξετάσεως δοκιμίου υποψηφίου των εισιτηρίων εξετάσεων ΑΕΙ προς αναβαθμολόγησιν κλπ., εμποδίζουσα το δικαίωμα θεραπείας της αδικίας, είναι αντίθετος προς το Σύνταγμα το οποίον δι' άρθρ.25 αυτού θέτει τα ανθρώπινα δικαιώματα υπό την εγγύησιν του Κράτους, είναι αβάσιμος, διότι εις ουδεμίαν διάταξη του Συντάγματος θεσπίζεται κανών υποχρεωτικής δευτέρας κρίσεως». Επίσης, τις αποφ. Σ.τ.Ε. 960/1978 και 4127/1980.

6. Βλ. *Α.Δερβέναγα,* Σύγχρονοι προβληματισμοί στο Ελληνικό Σύνταγμα, Εκδ. Αφοί Π.Σάκκουλα, Αθήνα, 1981, σ. 125.

7. Ωστόσο, οι παρ.3 και 4 του άρθρ.21, δεν περιλήφθηκαν στο άρθρ.23 του Συντάγματος του 1927. Βλ. *Φραγκοπούλου,* op.cit., σ.89.

Το δικαίωμα στην παιδεία θεωρείται τόσο ατομικό όσο και κοινωνικό, επειδή στο κοινωνικό Κράτος Δικαίου η παιδεία εμφανίζεται υπό δύο έννοιες[8]: Αφενός μεν, την υποκειμενική αντίληψη περί παιδείας, η οποία αντιμετωπίζει την παιδεία από την πλευρά της σημασίας της για τον διδασκόμενο και εκφράζεται με τις αρχές της ίσης πρόσβασης όλων στη μόρφωση και της ελεύθερης επιλογής του εκπαιδευτικού ιδρύματος. Αφετέρου δε, την αντικειμενική-θεσμική θεώρηση της παιδείας, η οποία αναφέρεται στην κοινωνική χρησιμότητά της και την προσεγγίζει από την πλευρά της κοινωνικής αποστολής του Κράτους, ως παροχή δημόσιας υπηρεσίας.

Από την έννοια, το περιεχόμενο και το σκοπό της εν λόγω συνταγματικής διάταξης προβάλλει έντονα ο «δικαιωματικός» χαρακτήρας της παιδείας[9], όπου οι διατάξεις του θίγουν ζητήματα δικαίου της παιδείας[10] και οριοθετούν έναν ευρύτερο κύκλο δικαιωμάτων. Διατάξεις που αναγνωρίζουν τόσο ατομικά δικαιώματα όσο και κοινωνικά δικαιώματα, ενώ άλλες εισάγουν θεσμικές εγγυήσεις.

II. Το δικαίωμα στην εκπαίδευση ως ατομικό δικαίωμα.

Το ισχύον Σύνταγμα κατοχυρώνει τις ατομικές ελευθερίες στο «Μέρος Δεύτερο», κάτω από τον ενιαίο τίτλο «Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα» (άρθρ. 4-25).

Το άρθρ. 16, στην πρώτη του παράγραφο, κατοχυρώνει τις ατομικές ελευθερίες της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας, τις οποίες το Κράτος υποχρεούται να αναπτύσσει και να προάγει. Η ακαδημαϊκή ελευθερία αποτελεί ατομικό δικαίωμα, το οποίο αφενός μεν θεμελιώνει αξίωση έναντι του Κράτους να απέχει και να μην επεμβαίνει στη διαδικασία κτήσης και μετάδοσης των επιστημονικών γνώσεων[11], και αφετέρου δημιουργεί στο Κράτος την υποχρέωση να μεριμνά για την παροχή παιδείας.

Επίσης, το άρθρ. 16 του ισχύοντος Συντάγματος, στην παρ. 8 εδαφ. α΄, κατοχυρώνει το ατομικό δικαίωμα στην ιδιωτική εκπαίδευση, απαραίτητο δικαίωμα

---

8. Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο Παιδείας, op.cit., σ. 25.

9. Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο Παιδείας, op.cit., σ.20.

10. Εκτός της παρ.9 που αναφέρεται στον αθλητισμό.

11. Βλ. *Μάνεση*, Συνταγματικά δικαιώματα - Ατομικές ελευθερίες, 3, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1981, σ. 19.

για ένα Κράτος Δικαίου. Κάθε ιδιώτης, φυσικό ή νομικό πρόσωπο, μπορεί να ζητήσει άδεια ίδρυσης εκπαιδευτηρίου υπαγόμενου στην εποπτεία του Κράτους, εφόσον τηρεί τους όρους του νόμου.

III. Το δικαίωμα στην εκπαίδευση ως κοινωνικό δικαίωμα.

Για πρώτη φορά, στο Σύνταγμα του 1927, υπάρχουν διατάξεις που καθιερώνουν την υποχρέωση του Κράτους να προάγει την τέχνη, την επιστήμη και την εκπαίδευση. Διατάξεις που, αν και δεν θεωρήθηκαν άμεσης νομικής δέσμευσης, έδωσαν, ωστόσο, ώθηση στην ανάπτυξη της κοινωνικής νομοθεσίας. Οι διατάξεις αυτές αναστάλθηκαν το 1935 και παραλείφθηκαν από το Σύνταγμα του 1952[12], ενώ το Σύνταγμα του 1975, προϊόν της εξόδου της χώρας από μια δικτατορία, εισάγει διατάξεις που όχι μόνο κατοχυρώνουν κοινωνικά δικαιώματα, αλλά και τις πλαισιώνουν με θεσμικές εγγυήσεις.

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση, ως κοινωνικό δικαίωμα, διακρίνεται από τα άλλα κοινωνικά δικαιώματα, και αυτό, γιατί αφενός μεν περιέχει επιτακτική διατύπωση, αφετέρου δε έχει, σε μεγάλο βαθμό, συγκεκριμενοποιηθεί νομοθετικά.

Τα κοινωνικά δικαιώματα έχουν μία βασική ιδιορρυθμία. Η καθιέρωσή τους στο Σύνταγμα δε θεμελιώνει, κατά κανόνα, αγώγιμη αξίωση. Συνήθως, χρειάζεται η μεσολάβηση του κοινού νομοθέτη για να ενεργοποιηθεί. Θα ήταν λάθος, όμως, να θεωρήσουμε, ότι οι σχετικές διατάξεις που καθιερώνουν κοινωνικά δικαιώματα δεν έχουν κανονιστικό χαρακτήρα και δεσμευτική ισχύ και αποτελούν απλά κατευθυντήριες γραμμές[13]. Κι αυτό γιατί, ναι μεν το κανονιστικό τους περιεχόμενο είναι ελαστικό και κάπως αόριστο, αλλά, αναμφισβήτητα, με αυτές τίθενται κανόνες δικαίου που δεσμεύουν ευθέως, όχι μόνο τον κοινό νομοθέτη αλλά και τη διοίκηση και τα δικαστήρια, υποχρεώνοντάς τους να απέχουν από τη θέσπιση νέων

---

12. Βλ. *Σβώλο/Βλάχο*, όπου επισημαίνεται ότι το Σύνταγμα του 1952 «... δεν επηρεάσθη καθόλου από τα Συντάγματα των Δυτικών Δημοκρατιών της μεταπολεμικής περιόδου (1946-1949). Είναι κατά βάσιν συντηριτικόν και ασυγχρόνιστον», op.cit., σ.23.

13. Αντίθετη άποψη διατυπώνει ο καθηγητής Μαυριάς: «Τα κοινωνικά δικαιώματα, ακριβώς γιατί δεν θεμελιώνουν αγώγιμη αξίωση κατά του Κράτους, αποτελούν απλές προγραμματικές διατάξεις, και δεσμεύουν μόνο ηθικά την εξουσία ως προς την πραγμάτωσή τους. Αναμφισβήτητα, η αναγραφή τους στο Σύνταγμα είναι ιδιαίτερης σημασίας, υπό την έννοια ότι νομιμοποιούν τον παρεμβατικό ρόλο του Κράτους». Βλ. Νομικά και Πολιτικά Μελετήματα, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982, σ.77, επίσης *Βεγλερή*, Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του Ελληνικού λαού, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1975, σ.110 επ., *Γεωργόπουλο*, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, op.cit., σ.602.

ρυθμίσεων που θα επέφεραν κατάργηση ή μείωση της προστασίας που ήδη παρέχεται από το Σύνταγμα.

Η παρ. 2 του αρθρ. 16 του ισχύοντος Συντάγματος ορίζει την παιδεία ως «βασική αποστολή του Κράτους» και προσδιορίζει, για πρώτη φορά, ως σκοπό της την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής τους συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες. Πρόκειται για κοινωνικό δικαίωμα[14], το οποίο συνιστά συνταγματική εντολή, υποχρεώνοντας το Κράτος να χαράσσει την ανάλογη πολιτική, χωρίς, ωστόσο, να θεμελιώνει αγώγιμη αξίωση κατά του Κράτους, ενώ, συγχρόνως, θεσμοποιεί τον παρεμβατικό ρόλο του Κράτους.

Στη συνέχεια, η κατοχύρωση της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης (αρθρ. 16 παρ.3 Σ) εντάσσεται στα πλαίσια της κοινωνικής αποστολής του Κράτους, ενώ στην παρ. 4 εδαφ.α΄ εισάγεται κατά τρόπο ρητό το κοινωνικό δικαίωμα δωρεάν παιδείας στα κρατικά εκπαιδευτήρια για όλους τους Έλληνες, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται η επέκτασή του με νόμο στους αλλοδαπούς.

Τέλος, το κοινωνικό δικαίωμα για επαγγελματική και κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση κατοχυρώνεται από το αρθρ. 16 παρ. 7 του ισχύοντος Συντάγματος.

IV. Οι διατάξεις του δικαιώματος στην εκπαίδευση που ιδρύουν θεσμικές εγγυήσεις.

Το δεύτερο εδάφιο της παρ. 4 του αρθρ. 16 του ισχύοντος Συντάγματος αποτελεί θεσμική εγγύηση, αφού προστατεύει το θεσμό των κρατικών υποτροφιών, εισάγοντας υποχρέωση του κοινού νομοθέτη να ρυθμίσει την οργάνωσή του, χωρίς να θίξει τον πυρήνα του[15].

Άλλη θεσμική εγγύηση εισάγεται με τη διάταξη του αρθρ. 16 παρ. 5 του ισχύοντος Συντάγματος, η οποία προστατεύει λειτουργικά την ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας, μέσα από το θεσμό της αυτοδιοίκησης

---

14. Ο καθηγητής Μάνεσης θεωρεί ότι η διάταξη του αρθρ. 16 παρ. 2, ιδρύει θεσμική εγγύηση. Βλ. Ατομικές Ελευθερίες, op.cit., σ. 68. Επίσης, το ίδιο θεωρεί και ο καθηγητής Μαυριάς: «Διατάξεις που εισάγουν θεσμικές εγγυήσεις είναι ... και η παρ. 2 του αρθρ. 16 που καθιερώνει την υποχρέωση του Κράτους να παρέχει παιδεία στους Έλληνες». Βλ. Τα κοινωνικά δικαιώματα..., op.cit., σ. 189.

15. Βλ. *Λεβέντη*, op.cit., σ. 182.

των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων.

Οι παράγραφοι 5, 6 και 8 εδαφ. β΄ του ισχύοντος Συντάγματος διαμορφώνουν ένα θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της ανώτατης εκπαίδευσης δημοσίου χαρακτήρα, θεσπίζοντας την ιδρυματική μορφή των Πανεπιστημίων, το δημόσιο λειτούργημα των καθηγητών των Α.Ε.Ι. και την απαγόρευση των ιδιωτικών Πανεπιστημίων.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος στην εκπαίδευση έρχεται να αποτυπώσει, με ανάγλυφο τρόπο, τη μετεξέλιξη του Κράτους Δικαίου σε Κοινωνικό Κράτος Δικαίου[16], δηλαδή τη μετάβαση από την αρνητική σχέση Κράτους και ατόμου, υπό την έννοια της αποχής του Κράτους από το χώρο της δράσης του ατόμου, στη θετική σχέση τους, υπό την έννοια της αναγνώρισης κοινωνικών δικαιωμάτων και παροχών στους πολίτες[17].

16. Βλ. αναλυτικά για τις σχέσεις Κράτους Δικαίου και Κοινωνικού Κράτους, *Μανιτάκη*, Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, Ι, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1993, σ.213-285.

17. Ο καθηγητής Μάνεσης θεωρεί προτιμότερο τον όρο «Κράτος Πρόνοιας» ως πλήρως ανταποκρινόμενο στη νομική και κοινωνική πραγματικότητα. Βλ. Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975 στο «Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη», op.cit., σ.23.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

I. Το θεσμικό πλαίσιο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας Γενικής Εκπαίδευσης.

1. Γενικά.

Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, καθαρά συγκεντρωτικό, χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερη μέριμνα του Κράτους[1], να ρυθμίζει με κυριαρχική βούληση τους μηχανισμούς και την εσωτερική δομή του. Πολυπληθείς οι διατάξεις, οι οποίες ενεργοποιούνται μέσα από μια σειρά ειδικών νόμων, ορίζοντας το καθεστώς οργάνωσης και λειτουργίας όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης, τόσο της δημόσιας όσο και της ιδιωτικής, με εξαίρεση τη συνταγματική απαγόρευση ίδρυσης ανώτατων ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων[2]. Η πολιτεία αναλαμβάνει διαρκώς περισσότερα καθήκοντα στο χώρο της παιδείας, όπου οι ρυθμίσεις γίνονται όλο και περισσότερο λεπτομερειακές. Με ρυθμίσεις νομοθετικού χαρακτήρα, νόμους, προεδρικά διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις, εγκυκλίους και οδηγίες, ενεργοποιείται ο κρατικός μηχανισμός για την οργάνωση και λειτουργία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, με ανώτατη αρχή διοίκησης και ελέγχου το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων[3].

Το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ιδρύθηκε ήδη από το 1833 και συνδυάζει έκτοτε αρμοδιότητες σε εκπαιδευτικά και εκκλησιαστικά θέματα[4]. Αποτελεί τον Ανώτατο Διοικητικό Οργανισμό για την εκπαίδευση και η

---

1. Προκύπτει από τη διατύπωση των συνταγματικών διατάξεων του άρθρ.16 που είναι αφιερωμένο στην παιδεία.

2. Άρθρ.16 παρ.8 του Συντάγματος 1975/1986.

3. Ν. 1558/1985 «Κυβέρνηση και κυβερνητικά όργανα», (ΦΕΚ Α΄ 137).

4. Στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων έχουν ανατεθεί κατεξοχήν οι εποπτικές αρμοδιότητες που ασκεί η πολιτεία στα εκκλησιαστικά πράγματα. Για το γενικότερο ζήτημα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, βλ. *Κ.Βαβούσκο,* Εγχειρίδιον εκκλησιαστικού δικαίου (4), 1986,

δράση του βρίσκεται κάτω από την άμεση δικαιοδοσία της κυβέρνησης[5]. Είναι υπεύθυνο για τη διαμόρφωση του νομικού πλαισίου που θα αποτελέσει τη βάση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, όπως, επίσης, και για τον ορισμό των στόχων της εκπαίδευσης. Επιπλέον, η ίδρυση, η κατάργηση και η συγχώνευση των σχολείων όλων των κατηγοριών, γίνεται με προεδρικά διατάγματα που εκδίδονται με πρόταση του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων. Εκτός αυτών, είναι υπεύθυνο για την εφαρμογή των νόμων, διαταγμάτων και οδηγιών σχετικά με την οργάνωση των σχολικών ιδρυμάτων, το περιεχόμενο της παρεχόμενης εκπαίδευσης και την εύρυθμη λειτουργία όλων των βαθμίδων της. Σε άλλες περιπτώσεις, ο καθορισμός ειδικότερων θεμάτων πραγματοποιείται με απλές κανονιστικές αποφάσεις του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο βασικός εκπαιδευτικός ν. 1566/1985 «Για τη δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις»[6] περιέχει, σε 145 περιπτώσεις[7], εξουσιοδοτήσεις για την έκδοση κανονιστικών πράξεων[8] με αποκλειστική πρωτοβουλία ή τουλάχιστον με υπεύθυνη σύμπραξη του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων[9].

σ.241 επ., *Μάνεση / Βαβούσκο*, Αι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας κατά το νέον Σύνταγμα (Γνωμοδότηση), σε «ΝοΒ», 23, 1975, σ.1031 επ., *Α.Μαρίνο*, Σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας, Αθήνα, 1984, *Σ.Τρωϊάνο*, Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου Α΄, εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 1982, σ.35 επ.

5. Βλ. *Chr.Soutis*, A Comparative Study of Some Aspects of the Administratives Systems of English and Greek Universities, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Hull, Ιούλιος 1986, σ.116.

6. ΦΕΚ Α΄ 167.

7. Εξαιρουμένων των διατάξεων για τα Α.Ε.Ι. και Τ.Ε.Ι. (άρθρ.70 και 71, 78 επ.) καθώς και των μεταβατικών ρυθμίσεων (άρθρ.82 επ.)

8. Χαρακτηριστική είναι στο σημείο αυτό, η απόφ. 1530/1984 του Σ.τ.Ε., το οποίο έκρινε ότι η εξουσιοδότηση του άρθρ.2 παρ.13 ν.1351/1983 προς τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, να ορίσει σχετικά με τις προαγωγικές εξετάσεις των μαθητών των ιδιωτικών Λυκείων Γενικής και Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, έρχεται σε αντίθεση με το άρθρ.43 του Συντάγματος. Όπως δέχθηκε το Δικαστήριο, η σχετική ρύθμιση δεν μπορούσε να αποτελέσει «αντικείμενον νομοθετικής εξουσιοδοτήσεως προς έτερον όργανο πλην του Προέδρου της Δημοκρατίας, όστις και μόνο ηδύνατο, ποιούμενος χρήσιν της εξουσιοδοτήσεως ταύτης, να προβή εις έκδοσιν κανονιστικού διατάγματος, περιέχοντος ρύθμισιν των ανωτέρω θεμάτων»,. Με τη σκέψη αυτή, το Σ.τ.Ε. ακύρωσε τελικώς την κανονιστική απόφαση του Υπουργού, επειδή είχε εκδοθεί «παρ' αναρμοδίου κατά τη συνταγματική τάξιν οργάνου», βλ. σε «ΕΔΔ» 28, 1984, σ.77 επ.

9. Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., σ.75 και 76. Επίσης, *Ν.Καλτεζιώτη*, εισηγητής εκ μέρους της Ν.Δημοκρατίας του ν.1566/1985 (κατά την ΚΗ΄ συνεδρίαση, Τρίτη 27 Αυγούστου 1985, Πρακτικά Βουλής, *Μπουζάκη*, op.cit., σ.320), «Θα ήθελα επ' αυτού να σας αναφέρω, ότι ξεπερνούν τις 200 οι Υπουργικές Αποφάσεις και τα Προεδρικά Διατάγματα που προβλέπονται στο νομοσχέδιο και με τα οποία ρυθμίζονται βασικά θέματα της εκπαίδευσης. Είναι πράγματι πρωτοφανής η συγκέντρωση τόσων εξουσιών στο πρόσωπο του Υπουργού Παιδείας. Φθάσαμε στο σημείο ο Υπουργός Παιδείας, με προεδρικό διάταγμα που θα εκδίδει, να μπορεί να καθορίζει τα

Η εκπαίδευση στη χώρα μας έχει οργανωθεί σε τρεις βαθμίδες: Τη πρωτοβάθμια εκπαίδευση που παρέχεται στα Νηπιαγωγεία και στα Δημοτικά σχολεία. Τη δευτεροβάθμια ή μέση εκπαίδευση που παρέχεται σε δύο κύκλους, εκ των οποίων ο πρώτος, καλύπτεται από τα Γυμνάσια και ο δεύτερος περιλαμβάνει τα Ενιαία Λύκεια, μετά την έναρξη της ισχύος του ν. 2525/1997 «Ενιαίο Λύκειο, πρόσβαση των αποφοίτων του στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις»[10], ενώ η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση, με την ισχύ του ν. 2640/1998 «Δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις» [11], παρέχεται πλέον στα Τεχνικά και Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια[12] (Τ.Ε.Ε.). Τέλος, την τριτοβάθμια εκπαίδευση που παρέχουν τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα και τα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα.

2. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της δημόσιας Γενικής πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Μετά την ισχύ του Συντάγματος του 1975/1986, το θεσμικό πλαίσιο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας δημόσιας Γενικής Εκπαίδευσης, συνιστούν κυρίως ο ν. 1566/1985 και ο ν. 2525/1997. Το θεσμικό πλαίσιο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος συμπληρώνουν ο ν. 1404/1983 για τη «δομή και λειτουργία των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων»[13], ο ν.1268/1982 για τη

διδασκόμενα μαθήματα στις διάφορες τάξεις του Δημοτικού και Γυμνασίου, χωρίς να υπάρχει ο περιορισμός που υπήρχε στην ισχύουσα νομοθεσία, στο ν.309/1976, όπου ο Υπουργός ήταν υποχρεωμένος να επιλέξει τα μαθήματα μέσα από έναν κύκλο μαθημάτων. Έτσι, επί παραδείγματι, θα ήταν δυνατόν ο Υπουργός να πει, ότι δεν θα διδάσκεται σε καμιά τάξη του Δημοτικού το μάθημα λ.χ. των Θρησκευτικών ...».

10. ΦΕΚ Α΄ 188. Βλ. άρθρ.8, όπως αυτό ορίζει: «Τα λειτουργούντα κατά την έναρξη ισχύος του παρόντος νόμου Γενικά, Κλασσικά, Μουσικά, Τεχνικά και Επαγγελματικά (Τ.Ε.Λ.) και Ενιαία Πολυκλαδικά Λύκεια μετατρέπονται σε Ενιαία Λύκεια. Εφόσον δεν εξασφαλίζονται οι απαραίτητες προϋποθέσεις λειτουργίας, τα ως άνω Λύκεια λειτουργούν, κατά την πρώτη πενταετία από τη δημοσίευση του παρόντος νόμου, ως εξής:

α) Ενιαία Πολυκλαδικά Λύκεια με Θεωρητική, Θετική και Τεχνολογική κατεύθυνση

β) Γενικά Λύκεια και Μουσικά Λύκεια με Θεωρητική και Θετική κατεύθυνση

γ) Κλασσικά Λύκεια με Θεωρητική κατεύθυνση και

δ) Τεχνικά και Επαγγελματικά Λύκεια με Τεχνολογική κατεύθυνση.

11. ΦΕΚ Α΄ 206.

12. Άρθρ.2 παρ.1, ν. 2640/1998.

13. ΦΕΚ Α΄ 173.

«δομή και λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων»[14], καθώς και ο ν. 2916/2001 «Διάρθρωση της Ανώτατης Εκπαίδευσης και ρύθμιση θεμάτων του Τεχνολογικού Τομέα αυτής» [15].

Στη μεταπολιτευτική περίοδο, η πολιτεία, επηρεασμένη έντονα από την επιθυμία εκδημοκρατισμού της κοινωνίας, στηρίζεται τόσο στα νέα συνταγματικά όρια, όπως οι εγγυήσεις για την ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης και της διδασκαλίας[16], η αξίωση για δωρεάν παιδεία[17], η υποχρεωτική εννιάχρονη εκπαίδευση[18], η πρόβλεψη ότι «η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους»[19], όσο και στην ανάγκη για φιλελευθεροποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος. Το 1976 επιχειρείται η πρώτη μεταπολιτευτική εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική προσπάθεια[20], στα πρότυπα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964[21], μιας μεταρρύθμισης με βασικά χαρακτηριστικά τη μορφωτική έξαρση

---

14. Ο βασικός ν. 1268/1982 (ΦΕΚ Α΄ 87) για τα Α.Ε.Ι. χρειάσθηκε να τροποποιηθεί και να συμπληρωθεί σε πολλά σημεία. Δύο φορές, με τους νόμους 1403/1983 (άρθρ.48 επ.) και 1566/1985 (άρθρ.70 επ.), ενώ στη συνέχεια, εκδόθηκε ο ν. 2083/1992 (ΦΕΚ Α΄ 159). Βλ. *Δ.Κλάδη/Γ.Πανούση,* Νόμος Πλαίσιο, πέμπτη έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996 και όλες τις μεταγενέστερες τροποποιήσεις και συμπληρώσεις του ν. 1268/1982. Επίσης, στην πιο πάνω έκδοση, έχουν περιληφθεί και τα κείμενα όλων των προεδρικών διαταγμάτων και των υπουργικών αποφάσεων που έχουν εκδοθεί μέχρι σήμερα κατ' εξουσιοδότηση σχετικών διατάξεων τόσο του ν. 1268/1982 όσο και αυτών των μεταγενέστερων (Όπως ο ν. 1774/1986, ΦΕΚ Α΄ 203). Επίσης, βλ. *Π.Παυλόπουλο*, Η νομική φύση των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, σε «ΤοΣ», 1990, σ.445 επ.

15. ΦΕΚ Α' 114.

16. Άρθρ.16 παρ.1 του Συντάγματος 1975/1986.

17. Άρθρ.16 παρ.4.

18. Άρθρ.16 παρ.3

19. Άρθρ.16 παρ.2.

20. Βλ. σχετικά *Μ.Ηλιού*, Οι αντιφάσεις της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1976, στο «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα», εκδ. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας Παιδαγωγικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 1986, σ.45. Επίσης, στο ίδιο *Φ.Κ.Βώρο*, Ιδεολογικές διακηρύξεις και ανασχέσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1975-1981 (Αναφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση), σ.50.

21. Με το ν.δ. 4379/1964 «Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως» η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Γ.Παπανδρέου, η οποία πέτυχε σημαντικές βελτιώσεις σε ολόκληρο το εκπαιδευτικό μας σύστημα, όπως η υποχρεωτική φοίτηση των μαθητών από εξάχρονη έγινε εννιάχρονη. Συμπεριέλαβε δηλαδή, για πρώτη φορά, εκτός από τις έξι τάξεις του Δημοτικού σχολείου και τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου. Σ' αυτήν ακριβώς την πραγματικά σοβαρή μεταρρυθμιστική προσπάθεια βρίσκεται η αρχή της κατοχύρωσης του δικαιώματος της εννιάχρονης σχολικής εκπαίδευσης. Βλ. επίσης, Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί σχεδίου ν.δ. 4379/1964, Συνεδρίασις ΚΔ΄, Παρασκευή 28 Αυγούστου 1964 αγορεύων Λ.Ακρίτας, Υφυπουργός Παιδείας. «Εκείνο το οποίο ήτο απαράδεκτο, είναι να εξακολουθήσει η παιδεία εις τον τόπο μας να είναι εξαετής. Όλαι αι χώραι της Ευρώπης έχουν παιδείαν, πλην της Ισπανίας, Πορτογαλίας και Τουρκίας, πέραν των 6 ετών και ήρχισαν να την εφαρμόζουν από 5, από 10 χρόνια». Επίσης, βλ.

και το άνοιγμα του εκπαιδευτικού συστήματος προς το ευρύ κοινό, από τις δυνάμεις εκείνες, οι οποίες τότε είχαν αντιταχθεί στην πλέον φιλελεύθερη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της μεταπολεμικής περιόδου, του Γ.Παπανδρέου[22].

Με το ν.186/1975 «Περί του Κέντρου Εκπαιδεύσεως Μελετών και Επιμορφώσεως και διατάξεις τινών του Προσωπικού της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων»[23] ιδρύεται το Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμόρφωσης και ο νέος νόμος που εκφράζει την κυβερνητική πολιτική της εποχής σε θέματα Γενικής Εκπαίδευσης είναι ο ν.309/1976[24] «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως», ενώ, την επόμενη χρονιά, τίθεται σε ισχύ ο ν.576/1977 «Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Μέσης Ανωτέρας Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαιδεύσεως». Οι νόμοι αυτοί συναποτελούν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976-1977. Σημείο αναφοράς της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, είναι ο κοινωνικός-πολιτικός και οικονομικός ρόλος του σχολείου. Υιοθετείται, έστω και με καθυστέρηση, από τη συντηρητική παράταξη, το φιλελεύθερο λειτουργικό ή απλώς φιλελεύθερο μοντέλο. Στη συνέχεια, σημαντικές ρυθμίσεις πραγματοποιούνται με το ν. 309/1976. Καθιερώνεται η νεοελληνική ως επίσημη γλώσσα διδασκαλίας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης και ο σκοπός της παιδείας αλλάζει, γεγονός που, με τη σειρά του, προσδιορίζει αλλαγές στα αναλυτικά προγράμματα και συγγραφή νέων βιβλίων. Εισάγονται νέα μαθήματα, όπως ο επαγγελματικός προσανατολισμός, με σκοπό την ενημέρωση και την υποβοήθηση των μαθητών για την εκλογή του

Ι.Πυργιωτάκη, Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος, σε «Παιδαγωγική και Εκπαίδευση», 31, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1992, σ.25. Παράλληλα σ' αυτό το σημαντικό πραγματικά νομοθέτημα, καθιερώνεται το δικαίωμα της δωρεάν παιδείας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από την εισηγητική έκθεση, έκθεση του ν.δ., όπου τονίζεται ότι ο θεσμός της δωρεάν παιδείας, είναι «Απόρροια της πεποιθήσεως ότι θεμέλιον και εγγύησις της αληθούς Δημοκρατίας είναι η ισότης όλων αδιακρίτως των πολιτών. Το ν.δ. 4379/1964 αποτελεί ένα από τα πιο συγκροτημένα κείμενα νομοθετικών διαταγμάτων της μεταπολεμικής περιόδου. Η φιλελεύθερη πίστη στην αναγγεννησιακή δύναμη της εκπαίδευσης θα τονιστεί τόσο από τον ίδιο τον Πρωθυπουργό, Γ.Παπανδρέου «Με την εκπαιδευτική μας μεταρρύθμιση θέτομεν τα θεμέλια δια την αναγέννησιν της Ελλάδος», *Μπουζάκη*, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ..., op.cit., υπ.8 και 9, σ. 22 επ. Τέλος, βλ. πιο κάτω Κεφ. Έβδομο, ΙΙ, 2, σελ.172.

22. Η *Ηλιού* παρατηρεί ότι «φαίνεται σαν ειρωνεία της Ιστορίας το γεγονός ότι η δεξιά παράταξη εμφανίστηκε να προτείνει τα μεταρρυθμιστικά μέτρα που τόσο λυσσαλέα είχε πολεμήσει μια δεκαετία πριν», βλ. Κριτική παρουσίαση της μεταρρύθμισης του 1996, σε «Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δυναμική», Αθήνα, 1984, σ.181. Επίσης, βλ. *A.Kazamias*, The pelitices of educational Reform in Greece Law 309/1976, in Comparative Education Review, vol.22, 1978.

23. ΦΕΚ Α΄ 214.

24. ΦΕΚ Α΄ 100.

επαγγέλματός τους[25], η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών σε νεοελληνική απόδοση, ενώ είναι ευδιάκριτη η προσπάθεια «διαρρύθμισης» των εκπαιδευτικών θεσμών, σε τρόπο ώστε να περιορίζεται, κατά το δυνατόν, ο αριθμός των εισαγόμενων στις ανώτερες και ανώτατες εκπαιδευτικές βαθμίδες.

Μετά τις εκλογές της 18.10.1981, τη διακυβέρνηση της χώρας αναλαμβάνει το ΠΑΣΟΚ και ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα γνωρίζει συχνές και έντονες μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις, όπου κρίθηκε ότι είναι σκόπιμο και απαραίτητο, σύμφωνα με την άρχουσα πολιτική ιδεολογία, για να πραγματοποιηθεί ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός. Η φιλοσοφία που διαπνέει όλα τα μεταρρυθμιστικά μέτρα που λαμβάνονται στη περίοδο αυτή, στοχεύουν αφενός μεν στη συνειδητοποίηση της συμβολής της εκπαίδευσης στην αυτοδύναμη οικονομική ανάπτυξη της χώρας και αφετέρου στην εδραίωση της ισοτιμίας ανάμεσα στη Γενική και την Επαγγελματική Εκπαίδευση[26], με βασικό γνώμονα την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου.

Στη συνέχεια και πριν την ισχύ του ν. 1566/1985, μια σειρά από νομοθετικές παρεμβάσεις επιδιώκουν τη βελτίωση της οργανωτικής και διοικητικής κατάστασης στον εκπαιδευτικό χώρο. Το π.δ. 297/1982 «εφαρμογή του μονοτονικού συστήματος στην εκπαίδευση και στη διοίκηση»[27] καθιερώνει το μονοτονικό σύστημα στον τονισμό του γραπτού ελληνικού λόγου, ως απλούστερη μορφή γραπτής χρήσης της ελληνικής γλώσσας σ' όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Με το ν. 1304/1982 «για την επιστημονική-παιδαγωγική καθοδήγηση και τη διοίκηση στη Γενική και Μέση Τεχνική-Επαγγελματική Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις»[28] η διοίκηση των σχολικών μονάδων[29] ακολουθεί τη διοικητική διαίρεση της χώρας,

---

25. Από την περίοδο 1976-1981, παράλληλα με τα καθιερωμένα μαθήματα γενικής παιδείας, προστίθενται, με δειλά βήματα στην αρχή της περιόδου αυτής, κυρίως στην Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση (Τ.Ε.Ε.), μαθήματα επαγγελματικού προσανατολισμού, ώσπου την περίοδο 1981-1989, η εισαγωγή του επαγγελματικού προσανατολισμού παίρνει τη μορφή αυτοτελούς μαθήματος.

26.Για ενδιαφέρουσες απόψεις για τη σύνδεση Γενικής Εκπαίδευσης και Τ.Ε.Ε. βλ. *M.J.Bowman*, Links between general and vocational education: Does the one enhance the other?, σε "International Review of Education", vol. 34, 1988, pp. 149-171.

27. ΦΕΚ Α΄ 52.

28. ΦΕΚ Α΄ 144.

29. Βλ. γενικά για τη διοίκηση των εκπαιδευτικών μονάδων, *M.E.Hanson*, Educational Administration and organizational behavior. Allyn and Bacon, 1st edition, Boston, Torondo, London, 1991, *M.Zavlanos*, Analysis of Perceptions of Leadership Behavior of Greek Secondary School Administrations, Ph. D. Dissertation, Vanderbilt University, August 1981.

καταργούνται οι Επιθεωρητές και εισάγεται ο θεσμός του Σχολικού Συμβούλου με έργο, την επιστημονική-παιδαγωγική καθοδήγηση και συμμετοχή στην αξιολόγηση και επιμόρφωση του εκπαιδευτικού προσωπικού[30]. Ιδρύονται τα μεταλυκειακά προπαρασκευαστικά κέντρα, για τη συστηματικότερη προετοιμασία των νέων στις εισαγωγικές εξετάσεις για την τριτοβάθμια εκπαίδευση[31], και καθιερώνεται η δωρεάν παροχή πρόσθετης εσωσχολικής διδακτικής βοήθειας στους αδύνατους μαθητές της Α΄ και Β΄ τάξης Λυκείου. Καταργούνται οι πανελλήνιες εξετάσεις[32] και ενοποιούνται στο νέο σύστημα των γενικών εξετάσεων οι στρατιωτικές ανώτατες σχολές, οι ανώτερες σχολές του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας και οι σχολές του Ε.Ο.Τ.. Καθιερώνεται νέος τρόπος προετοιμασίας και αξιολόγησης των υποψηφίων σπουδαστών για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, σε τέσσερις δέσμες μαθημάτων στη Γ΄ τάξη του Λυκείου. Στη συνέχεια, με το π.δ. 472/1983 «μεταβίβαση αρμοδιοτήτων του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων στους Νομάρχες»[33] και στα πλαίσια της διοικητικής αποκέντρωσης, η πολιτεία προχωρά στη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων στους Νομάρχες. Οι αρμοδιότητες αυτές, μεταξύ άλλων, αναφέρονται στην υπηρεσιακή κατάσταση των υπηρετούντων εκπαιδευτικών της Γενικής και Τεχνικής-Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (αρθρ. 2), σε οικονομικά θέματα (άρθρ. 3), σε θέματα ιδιωτικής εκπαίδευσης (άρθρ. 7) και σε θέματα ειδικής αγωγής (άρθρ. 9). Εξάλλου, ήδη είχε ψηφισθεί ο ν. 1268/1982 που έφερε σημαντικές αλλαγές στο χώρο του Πανεπιστημίου, προβλέποντας συγχρόνως την ίδρυση Παιδαγωγικών Τμημάτων, με σκοπό την εκπαίδευση δασκάλων και νηπιαγωγών[34].

Ο νέος νόμος 1566/1985 αποτέλεσε τη βάση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Χαρακτηρίζεται από τη διατύπωση νέων θέσεων, τον επαναπροσδιορισμό των σκοπών της παρεχόμενης εκπαίδευσης και την εισαγωγή νέων θεσμών.

---

30. Άρθρ.1 παρ.2. Τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες των Σχολικών Συμβούλων εξειδικεύονται στο π.δ. 214/1984, που εκδόθηκε βάσει της εξουσιοδότησης του άρθρ.1 παρ.3 του ν. 1304/1982.

31. Άρθρ.26, 27 του ν. 1304/1982, άρθρ.59 ν. 1566/1985 και ο καταργητικός ν. 1894/1990, άρθρ.10.

32. Ν. 1351/1983 «Εισαγωγή σπουδαστών στη Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις» ΦΕΚ Α΄ 56.

33. ΦΕΚ Α' 181.

34. Άρθρ.46 ν.1268/1982.

Σε όλο το κείμενο του ν. 1566/1985, καθίσταται εμφανής η άποψη των νομοθετούντων, ότι η παιδεία θεωρείται «το θεμέλιον της αλλαγής»[35], ενώ υπογραμμίζεται η πολιτιστική διάσταση της εκπαιδευτικής λειτουργίας[36]. Στην εισηγητική έκθεση αναφέρεται: «Το νέο θεσμικό πλαίσιο για την εκπαίδευση δεν μπορεί να είναι ξεκομμένο από τις σύγχρονες επιστημονικές, εκπαιδευτικές απόψεις και τις κοινωνικές πολιτιστικές συνθήκες. Πρέπει ακόμα να περιέχει ή να προϋποθέτει την ύπαρξη τέτοιων αρχών, απόψεων ή ιδεών, ώστε να μπορεί να επιτύχει τους στόχους του και να γίνει περισσότερο κοινωνικά αποδεκτό». Συνεπώς, ο κύριος σκοπός της εκπαίδευσης, σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση, «δεν μπορεί να είναι η γνώση για τη γνώση, η διαμόρφωση μόνο του χαρακτήρα, αλλά απαιτείται να περιέχει ένα συνδυασμό εκπαιδευτικών στόχων που θα οδηγεί στη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου ανθρώπου».

Οι κύριοι άξονες πάνω στους οποίους στηρίζεται η νέα μεταρρυθμιστική προσπάθεια είναι η αναδιάρθρωση της εκπαιδευτικής διοίκησης[37], η ποιότητα στην παροχή της οργανωμένης παιδείας, σύμφωνα με τις συνταγματικές επιταγές του ισχύοντος Συντάγματος, και η λαϊκή συμμετοχή τόσο στην εκπαιδευτική διαδικασία[38] όσο και στη διαχείριση της σχολικής περιουσίας[39]. Με ένα μεγάλο

---

35. Βλ. ΠΑΣΟΚ, Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής, Αθήνα, 1981, σ.49.

36. «Οι βασικές εκπαιδευτικές επιλογές βρίσκονται σε άμεση σχέση με τις εθνικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές επιλογές. Πρόκειται, δηλαδή, για βασικές πολιτικές επιλογές». Βλ. ΠΑΣΟΚ, Διακήρυξη ..., op.cit., σ.49.

37. Σήμερα το Υπουργείο Παιδείας επιδιώκει την εκ νέου ανασυγκρότηση της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με την καθιέρωση των Περιφερειακών Διευθύνσεων Εκπαίδευσης στις έδρες των δεκατριών περιφερειών της χώρας (με την εισαγωγή στη Βουλή του προς ψήφιση νομοσχεδίου). Η πρόταση αυτή θυμίζει σ' ένα βαθμό το γαλλικό μοντέλο. Οι εν λόγω Διευθύνσεις θα λαμβάνουν μια σειρά από πόρους (ανθρώπινο δυναμικό της κεντρικής Υπηρεσίας του ΥΠ.Ε.Π.Θ.) και αρμοδιότητες που μέχρι σήμερα ασκεί το Υπουργείο (διορισμοί, μεταθέσεις, αποσπάσεις κ.α.). Βλ. σχετικά, *Α.Παυλίδη*, Η περιφερειακή ανασυγκρότηση της εκπαίδευσης, εφημ. «Ελευθεροτυπία», 15.1.2002.

38. Σύμφωνα με τα ισχύοντα για τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό (βλ. εισηγητική έκθεση του ν. 1566/1985, σ. 4), ο ρόλος των οργάνων λαϊκής συμμετοχής είναι ότι «επιτρέπουν στην κοινωνία να εκφράσει θέσεις και απόψεις για την παιδεία, συνδέουν το περιεχόμενο σπουδών με την παραγωγική και αναπτυξιακή διαδικασία...και τέλος επιτυγχάνουν τη σύνδεση της τεχνολογικής και επιστημονικής γνώσεις με την ευρύτερη γνώση και μόρφωση στο αντίστοιχο εκπαιδευτικό επίπεδο». Βλ. επίσης, *Αθανασούλα-Ρέππα /Κουτουζή / Χατζηευστρατίου,* op.cit., σ. 57.

39. Ιδιαίτερα τεράστιας σημασίας, είναι η μεταβίβαση πόρων και αρμοδιοτήτων προς τη τοπική αυτοδιοίκηση. Η διαχείριση και η κυριότητα της σχολικής περιουσίας περνάει μ' αυτόν τον τρόπο σε κοινωνικό έλεγχο. Τα σχολικά ταμεία καταργούνται όπως και οι σχολικές εφορίες. Σε κάθε Δήμο ή Κοινότητα ιδρύεται νέο ν.π.δ.δ., η Εφορεία Σχολείων που έχει την κυριότητα, τη διαχείριση της σχολικής περιουσίας. Από το Υπουργείο Παιδείας μέσω των Νομαρχιακών Συμβουλίων, μεταβιβάζονται πιστώσεις στους ΟΤΑ για την αντιμετώπιση δαπανών, επισκευής, συντήρησης κλπ., των σχολικών κτιρίων. Στους Δήμους και τις Κοινότητες προβλέπεται η συγκρότηση

αριθμό από εκπαιδευτικά μέτρα, επιδιώκεται η εσωτερική και εξωτερική μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, με στόχο τον εκσυγχρονισμό και εκδημοκρατισμό του[40]. Παράλληλα, καθιερώνονται νέοι θεσμοί, όπως το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο, τα Αθλητικά Γυμνάσια και η ενισχυτική διδασκαλία. Εισάγονται νέα προγράμματα στο Δημοτικό, με ξένες γλώσσες, μουσική, φυσική αγωγή από καθηγητές ειδικότητας. Ιδρύεται το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο[41], ως νέο επιτελικό εκπαιδευτικό και επιστημονικό όργανο της πολιτείας[42]. Λαμβάνονται μέτρα για τη ριζική ανανέωση των σχολικών βιβλίων και των αναλυτικών προγραμμάτων[43] της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Πρέπει να σημειωθεί, ότι σήμερα από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας προωθείται το διαθεματικό ενιαίο πλαίσιο προγραμμάτων σπουδών, το οποίο κατέχει κεντρική θέση στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών της Ευρώπης. Ως κεντρικό στόχο έχει την ενίσχυση του εκπαιδευτικού μας συστήματος σε ποιοτικό επίπεδο, ώστε να διαμορφώσει μαθητές που να έχουν την ουσιαστική ικανότητα «να μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν» και όχι απλά να περιορίζονται στην αποτύπωση γνώσεων. Στο πλαίσιο αυτό, το ένα μάθημα είναι αναγκαίο να συνάδει και να αποτελεί προϋπόθεση για το άλλο. Παράλληλα, το νέο πρόγραμμα σπουδών, θα υποστηρίζεται από νέα, μικρά βιβλία. Ωστόσο, η έκδοσή τους θα ξεκινήσει μετά το 2003 και ο αριθμός των σελίδων τους δεν θα ξεπερνά τις 180, επιδιώκοντας ταυτόχρονα να είναι περισσότερο κατανοητά στους μαθητές[44].

Στα επόμενα χρόνια, συνεχίζεται η έκδοση ενός σημαντικού αριθμού

επιτροπών παιδείας. Είναι τα πρώτα όργανα λαϊκής συμμετοχής, που διοικούν τις σχολικές εφορείες και που εισηγούνται θέματα παιδείας στους ΟΤΑ. Αυτές οι επιτροπές είναι και το βασικό κύτταρο για το δημοκρατικό προγραμματισμό, βλ. *Χατζηστεφανίδη*, op.cit., σ.323 και 324, *Μπουζάκη*, op.cit., σ.313 και 314.

40. Ο οποίος επιχειρείται κυρίως με τη θεσμοθέτηση οργάνων δημοκρατικού προγραμματισμού, όπως το Συμβούλιο Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΣΑΠ), Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας (Ε.ΣΥ.Π.), Συμβούλιο Τεχνολογικής Εκπαίδευσης (Σ.Τ.Ε.), Συμβούλιο Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (Σ.Π.Ε.), και το Συμβούλιο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Σ.Δ.Ε.).

41. Άρθρ.23 –27, ν.1566/1985.

42. Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο πρωτοίδρυσε ο Γ.Παπανδρέου με το ν.δ. 4379/1964. Βλ. σχετικά *Α.Ανδρέου/Γ.Παπακωνσταντίνου*, Εξουσία και Οργάνωση, Διοίκηση του Εκπαιδευτικού Συστήματος, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1994, σ.240.

43. Βλ. γενικά, Εθνικός διάλογος για την παιδεία, το νέο σχολείο (Δημοτικό – Γυμνάσιο – Λύκειο), εκδ. ΥΠ.Ε.Π.Θ., 1987.

44. Βλ. σε Εφημ. «Ελευθεροτυπία», Υπόσχεση Ευθυμίου για μαθητές – ξεφτέρια, 6.11.2001.

νομοθετημάτων που ρυθμίζουν θέματα της δομής και της λειτουργίας της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως ο ν. 2188/1994 «Ρύθμιση θεμάτων διοίκησης και άλλες διατάξεις»[45]. Ακολουθεί ο ν. 2327/1995 «Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας, ρύθμιση θεμάτων έρευνας, παιδείας και μετεκπαίδευση εκπαιδευτικών και άλλες διατάξεις»[46]. Με την έκδοση του ν. 2413/1996, λαμβάνεται μέριμνα για την ελληνική παιδεία στο εξωτερικό και τη διαπολιτισμική εκπαίδευση[47]. Από τα μεταρρυθμιστικά κείμενα αυτής της περιόδου, είναι εμφανής η προσπάθεια των νομοθετούντων μεταρρυθμιστών να προσδώσουν στο σχολείο ένα διπλό ρόλο: κοινωνική δικαιοσύνη και οικονομική αποτελεσματικότητα. Η προσπάθειά τους για απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης, συνδέεται με την αντίστοιχη για την ανάπτυξη του Κράτους πρόνοιας. Η ισότητα ευκαιριών, η παροχή παιδείας σε όλους, θα αποτελέσουν βασικούς εκπαιδευτικούς στόχους αυτή την περίοδο. Γι' αυτό, ο προγραμματισμός στην εκπαίδευση, κατά τη δεκαετία του 1980, θα υποταχθεί περισσότερο στην κοινωνική απαίτηση (social demand approach), και λιγότερο στην προσέγγιση του ανθρώπινου δυναμικού (manpower approach). Ωστόσο, η ιστορία των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, αποδεικνύει ότι αυτές είχαν πάντα ως βάση εκείνες τις δυνάμεις, οι οποίες εκφράζονται κυρίαρχα στο πολιτικό πεδίο δύναμης και γι' αυτό κάθε φορά έχουμε μια εκπαιδευτική πολιτική για πρόοδο και ανανέωση ή για οπισθοδρόμηση. Πάντως, για άλλη μια φορά, θα φανούν σύντομα τα αδιέξοδα που δημιουργεί και αυτή η μεταρρύθμιση, δημιουργώντας την ανάγκη για νέες επεμβάσεις, αλλαγές και ανατροπές στο υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα.

Το 1997, η Γενική μέση εκπαίδευση, σύμφωνα με τη νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, περιγράφεται στο ν. 2525 περί «Ενιαίου Λυκείου, πρόσβαση των αποφοίτων του στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις»[48] που καθιερώνει έναν νέο θεσμό Λυκείου, από το σχολικό έτος 1997-1998, το Ενιαίο Λύκειο. Σκοπός του νέου τύπου Λυκείου είναι: α) η παροχή γενικής παιδείας υψηλού επιπέδου, β) η ανάπτυξη των ικανοτήτων, της πρωτοβουλίας, της δημιουργικότητας και της κριτικής σκέψης των μαθητών, γ) η προσφορά στους μαθητές των απαραίτητων γνώσεων και εφοδίων για τη

45. ΦΕΚ Α΄ 13.

46. ΦΕΚ Α΄ 156.

47. «Η ελληνική παιδεία στο εξωτερικό και η διαπολιτισμική εκπαίδευση», ΦΕΚ Α΄ 124.

48. ΦΕΚ Α΄ 188.

συνέχιση των σπουδών τους στην επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα, και δ) η καλλιέργεια στους μαθητές δεξιοτήτων που θα διευκολύνουν την πρόσβαση τους, ύστερα από περαιτέρω εξειδίκευση ή κατάρτιση, στην αγορά εργασίας[49].

Η παροχή γενικής παιδείας υψηλού επιπέδου μας παραπέμπει στο νομικό πλαίσιο για την παιδεία που παρέχει η Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση με το άρθρ.126 Συνθ.ΕΚ. Στην παρ.1, συναντούμε τη ρητή αναφορά στον όρο «παιδεία υψηλού επιπέδου»[50]. Εύκολα μπορεί να συμπεράνει κανείς, μετά πέντε έτη από την έναρξη της ισχύος της Συνθήκης του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση, πως ο έλληνας νομοθέτης, εκτός από την υλοποίηση πολλών ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την προώθηση της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην Εκπαίδευση, επιθυμεί να εναρμονίσει τα νομικά εκπαιδευτικά κείμενα χρησιμοποιώντας ταυτόσημους όρους με τα ευρωπαϊκά. Έτσι, η ελληνική πολιτεία μεριμνά, και με αυτό τον τρόπο, για την εισαγωγή και την κατανόηση του όρου της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην Εκπαίδευση, μέσα στα πλαίσια της ανάγκης στήριξης της κοινής κοινοτικής πολιτικής για την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση.

Με τον ίδιο νόμο, αλλάζει ο τρόπος πρόσβασης των αποφοίτων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση[51]. Παράλληλα, ολοκληρώνεται το θεσμικό πλαίσιο για την αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου[52] που αποτελεί, σύμφωνα με τους συντάκτες, ένα από τα κεντρικά στοιχεία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, η οποία αποσκοπεί στη βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης, έχοντας ως ειδικότερους σκοπούς, μεταξύ άλλων, την ενίσχυση της αυτογνωσίας των εκπαιδευτικών ως προς την επιστημονική τους συγκρότηση, την παιδαγωγική τους κατάρτιση και τη διδακτική τους ευστοχία, την προσπάθεια βελτίωσης της προσφοράς τους στο μαθητή, με την αξιοποίηση των διαπιστώσεων και οδηγιών των αξιολογητών, και την ικανοποίηση των εκπαιδευτικών από την αναγνώριση του έργου τους, καθώς και την παροχή κινήτρων σε όσους επιθυμούν να εξελιχθούν και να υπηρετήσουν σε θέσεις στελεχών της εκπαίδευσης.

---

49. Άρθρ.1 παρ.1, ν. 2525/1997.

50. «Η Κοινότητα συμβάλλει στην ανάπτυξη παιδείας υψηλού επιπέδου ...». Βλ. άρθρ.126 Συνθ.ΕΚ παρ.1 (αρθρ.149 Συνθ.Άμστερνταμ).

51. Άρθρ.2, ν. 2525/1997.

52. Σύμφωνα με την απόφ. Δ2/1938/26-2-1998 του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΦΕΚ Β΄ 189) που εκδόθηκε κατά εφαρμογή του άρθρ.8 παρ.4 ν. 2525/1997.

Επίσης, στο άρθρ.3 του ίδιου νόμου, θεσμοθετείται το Ολοήμερο Νηπιαγωγείο και στο αμέσως επόμενο άρθρο, το Ολοήμερο Δημοτικό σχολείο. Το Ολοήμερο σχολείο[53] αποτελεί ένα βασικό εκπαιδευτικό μοντέλο. Η φιλοσοφία του απορρέει από την αναγκαιότητα της σύγχρονης κοινωνικής δυναμικής και υποχρεώνει την κοινωνία σε μια διαφορετική αντίληψη οργάνωσης και λειτουργίας του σχολείου. Εκτός αυτού, εισάγεται μια διαφορετική ρύθμιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η οποία συνίσταται τόσο στην αλλαγή της αντίληψής μας για το ρόλο του σχολείου στην αγωγή και εκπαίδευση των παιδιών, όσο και στην ανάγκη να αντιμετωπιστούν οι πολλαπλές εκπαιδευτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που δυσχεραίνουν την εκπαίδευση συγκεκριμένων κατηγοριών μαθητών. Ειδικότερα, το πρόγραμμα στοχεύει, μεταξύ άλλων, να καταστεί το σχολείο ένας χώρος όπου οι μαθητές θα αναπτύσσουν τις γνώσεις, την προσωπικότητα και το χαρακτήρα τους «μαθαίνοντας πώς να μαθαίνουν, πώς να αποδέχονται τους άλλους και πώς να είναι υπεύθυνοι και δημιουργικοί». Επιδιώκει να εμπλουτίσει τη γλωσσική δυνατότητα των παιδιών και να αναπτύξει τη φαντασιακή-συμβολική τους ικανότητα μέσα από μια αποτελεσματική πολιτιστική παρέμβαση. Να συμβάλλει, επίσης, στην ανακούφιση της οικογένειας του μαθητή, όταν και οι δύο γονείς είναι εργαζόμενοι ή όταν ο μαθητής προέρχεται από μονογονεϊκή οικογένεια και δεν υπάρχει άλλος τρόπος προστασίας του. Η επίτευξη όλων αυτών των στόχων είναι αναγκαία να γίνει μέσα από την αναδιοργάνωση του σχολικού χώρου, τον εμπλουτισμό του προγράμματος σπουδών και τη διεύρυνση του ωρολογίου προγράμματος, μέσα στα πλαίσια της ενίσχυσης του μορφωτικού, πολιτιστικού και κοινωνικού ρόλου του σχολείου.

Το πιο πάνω νομοθέτημα, εκτός των άλλων, φιλοδοξεί να εισάγει νέες μορφές παροχής οργανωμένης εκπαίδευσης, βάσει προκαθορισμένων μεθόδων και αναλυτικών προγραμμάτων, μη αρκούμενο στους κλασσικούς τύπους στοιχειώδους, μέσης και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Θεσμοθετούνται, για πρώτη φορά, τα Προγράμματα Σπουδών Επιλογής (Π.Σ.Ε.) που επιδιώκουν να διευρύνουν τις εκπαιδευτικές επιλογές[54] και να εισάγουν τη δια βίου κατάρτιση[55]

---

53. Βλ. κριτική ανάλυση του θεσμού, *Ν.Ζώτου*, Για το «Ολοήμερο σχολείο», προβλήματα και προτάσεις αντίστασης και διεκδίκησης, σε «Θέματα Παιδείας», 1, 2000, σ.24-29.

54. Βλ. *W.Hoppers*, Non Formal Education, Distance Education and the Restructuring of schooling: Ghallenges for a New Basic Education Polity in "International Review of Education", vol. 46, Nos.1-2, May 2000, p.5-30.

55. Βλ. *D.Istance*, Schooling for Tomorrow and Lifelong Learning, in "Innovating schools", OECD 1999, Paris, 1999, p.9-15.

στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, με έμφαση σε νέα γνωστικά αντικείμενα και στις διατμηματικές συνεργασίες[56].

Με το άρθρ.5 του ν. 2525/1997, νομοθετείται ένας άλλος εκπαιδευτικός θεσμός, για πρώτη φορά, τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας για εγγραφή και φοίτηση σ' αυτά των νέων που έχουν υπερβεί το 18° έτος της ηλικίας τους και δεν έχουν συμπληρώσει την υποχρεωτική εννιάχρονη εκπαίδευση. Στα σχολεία αυτά, εφαρμόζονται ειδικά προγράμματα ταχύρυθμης δημοτικής και γυμνασιακής εκπαίδευσης, ενώ στους αποφοίτους χορηγείται απολυτήριος τίτλος, ισότιμος προς το απολυτήριο του Δημοτικού ή του Γυμνασίου[57].

3. Η νομοθετική ρύθμιση της ιδιωτικής πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατά το δημόσιο πρότυπο.

Η ιδιωτική εκπαίδευση, ως συμπληρωματική ή παράλληλη προς την κρατική εκπαίδευση, υφίσταται ως θεσμός ήδη από την ίδρυση του νεοελληνικού Κράτους[58]. Θεμελιώθηκε με την ίδρυση σχολείων από εκπαιδευτικούς που προέρχονταν από τον ελληνισμό της διασποράς, από ιδιώτες επιχειρηματίες αλλά και από φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους[59]. Το διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 «περί δημοδιδασκαλίας εν γένει»[60] καθιέρωσε το δικαίωμα των ιδιωτών «να συνιστώσιν, είτε μόνοι, είτε μετ' άλλων, δι' ιδίων εξόδων, σχολείον ή παιδιοτροφείον ή άλλον τι διδακτήριον. Προς τούτο όμως θέλουν ζητεί την άδειαν της επί των εκκλησιαστικών (και της δημοσίας εκπαιδεύσεως) γραμματείας της επικρατείας ...»[61]. Ο ίδιος νόμος έθετε τα «ιδιαίτερα» δηλαδή τα ιδιωτικά σχολεία υπό την «υπερτάτην εποπτείαν της κυβερνήσεως»[62]. Η ιδιωτική εκπαίδευση, μέχρι τη δεκαετία του 1950, δεν αμφισβητήθηκε από το Κράτος. Αντίθετα, ενθαρρύνθηκε

---

56. Άρθρ.2 παρ.6.

57. Άρθρ.5 παρ.5.

58. *Ανδρέου*, Θέματα Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Αθήνα, 1992, σ.145-148.

59. *Ανδρέου/Αθανασούλα-Ρέππα*, Δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση 1950-1990, εισήγηση στο Ε΄ Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994, σ.10.

60. Άρθρ.60.

61. Βλ. *Θ.Δελιγιάννη / Γ.Ζηνόπουλου*, Συλλογή Ελληνικής Νομοθεσίας 1833-1875, τόμ. ΣΤ΄, 1875, σ.506.

62. Βλ. *Δελιγιάννη/Ζηνόπουλου*, op.cit., σ.512.

και κατοχυρώθηκε συνταγματικά[63]. Η συνταγματική καθιέρωση και προστασία της ιδιωτικής εκπαίδευσης περιλαμβάνεται στο άρθρ.16 παρ.8 του Συντάγματος του 1975/1986. Το νομοθετικό πλαίσιο της ιδιωτικής πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διαμορφώνουν δύο βασικά νομοθετήματα : α) ο ν. 682/1977[64] «περί Ιδιωτικών σχολείων Γενικής Εκπαιδεύσεως και σχολικών οικοτροφείων»[65], με τις μεταγενέστερες τροποποιήσεις του. Ο νόμος αυτός περιλαμβάνει «τις προϋποθέσεις και τους όρους χορήγησης άδειας για την ίδρυση και λειτουργία εκπαιδευτηρίων που δεν ανήκουν στο Κράτος, τα σχετικά με την εποπτεία που ασκείται πάνω σ' αυτά, καθώς και την υπηρεσιακή κατάσταση του διδακτικού προσωπικού τους» και β) ο ν. 1566/1985 για τη «δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις». Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με το άρθρ.62 παρ.7, οι διατάξεις του νεώτερου αυτού νόμου ισχύουν στο σύνολό τους για τις ιδιωτικές σχολικές μονάδες της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και για το διδακτικό προσωπικό τους[66] .

Η γενική τάση του ν. 682/1977 είναι να ισχύουν για τους μαθητές των ιδιωτικών σχολείων οι αρχές και οι κανόνες που διέπουν τη δημόσια εκπαίδευση, εφόσον τα ιδιωτικά σχολεία λειτουργούν ως αναπληρωματικά των αντίστοιχων δημόσιων.

Η ίδρυση ιδιωτικού σχολείου Γενικής Εκπαίδευσης απαιτεί την απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ή του εξουσιοδοτημένου προς τούτο οργάνου, κατόπιν πρότασης του οικείου περιφερειακού συμβουλίου[67]. Η απόφαση αυτή είναι ατομική διοικητική πράξη. Άδεια ίδρυσης δικαιούνται να λάβουν Έλληνες πολίτες ή νομικά πρόσωπα που ελέγχονται από Έλληνες

---

63. Βλ. για τη συνταγματική κατοχύρωση της ιδιωτικής εκπαίδευσης, πιο πάνω, Κεφ.Τέταρτο, Ι, 3, σελ.87. Από το 1927 και μετά, οι πολιτικές ηγεσίες του ΥΠ.Ε.Π.Θ. αναγνώριζαν επίσημα και τον κερδοσκοπικό χαρακτήρα της ιδιωτικής εκπαίδευσης.

64. ΦΕΚ Α΄ 244. Ο νόμος αυτός ορίζει στο άρθρ.1: «Ιδιωτικά σχολεία Γενικής εκπαιδεύσεως είναι τα αντίστοιχα προς τα δημόσια σχολεία Γενικής δημοτικής ή Μέσης εκπαιδεύσεως τα μη ανήκοντα εις το Κράτος, αλλά ιδρυόμενα υπό φυσικών ή νομικών προσώπων ...».

65. Τα σχολικά οικοτροφεία που στεγάζονται σε ιδιαίτερους χώρους του ιδιωτικού σχολείου και απαιτούν, κατά το πρότυπο των σχολείων, δύο χωριστές άδειες, την άδεια ίδρυσης και την άδεια λειτουργίας (άρθρ.20). Η εποπτεία και ο έλεγχος ασκούνται από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (άρθρ.21).

66. Πλην των διατάξεων των άρθρ.11 Α΄ έως Γ΄ και 52.

67. Άρθρ.5 παρ.1 ν. 682/1977.

πολίτες[68], ο δε ιδρυτής -στα νομικά πρόσωπα ο νόμιμος εκπρόσωπός τους- οφείλει να διαθέτει τίτλο σπουδών, ο οποίος παρέχει δικαίωμα διορισμού στην εκπαίδευση. Εξάλλου, το Κοινοτικό Δίκαιο επιβάλλει την επέκταση του δικαιώματος αυτού και στους υπηκόους των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας[69].

Ιδιαίτερη προσοχή επέδειξε ο νομοθέτης για την επωνυμία[70], και την προσωνυμία[71] των ιδιωτικών σχολείων, η οποία δεν επιτρέπεται να προκαλεί σύγχυση ως προς τον επιδιωκόμενο σκοπό και εκφράζεται υποχρεωτικά στην ελληνική γλώσσα[72].

Τα ιδιωτικά σχολεία υπόκεινται στον έλεγχο των αρμοδίων εποπτικών οργάνων[73], ενώ κάθε ιδιωτικό σχολείο έχει συγκεκριμένο εσωτερικό κανονισμό λειτουργίας[74], όπου αναλύεται η οργάνωσή του, μνημονεύονται οι όροι υπό τους οποίους γίνονται δεκτοί οι μαθητές και αναγράφονται οι οικονομικές και άλλες υποχρεώσεις των γονέων και κηδεμόνων[75]. Οι τίτλοι σπουδών των ιδιωτικών Νηπιαγωγείων, Δημοτικών και Γυμνασίων είναι ισότιμοι με αυτούς των αντίστοιχων δημόσιων σχολείων. Στο δεύτερο κύκλο σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, οι τίτλοι γίνονται ισότιμοι κατόπιν ορισμένης διαδικασίας[76], ενώπιον μικτής επιτροπής από καθηγητές του ιδιωτικού σχολείου

---

68. Σύμφωνα με τον καθηγητή Δαγτόγλου η απαίτηση αυτή δεν συμβιβάζεται με το Σύνταγμα που καθιερώνει δικαίωμα ίδρυσης ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων ανεξαίρετα για όλους τους ιδιώτες. Δεδομένου πάντως ότι κατά το άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος η παιδεία έχει ως σκοπό, μεταξύ άλλων, «την ανάπτυξιν της εθνικής ... συνειδήσεως» των Ελλήνων είναι εύλογο να υποστηριχτεί ότι ο Διευθυντής του εκπαιδευτηρίου πρέπει να είναι Έλληνας πολίτης. Βλ. *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό ..., op.cit., σ. 723.

69. Βλ. σχετικά για την επέκταση του δικαιώματος στους κοινοτικούς υπηκόους, *Σκουρή*, Δίκαιο Παιδείας, op.cit., υπ.199, σ.110. Για την εγκατάσταση κοινοτικών σχολείων, βλ. *Μουαμαλετζή*, op.cit., σ.144 επ.

70. Την επωνυμία συνθέτουν το είδος του σχολείου (Νηπιαγωγείο, Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο) και το ονοματεπώνυμο του ιδιοκτήτη ή η επωνυμία του νομικού προσώπου (άρθρ.10 παρ.1, ν. 682/1977).

71. Η προσωνυμία ανήκει πάντοτε σε ένα σχολείο ή στα περισσότερα είδη σχολείων ενός ιδιοκτήτη που λειτουργούν ως ενιαίος εκπαιδευτικός οργανισμός, (άρθρ.10 παρ.2-5 ν.681/1977).

72. Το άρθρ.10 παρ.2, 5 ν.682/1977. Το συγκεκριμένο άρθρο έχει απασχολήσει αρκετές φορές το Σ.τ.Ε, βλ. π.χ. απόφ. Σ.τ.Ε 371 και 3907/1980.

73. Άρθρ.2 παρ.1, ν. 682/1977.

74. Άρθρ.11 ν. 682/1977.

75. Άρθρ.11 παρ.1, ν. 682/1977.

76. Άρθρ.17 παρ.1 και 2, ν. 682/1977.

και καθηγητές δημόσιων σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως προβλέπεται από την αρμόδια απόφαση[77] του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας δε θεωρεί, στην απόφ. 715/1985[78], ότι η ειδική μεταχείριση που επιφυλάσσει ο νόμος στους μαθητές των ιδιωτικών Λυκείων προσκρούει σε συνταγματικές διατάξεις, και αυτό, γιατί οι μικτές επιτροπές συγκροτούνται «προς διαπίστωσιν των αποτελεσμάτων του πραγματοποιηθέντος εκπαιδευτικού έργου εις ένα έκαστον των αποφοιτούντων μαθητών αυτών και χορήγησιν ισοτίμου, προς τους δημοσίους τίτλους σπουδών, απολυτηρίου».

Στη συνέχεια, το σχέδιο νόμου της 30.1.1989, με τίτλο «Ιδιωτικά και κοινωνικά σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης» επεδίωκε να καταργήσει το ν. 682/1977 «περί ιδιωτικών σχολείων Γενικής Εκπαιδεύσεως και σχολικών οικοτροφείων», πλην του άρθρ.52. Το πιο πάνω σχέδιο νόμου, όριζε στο άρθρ.2 παρ.2 ότι «Τα ιδιωτικά σχολεία παρέχουν εκπαίδευση κατά παραχώρηση της Δημόσιας Αρχής και σύμφωνα με την εκπαιδευτική πολιτική του Κράτους. Η δραστηριότητα αυτή η οποία συνιστά δημόσια λειτουργία», επιχείρησε να εισάγει στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα μία νέα κατηγορία σχολείων, «τα κοινωνικά σχολεία», ως τρίτη μορφή εκπαίδευσης, που δεν ήταν ούτε δημόσια, ούτε ιδιωτική.

Είναι αυτονόητο, ότι με τον τρόπο αυτό, αφενός μεν έχουμε νομιμοποίηση, ουσιαστικά, του περιορισμού του ατομικού δικαιώματος, εφ' όσον ο νομοθέτης επιχειρεί να υπαγάγει το ατομικό δικαίωμα παροχής ιδιωτικής εκπαίδευσης στη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης και αφετέρου, το περιεχόμενο του συγκεκριμένου νομοσχεδίου[79] έρχεται σε ευθεία αντίφαση με το Σύνταγμα, αφού ουσιαστικά αναιρεί το ατομικό δικαίωμα της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Πρόκειται για άλλο ένα παράδειγμα, όπου το δημόσιο συμφέρον καθίσταται το υπέρτατο κριτήριο χορήγησης διοικητικής άδειας, και όπου ένα ατομικό δικαίωμα που αναγνωρίζεται μάλιστα συνταγματικά, υπάρχει «κατά παραχώρηση της δημόσιας αρχής», δηλαδή το δημιουργεί ή το αρνείται αυτή κατά το δοκούν[80].

---

77. Βλ. Γ2/3028/1990 (ΦΕΚ Β΄ 561) «Γραπτές προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις Ιδιωτικών Λυκείων Μέσης Γενικής Εκπαίδευσης».

78. Βλ. σε «ΤοΣ» 1985, σ.476.

79. Βλ. *Βεγλερή*, λεπτομερή ανάλυση και κριτική του σχεδίου νόμου σε «ΤοΣ» 1989, σ.551.

80. Βλ. *Μουαμαλετζή*, op.cit., σ.27 και 28.

Όσον αφορά τα ξένα σχολεία που λειτουργούν στην Ελλάδα, ισχύει το ειδικό καθεστώς του ν. 4862/1931 «περί ξένων σχολείων»[81], παρέχοντας τη δυνατότητα σε αλλοδαπούς υπηκόους να ιδρύουν ιδιωτικά σχολεία στην Ελλάδα. Ξένα σχολεία θεωρούνται τα ιδιωτικά σχολεία που ιδρύονται από αλλοδαπά φυσικά ή νομικά πρόσωπα κατόπιν νομοθετικής αδείας[82].

Τέλος, τα ξένα ιδρύματα (Γαλλικό Ινστιτούτο, Βρετανικό Συμβούλιο, Γερμανικό Ινστιτούτο Γκαίτε, Ιταλικό Ινστιτούτο, κ.α.) δεν εμπίπτουν στην έννοια των ιδιωτικών σχολείων, γιατί ενόψει του νομικού καθεστώτος που τα διέπει, ούτε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια Γενικής ή Επαγγελματικής Εκπαίδευσης ή εργαστήρια ελευθέρων σπουδών αποτελούν, ούτε στα φροντιστήρια περιλαμβάνονται[83]. Τα πιο πάνω ξένα ιδρύματα λειτουργούν βάσει μορφωτικών συμβάσεων[84] της Ελλάδας με τα αντίστοιχα Κράτη.

ΙΙ. Το θεσμικό πλαίσιο της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης.

1. Η νομοθετική ρύθμιση της δημόσιας τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Ο ταχύτατος ρυθμός εφαρμογής νέων τεχνολογιών και οι συνεχώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες καθιστούν όλο και ποιο αβέβαιες τις προβλέψεις των οικονομικών εξελίξεων και, κατά συνέπεια, τις προβλέψεις, οι οποίες διαμορφώνονται με βάση τις ανάγκες σε ειδικευμένο δυναμικό, τόσο κατά ειδικότητα όσο και κατά επίπεδο εκπαίδευσης. Η ανάγκη λήψης μέτρων, για τη δημιουργία ενός θεσμικού πλαισίου και των απαιτούμενων ευέλικτων μηχανισμών, καθώς και η θέσπιση προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης στις νέες

---

81. Βλ. Διαρκή Κώδικα Νομοθεσίας, τεύχ.32Β, σ.569.

82. Η προϋπόθεση νομοθετικής άδειας που εξαρτά την ίδρυση ξένου σχολείου από την κυρίαρχη θέληση του νομοθέτη, δεν συμβιβάζεται με το άρθρ.16 παρ.1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει την ελευθερία της παιδείας αδιακρίτως τόσο για τους Έλληνες, όσο και για τους αλλοδαπούς φορείς του δικαιώματος. Βλ. *Ματζούφα*, Η συνταγματική κατοχύρωση της ιδιωτικής εκπαίδευσης και οι προϋποθέσεις ιδρύσεως εκπαιδευτηρίων από αλλοδαπούς (Η απόφ. Σ.τ.Ε. 14/1988), σε «Αρμενόπουλο», 1991, σ.624 επ. Για την αντίθεση της ίδιας προϋπόθεσης προς το Κοινοτικό Δίκαιο, βλ. επίσης *Μουαμαλετζή*, op.cit., σ.144.

83. Βλ. Σ.τ.Ε. 2395/1988, σε «ΕΔΔΔ», 33, 1989, σ. 413.

84. Οι οποίες κυρώθηκαν με τους ν. 1608/1939, ν.δ. 2615/1953, ν.δ. 3585/1956 και ν. 3476/1956.

μεθόδους και διαδικασίες παραγωγής θα μπορούσε να εξασφαλίσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις, ώστε οι νέοι να έχουν τη δυνατότητα να επιλέγουν, μετά την υποχρεωτική τους εκπαίδευση, ευέλικτη Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση που θα δίνει εφόδια για επαγγελματική ένταξη και συνέχεια σπουδών[85].

Αναμφισβήτητα, η εκπαίδευση και γενικότερα η μόρφωση βοηθούν το άτομο να διαμορφώσει την προσωπικότητά του, να αναπτύξει τις ικανότητές του και να καλλιεργήσει τις κλίσεις του, ώστε να διεκδικήσει μια ανάλογη θέση στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Περισσότερο από κάθε άλλο τύπο εκπαίδευσης, η επαγγελματική είναι στενά συνδεδεμένη με την αγορά εργασίας.

Η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση, σε αντίθεση με τη Γενική Εκπαίδευση, δεν αναπτύχθηκε βασισμένη πάνω σε μια συγκεκριμένη στρατηγική. Η ανάπτυξή της ήταν μεν υπαρκτή, αλλά συγχρόνως περιστασιακή και αποσπασματική. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα, ιδρύονται τεχνικά σχολεία, με έκδοση νόμων και διαταγμάτων που αφορούν αποκλειστικά το σχολείο για το οποίο εκδίδονται. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, τα λίγα υπάρχοντα τεχνικά σχολεία, όχι μόνο να μην εντάσσονται σε ένα ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα αλλά, αντίθετα, να συνιστούν ανεξάρτητες τεχνικές και επαγγελματικές μονάδες με διαφορετική φιλοσοφία και σκοπιμότητα.

Ως πυρήνες της ανάπτυξης της Τεχνικής Εκπαίδευσης μπορούν να θεωρηθούν το Εθνικό Ορφανοτροφείο στην Αίγινα[86], η Μέση Στρατιωτική Τεχνική Σχολή και η Μηχανοθήκη του Φρειδερίκου φον Τσέντερ που αναπτύχθηκε

---

85. Πολλοί συγγραφείς και μελετητές, ανεξάρτητα από τα κριτήρια που χρησιμοποιούν για να εστιάσουν το εκπαιδευτικό πρόβλημα (οικονομικά κριτήρια απασχόλησης ή δυνατότητα μετάδοσης της γνώσης κ.α.), συναινούν στην αναποτελεσματικότητα της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Βλ. *Μπουζάκη*, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985), εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1986, σ.104, *Γ.Κιούση*, Δευτεροβάθμια και Επαγγελματική Εκπαίδευση, Μια κριτική θεώρηση, σε «Επάγγελμα και Εκπαίδευση», τόμ.3, 1992, αριθ.4, σ.262, *Καζαμία/Μ.Κασσωτάκη*, Η Ελληνική Εκπαίδευση στα πλαίσια της Νέας Ευρώπης, σε «Επάγγελμα και Εκπαίδευση», τόμ.Β΄, 1990, σ.199, *Γ.Ψαχαρόπουλο/Σ.Παλαιοκρασσά*, Η Τεχνική και Τεχνολογική Εκπαίδευση, σε «Επάγγελμα και Εκπαίδευση», τόμ.Β΄, 1990, σ.226 και 227.

86. Ιδρύθηκε το 1828 στην Αίγινα στο Εθνικό Ορφανοτροφείο από τον Κυβερνήτη της Ελλάδας Ι.Καποδίστρια, για τα παιδιά των αγωνιστών και ανέπτυξε τις οικοδομικές τέχνες. Δάσκαλοι δε του σχολείου αυτού διετέλεσαν οι αρχιτέκτονες Σταμάτης Κλεάνθης και Εδουάρδος Σάουμπερτ, που προσλήφθηκαν από τον Καποδίστρια και ως αρχιτέκτονες της Κυβέρνησης, βλ. *Κ.Μπίρη*, Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Αθήνα, 1957, σ.14.

γρήγορα και αποτέλεσε τον πρόδρομο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου[87].

Ο προσανατολισμός της πολιτείας, για μια γενικότερη αντιμετώπιση της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, εκφράζεται, για πρώτη φορά, με την ψήφιση του ν. 7-1903 «Περί συστάσεως Εμπορικών Σχολών». Στη συνέχεια, με το ν. 4373/1929, αντιμετωπίζεται η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση για πρώτη φορά καθολικά, ιδρύοντας τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία και προετοιμάζοντας την ψήφιση του ν. 5179/1931 που θα καθορίσει, πέρα από τα οργανωτικά και λειτουργικά θέματα, τη θεωρητική και πρακτική διδασκαλία. Το σημαντικό αυτό νομοθέτημα θα διαβαθμίσει επίσης την Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση σε κατώτερη, μέση και ανώτερη εκπαίδευση και θα προσπαθήσει ν' ανοίξει δρόμους σύνδεσης με την αγορά εργασίας, επιδιώκοντας την εδραίωση της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης στην ελληνική κοινωνική συνείδηση.

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, τα οικονομικά δεδομένα έχουν αλλάξει πολύ. Σοβαρές θεσμικές αλλαγές συντελούνται και βοηθούν στην ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα. Ο μεταποιητικός κλάδος αναδεικνύεται σπουδαίος παράγοντας της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, δίνοντας ώθηση στο δευτερογενή τομέα, ενώ απαιτείται καλύτερη ποιότητα στις παρεχόμενες υπηρεσίες. Η κοινωνία εγκαταλείπει την παραδοσιακή στατική της μορφή και εισέρχεται σε στάδιο δυναμικών εξελίξεων που απαιτούν σε ευρεία κλίμακα ικανότητες και δεξιότητες, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να καλλιεργηθούν στην οικογένεια με τις παραδοσιακές μορφές αγωγής. Η Ελληνική πολιτεία, φιλοδοξώντας να υπηρετήσει την κοινωνική αντίληψη περί σύνδεσης της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης με την τεχνολογία και την οικονομία, στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1959[88], εκδίδει τα νομοθετικά διατάγματα 3970/1959 «Περί διδακτικού και εποπτικού προσωπικού της στοιχειώδους, μέσης και επαγγελματικής εκπαιδεύσεως», και 3971/1959 «Περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως, οργανώσεως της μέσης

87. Το σχολείο αυτό αποτέλεσε για πολλές δεκαετίες το βασικό τεχνικό σχολείο της Ελλάδας και από κατώτερη τεχνική σχολή εξελίχθηκε και συγκροτήθηκε στα δύο σημερινά Ανώτατα Ιδρύματα τεχνικής και καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, την Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών και το Μετσόβιο Πολυτεχνείο, βλ. *Ε.Ζαχάρη*, Ιστορία, οργάνωση και διοίκηση Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, εκδ. Σ.Ε.Λ.Ε.Τ.Ε., Αθήνα, 1987, σ. 129.

88. Πρωταγωνίστρια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1959 είναι η Νίκη Δενδρινού-Αντωνακάκη που κατέβαλε για πρώτη φορά προσπάθεια διασύνδεσης της εκπαίδευσης με την παραγωγή, με την ίδρυση των πρώτων κρατικών τεχνικών σχολείων.

εκπαιδεύσεως της παιδείας»[89], επιδιώκοντας, με τα πιο πάνω νομοθετήματα, μια πιο ρεαλιστική εκπαίδευση. Πρόκειται για ένα πολυσύνθετο νομοθέτημα που αφορούσε τόσο τη Γενική, όσο και την Επαγγελματική Εκπαίδευση. Τέλος, την ίδια χρονιά, ψηφίζεται το ν.δ. 3973/1959 με τίτλο «Περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως, Οργανώσεως της μέσης εκπαιδεύσεως και Διοικήσεως της Παιδείας», με επιδίωξη την ενοποίηση και τον συντονισμό της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης. Κύριος στόχος του, το εκπαιδευτικό σύστημα να είναι συνδεδεμένο και εναρμονισμένο με την ιεραρχική δομή της απασχόλησης και τον καταμερισμό της εργασίας. Συγχρόνως, επιδιώκονται αλλαγές στα σχολικά προγράμματα και το περιεχόμενο των σπουδών, με ιδιαίτερη έμφαση σε γνωστικούς τομείς που θεωρούνται περισσότερο αποδοτικοί από τεχνολογική και οικονομική σκοπιά. Αναμφισβήτητα είναι μια εποχή όπου η επενδυτική σημασία της εκπαίδευσης, στα πλαίσια της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, εκφράζεται απερίφραστα στις ποικίλες δραστηριότητες και στα προγράμματα των διεθνών οργανισμών, όπως είναι η Διεθνής Τράπεζα. Είναι ενδεικτικό, ότι την ίδια εποχή που ο T.W.Schultz, ο G.S. Becker και άλλοι διεθνώς αναγνωρισμένοι οικονομολόγοι αναπτύσσουν τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου[90], Έλληνες οικονομο-

---

89. Το ν.δ. 3971/1959 «περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως, οργανώσεως της Μέσης Εκπαίδευσης και διοικήσεως της Παιδείας». Με το ν.δ. αυτό, η επαγγελματική εκπαίδευση περνά στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Παιδείας, ιδρύονται οι πρώτες σχολές και γίνονται τα πρώτα βήματα για να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί η Δημόσια Επαγγελματική Εκπαίδευση για να καταρτιστεί το κατάλληλο διδακτικό προσωπικό. Το εν λόγω ν.δ. παρά τους στόχους που έθεσε και τη θετική βούληση για την εκπαιδευτική πολιτική της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης που εξέφραζε, δεν προκάλεσε τις αναμενόμενες εκπαιδευτικές μεταβολές. Ο αυστηρός διαχωρισμός σε σχολεία μικρής διάρκειας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και μακράς διάρκειας, λειτούργησε αρνητικά για το όλο οικοδόμημα αφού ο εκπαιδευτικός προσανατολισμός παρέμεινε αναλλοίωτος. Βλ. *Ρ.Ιμβριώτη*, Παιδεία και Κοινωνία – Ελληνικά Εκπαιδευτικά Προβλήματα, Αθήνα, 1983, σ.38.

90. Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου κατέχει σημαίνουσα θέση στο σύγχρονο επιστημονικό και πολιτικό λόγο για την εκπαιδευτική κρίση. Βλ. *G.S.Becker*, Human Capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education, N.Y. National Bureau of Economic Research, 1964, *J.Mincer*, Schooling experience and earnings, N.Y. National Bureau of Economic Research, 1964, *Th. Schultz*, Capital: Human, Εκδ. International Encyclopedia of the Social Science, New York, 1968, *Schultz*, Investment in Human Capital: The role of Education, Press Publ., New York, 1971. Κατά τους Karabel και Halsey, ταυτίζεται με τον τεχνολογικό λειτουργισμό. Και οι δύο θεωρίες «τονίζουν την τεχνική λειτουργία της εκπαίδευσης και υπογραμμίζουν την αποτελεσματική χρήση των ανθρώπινων πόρων». Στα πλαίσια της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου, η εκπαιδευτική κρίση υποδηλώνει, μεταξύ άλλων, ότι η δομή, το πρόγραμμα και οι εσωτερικές διαδικασίες του σχολείου δεν ευνοούν την οικονομική αποτελεσματικότητά του. Το σχολείο, δηλαδή, δεν καταρτίζει επαρκώς τον ανθρώπινο παράγοντα ώστε αργότερα, στο χώρο της εργασίας, να έχει μεγαλύτερη αποδοτικότητα, και επομένως να συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας και στην οικονομική ανάπτυξη. Βλ. *J.Karabel and A.H.Halsey* (Eds.), Power and Idelogy in Education, Allyn and Bacon, Boston, 1978, p.9. Επίσης,

λόγοι, εκπαιδευτικοί, μεταρρυθμιστές προβάλλουν παρόμοιες ιδέες για την έξοδο της χώρας από μια χρόνια μεταπολεμική κατάσταση κρίσης. Σε μια σημαντική ομιλία-μελέτη με τίτλο «Οικονομική Ανάπτυξις και Τεχνική Εκπαίδευσις» το 1959 ο Ξ.Ζολώτας, οικονομολόγος, ακαδημαϊκός, διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, και πρώην Πρωθυπουργός, αποδίδει τη χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας στη βιομηχανία και στην «ανεπαρκή ειδίκευση και τεχνικήν κατάρτιση του εργατικού δυναμικού», σε σύγκριση με εκείνη του εργάτη, στις οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες. Υποστηρίζει, ότι η κατάσταση αυτή μπορεί να θεραπευθεί «δια της συστηματικής εκπαιδεύσεως σε τεχνικάς σχολάς και συνεργεία»[91] κι αυτό γιατί «αι δαπάναι δια την τεχνικήν και επαγγελματική εκπαίδευσιν δεν είναι καταναλωτικαί, αλλά αντιθέτως αποτελούν δαπάνας επενδύσεως υψηλοτάτης αποδοτικότητας καθόσον δημιουργούν τις προϋποθέσεις δια μιαν ταχείαν αύξησιν της παραγωγικότητας»[92]. Είναι εμφανής, λοιπόν, η ανάγκη για αλλαγή στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας[93], ώστε αυτό να προχωρήσει στην υιοθέτηση της λειτουργίας της εξειδίκευσης και παροχής προσόντων στους νέους. Ωστόσο, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959 δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί και να καλύψει τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας.

Στη συνέχεια, με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, ανατρέπεται με τον πιο αντιδημοκρατικό τρόπο το υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας[94] με την έκδοση του α.ν. 129 της 19.9.1967. Το 1969 επιχειρείται μια

βλ. *Καζαμία*, Εννοιολογικές διασαφήσεις και προβληματισμοί, στο «Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση», δεύτερη έκδοση, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1999, σ.23 και 24.

91. Βλ. *Ξ.Ε.Ζολώτα*, Οικονομική Ανάπτυξις και Τεχνική Εκπαίδευσις, σε «Αρχείον Μελετών και Ομιλιών», αρ.4, 1954, εκδ. Τράπεζα της Ελλάδος, σ.38 και 39.

92. Βλ. *Ζολώτα*, op.cit., σ.24 και 25.

93. Η σύγχυση που επικρατεί στην Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση περιγράφεται από τον S.James Senes, εμπειρογνώμονα του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Παραγωγικότητας στην αναφορά του για την Επαγγελματική Εκπαίδευση στην Ελλάδα το 1958 «Κανείς δεν μπορεί να περιμένει τίποτα ουσιαστικό από την επαγγελματική εκπαίδευση, εκτός αν οι υπάρχουσες ασυντόνιστες, αλληλοσυγκρουόμενες, δαπανηρές και ανεπαρκείς προσπάθειες προς την κατεύθυνση της επαγγελματικής εκπαίδευσης υπερνικηθούν.... Το αναλυτικό πρόγραμμα της επαγγελματικής εκπαίδευσης δεν λαμβάνει υπόψη του τις επαγγελματικές ανάγκες της χώρας. Συνεπώς υπάρχει μεγάλη ανάγκη για την αναδιοργάνωσή του». Βλ. *Π.Κόκκοτα,* Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος, εκδ. Σ.Τούντα, Αθήνα, 1978, σ. 64.

94. Η εννεαετής υποχρεωτική εκπαίδευση καταργείται και επανέρχεται η εξαετής. Καταργούνται οι δύο κύκλοι της δευτεροβάθμιας και επανέρχονται οι εισαγωγικές εξετάσεις για την είσοδο στο Γυμνάσιο. Η δημοτική γλώσσα που ονομάζεται στο εξής μητρική, περιορίζεται στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου και στις υπόλοιπες χρησιμοποιείται η απλή καθαρεύουσα. Παρόλα αυτά, διατηρήθηκε η παροχή δωρεάν παιδείας με το άρθρ.4 του α.ν. 129 της 19.9.1967.

μεγάλη στροφή προς την Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση. Με τον α.ν. 652/1970, ιδρύθηκαν πέντε Κέντρα Ανώτερης Τεχνικής Εκπαίδευσης (Κ.Α.Τ.Ε.), που υπάγονται, με τη μορφή ξεχωριστής υπηρεσίας, απευθείας στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Ο σκοπός των Κ.Α.Τ.Ε. ήταν η εκπαίδευση τεχνικών στελεχών ανώτερου επιπέδου, τα οποία θα συνέβαλαν στην περαιτέρω προαγωγή της εθνικής οικονομίας[95]. Από την άλλη πλευρά, το ν.δ. 580/1970[96] αποτέλεσε τη σημαντικότερη συμβολή στην Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση της εποχής, γιατί καθιέρωσε συγκεκριμένες θέσεις ενός σημαντικού αριθμού εκπαιδευτικού προσωπικού, πράγμα που συντέλεσε στην ίδρυση πολλών μέσων και κατώτερων Τεχνικών Σχολών σε όλη την Επικράτεια[97].

Τα επόμενα νομοθετικά διατάγματα, αφορούσαν τη Σ.Ε.Λ.Ε.Τ.Ε. και προσπαθούσαν να βελτιώσουν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η σχολή[98]. Το ν.δ. 581/1970 «Περί διοικήσεως της Σχολής Εκπαιδευτικών Λειτουργών Επαγγελματικής-Τεχνικής Εκπαιδεύσεως»[99] αποκεντρώνει τη διοίκηση της Σ.Ε.Λ.Ε.Τ.Ε., που χαρακτηρίζεται πλέον Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, ενώ με το ν.δ. 379/1970 «Περί οργάνωσης της Σχολής Εκπαιδευτικών Λειτουργών Τεχνικής-Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως»[100] καθορίζεται η οργανωτική της δομή[101].

---

95. Μετά τη μεταπολίτευση και στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που ακολούθησε, το 1976-1977, τα Κ.Α.Τ.Ε. μετονομάσθηκαν, σε Κέντρα Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (Κ.Α.Τ.Ε.Ε.) με το ν. 576/1977, ανήκοντας πλέον στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Βλ. σχετικά, *Θ.Παπαθεοδοσίου/Ι.Καζάζη/Γ.Ηλιοπούλου/Μ.Ξεκαλάκη,* Αξιολόγηση και προοπτικές της Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, εκδ. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα, 1999, σ.30-32.

96. Το ν.δ. 580/1970 «περί του εποπτικού, εκπαιδευτικού βοηθητικού – εργαστηριακού, διοικητικού και βοηθητικού προσωπικού των κατωτέρων και μέσων Επαγγελματικών Σχολών και τινών οργανωτικών διατάξεων». Το εν λόγω ν.δ. μπορεί να οργάνωσε την Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση με ένα ορθολογικό γραφειοκρατικό σύστημα, ωστόσο για λόγους πολιτικο-ιδεολογικούς δεν θέλησε να την αναπτύξει και δεν την ισοβάθμησε ποτέ με την Γενική Εκπαίδευση του Γυμνασίου.

97. Πολύ σημαντικό μέτρο υπήρξε η πρόβλεψη παιδαγωγικής κατάρτισης για όλο το εκπαιδευτικό προσωπικό κατώτερης, μέσης και ανώτερης τεχνικής εκπαίδευσης, μέτρο που επικράτησε με διάφορες επεμβάσεις των ειδικών της UNESCO, του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, αλλά κυρίως της Διεθνούς Τράπεζας Επενδύσεων.

98. Βλ. άρθρ.23 παρ.3, ν.δ. 4379/1964.

99. ΦΕΚ Α΄ 139.

100. ΦΕΚ Α΄ 293.

101. Σημειώνεται ότι το Μάιο του 2002 ο Υπουργός Παιδείας Π.Ευθυμίου κατέθεσε νομοσχέδιο στη Βουλή με το οποίο, μεταξύ άλλων, καταργείται η Σ.Ε.Λ.Ε.Τ.Ε.. Το νομοσχέδιο αυτό με τίτλο «Ρύθμιση θεμάτων ΟΣΚ, Ανώτατης Εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις», προβλέπει την ίδρυση

Μετά το 1974 και την παγίωση της δημοκρατίας, το θεσμικό πλαίσιο της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης διαγράφεται από τους εξής νόμους : α) ο ν. 576/1977 «περί οργανώσεως και διοικήσεως της μέσης και ανωτέρας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως»[102], β) το ν. 1404/1983 «για τη δομή και λειτουργία των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων»[103], γ) το ν. 1566/1985, και δ) το ν. 2916/2001 «Διάρθρωση της Ανώτατης Εκπαίδευσης και ρύθμιση θεμάτων του Τεχνολογικού Τομέα αυτής».

Βασική αρχή του ν. 576/1977 είναι η καθιέρωση της ισοτιμίας μεταξύ της Γενικής και της Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι συναντάμε την καθιέρωση αυτής της ισοτιμίας στο νομοθετικό κείμενο (άρθρ.51), όπου ορίζονται τα εξής: «Οι πτυχιούχοι των Τ.Ε.Λ. δύνανται να διορίζονται εις θέσεις του Δημοσίου ή Ν.Π.Δ.Δ. ή Δημοσίων Επιχειρήσεων δια τας οποίας ως προσόν διορισμού ορίζεται το απολυτήριον Λυκείου ή εξαταξίου Γυμνασίου».

Ο νέος νόμος διαγράφει με σαφήνεια το σκοπό που πρέπει να υπηρετεί η δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση, ορίζοντας ότι οφείλει να προσφέρει τις κατάλληλες γνώσεις και δεξιότητες σε εκείνους τους μαθητές που τα προσόντα ή τα ενδιαφέροντά τους επιβάλλουν την ταχύτερη και αποδοτικότερη ένταξή τους στην ενεργό οικονομική ζωή.

Ο ν. 576/1977 κατάργησε τις κατώτερες Τεχνικές και Επαγγελματικές Σχολές, τις οποίες διαδέχτηκαν οι σχολές «ενιαίου τύπου», που διαρκούσαν δύο έτη, αλλά τώρα τις παρακολουθούσαν απόφοιτοι Γυμνασίου. Οι παλαιές μέσες σχολές μετατράπηκαν σε Τεχνικά Επαγγελματικά Λύκεια που διαρκούσαν τρία χρόνια, και ήταν ισότιμα με τα Λύκεια της Γενικής Εκπαίδευσης.

Η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση εξακολούθησε, και μετά τη μεταρρύθμιση του 1976, να παραμένει ο «φτωχός συγγενής» της Γενικής, η διέξοδος για τους «αποτυχημένους» της μέσης Γενικής Εκπαίδευσης[104]. Είναι ενδεικτική η άποψη του εισηγητή της πλειοψηφίας ενώπιον της Βουλής, κατά τη

Ανώτατης Σχολής Παιδαγωγικής Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, υπαγόμενη στο νόμο για τα Τ.Ε.Ι.. Η νέα σχολή θα χορηγεί πτυχίο Τ.Ε.Ι. που θα παρέχει τη δυνατότητα διδασκαλίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

102. ΦΕΚ Α΄ 102.

103. ΦΕΚ Α΄ 173.

104. Βλ. *Μπουζάκη*, Η Νεοελληνική ..., op.cit., σ.123.

συζήτηση του νομοσχεδίου για τη ψήφιση του ν. 309/1976, όπου, αφού προτείνει να μην καταργηθεί η κατώτερη Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση, στη συνέχεια δικαιολογεί την άποψή του, στηριζόμενος στο γεγονός ότι «οι αποφοιτούντες από την κατωτέραν επαγγελματικήν εκπαίδευσην θα δύνανται να φοιτήσουν εις την μέσην επαγγελματικήν σχολήν, η οποία σχολή δια λόγους κυρίως ψυχολογικούς, θα επρότεινα κ. Υπουργέ να ονομασθεί Τεχνικόν Λύκειον ... είναι ψυχολογικός λόγος ώστε οι ακολουθούντες την Τεχνικήν και Επαγγελματικήν Εκπαίδευσιν να νομίζουν ότι ακολουθούν ανωτέραν μέσην επαγγελματικήν εκπαίδευσιν»[105]. Η διαφαινόμενη, λοιπόν, τεχνική επαγγελματική εκπαιδευτική πολιτική από μέρους της κεντρικής εξουσίας, δεν στάθηκε ικανή να ενσωματώσει στην «κουλτούρα» της την κοινωνική ισοτιμία των δύο δικτύων εκπαίδευσης, Γενικής από την μια πλευρά, Τεχνικής και Επαγγελματικής από την άλλη, και να ανταποκριθεί στις πραγματικές κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της χώρας. Επίσης, δεν μπόρεσε να βρει ικανό ιδεολογικό έρεισμα, πράγμα που αποδεικνύεται από το μικρό ποσοστό εγγραφής (20-25%) στα Τεχνικά και Επαγγελματικά Λύκεια για όλη σχεδόν την περίοδο της μεταρρύθμισης του 1976[106]. Δεν υπήρξε μέριμνα για την επαγγελματική κατοχύρωση των αποφοίτων και δεν εξασφαλίστηκε η συνεργασία και ο ρόλος της αγοράς εργασίας. Εκτός αυτών, δεν δόθηκε η δυνατότητα ίσων ευκαιριών στους μαθητές των δύο τύπων Λυκείων για την πρόσβασή τους στην ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση. Οι πολιτικές παρεμβάσεις, με τη μορφή των μεταρρυθμίσεων, δεν μπόρεσαν να ανατρέψουν την πορεία και τον προσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Το εκπαιδευτικό σύστημα παρέμεινε στην ουσία ανέπαφο, εξ αιτίας των ατελειών των εκπαιδευτικών νόμων, της μη εφαρμογής τους από την πολιτική εξουσία και, πολλές φορές, εξ αιτίας των συχνών νομοθετικών παρεμβάσεων που αλλοίωναν τους σκοπούς και τους στόχους του.

Ο δεύτερος νόμος 1404/1983 ψηφίσθηκε θέλοντας να υπογραμμίσει για ακόμη μια φορά τον οικονομικό και αναπτυξιακό ρόλο[107] της Τεχνικής και

---

105. Βλ. *Κ.Παπαδάκη*, Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, τόμ.Α΄, εκδ. Κνωσός, Αθήνα, 1976, σ.309 επ.

106. Βλ *Α.Κόκκο,* Η στροφή στην Τεχνική και Επαγγελματική εκπαίδευση, Κριτική της εκπαιδευτικής πολιτικής 1974-1981, Αθήνα, 1982, σ. 55 και 56.

107. «Η ανύψωση της Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης αποτελεί προϋπόθεση για την συνολική ποιοτική άνοδο της εκπαίδευσης και για την κάλυψη των αναγκών της παραγωγικής διαδικασίας και των υπηρεσιών ...», βλ. ΠΑΣΟΚ, Διακήρυξη ... op.cit., σ. 56.

Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, προσπαθώντας παράλληλα να την αναβαθμίσει[108]. Καταργεί τα Κ.Α.Τ.Ε.Ε. και θεσμοθετεί τα Τ.Ε.Ι., τα οποία εντάσσει στην τρίτη βαθμίδα εκπαίδευσης, μαζί με τα Α.Ε.Ι.. Είναι γνωστό, ότι οι σπουδές για το «επάγγελμα» του εργοδηγού στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση καταργήθηκαν ήδη με το ν. 576/1977, όπως συνέβη αντίστοιχα για τις σπουδές του υπομηχανικού σε τριτοβάθμιο επίπεδο ήδη από το 1973. Έμελλε, επομένως, να ψηφισθεί κάποιος νόμος που θα αναβάθμιζε και θα αποσαφήνιζε το θεσμό της Τεχνολογικής Εκπαίδευσης και θα αποτελούσε το σημείο αναφοράς των νέων που θα ήθελαν σε σύντομο χρονικό διάστημα να τελειώσουν σπουδές με κύρος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Στην εισηγητική έκθεση του προαναφερθέντος νόμου υπογραμμίζεται, ότι «η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση συμβάλει στην κοινωνική-οικονομική ανάπτυξη της χώρας στα πλαίσια μιας αναπτυξιακής στρατηγικής που θα εγγυάται ότι η Ελλάδα μπορεί να κερδίσει την ιστορική φάση της Επιστημονικοτεχνικής Επανάστασης και να μπει στην ομάδα των πρωτοπόρων Εθνών»[109]. Στη συνέχεια, στο ίδιο κείμενο, τονίζεται με την ίδια έμφαση ότι «Η Ελλάδα χρειάζεται ένα νέο πρότυπο αυτοδύναμης και συνολικής ανάπτυξης, ... προσανατολισμένης στον άνθρωπο και στην ικανοποίηση των ορθολογικών αναγκών που απαιτούνται για την ολόπλευρη ανάπτυξή του»[110].

Είναι εμφανής, λοιπόν, η φιλελεύθερη πίστη και των μεταρρυθμιστών της δεκαετίας του 1980 στον αναπτυξιακό – οικονομικό ρόλο της εκπαίδευσης, όπου μια καλά οργανωμένη μέση και ανώτερη εκπαίδευση, σε συνδυασμό με την εφαρμογή του σχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού, θα έδινε διέξοδο σε χιλιάδες νέους με πρακτικό πνεύμα, που δεν επιθυμούν ν' ακολουθήσουν την ανώτατη μόρφωση. Μια αλλαγή νοοτροπίας απέναντι στην Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση και παροχή κινήτρων για επαγγελματική

---

108. Σύμφωνα με τον *Απ.Παπανδρέου*, «Ενώ στην Ελλάδα η Γενική Εκπαίδευση καλύπτει το 78% και η τεχνική και επαγγελματική μόνο το 22% στην (πρώην) Δυτ.Γερμανία, το Βέλγιο, την Ιταλία και τη Γαλλία, η σχέση αυτή είναι αντίστροφη. Στην (πρώην) Δυτ. Γερμανία η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση καλύπτει το 72%, στο Βέλγιο το 69%, στην Ιταλία το 44%, στη Γαλλία το 43%. Και μόνο στην Ισπανία η τεχνική εκπαίδευση καλύπτει το 19% και στην Τουρκία το 17% (Στατιστική της UNESCO του έτους 1974)». Βλ. Η τραγωδία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, Αθήνα, 1985, σ.109 και 110.

109. Βλ. Εισηγητική Έκθεση του σχεδίου ν. 1404/83 «για τη δομή και τη λειτουργία των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων», όπως δημοσιεύεται στο Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα: Ένας χρόνος μετά, ..., Αθήνα, 1984, σ. 533.

110. Βλ. Εισηγητική έκθεση του σχεδίου ν. 1404/1983, op.cit., σ.534.

αποκατάσταση των πτυχιούχων των Τ.Ε.Ι. θα προσανατόλιζαν σωστά γονείς και νέους, προς την κατεύθυνση αυτή. Τέλος, και αυτός ο νόμος, δεν κατάφερε να πετύχει την αλλαγή της νοοτροπίας και να ανατρέψει το status quo στο χώρο της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, γι' αυτό μας ενδιαφέρει μόνο, στο μέτρο της οριζόμενης εκπαιδευτικής πολιτικής για τη δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση και στην επιδιωκόμενη οικονομική και κοινωνική σκοπιμότητα της λειτουργίας της.

Ωστόσο, η αδυναμία παροχής στέρεης και ορθολογικής Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης στους νέους, και η ανυπαρξία, στις περισσότερες περιπτώσεις, αναγνωρισμένων επαγγελματικών δικαιωμάτων στους αποφοίτους των Τ.Ε.Ι. και των Τεχνικών και Επαγγελματικών Σχολών, οδήγησε σε επαναπροσδιορισμό, σε πολλά σημεία, του νομικού πλαισίου της.

Με την έναρξη της ισχύος του ν. 1566/1985, ορίζεται ότι η μέση Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση παρέχεται από τις Τεχνικές και Επαγγελματικές Σχολές[111], τα Τεχνικά και Επαγγελματικά Λύκεια, τα Εκκλησιαστικά Λύκεια[112] και τα Ενιαία Πολυκλαδικά Λύκεια, καθιστώντας, συγχρόνως, ισότιμη την εκπαίδευση που παρέχεται από τη μαθητεία στον ΟΑΕΔ[113], με αυτή του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Η βασική φιλοσοφία που διέπει το νόμο αυτό, συνίσταται στην προσπάθεια να ενοποιήσει τους δύο παλαιότερους νόμους 309/1976 και 576/1977, περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Γενικής Εκπαίδευσης[114]. Για πρώτη φορά, λοιπόν, τα θέματα της δευτεροβάθμιας

---

111. Βλ. σχετικά και πιο πρόσφατο ν. 2640/1998, «Περί Τεχνικών Επαγγελματικών Σχολών».

112. Σκοπός της ίδρυσης των πρώτων εκκλησιαστικών σχολείων ήταν πρωταρχικά η ιερατική κατάρτιση όσων σκόπευαν να λάβουν το ιερατικό σχήμα και κατά δεύτερο λόγο, η συμπλήρωση της μόρφωσης των εκλεγόμενων για εφημεριακές θέσεις και η μετεκπαίδευση των ήδη υπηρετούντων εφημερίων. Σήμερα, κύριος σκοπός των εκκλησιαστικών σχολείων, είναι η γενική μόρφωση των φοιτούντων, η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση, καθώς και η διεύρυνση των συστημάτων αξιών.

113. Τυπικά η Μαθητεία του ΟΑΕΔ αναγνωρίζεται ως επαγγελματική εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, οι Σχολές μαθητείας του ΟΑΕΔ είναι Τεχνικές και Επαγγελματικές Σχολές (Τ.Ε.Σ.), όπως αυτές διέπονται από το ν.1566/1985. Παρέχεται από τον Οργανισμό Απασχολήσεως Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), ο οποίος λειτουργεί υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εργασίας. Διαφέρει από τα αντίστοιχα προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας, με την έννοια ότι εμπεριέχει και αξιοποιεί πρακτικές από τον κόσμο της εργασίας. Οι μαθητές εκπαιδεύονται στο πρώτο έτος αποκλειστικά σε Κέντρα Μαθητείας ή σε Κέντρα Τεχνικής και Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΤΕΚ), όπου παρακολουθούν θεωρητικά μαθήματα και εργαστήρια. Στο δεύτερο έτος αρχίζει η εναλλασσόμενη κατάρτιση. Οι μαθητευόμενοι εργάζονται πλέον επί 4 ημέρες την εβδομάδα στις επιχειρήσεις και την 5η παρακολουθούν μαθήματα στα Κέντρα Μαθητείας ή ΚΕΤΕΚ.

114. Άρθρ.2 παρ.2, ν. 1566/1985.

εκπαίδευσης αντιμετωπίζονται από κοινού, ως ένα ενιαίο τμήμα του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας[115]. Το Τεχνικό και Επαγγελματικό Λύκειο (Τ.Ε.Λ.), στο οποίο γίνονται δεκτοί απόφοιτοι του Γυμνασίου χωρίς εξετάσεις[116], επιδιώκει την εμβάθυνση των γενικών γνώσεων και, παράλληλα, εφοδιάζει τους μαθητές του με τεχνικές και επαγγελματικές γνώσεις και δεξιότητες, απαραίτητες για μια καθορισμένη επαγγελματική δραστηριότητα[117].

Μια ιδιαίτερα σημαντική μεταρρύθμιση του ν. 1566/1985 ήταν η δημιουργία ενός νέου τύπου Λυκείου, του Πολυκλαδικού (Ε.Π.Λ.)[118], επιβεβαιώνοντας έμπρακτα τη νέα αντίληψη στην εκπαίδευση, από την μια πλευρά, και από την άλλη, δημιουργώντας την απαρχή, σε θεωρητικό πλαίσιο, μιας ολοκληρωμένης εκπαίδευσης σε δευτεροβάθμιο επίπεδο, προσφέροντας γνώσεις που ανταποκρίνονται στην πολύπλευρη διάσταση του ανθρώπου. Τα Ε.Π.Λ. είναι Λύκεια που παρέχουν γνώσεις και δεξιότητες, επιδιώκοντας τη διεύρυνση της προσωπικότητας των νέων, ενώ συγχρόνως τους εξοικειώνουν στην τεχνολογία και στη χρήση της[119]. Το Ε.Π.Λ.[120] βασίζεται πάνω στις αρχές του βιωματικού σχολείου, της αυτενέργειας και της εργασίας. Επιδιώκει την παραγωγική πρωτοβουλία των νέων μέσα από την ανακάλυψη της γνώσης, των μορφωτικών αξιών και της σύζευξης της θεωρίας με την πράξη. Η πρακτική άσκηση των

---

115. Άρθρ.1 παρ.1 εδάφ.α΄-ε΄, ν. 1566/1985. Στην πραγματικότητα, η δομή των Τ.Ε.Λ. δεν άλλαξε. Απλά άλλαξε το πρόγραμμά τους. ειδικότερη αναφορά στην ενιαιοποίηση Τεχνικής, Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Γενικής Εκπαίδευσης, βλ. γενικά Πρακτικά του Δ΄ Εκπαιδευτικού Συνεδρίου της ΟΛΜΕ, Αλεξανδρούπολη 26-28, Απρίλιος 1985.

116. Άρθρ.6 παρ.5 εδάφ.β΄, ν. 1566/1985.

117. Άρθρ.6 παρ.3 εδάφ.β΄, ν. 1566/1985.

118. Η ίδρυση των πρώτων 14 Ε.Π.Λ. και η λειτουργία της Α΄ τάξης, έγινε με την Υ.Α. 1Δ/361/6-6-84 (ΦΕΚ Β΄ 363) που κυρώθηκε με το ν. 1566/1985.

119. Επίσης και άλλοι φορείς, εκτός ΥΠ.Ε.Π.Θ. ή με τη συνεργασία του, προσφέρουν κατάρτιση και επαγγελματική εκπαίδευση, βλ. σχετικά, Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση και Κατάρτιση στην Ελλάδα, ΥΠ.Ε.Π.Θ., 1988.

120. Το «Σχολείο» και ειδικά, το Ε.Π.Λ. και το Τ.Ε.Λ., ανήκει στην ομάδα των οργανώσεων εκείνων που προσφέρουν υπηρεσίες προς όφελος των κοινωνικών ομάδων (οργάνωση παροχής παιδείας). Η αγορά στην οποία απευθύνεται είναι ολόκληρη η κοινωνία με τη στελέχωση των διαφόρων μονάδων (ιδιωτικών και δημοσίων) με αποφοίτους του. Επομένως, το σχολείο ως οργάνωση και μάλιστα τυπική οργάνωση έχει άμεση σχέση με το περιβάλλον της και σχεδιάζει κάθε φορά για να εξυπηρετήσει τους σκοπούς που υπαγορεύονται από το ιδεολογικό, τεχνοοικονομικό και κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται. Βλ. *Αθανασούλα-Ρέππα*, op.cit., σ.174. Διεξοδική ανάλυση του θέματος του σχολείου ως οργάνωση, βλ. *E.Hoyle,* The study of schools as organizations σε H.J.Batcher, και H.B.Pont, Educational Research in Britain, vol. 3, 1973, *C.E.Bidwell*, The School as a Formal Organizations σε March J.G., Handbook of Social Organization, εκδ. Rand McNally, Chicago, IL, USA, 1965.

μαθητών των Ε.Π.Λ. γίνεται στα σχολικά εργαστήρια που λειτουργούν σε κάθε τέτοια μονάδα. Ωστόσο, ο νέος αυτός τύπος Λυκείου, απαιτούσε αυξημένες προϋποθέσεις σε σχέση με τα άλλα δευτεροβάθμια σχολεία, αυξημένη υλικοτεχνική υποδομή, εκπαιδευτικό προσωπικό με περισσότερες εξειδικεύσεις και, το σημαντικότερο, την απαραίτητη σύνδεση του σχολείου με το άμεσο παραγωγικό περιβάλλον.

Όλες αυτές οι προϋποθέσεις που προαπαιτούσαν μεγάλες εκπαιδευτικές επενδύσεις, δεν επέτρεψαν τη διεύρυνση του θεσμού. Από την ηγεσία του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων κρίθηκε σκόπιμο να εκπονηθούν κι άλλες ερευνητικές μελέτες, σχετικές, μεταξύ άλλων, με τη φιλοσοφία και την παιδαγωγική του Ε.Π.Λ., τις ανάγκες της οικονομίας και της παραγωγικής διαδικασίας και την ανάγκη λειτουργίας του Ε.Π.Λ.. Είναι γεγονός, βέβαια, ότι η στασιμότητα αυτή οφείλεται, εκτός από τους οικονομικούς λόγους, και σε ιδεολογικές και πολιτικές ταλαντεύσεις της ηγεσίας του Υπουργείου[121]. Δεκατρία χρόνια αργότερα, επιχειρείται μια ριζική αλλαγή στην παροχή της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης που πολλοί την ονόμασαν υποβάθμιση. Η πολιτική εξουσία προχωρεί στην κατάργηση των Τ.Ε.Λ., θεωρώντας ότι αδυνατούν πλέον να ανταποκριθούν στις αυξημένες κοινωνικές και οικονομικές απαιτήσεις στα πλαίσια μιας διευρυμένης πλέον κοινωνίας που περιλαμβάνει τους λαούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όροι, όπως ανταγωνιστικότητα, αποδοτικότητα, προϊόν του εκπαιδευτικού συστήματος, παραγωγικότητα των αποφοίτων, εμφανίζονται πλέον, με μεγάλη συχνότητα σε πολλά επίσημα ευρωπαϊκά κείμενα κυβερνητικής πολιτικής που αφορούν εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις. Γίνεται, λοιπόν, ολοένα και πιο εμφανές, ότι οι στόχοι των εκπαιδευτικών συστημάτων επικεντρώνονται στην αποδοτικότητα των οικονομικών συστημάτων, και οι σκοποί τους καθορίζονται περισσότερο σε σχέση με τη «ζήτηση της αγοράς»[122].

Με το ν. 2640/1998, έχουμε τη δημιουργία ενός νέου θεσμικού πλαισίου για τη Δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση με τη λειτουργία των Τεχνικών και Επαγγελματικών Εκπαιδευτηρίων (Τ.Ε.Ε.). Στα εκπαιδευτήρια αυτά,

---

121. Βλ. *Γ.Ιακωβίδη*, Η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση στην Ελλάδα, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1998, σ.166.

122. Ενδείξεις γι' αυτήν την επισήμανση είναι φαινόμενα όπως ο χαρακτηρισμός της εκπαίδευσης ως «μελλοντικής εθνικής επιχείρησης, ως παραγωγού δεξιοτήτων» και ως «μέσου ενίσχυσης των επαγγελματικών προσόντων». Βλ. *G.Neave*, Education and Social Policy: demise of an ethic or change of values?, Oxford Review of Education, vol. 14, No. 3, 1988. p.173-283.

διδάσκονται μαθήματα ειδικοτήτων, γενικής παιδείας και γενικής ωφελιμότητας. Δίνεται έμφαση στην απόκτηση των επαγγελματικών δεξιοτήτων σε πραγματικές συνθήκες εργασίας (μαθητεία). Ο σκοπός αυτός επιδιώκεται με τη σύναψη σχετικών συμβάσεων με επιχειρήσεις του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, συναφούς ειδικότητας με το πρόγραμμα σπουδών, το οποίο έχουν παρακολουθήσει οι μαθητές στα Τ.Ε.Ε., όπου και εξασφαλίζονται οι κατάλληλες συνθήκες των τοπικών αγορών εργασίας. Στο πλαίσιο, λοιπόν, μιας εθνικής πολιτικής για την εκπαίδευση και την απασχόληση, σύμφωνα με τη φιλοσοφία του νέου εκπαιδευτικού θεσμού, η λειτουργία των Τ.Ε.Ε. επιδιώκει να προσδώσει, τόσο στους διδάσκοντες όσο και στους διδασκόμενους, μια θέση ισότιμη ως προς τη Γενική Εκπαίδευση. Παράλληλα, τα Τ.Ε.Ε., με τη συνεχή στήριξη της πολιτείας, θα πρέπει να διατηρήσουν τον αυτοτελή τους ρόλο στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας.

Τέλος, έξι χρόνια πριν τη λειτουργία των Τ.Ε.Ε., η πολιτική εξουσία προχώρησε στη ψήφιση του ν.2009/1992 «Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης και άλλες διατάξεις»[123]. Η μικρή αναφορά στο νόμο αυτό κρίνεται αναγκαία, στη βάση που ο νομοθέτης προσπαθεί να καθιερώσει, σε εθνικό επίπεδο, ένα νέο και ολοκληρωμένο σύστημα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης βασιζόμενος στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Με το άρθρ.1 του νόμου αυτού, θεσμοθετείται το «Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης» (Ε.Σ.Ε.Ε.Κ.). Το σύστημα αυτό αποβλέπει, τόσο στην οργάνωση, ανάπτυξη, παροχή και πιστοποίηση τυπικής, επαγγελματικής κατάρτισης όσο και, σε γενικότερο πλαίσιο, στην εναρμόνιση του με το εκπαιδευτικό σύστημα. Με την καθιέρωσή του, επιδιώκεται η αποφασιστική συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, μέσα από την ενίσχυση και παροχή τυπικής και ουσιαστικής επαγγελματικής κατάρτισης στους νέους και ειδικότερα στους απόφοιτους της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Κεντρικός φορέας ορίζεται ο Οργανισμός Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (Ο.Ε.Ε.Κ.)[124] που

---

123. ΦΕΚ Α΄ 18. Επίσης, βλ. Υ.Α. Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 121/1992 «Κανονισμός λειτουργίας του Οργανισμού Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, (ΦΕΚ Β΄ 371), υπ.απόφ. Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 1171/1992 «Κανονισμός Επαγγελματικής Κατάρτισης και λειτουργίας Ι.Ε.Κ.» (ΦΕΚ Β΄ 605). Σχετικά με το ν.2009/1992 βλ. *Χ.Χρυσανθάκη/Κ.Ιθακήσιο,* Κείμενα Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1992, σ.9 επ.

124. Ο Ο.Ε.Ε.Κ. παρέχει κάθε είδους επαγγελματική κατάρτιση, αρχική ή συμπληρωματική. Προσαρμόζει τα δεδομένα της επαγγελματικής κατάρτισης στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Οργανώνει και λειτουργεί τα Δημόσια Ι.Ε.Κ. αρμοδιότητας ΥΠ.Ε.Π.Θ.. Καθορίζει το

αποτελεί ν.π.δ.δ.. Ο Ο.Ε.Ε.Κ. έχει διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια και εποπτεύεται από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Είναι ο αρμόδιος φορέας για την αναγνώριση των τίτλων των επαγγελματικών σχολών και για τον καθορισμό των επιπέδων επαγγελματικής κατάρτισης που προβλέπονται για κάθε επάγγελμα (αρθρ. 2 και 6).

Με το άρθρ.4 του ίδιου νόμου, θεσμοθετείται η σύσταση των Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.), τόσο δημόσιων, όσο και ιδιωτικών. Τα Ι.Ε.Κ. είναι μονάδες κατάρτισης πολλαπλής χρησιμότητας, με μεγάλες δυνατότητες δημιουργίας τμημάτων διαφόρων επιπέδων[125]. Σκοπός της δημιουργίας τους είναι η παροχή κάθε είδους επαγγελματικής κατάρτισης, αρχικής ή συμπληρωματικής. Εκτός αυτού, επιδιώκεται η εξασφάλιση, στους εκπαιδευόμενους, αντίστοιχων προσόντων, μέσα από τη διδασκαλία επιστημονικών, τεχνικών, επαγγελματικών και πρακτικών γνώσεων και την καλλιέργεια ανάλογων δεξιοτήτων, ώστε να διευκολύνεται η επαγγελματική τους ένταξη στην κοινωνία. Συγχρόνως προβλέπεται να διασφαλίζεται, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, η προσαρμογή τους στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας. Επιπλέον, τα διπλώματα και τα πιστοποιητικά που θα χορηγούν τα Ι.Ε.Κ. (αρθρ. 6) θα

περιεχόμενο σπουδών των Δημοσίων και Ιδιωτικών Ι.Ε.Κ.. Εποπτεύει και ελέγχει τα Ιδιωτικά Ι.Ε.Κ.. Συντονίζει τις δραστηριότητες και εισηγείται στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων για τα θέματα ειδικοτήτων της δευτεροβάθμιας Τεχνικής και Επαγγελματικής εκπαίδευσης. Υποβάλλει προτάσεις στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων για τη χάραξη κατευθύνσεων, το σχεδιασμό και τον προγραμματισμό της πολιτικής για την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση. Μελετά και εκτιμά τις ανάγκες σε ειδικευμένο προσωπικό, κατά κλάδους της οικονομίας, σε συνεργασία με άλλους συναρμόδιους φορείς. Θέτει τις προδιαγραφές για την έγκριση των προγραμμάτων της τυπικής επαγγελματικής κατάρτισης, που παρέχουν άλλοι φορείς μη εποπτευόμενοι από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Μελετά τις προδιαγραφές της εργαστηριακής υποδομής και του εκπαιδευτικού υλικού της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης. Μεριμνά για την κατάρτιση και εφαρμογή προγραμμάτων επιμόρφωσης των εκπαιδευτών της επαγγελματικής εκπαίδευσης.

125. Σ' αυτά μπορούν να καταρτίζονται:

- απόφοιτοι Γυμνασίου που επιθυμούν να περάσουν αμέσως στην παραγωγή,

- απόφοιτοι Λυκείων μη επαγγελματικού χαρακτήρα (π.χ. γενικών) που απέτυχαν ή δεν θέλησαν να εισαχθούν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και επιθυμούν να αποκτήσουν μια εξειδίκευση, που θα διευκολύνει την ένταξή τους στην παραγωγή,

- απόφοιτοι Λυκείων επαγγελματικού χαρακτήρα (Τ.Ε.Λ., Ε.Π.Λ.) ή τεχνικών επαγγελματικών σχολών που επιθυμούν να μεταβούν σε ανώτερο επίπεδο επαγγελματικής κατάρτισης,

- ενήλικες που επιθυμούν να αποκτήσουν κάποια επαγγελματική κατάρτιση ή να τη βελτιώσουν ή να μετακινηθούν από κάποιο επάγγελμα σε άλλο, και

- όσοι θέλουν να αποκτήσουν ειδικές γνώσεις για τις νέες τεχνολογίες και παραγωγικές διαδικασίες.

εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 95/21/ΕΟΚ που υιοθέτησε το Συμβούλιο της 18.6.1992[126].

Πάντως, πρέπει να σημειωθεί, ότι στον προαναφερθέντα νόμο, με τρόπο ρητό και κατηγορηματικό (άρθρ.4), ορίζεται ότι τα Ι.Ε.Κ. δεν εντάσσονται στο εκπαιδευτικό σύστημα και σε εκπαιδευτική βαθμίδα. Τα Ι.Ε.Κ. χαρακτηρίζονται ως παρέχοντα μεταδευτεροβάθμια αδιαβάθμητη εκπαίδευση. Ο ρόλος τους είναι συμπληρωματικός, ως προς το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας.

2. Το περίπλοκο νομοθετικό πλαίσιο της ιδιωτικής επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Ένα πραγματικά περίπλοκο νομικό πλαίσιο χαρακτηρίζει την ιδιωτική Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση. Στο άρθρ.49 παρ.9 του ν. 576/1977 οριζόταν ότι «Μέχρι της δια νόμου ρυθμίσεως των θεμάτων της Ιδιωτικής Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, δεν επιτρέπεται η ίδρυσις πάσης φύσεως και βαθμίδος Ιδιωτικών Τεχνικών και Επαγγελματικών Σχολών ..». Ωστόσο, με το άρθρ.51 παρ.1 εδάφ.α΄ του ν. 1404/1983, καταργείται ο ν. 576/1977, όσον αφορά την Ανώτερη Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση, και στη συνέχεια, με το άρθρ.95 παρ.12 του ν. 1566/1985, καταργείται ολόκληρος ο ν. 576/1977, με την επιφύλαξη του άρθρ.51 του ν. 1404/1983, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση ως προς το τι ισχύει τελικά. Δύο είναι τα πιθανά συμπεράσματα: είτε ότι επιτρέπεται πλέον η ίδρυση μέσων ιδιωτικών τεχνικών επαγγελματικών σχολών, μετά την κατάργηση της απαγόρευσης του ν. 576/1977, είτε ότι υπάρχει νομικό κενό, ελλείψει νομοθετικής πρόβλεψης και ρύθμισης για την ίδρυση μέσων ιδιωτικών επαγγελματικών σχολών[127].

Σύμφωνα με το ν.δ. της 9/9.10.1935[128], όπως τροποποιήθηκε από τα ν.δ. 1097/1942 και 2668/1953, για την ίδρυση ιδιωτικών σχολών κατώτερης και μέσης επαγγελματικής εκπαίδευσης απαιτείται προηγούμενη άδεια. Το Υπουργείο

126. Η οδηγία 95/21/ΕΟΚ αναφέρεται σ' ένα γενικό σύστημα αναγνώρισης της επαγγελματικής εκπαίδευσης, το οποίο συμπληρώνει την οδηγία 89/48/ΕΟΚ και επεκτείνει το σύστημα αναγνώρισης που είχε θεσπιστεί με αυτήν στα επαγγέλματα που προϋποθέτουν εκπαίδευση χαμηλότερης βαθμίδας από την πανεπιστημιακή.

127. Βλ. *Περράκη*, Μερικές όψεις του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα και στο Κοινοτικό Δίκαιο, «Αφιέρωμα : Παιδεία ...», op.cit., σ.300.

128. ΦΕΚ Α΄ 451.

Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, με τις περιφερειακές του υπηρεσίες, εκδίδει τις άδειες ίδρυσης και λειτουργίας, ενώ ασκεί έλεγχο και εποπτεία. Οι σχολές αυτές μπορούν να χορηγήσουν πτυχία ή τίτλους σπουδών, εφ' όσον έχουν αναγνωρισθεί ως ισότιμες προς τις αντίστοιχες δημόσιες επαγγελματικές ή τεχνικές σχολές.

Η ιδιωτική επαγγελματική εκπαίδευση αναπτύχθηκε εντυπωσιακά, κυρίως εκεί που υπήρχε οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητα, στο χώρο των μεγάλων αστικών κέντρων. Οι ιδιωτικές τεχνικές και επαγγελματικές σχολές εντάχθηκαν επίσημα στο εκπαιδευτικό σύστημα, ακολουθώντας την κρατική Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση, μετά τη μεταρρύθμιση του 1959 και συγκεκριμένα με το ν. 3971/1959.

Η δεκαετία του 1980 ήταν δύσκολη και καθοριστική περίοδος για την πορεία της ιδιωτικής μέσης Επαγγελματικής Εκπαίδευσης που συρρικνώθηκε σε μεγάλο βαθμό. Η συρρίκνωση των ιδιωτικών σχολών θα συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια έως το 1989. Σε όλο το διάστημα από το 1977 μέχρι το 1990, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων δε χορήγησε καμία άδεια λειτουργίας ιδιωτικού τεχνικού και επαγγελματικού σχολείου, με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της ιδιωτικής εκπαίδευσης και την αντίστοιχη αύξηση της δημόσιας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης. Η πολιτική αυτή, θα αλλάξει με το ν. 1982/1990 που θα επιτρέψει τη χορήγηση νέων αδειών ίδρυσης και λειτουργίας τεχνικών και επαγγελματικών σχολείων, που θα οδηγήσει στην αύξηση των σχολείων αυτών. Η αύξηση αυτή οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στις αδυναμίες που παρουσιάζει η πολιτική του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων στην κατάρτιση ενός ολοκληρωμένου θεσμικού πλαισίου για τη μέση επαγγελματική εκπαίδευση, όπως επίσης και στις αναποτελεσματικές επεμβάσεις, τόσο στον τομέα της ζήτησης της αγοράς εργασίας, όσο και στη δραστηριοποίησή του σε εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες και προγράμματα. Πάντως, και η ιδιωτική πρωτοβουλία, αν και έχει τη δυνατότητα της ευελιξίας και της άμεσης απόφασης, παρουσιάζεται διστακτική. Αυτό δε οφείλεται τόσο στην αποθάρρυνση από την πλευρά της πολιτείας, με γνώμονα και την εμπειρία της δεκαετίας του 1980, όσο και στη δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο χώρο των Ι.Ε.Κ.. Τα Ιδιωτικά Ι.Ε.Κ. εποπτεύονται επίσης από τον Ο.Ε.Ε.Κ. και, σύμφωνα με τα άρθρ. 7 και 9 του ν.2009/1992, αυτά μπορούν να ιδρυθούν κατόπιν αδείας. Ωστόσο, είναι ασαφές εάν για την παροχή της απαιτείται και έλεγχος σκοπιμότητας.

III. Η νομοθετική ρύθμιση των συμπληρωματικών μορφών εκπαίδευσης.

Σύμφωνα με τον ορισμό του άρθρ.63 του α.ν. 2545/1940[129], ως «φροντιστήριο» νοείται η διδασκαλία μαθημάτων σε μια μικρή ομάδα προσώπων προς συμπλήρωση και εμπέδωση των γνώσεων που ανάγονται στον κύκλο των μαθημάτων της στοιχειώδους, μέσης, ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης, ή προς εκμάθηση ξένων γλωσσών ή μουσικής ή γενικών μαθημάτων. Στην κατηγορία, λοιπόν, αυτή, εμπίπτουν τα πάσης φύσεως φροντιστήρια, όπως μουσικής, χορού, ξένων γλωσσών κ.α.

Ο ρόλος, δηλαδή, των φροντιστηρίων είναι να παρέχουν ουσιαστικά, συμπληρωματική μόρφωση, είναι ρόλος επικουρικός και δεν μπορούν να θεωρηθούν αναπληρωματικά των γενικών εκπαιδευτηρίων[130].

Για την ίδρυσή τους, τα φροντιστήρια χρειάζονται άδεια, χορηγούν δε μόνο πιστοποιητικά σπουδών και όχι διπλώματα αναγνωρισμένα από το Κράτος[131]. Υφίσταται, συνεπώς, κρατική εποπτεία επί των ιδιωτικών φροντιστηρίων, η οποία, ωστόσο, διαφέρει ως προς τη μορφή και έκταση από αυτή που ασκείται στα αναπληρωματικά των δημοσίων ιδιωτικά εκπαιδευτήρια. Εκτός αυτού, η μη επιβολή υποχρέωσης φοίτησης δικαιολογεί ασφαλώς το μειωμένο ενδιαφέρον του Κράτους για τα φροντιστήρια.

Κατά το άρθρ.68 του α.ν. 2545/1940, σε συνδυασμό με το άρθρ.18 του Υπαλληλικού Κώδικα, η χορήγηση άδειας ίδρυσης φροντιστηρίου απαιτούσε πρωτίστως την ελληνική ιθαγένεια, απαραίτητο προσόν για την κατάληψη θέσης δημόσιου εκπαιδευτικού λειτουργού. Εξ άλλου, στα φροντιστήρια ξένων γλωσσών, σύμφωνα με την Υ.Α. 46508/1976 «περί προσλήψεως αλλοδαπών υπό φροντιστηρίων ξένων γλωσσών»[132], σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να διορισθούν αλλοδαποί ως διευθυντές (άρθρ.7), ενώ επιτρεπόταν η απασχόληση

---

129. ΦΕΚ Α΄ 287.

130. Σύμφωνα με την απόφ. Σ.τ.Ε. 2633/1973, «ο α.ν. 2525/1940 που ρυθμίζει τα της ιδιωτικής εκπαιδεύσεως αναγνωρίζει ταυτότητα σκοπού των ιδιωτικών σχολείων και φροντιστηρίων προς τα δημόσια σχολεία» ταυτότητα που δεν υποδηλώνει αναγκαία ότι η εκπλήρωσή του είναι εφικτή μόνο μέσα στο χώρο της δημόσιας εξουσίας.

131. Άρθρ.65 και 72 α.ν. 1545/1940.

132. ΦΕΚ Β΄ 661.

ενός αλλοδαπού δασκάλου για τέσσερις Έλληνες διδάσκοντες (άρθρ.2).

Εντούτοις, η ελληνική νομοθεσία υποχρεώθηκε να προσαρμοστεί προς το Κοινοτικό Δίκαιο, εκδίδοντας το π.δ. 211/1994[133]. Στους κοινοτικούς υπηκόους επιτρέπεται, πλέον, η ίδρυση και λειτουργία φροντιστηρίων, καθώς και η παροχή κατ' οίκον διδασκαλίας. Επίσης, επιτρέπεται η απασχόλησή τους στα φροντιστήρια ως διευθυντές και διδάσκοντες, εφόσον βέβαια διαθέτουν τα αντίστοιχα δικαιολογητικά και υπό τον επιπρόσθετο όρο, ότι γνωρίζουν πλήρως και χρησιμοποιούν άνετα την ελληνική γλώσσα, καθώς επίσης και ότι γνωρίζουν την ελληνική ιστορία. Τέλος, όσον αφορά τις σχολές χορού, μουσικής κ.α., με το π.δ. 187/1991 περί «προσαρμογής Ελληνικής Νομοθεσίας για την Καλλιτεχνική Εκπαίδευση στις διατάξεις της Κοινοτικής Νομοθεσίας»[134], επεκτάθηκε το δικαίωμα αυτό και στους κοινοτικούς υπηκόους[135].

133. ΦΕΚ Α΄ 132.

134. ΦΕΚ Α΄ 73.

135. Πριν από την έκδοση του π.δ. 187/1991, το προϊσχύσαν π.δ. 457/1983 περί «ίδρυσης και λειτουργίας ερασιτεχνικών σχολών χορού» (ΦΕΚ Α΄ 174) παρείχε τη σχετική άδεια ίδρυσης μόνο σε Έλληνες υπηκόους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Ι. Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής έρευνας και της διδασκαλίας.

1. Η ελευθερία της τέχνης.

Το Σύνταγμα του 1975/1986, στο άρθρ.16 παρ.1 εδάφ.α΄, εγγυάται ρητά την ελευθερία της τέχνης[1] και θεσπίζει την υποχρέωση του Κράτους γα την ανάπτυξη και την προαγωγή της. Η ελευθερία της τέχνης αποτελεί μια ειδικότερη μορφή της προσωπικής ελευθερίας και προστατεύεται ως αυτοτελές δικαίωμα με την εν λόγω ειδική συνταγματική διάταξη. Με την έκφραση «η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες· η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους ...»[2], το Σύνταγμα καθιερώνει κλασσικές ατομικές ελευθερίες που έχουν κυρίως αμυντικό χαρακτήρα και θεμελιώνουν, έναντι της κρατικής εξουσίας, αξίωση για αποχή[3].

---

1. Στα Συντάγματα του Βελγίου, της Γαλλίας, της Δανίας, της Ιρλανδίας , του Λουξεμβούργου και της Ολλανδίας δε φαίνεται να υπάρχει ρητή αναφορά στην ελευθερία της τέχνης. Τούτο οφείλεται κυρίως στην επιθυμία διατήρησης των παλαιών διατυπώσεων - μολονότι ατελών – για ιδεολογικό-ιστορικούς λόγους. Σε σχέση με τη Μεγάλη Βρετανία δεν μπορεί καθόλου να γίνει λόγος για συνταγματική κατοχύρωση –με την έννοια την αντίστοιχη των Ηπειρωτικών χωρών της Ευρώπης – αυτής της ελευθερίας, λόγω διαφοράς δικαϊϊκής οικογενείας και νομικής αντίληψης.

Το Ισπανικό Σύνταγμα του 1978, άρθρ.20 αναφέρει ότι: «Αναγνωρίζονται και προστατεύονται τα δικαιώματα ... β) Της φιλολογικής, καλλιτεχνικής, επιστημονικής και τεχνικής παραγωγής και δημιουργίας» ενώ το Ιταλικό Σύνταγμα του 1947 άρθρ.33 πως: «Η τέχνη και η επιστήμη είναι ελεύθερες, όπως επίσης και η διδασκαλία τους». Βλ. *Κυριαζόπουλο*, «Προστασία πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτική ελευθερία», εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1993, σ.175.

2. Πηγή αυτής της διάταξης αποτελεί το άρθρ.5 παρ.3, του Θεμελιώδη Νόμου της Βόννης του 1949. (Η πηγή αυτή σημειώνεται στο σχέδιο του Συντάγματος). Υποστηρίζεται, επίσης, η άποψη ότι η εν λόγω διάταξη προέρχεται από την ελαφρά παραλλαγμένη διατύπωση του άρθρ.21 του Συντάγματος 1927, που μιμήθηκε όμοια διάταξη του άρθρ.142 του Συντάγματος της Βαϊμάρης του 1919. Βλ. *Δ.Κόρσο,* Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής ερεύνης και της διδασκαλίας κατά το Σχέδιον του νέου Συντάγματος, σε «ΕΔΔ», 19, 1975, σ.117.

3. Βλ. *Μάνεση*, Συνταγματικά δικαιώματα, Ατομικές Ελευθερίες, ..., op.cit., σ.19, *Τσάτσο*, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμ.Γ΄, Θεμελιώδη Δικαιώματα Ι, Γενικό Μέρος, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988, σ.195 επ.

Ο Π.Δαγτόγλου υποστηρίζει ότι «η ελευθερία της τέχνης περιλαμβάνει την ελευθερία δημιουργίας και κυκλοφορίας έργων τέχνης, καθώς και προσβάσεως του κοινού στα έργα τέχνης». Η ελευθερία παραγωγής έργων τέχνης ή η ελευθερία καλλιτεχνικής δημιουργίας είναι ασυμβίβαστη με οποιοδήποτε προληπτικό μέτρο[4] ή οποιασδήποτε μορφής διενέργεια λογοκρισίας[5].

Ο Αν.Τάχος αναφέρεται στη λεγόμενη πολιτιστική ελευθερία και υποστηρίζει ότι το Σύνταγμα εγγυάται την ελευθερία δημιουργίας, διάδοσης και κάρπωσης των πολιτιστικών αγαθών, με μια σειρά διατάξεων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγει την ελευθερία της τέχνης[6]. Εκτός του ατομικού δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης, το άρθρ.16 παρ.1 καθιερώνει ρητά την υποχρέωση του Κράτους για προαγωγή και ανάπτυξή της. Οι φορείς της κρατικής εξουσίας, αφενός μεν οφείλουν να σέβονται και να μην εμποδίζουν, με προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα, την ελεύθερη ανάπτυξη της τέχνης, αφετέρου δε, δεν επιτρέπεται να επιβάλουν ένα συγκεκριμένο προσανατολισμό ούτε στην τέχνη ούτε στην ερμηνεία της. Ως εκ τούτου, ο αποκλεισμός των μη μελών του Επιμελητηρίου Εικαστικών Τεχνών, από τις παραγγελίες έργων τέχνης ολόκληρου ουσιαστικά του δημόσιου τομέα (άρθρ.9 παρ.1 ν.1218/1981), ήταν αντίθετος, όχι μόνο στην επαγγελματική ελευθερία[7], αλλά και στην ελευθερία των θιγόμενων.

Είναι αυτονόητο, ότι ο καλλιτεχνικός και πολιτιστικός πλουραλισμός, ο οποίος θεσπίζεται από την πιο πάνω συνταγματική διάταξη αποκλείει την εκ μέρους του Κράτους επέμβαση, με ιδεολογικό, οικονομικό, νομικό ή οποιοδήποτε άλλο τρόπο, στο χώρο της τέχνης και της ερμηνείας της. Η επέμβαση γίνεται τότε μόνο αποδεκτή, όταν δημιουργεί εκείνες τις προϋποθέσεις, ώστε να επιτραπεί σε όλα τα άτομα να συμμετέχουν στην πολιτιστική ζωή, ιδιαίτερα δε σε εκείνα που από

---

4. Αντισυνταγματική είναι επίσης η απαίτηση άδειας για την παραγωγή ενός έργου τέχνης, όπως π.χ. το ανέβασμα ενός θεατρικού έργου ή το γύρισμα μιας κινηματογραφικής ταινίας. Έτσι το άρθρ.5 του α.ν.955/1937 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του α.ν.445/1937 περί τροποποιήσεως και κωδικοποιήσεως των περί κινηματογραφικών διατάξεων». Βλ. σχετικά *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό ..., op.cit., σ.656 και 657.

5. Τέτοια λογοκρισία προβλέπει το άρθρ.3 του α.ν. 446/1937 «περί θεάτρου». Για την απαγόρευση της λογοκρισίας στην κινηματογραφική τέχνη βλ. άρθρ.2 παρ.1 εδάφ.β' του ν.1597/1986 «Προστασία και ανάπτυξη της κινηματογραφικής τέχνης, ενίσχυση της ελληνικής κινηματογραφίας και άλλες διατάξεις».

6. Μεταξύ των συνταγματικών διατάξεων που συναπαρτίζουν κατά τον *Αν.Τάχο* την πολιτιστική ελευθερία, αναφέρονται: άρθρ.2 παρ.1, άρθρ.5 παρ.1 και 2, άρθρ.12 παρ.1, άρθρ.13 παρ.1, άρθρ.14 παρ.1, άρθρ.16 παρ.1. Βλ. *An.Tachos*, La réglementation administrative, σ.290. Βλ. σχετικά και *Κυριαζόπουλο*, Προστασία ..., op.cit., υποσ.7, σ.177.

7. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2112/1984 σε «ΤοΣ», 1985, σ.63.

οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική άποψη χαρακτηρίζονται ως μη προνομιούχα. Γίνεται λοιπόν σαφές, ότι μόνο η ελεύθερη προαγωγή και ανάπτυξη της τέχνης και του πολιτισμού, από τα άτομα και τις ομάδες στους κόλπους της κοινωνίας, με τη διατήρηση μιας δίκαιης ισορροπίας εκ μέρους του Κράτους, μπορεί να εξασφαλίσει τον καλλιτεχνικό και πολιτιστικό πλουραλισμό. Το Κράτος, επομένως, όχι μόνο δικαιούται, αλλά και υποχρεούται να έχει μια ορισμένη πολιτιστική πολιτική, υπό την προϋπόθεση ότι αυτή αναπτύσσει και προάγει, και δεν κηδεμονεύει την τέχνη[8]. Παράλληλα, μέσα στα πλαίσια της εν λόγω συνταγματικής υποχρέωσης του Κράτους, προκύπτει, ότι αυτό οφείλει να μεριμνά τόσο για την πρόσφορη διδασκαλία της τέχνης, όσο και για την προώθηση αυτής και των δημιουργών της.

Αλλά η προστασία της τέχνης από το Κράτος υπάρχει και επιβάλλεται, όχι ασκούμενη εις βάρος άλλων προστατευόμενων αγαθών. Η ελευθερία της τέχνης τερματίζει εκεί που αρχίζουν τα όρια των άλλων ατομικών δικαιωμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποφάνθηκε το Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας, στην περίπτωση Mephisto – Entscheidung, στο ερώτημα που του ετέθη, αν υπάρχουν και ποια είναι τα όρια της προστασίας της ελευθερίας της τέχνης. Αφορμή αποτέλεσε η διένεξη μεταξύ του ηθοποιού Gustav Grudgens και του συγγραφέα Klaus Mann, λόγω του επιμεμπτού μυθιστορήματος του τελευταίου, με τίτλο «Mephisto, Roman einer Karriere», που πρόσβαλε πολύ σοβαρά την τιμή και την υπόληψη του πρώτου, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του. Το πιο πάνω Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάνθηκε, ότι η ελευθερία της τέχνης, μολονότι κατά το Θεμελιώδη Νόμο είναι ανεπιφύλακτη, τερματίζει εκεί όπου αρχίζουν τα όρια των άλλων ατομικών δικαιωμάτων[9]. Στη χώρα μας, το Συμβούλιο της Επικρατείας, με την απόφ. 2568/1981, έκρινε ότι η «κατ' άρθρ.16 παρ.1, ανάπτυξις και προαγωγή της τέχνης αποτελεί υποχρέωσιν του Κράτους. Αλλά προστασία της τέχνης νοείται υπάρχουσα ουχί επί ζημία προστατευομένων ωσαύτως υπό του Συντάγματος αγαθών. Ως εκ τούτου αβασίμως επικαλείται την ως άνω διάταξιν η παρεμβαίνουσα επιχειρηματίας του επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας ευρισκομένου Θεάτρου, ισχυριζομένη ότι χάριν της τέχνης είναι συνταγματικώς ανεκταί αι εις τα άλση επεμβάσεις»[10].

---

8. «Η σπουδαιότερη συμβολή του Κράτους στην ανάπτυξη και προαγωγή της τέχνης είναι η δημιουργία μιας ατμόσφαιρας ελευθερίας αφενός και εκτιμήσεως της καλλιτεχνικής δημιουργίας αφετέρου». Βλ. *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό ..., op.cit., σ.660

9. Βλ. *Κόρσο*, op.cit., σ.121 και 122, *Κυριαζόπουλο*, Προστασία ..., op.cit., σ.178.

10. Βλ. *Παραρά*, op.cit., σ.234.

2. Η ακαδημαϊκή ελευθερία.

α) Η ελευθερία της επιστήμης.

Η ελευθερία της επιστήμης, ως ατομικό δικαίωμα, κατοχυρώνεται στο άρθρ.16 παρ.1 του Συντάγματος, μαζί με τις άλλες τρεις ελευθερίες, της τέχνης, της έρευνας και της διδασκαλίας. Η χρήση του όρου δικαίωμα[11] τονίζει το φιλελεύθερο χαρακτήρα της ρύθμισης και ανακαλεί την ιστορική καταγωγή της από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, όπου ο όρος ελευθερία ανταποκρινόταν καλύτερα στο πανηγυρικό και πολιτικά επαναστατικό πνεύμα της διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των συναφών κειμένων.

Το εννοιολογικό περιεχόμενο του συνταγματικού όρου επιστήμη αποτελεί μια από τις πλέον πολυσήμαντες συνταγματικές έννοιες λαμβάνοντας υπόψη, ότι η συγκεκριμενοποίηση ενός συνταγματικού όρου αποτελεί ιδιαίτερο πρόβλημα, πολύ δε περισσότερο όταν υπάρχει ευρύ πεδίο αναφοράς[12]. Το Κράτος, λόγω της υποχρέωσής του να αναπτύσσει και να προάγει την επιστήμη[13] και την έρευνα, ανεξάρτητα από τη φύση του φορέα που την ασκεί, είναι αναγκασμένο, μέσω της νομοθεσίας και της διοικητικής πρακτικής, να «δηλώνει» τι εννοεί ως επιστήμη και τι αντιδιαστέλλει προς αυτήν. Και αυτό γιατί, το Κράτος, στο μέτρο που παρεμβαίνει στον επιστημονικό χώρο, προχωρεί σε επιλογές, μέσω κυρίως της χρηματοδότησης, η οποία και συνεπάγεται άμεσες αξιολογήσεις. Αναμφισβήτητα, η επιστημονική αναζήτηση και η ακαδημαϊκή έρευνα δε χάνουν την αναγνώριση της ελευθερίας, επειδή το Κράτος τις χρηματοδοτεί ή επειδή αυτές διεξάγονται στα πανεπιστήμια και στα κρατικά ερευνητικά κέντρα[14]. Όπως, δεν αντιβαίνει στην ελευθερία της επιστήμης η προώθηση από μέρους του Κράτους συγκεκριμένων ερευνητικών κλάδων ή αντικειμένων, ανάλογα με τις ανάγκες της συγκυρίας. Ωστόσο, αυτές ενέχουν αναγκαστικά τόσο το στοιχείο της προτίμησης και του

---

11. *Τσάτσο*, Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit., σ.24-27.

12. Βλ. *Ματζούφα*, Η ακαδημαϊκή ..., op.cit., σ.148.

13. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 152/1979, 1096/1979, 3815/1979 και την έκτοτε πάγια νομολογία. Επίσης, βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 4126/1980, «Η διάταξις του άρθρ.16 παρ.1, μη σχετιζόμενη ευθέως προς την χάριν βιοπορισμου άσκησιν επαγγέλματος, ου μόνον ανέχεται αλλ' επιβάλει την λήψιν μέτρων επιδιωκόντων την ανάπτυξιν και προαγωγήν της επιστημονικής σκέψεως και ερεύνης», σε «ΤοΣ», 1981, σ. 282.

14. «Το άρθρ.16 παρ.1 θα είχε εντελώς δευτερεύουσα σημασία, εάν εξασφάλιζε μόνο την ελευθερία της ιδιωτικής απασχολήσεως με την επιστήμη, την έρευνα και τη διδασκαλία». Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., σ.25.

αποκλεισμού ορισμένων επιστημονικών τομέων, όσο και την ανάγκη υιοθέτησης κριτηρίων για το χαρακτηρισμό μιας δραστηριότητας ως επιστημονικής. Όπως π.χ. οι ορισμοί της επιστήμης, ως συστηματοποιημένης και μεθοδικής αναζήτησης της αλήθειας[15], ή ως προσπάθειας κατάκτησης τέλειας, ακριβούς και ολοκληρωμένης γνώσης[16], συνδέουν την επιστημονική δραστηριότητα με ορισμένα ουσιαστικοποιημένα κριτήρια[17]. Είναι λογικό, η αποδοχή των πιο πάνω ορισμών ή οποιουδήποτε άλλου, να συνεπάγεται την άμεση υιοθέτηση μιας επιστημονικής θέσης, οδηγώντας σε αναπόφευκτο αποκλεισμό των υπολοίπων θέσεων, οι οποίες και θα χαρακτηρισθούν ως μη επιστημονικές. Η επιστήμη[18] θεωρείται, ότι αποτελεί έννοια γένους ως προς τις έννοιες της έρευνας και της διδασκαλίας[19]. Η θεωρία αλλά και η νομολογία[20] του Συμβουλίου της Επικρατείας δεν ασχολήθηκαν ποτέ ειδικά με το θέμα του προσδιορισμού της έννοιας της επιστήμης, μολονότι, συχνά, επικαλούνται τη διάταξη του άρθρ.16 παρ.1 του Συντάγματος, για να οριοθετήσουν το περιεχόμενο της ακαδημαϊκής ελευθερίας και να αντλήσουν έννομες συνέπειες[21].

Ειδικότερα, η αποσαφήνιση του περιεχομένου της επιστήμης, συνδέεται με την οριοθέτηση του νομικού πεδίου προστασίας της και τους φορείς άσκησής της.

---

15. Βλ. BverfGE 5, 83, σ.146 επ. Βλ. σχετικά και *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., υποσ. 32, σ.32.

16. Βλ. *Χρυσόγονο*, op.cit., σ.267.

17. Βλ. *Ματζούφα*, Η ακαδημαϊκή ..., op.cit., υποσ.16, σ.153.

18. Για την πολυδιάστατη φύση της ελευθερίας της επιστήμης, βλ. *P.Häberle*, Die Freiheit der Wissenschaften im Verfassungsstaat, Archiv des offentlichen Rechts, 1985, p.329 επ. και ιδίως p.357 επ.. Βλ. σχετικά και *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., υποσ.36, σ.33.

19. Βλ. *T.Oppermann*, Freiheit von Forschung und Lehre, in: Isensee/Kirchhof (Eds.) Handbuch des Saatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, BD. IV. Freiheitsrechte, C.F. Müller, Heidelberg, 1989, σ.809 επ. (810). Βλ. σχετικά και *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., υποσ.33, σ.32.

20. Βλ. ενδεικτικά απόφ. Σ.τ.Ε. 1912-1915/1980, 4126/1980, 2786-87/1984, 1731/1986 (Ολομ.) αλλά και απόφ. ΑΕΔ 30/1985.

21. Στην ελληνική βιβλιογραφία δεν έχουμε αυτοτελή μελέτη για το θέμα. Ωστόσο, στα πλαίσια ης ανάλυσης της ακαδημαϊκής ελευθερίας, την οποία οι περισσότεροι θεωρητικοί πραγματεύονται αδιαχώριστα απ' την ελευθερία επιστήμης, έρευνας και διδασκαλίας, γίνονται αρκετές αναφορές, βλ. *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό ..., op.cit., σ.667-676, *Κόρσο*, op.cit., σ.117, *του ιδίου*, Αι ελευθερίαι του ακαδημαϊκού δασκάλου επί της έδρας κατά το Σύνταγμα, σε Σύμμεικτα προς τιμήν του Φ. Βεγλερή, 1988, σ.55 επ., *Μάνεση*, Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.674 επ., *του ιδίου*, Η ελευθερία της διδασκαλίας στα Πανεπιστήμια, Δίκαιο-Σύνταγμα-Πολιτική, σε «Δ.κ Π.» 11, σ.119 επ., *Παραρά*, op.cit., σ.231 επ., *Σκουρή*, Δικαιο της παιδείας, op.cit., σ.202-23, *Μ.Στασινόπουλο*, Η ελευθερία της γνώμης των καθηγητών των Ανωτάτων Σχολών, Η ακαδημαϊκή ελευθερία, σε «ΕΔΔΔ» 1957, σ.357 επ., και σε «Νομικαί Μελέται», 1972, σ.9 επ.

Επίσης, από τον ορισμό της επιστήμης προκύπτει η σχέση της με τις συναφείς έννοιες της έρευνας και της διδασκαλίας, οι οποίες και αυτές αποτελούν συνταγματικούς όρους.

Αποτελεί κρατούσα άποψη, ότι η επιστήμη υποδιαιρείται στην έρευνα και τη διδασκαλία. Το σύνολο της ελληνικής θεωρίας συμφωνεί, ότι το άρθρ.16 παρ.1 στο συνταγματικό πεδίο της επιστήμης δεν διασφαλίζει τίποτε περισσότερο ή τίποτα διαφορετικό απ' ότι η έρευνα και η διδασκαλία στο άθροισμά τους[22]. Βασικό περιεχόμενο της ελευθερίας της επιστήμης είναι η κατοχύρωση του δικαιώματος της κριτικής και της αντιπαράθεσης με αντίθετες πάγιες ή κρατούσες απόψεις και, γενικά, η «μεθοδικά θεμελιωμένη αμφισβήτηση» κατεστημένων αντιλήψεων[23]. Αναμφισβήτητα, λοιπόν, η υποστήριξη της προσωπικής γνώμης από μέρους του επιστήμονα, βασιζόμενη στην προσπάθεια για την ανεύρεση της αλήθειας και τοποθετούμενη στα πλαίσια του επιστημονικού διαλόγου, είναι σύμφωνη με την ελευθερία της επιστήμης.

Η ελευθερία της επιστήμης έχει μία υποκειμενική συνιστώσα, κατά την οποία προστατεύεται το δικαίωμα του επιστήμονα για έρευνα και διδασκαλία ή άλλη μορφή διάδοσης των γνώσεών του, καθώς και η αξίωση αποχής του Κράτους από τις διαδικασίες αυτές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ατομική ελευθερία της επιστήμης, διασφαλίζει επίσης την ελευθερία έκφρασης και διάδοσης της επιστημονικής γνώμης, μη επιτρέποντας οποιονδήποτε έλεγχο ή την εξάρτηση από οποιαδήποτε προηγούμενη άδεια της διοίκησης. Επιπλέον, η ελευθερία της επιστήμης έχει και μία αντικειμενική συνιστώσα, αφού απαιτεί τη θεσμική αυτοτέλεια των φορέων που έχουν ως έργο την ανάπτυξη και προώθηση της επιστήμης[24]. Έκφραση της θεσμικής αυτής αυτοτέλειας, στην ελληνική έννομη τάξη, είναι η οργάνωση των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων σε αυτοτελή νομικά πρόσωπα, τα οποία και απολαύουν, μάλιστα, συνταγματικά κατοχυρωμένης πλήρους αυτοδιοίκησης, και

---

22. Βλ. *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό ..., op.cit., σ.666, *Μάνεση*, Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.7-8, *Γ.Χουβαρδά*, Η ελευθερία της διδασκαλίας, της τέχνης και της επιστήμης και η συμμετοχή των φοιτητών εις την διοίκησιν των Πανεπιστημίων, Χειρόγραφη έκδοση, Αθήνα, 1977. σ.10. Αυτή είναι η κρατούσα άποψη και στη γερμανόφωνη θεωρία. Εξαίρεση αποτελεί ο *K.Hailbronners*, Die Freihei der Forschung und Lehre als Funktionsgrundrecht, 1979, σ.73, ο οποίος θεωρεί ότι το πεδίο αναφοράς τους διακρίνεται σαφώς, διότι η ελευθερία της έρευνας και της διδασκαλίας είναι λειτουργικό δικαίωμα του πανεπιστημιακού δασκάλου, ενώ η ελευθερία τα επιστήμης είναι ένα δικαίωμα του κάθε ανθρώπου, βλ. σχετικά και *Ματζούφα*, Η ακαδημαϊκή ..., op.cit., υποσ.83, σ.176 και 177.

23. Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., σ.32.

24. Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας ..., op.cit., σ.32.

αποφασίζουν για τις υποθέσεις τους, αποκλειστικά, με δικά τους όργανα, συλλογικά ή ατομικά[25].

β) Η ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και της διδασκαλίας.

Με το Σύνταγμα του 1975/1986, το Πανεπιστήμιο και η ακαδημαϊκή ελευθερία αποκτούν την πληρέστερη κατοχύρωσή τους. Η επιστημονική έρευνα και η ελευθερία της διδασκαλίας, εκφάνσεις της ακαδημαϊκής ελευθερίας, είναι συνυφασμένες με τη λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, έχοντας ζωτική σημασία για την ουσιαστική παροχή πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Ρητή καθιέρωση της ελευθερίας της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας δεν υπήρχε στο προϊσχύσαν Σύνταγμα του 1952. Υπήρχε, όμως, διάταξη στο Σύνταγμα του 1927 που περιελήφθη, μετά από πρόταση του Α.Παπαναστασίου[26]. Το ατομικό δικαίωμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας (άρθρ.16 παρ.1 εδάφ.β΄) κατοχυρώνεται οργανωτικά με την «πλήρη αυτοδιοίκηση» των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, που προβλέπει το άρθρ.16 παρ.5 του Συντάγματος, προσφέροντας το ευφορότερο έδαφος για την καλλιέργεια της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας. Με τη θέσπιση της πλήρους αυτοδιοίκησης[27], αυτά προστατεύονται απέναντι στον κοινό νομοθέτη, μη μπορώντας να καταργηθούν με νόμο. Εκτός αυτού, ο νόμος οφείλει να οργανώνει τα Α.Ε.Ι. με τρόπο που να διασφαλίζεται η ακαδημαϊκή ελευθερία και να προάγεται η επιστημονική έρευνα και διδασκαλία.

Από την άλλη πλευρά, οι δύο αυτές έννοιες, της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας συνδέονται στενά μεταξύ τους, καθώς η διδασκαλία στηρίζεται στην έρευνα, για να προσεγγίσει τη γνώση, αλλά και η έρευνα προωθείται με τη διδασκαλία, η οποία τη βοηθά να επαληθεύσει τη γνώση[28].

---

25. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2810/1984 (Ολομ), σε «ΝοΒ» 32, σ. 1447.

26. Και όριζε, ότι «η τέχνη και η επιστήμη και η διδασκαλία αυτών είναι ελεύθεραι, διατελούν δε υπό την προστασίαν του Κράτους, το οποίον συμμετέχει εις την επιμέλεια και εξάπλωση αυτών». Βλ. *Μάνεση*, Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.18.

27. Η αυτοδιοίκηση των Α.Ε.Ι. δεν σημαίνει αυτονομία αυτών, δηλαδή ικανότητα έκδοσης κανονιστικών πράξεων ανεξαρτήτως νομοθετικής εξουσιοδοτήσεως. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1812, 1815, 1816/1983 (Ολομ.), σε «ΤοΣ» 1983, σ.464 επ., 2257/1983, σε «ΤοΣ» 1983, σ.654 επ., 32/1990, σε «ΤοΣ» 1990, σ.103. Βλ. επίσης, ΑΕΔ 30/19/85, σε «ΤοΣ» 1985, σ.1282.

28. Βλ. *Μάνεση*, Ατομικές Ελευθερίες, op.cit., σ.676.

Το άρθρ.16 στην παρ.1 κατοχυρώνει την έρευνα, ως ατομικό δικαίωμα, και υποχρεώνει το Κράτος να υποστηρίζει και να ενισχύει την έρευνα που πραγματοποιείται π.χ. σε ιδρύματα του Αστικού Κώδικα[29].

Ο ερευνητής έχει δικαίωμα να επιλέγει μόνος του το ερευνητικό πεδίο της προτίμησής του, τις μεθόδους που θα του επιτρέψουν να παράγει έργο, καθώς και τον τρόπο διάδοσης αυτών των συμπερασμάτων. Η δημοσιοποίηση δε των προϊόντων της έρευνας, δεν μπορεί να εξαρτάται από οποιαδήποτε άδεια ή έγκριση Πανεπιστημιακών ή εξω-πανεπιστημιακών αρχών[30].

Στην οριοθέτηση της ακαδημαϊκής έρευνας και διδασκαλίας, συμβάλλει και η νομική θέση των διδασκόντων στα Α.Ε.Ι.. Σύμφωνα με το Σύνταγμα, οι καθηγητές των Α.Ε.Ι. «είναι δημόσιοι λειτουργοί» και όχι «δημόσιοι υπάλληλοι»[31]. Τονίζεται, με τον τρόπο αυτό, αναμφισβήτητα, το γεγονός ότι δεν δεσμεύονται από ιεραρχικές διαταγές και οδηγίες, ως προς το περιεχόμενο και τη μέθοδο της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας. Ωστόσο, και το «υπόλοιπο διδακτικό προσωπικό των Α.Ε.Ι. επιτελεί επίσης δημόσιο λειτούργημα», έστω και αν τα μέλη του δεν χαρακτηρίζονται ευθέως ως «δημόσιοι λειτουργοί»[32].

Εντούτοις, σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, η επιστημονική έρευνα δεν περιορίζεται μόνο στα Ανώτατα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα. Αποτελεί ατομικό δικαίωμα όλων, μη αποτελώντας αποκλειστικό καθήκον του Κράτους, που οφείλει να την ενισχύει ανεξαρτήτως της δημόσιας ή ιδιωτικής φύσης του ερευνητικού φορέα. Οι πιο πάνω μορφές πνευματικής δράσης και δημιουργίας πρέπει να παραμένουν ελεύθερες, έστω και αν συνδέονται οργανικά με την πολιτεία ή πραγματοποιούνται με την συνδρομή της. Με την απόφ. 1043/1989 του Συμβουλίου της Επικρατείας, κρίθηκε παράνομη η άρνηση έκδοσης εγκριτικού π.δ. ερευνητικού ιδρύματος, με την αιτιολογία, ότι η επιστημονική έρευνα δεν μπορεί να αναχθεί σε αυτοτελή σκοπό κοινωφελούς

---

29. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1043/1989, σε «ΤοΣ», 15, 1989, σ.3080.

30. Οι καθηγητές Δαγτόγλου (Συνταγματικό ..., op.cit., σ.672) και Μάνεσης (Η Συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.18, 26 επ.) συμφωνούν σ' αυτό.

31. Όπως όριζε το Σύνταγμα του 1952.

32. Βλ. στα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής επί του Συντάγματος 1975, σ. 503, 504 και 507, τις διευκρινήσεις του Υπουργού Παιδείας Π.Ζέπου και τις παρατηρήσεις του βουλευτή Γ.Α.Μαγκάκη.

ιδρύματος, γιατί αυτό αποτελεί «αντιποίηση βασικών πολιτειακών λειτουργιών»[33].

Από την άλλη πλευρά, ο συνταγματικός όρος διδασκαλία συνδέεται κυρίως με την εκπαιδευτική πράξη, τις ανάγκες της οποίας πρωτίστως εξυπηρετεί. Η ελευθερία της διδασκαλίας περιλαμβάνει το δικαίωμα του πανεπιστημιακού δασκάλου για καθορισμό των όρων διδασκαλίας[34] και επιλογή της άποψης που θα διδαχθεί από τον ίδιο. Επίσης, στο δικαίωμα του διδάσκοντα περιλαμβάνεται η μετάδοση γνώσεων, μέσω της διδασκαλίας του, που αποτελούν αποτέλεσμα προσωπικής έρευνας. Στην ελευθερία της διδασκαλίας και έρευνας περιλαμβάνεται, σαφώς, η έκφραση προσωπικών επιστημονικών απόψεων, καθώς και η άσκηση κριτικής[35].

Τέλος, οι φορείς της κρατικής εξουσίας, σύμφωνα με τη συνταγματική επιταγή του άρθρ.16 παρ.1, οφείλουν να σέβονται και να μην εμποδίζουν, με οποιοδήποτε τρόπο, την ελεύθερη ανάπτυξη της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας.

3. Το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα.

α) Γενικά.

Η σχέση Συντάγματος και πολίτη προσδιορίζεται, κυρίως, από τις διατάξεις που προβλέπουν τα συνταγματικά δικαιώματα και τα αντίστοιχα συνταγματικά καθήκοντα[36]. Στους όρους «υπακοή», «πίστη», «σεβασμός» και «τήρηση» του

---

33. Βλ. σε «ΤοΣ» 1989, 15, σ.308 επ. και «ΕΔΔ» 1989, 33, σ.225 επ.. Συγκεκριμένα, μόνο στην πιο πάνω απόφαση του Σ.τ.Ε. γίνεται εκτενής αναφορά στην ελευθερία της επιστήμης και επιχειρείται η οριοθέτηση του κανονιστικού πεδίου της.

34. Ο καθηγητής Μάνεσης κάνει τη διάκριση –ως προς τους περιορισμούς που επιδέχεται η πανεπιστημιακή διδασκαλία από την οργάνωση και λειτουργία των Α.Ε.Ι.- μεταξύ της νοητικής και της οργανωτικής μεθόδου. Ως προς την επιστημονική μέθοδο, ο ακαδημαϊκός επιστήμονας έχει τη συνταγματική ελευθερία να επιλέξει οποιαδήποτε νοητική μέθοδο έρευνας (π.χ. επαγωγική ή απαγωγική, διαλεκτική, υλιστική κ.λ.π.), χωρίς να δεσμεύεται από οδηγίες, υποδείξεις, απαγορεύσεις ή υπαγορεύσεις και χωρίς να υπόκειται στον έλεγχο οποιασδήποτε εξουσίας. Αντιθέτως, ως προς την οργάνωση της διδασκαλίας (αίθουσες, χρονοδιάγραμμα διδασκαλίας, τρόπος και μέσα ελέγχου των φοιτητών, πρόγραμμα σπουδών) υπάρχουν οι ενιαίες και δεσμευτικές ρυθμίσεις του κανονισμού του τμήματος που ισχύουν για διδάσκοντες και διδασκόμενους, βλ. *Μάνεση*, Η συνταγματική προστασία .., op.cit., σ.28.

35. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 619/1988.

36. Για τις θεμελιώδεις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα, βλ. γενικά *Δαγτόγλου*, op.cit., σ.53-67. Επίσης εύστοχη είναι η διάκριση που επιχειρεί ο *Χ.Ανθόπουλος*: «Τα καθήκοντα εθνικής αλληλεγγύης θεωρούνται εκείνα με τα οποία εξυπηρετούνται κατά κύριο λόγο ανάγκες του

Συντάγματος αποτυπώνονται οι ειδικότερες διαβαθμίσεις της συμπεριφοράς που το Σύνταγμα απαιτεί από τον πολίτη, πάντα σε συνάρτηση με τη νομική του ιδιότητα και την ιδιαίτερη νομική σχέση που τον συνδέει με την κρατική οντότητα (πολίτης ή δημόσιος υπάλληλος). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρ.103 παρ.1 του Συντάγματος «Οι δημόσιοι υπάλληλοι ... οφείλουν πίστη στο Σύνταγμα...»[37]. Επίσης στο άρθρ.20 παρ.2 του Συντάγματος προβλέπεται ότι «ο σεβασμός στο Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό ... αποτελούν θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων», ενώ στο άρθρ.120 παρ.4 του Συντάγματος ορίζεται ότι «η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων»[38]. Και βέβαια, στις διατάξεις αυτές πρέπει να προστεθεί και η γνωστή διάταξη του άρθρ.16 παρ.1 εδάφ.β ΄ του Συντάγματος, όπου περιέχεται ο όρος «υπακοή στο Σύνταγμα».

Σύμφωνα με το άρθρ.16 παρ.1 εδάφ.β΄ του Συντάγματος 1975/1986, «Η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα»[39]. Η διάταξη αυτή προέρχεται από το άρθρ.5

Κράτους. Τέτοιου είδους καθήκοντα θεωρούνται η τήρηση της έννομης τάξης μέσω τα υποχρέωσης σεβασμού στο Σύνταγμα και τους νόμους (άρθρ.120 παρ.2 Σ.), η προάσπιση της εξωτερικής ασφάλειας του Κράτους μέσω της υποχρεωτικής αφοσίωσης στην πατρίδα και τη δημοκρατία (άρθ.120 παρ.2 Σ.), η προάσπιση του Συντάγματος μέσω της υποχρέωσης αντίστασης (άρθρ.120 παρ.4 Σ.), η προστασία της ανεξαρτησίας και ακεραιότητας του Κράτους μέσω της στρατιωτικής υποχρέωσης (άρθρ.4 παρ.6 Σ.) και της υποχρέωσης παροχής προσωπικών υπηρεσιών (άρθρ.22 παρ.3 εδάφ.β΄ Σ.) και η υποχρέωση της ψήφου (άρθρ.51 παρ.5). Οι βασικές έννοιες που αναλύονται αντιστοιχούν σε συνταγματικά καθήκοντα που έχουν έκδηλο το στοιχείο της αλληλεγγύης προ το Κράτος, η οποία εν δυνάμει συνεπάγεται περιορισμούς στην άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Βλ. Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενόψει του άρθρ. 25 παρ.2, 3 και 4 του Συντάγματος, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1993, σ.303 επ.

37. Βλ. *Τάχο*, Θεμελιώδεις υποχρεώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1981, σ.147 επ., *Σ.Φλογαΐτη*, Το ελληνικό διοικητικό σύστημα, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, σ.42, *Α.Κανελλοπούλου,* Η κομματική δραστηριότητα των δημοσίων υπαλλήλων. Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρ. 22 παρ.3 Σ. 1975/86 και του σχετικού νομοθετικού πλαισίου, σε «Τετράδια συνταγματικού δικαίου», εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990, σ.55-71.

38. Βλ. *Φ.Σπυρόπουλο*, Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρ.120 παρ.4 του Συντάγματος, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, σ.140 και 141, *Γ.Κασιμάτη*, Συνταγματικό Δίκαιο ΙΙ, τεύχ.α', σ.83, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1980. Για τη σχέση του άρθρ.120 παρ.4 του Συντάγματος με το 21 του ΠΚ, βλ. *Ε.Συμεωνίδου-Καστανίδου*, Προσβολές του πολιτεύματος, άρθρ.134-137 Π.Κ., εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1988, σ.223 επ.

39. Η θεωρία ασχολήθηκε με το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα στα πλαίσια μελετών για τους περιορισμούς της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Απ' τις ειδικότερες μελέτες, για το Σύνταγμα του 1952, υπό το πρίσμα του άρθρ.100 που προσδιόριζε τα υπαλληλικά καθήκοντα, βλ. *Στασινόπουλο*, Η ελευθερία της γνώμης ..., op.cit., σ.359,. Για το Σύνταγμα του 1975 βλ. *Κόρσο*, Η ελευθερία της τέχνης ..., op.cit., σ.117 επ., *του ιδίου*, Αι ελευθερίαι του ακαδημαϊκού δασκάλου ..., op.cit., σ.55-84, *Μάνεση*, Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.20 και 21, *Στασινόπουλο*, Η ακαδημαϊκή

παρ.3 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, το οποίο ορίζει ότι: «Η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσει από την υποχρέωση πίστης προς το Σύνταγμα».

Στο Σύνταγμα του 1927[40], στο αντίστοιχο άρθρ.21[41], κατοχύρωνε ως ανεπιφύλακτα δικαιώματα «την τέχνη, την επιστήμη και τη διδασκαλία αυτών...», δεν προβλεπόταν παρόμοια ρήτρα.

Αντίθετα, στο Σύνταγμα του 1952 δεν υπάρχει διάταξη που να κατοχυρώνει τα πιο πάνω δικαιώματα, ενώ θεσπίζεται η νέα διάταξη του άρθρ.100 που ορίζει: «Ο υπάλληλος οφείλει πίστιν και αφοσίωσιν εις την πατρίδα και τα εθνικά ιδεώδη, είναι εκτελεστής της θελήσεως του Κράτους και υπηρετεί τον λαόν. Ιδεολογίαι σκοπούσαι την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του υφιστάμενου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος αντίκεινται απολύτως προς την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου». Η αναγνώριση των καθηγητών των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, ως δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι οφείλουν πίστη και αφοσίωση στην πατρίδα και τα εθνικά ιδεώδη, εξασθένησε σημαντικά το περιεχόμενο της συνταγματικής προστασίας της ακαδημαϊκής ελευθερίας[42], ενώ το συνταγματικό πλαίσιο έγινε σαφώς αυταρχικότερο, σε σχέση με αυτό που προσδιόρισε το Σύνταγμα του 1927.

ελευθερία κατά το Σύνταγμα, ανάτυπο απ' τα πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τεύχ.53, 1978, σ.342 επ., *Α.Ταλιαδούρο*, Τα Πανεπιστήμιά μας αναπαράγουν την άρχουσα ιδεολογία; στο «Η μεταρρύθμιση στην Ανώτατη Εκπαίδευση (1974-1982)», 1983, σ.243 επ., *Χουβαρδά*, Η ελευθερία ..., op.cit., σ.17-18. Βλ. επίσης και τις γενικότερες σκέψεις του *Ευρυγένη*, Πανεπιστημιακή διδασκαλία και πολιτική, σε «Αρμενόπουλο», 1975, σ.1 επ.

40. Ισχύοντος του Συντάγματος του 1927, προέκυψε η γνωστή υπόθεση Δελμούζου. Ο Υπουργός Παιδείας είχε επιβάλει πειθαρχική ποινή προστίμου ενός μηνιαίου μισθού στον καθηγητή της παιδαγωγικής του ΑΠΘ, Α.Δελμούζο, επειδή είχε δημοσιεύσει άρθρο σε καθημερινή εφημερίδα, το οποίο στηλίτευε την εκπαιδευτική πολιτική της κυβέρνησης.

Ο Δελμούζος προσέφυγε στο Σ.τ.Ε., όπου δικαιώθηκε με το επιχείρημα ότι, παρόλο που η φρασεολογία του δεν ήταν η προσήκουσα, όχι μόνο δικαιούνταν αλλά και όφειλε «να εκθέτη δημόσια τα πορίσματα της επιστημονικής αυτού ερεύνης, εν τω κύκλω της ειδικότητός του». Βλ. Σ.τ.Ε. 376/34, *Στασινόπουλο*, Η ελευθερία της γνώμης..., op.cit..

Η περίπτωση Δελμούζου ήταν μία απ' τις πρώτες περιπτώσεις που τέθηκε άμεσα το ζήτημα των ορίων της ακαδημαϊκής ελευθερίας, στα πλαίσια μιας συνταγματικής διάταξης, η οποία δεν περιείχε τη ρήτρα πίστης του Συντάγματος του 1975/1986.

41. Το οποίο βασίστηκε στο άρθρ.142 του γερμανικού Συντάγματος της Βαϊμάρης του 1919.

42. Βλ. *Κόρσο*, Αι ελευθερίαι ..., op.cit., σ.57 και 58, *Χουβαρδά*, Η ελευθερία ..., op.cit., σ.18 επ.. Ο καθηγητής Στασινόπουλος, (Η ελευθερία της γνώμης ..., op.cit., σ.27), θεωρεί ότι οι υποχρεώσεις πίστεως, που τίθενται στους πανεπιστημιακούς καθηγητές με το άρθρ.100 του Συντάγματος 1952, φτάνουν στην ουσία της ελευθερίας εκδηλώσεως της γνώμης τους, θέτοντας μεγάλα προβλήματα συνειδήσεως και υπηρεσιακού καθήκοντος.

Με το Σύνταγμα του 1975/86, επανήλθε σε ισχύ η διάταξη του Συντάγματος του 1927 που κατοχύρωνε την ελευθερία της επιστήμης και της διδασκαλίας μεταβάλλοντας ουσιαστικά το συνταγματικό πλαίσιο, ενώ επιβαρύνθηκε με την γερμανικής προέλευσης ρήτρα υπακοής[43]. Επιπλέον, αναγνωρίστηκαν, για πρώτη φορά, οι καθηγητές των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, ως δημόσιοι λειτουργοί (άρθρ.16 παρ.5 Σ.).

Στο τελικό κείμενο[44], όπως διαμορφώθηκε από τη Β΄ Υποεπιτροπή[45] και έγινε δεκτό από την Ολομέλεια της συνταγματικής Επιτροπής, προστέθηκε ο όρος «ακαδημαϊκή ελευθερία», πλάι στην ελευθερία της διδασκαλίας[46]. Επίσης, κατά τη συνεδρίαση της Βουλής, η λέξη «πίστη» αντικαταστάθηκε από τη λέξη «υπακοή», μετά από έντονη αντίδραση της αντιπολίτευσης[47], χωρίς να γίνει περαιτέρω προσδιορισμός του αντικειμένου της υπακοής ή, τουλάχιστον, του σε ποια στοιχεία του Συντάγματος οφείλεται η προβλεπόμενη υπακοή[48].

---

43. Η ρήτρα πίστης της διάταξης του άρθρ.5 παρ.3 του Γερμανικού Συντάγματος έχει τη δική της κοινοβουλευτική ιστορία. Κατά τη διαδικασία ψήφισης του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, είχε προταθεί να συνδεθεί η ρήτρα πίστης με την ελευθερία έκφρασης της γνώμης, πρόταση η οποία δεν έγινε δεκτή, βλ. *Στασινόπουλο*, Η ελευθερία της γνώμης ..., op.cit., σ.24 και 25. *Κόρσο*, Αι ελευθερίαι ..., op.cit., σ.67 και 68, *W.O.Schmitt*, Lehrefreiheit, Meinungs freiheit und "Vefassungstreure", DVBl, 1966, p. 9 και 10. Βλ. σχετικά και *Ματζούφα*, Η ακαδημαϊκή ..., op.cit., υποσ. 7, σ.211.

44. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο κυβερνητικό σχέδιο του Συντάγματος του 1975 η διατύπωση ήταν πανομοιότυπη με αυτήν του άρθρ.5 παρ.3 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης. «Η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσει από του καθήκοντος της πίστεως προς το Σύνταγμα». Βλ. *Κόρσο*, Αι ελευθερίαι ..., op.cit., σ.65 επ.

45. Βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος του 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, 1975, συνεδρίαση 7/30-1-1975, σ.430-444, συνεδρίαση 8/31-1-1975, σ.444-455, 16/21-3-1975, σ.550-556. Επίσης, για μια σύνοψη των σχετικών συζητήσεων βλ. *Στεριάδου*, Η εξέλιξη των συνταγματικών ρυθμίσεων ..., op.cit., σ.159-170.

46. Στη Β΄ Υποεπιτροπή του Συντάγματος είχε εισαχθεί τροπολογία, μετά από πρόταση του εισηγητή της μειοψηφίας *Γ.Α.Μαγκάκη*, που διέγραφε τελείως τη ρήτρα υπακοής απ' το κείμενο. Την πρόταση αυτή είχε αποδεχθεί και ο εισηγητής της πλειοψηφίας *Δ.Νιάνιας*. Τελικά, η ρήτρα παρέμεινε και ενσωματώθηκε στο τελικό κείμενο. Βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Υποεπιτροπών, op.cit., σ.440 επ.

47. Πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής επί του σχεδίου Συντάγματος του 1975. Απόψεις των Α.Παπανδρέου, σ.495, Λ.Κύρκου, σ.498.

48. Το γεγονός ότι δεν υπήρχε συνείδηση τη διαφοροποίησης των όρων υπακοής και πίστης ως προς τις ειδικότερες έννομες συνέπειες που συνεπάγεται η επίκλησή τους, διαπιστώνεται και από τις συζητήσεις στη βουλή. Ο γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας. Δ.Νιάνιας, σημειώνει χαρακτηριστικά: «δεν υπάρχει θέμα ουσίας εις την τροπολογίαν ... ούτε η πίστις, ούτε η υπακοή είναι επιστημονικώς δυνατόν να ορισθούν», βλ. *Μάνεση*, Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.19.

β) Εννοιολογικός προσδιορισμός των όρων.

Καταρχήν, το καθήκον υπακοής ορίζεται ως ένα γενικό καθήκον, σύμφωνα με την έννοια του δικαίου[49]. Το καθήκον υπακοής δεν υπογραμμίζει τίποτα περισσότερο από την αυτονόητη υποχρέωση, για ένα ευνομούμενο Κράτος, να τηρούνται από τους πολίτες οι νόμοι. Μ' αυτή την έννοια, η υπακοή «εντοπίζεται σε εξωτερική συμπεριφορά σύμφωνη με το Σύνταγμα, αντικειμενικά και εύκολα εξακριβώσιμη και ελεγκτή. Οδηγεί στην τήρηση του Συντάγματος κατά τρόπο αρνητικό, δηλαδή στη μη παράβασή του»[50]. Η υπακοή δεν είναι τίποτε άλλο παρά η υποκειμενική όψη της δεσμευτικότητας του δικαίου και η αναγκαία συνέπεια της ύπαρξης Κράτους[51].

Ο όρος σεβασμός του Συντάγματος (άρθρ.120 παρ.4 Σ.) φαίνεται[52] να προϋποθέτει τη «θετική στάση απέναντι στο Σύνταγμα ως σύνολο, υπό την έννοια ότι το Σύνταγμα, ως θεμελιώδης νόμος, εύλογα απαιτεί ένα minimum συναίνεσης που καθιστά δυνατή την ανθρώπινη συμβίωση κάτω από ορισμένους όρους»[53].

Τόσο ο σεβασμός, όσο και η υπακοή, επιβάλλουν εξωτερική μόνο συμπεριφορά που να μην παραβιάζει το Σύνταγμα και ουσιαστικά δεν διαφοροποιούνται ως προς τις νομικές τους συνέπειες. Η υποχρεωτικότητά τους εξαντλείται στην εξωτερική συμπεριφορά που πρέπει να οδηγεί στην τήρηση του Συντάγματος κατά τρόπο αρνητικό, με την μη παραβίασή του[54] (συνειδητή

---

49. Ο καθηγητής Σκουρής υποστηρίζει «Θα έπρεπε να θεωρείται βέβαιο ότι το καθήκον υπακοής δεν αποκλείει την άσκηση επιστημονικής κρητικής και μεμονωμένων, βασικών ή θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος. Ο φορέας της ακαδημαϊκής ελευθερίας μπορεί, χρησιμοποιώντας την επιστημονική μέθοδο, να αμφισβητήσει την ορθότητα των επιλογών του συντακτικού νομοθέτη. Δεν έχει όμως δικαίωμα να αμφισβητήσει και τη δεσμευτικότητα αυτών των επιλογών, ούτε μπορεί να χρησιμοποιήσει την ακαδημαϊκή του ιδιότητα, για να επιτεθεί κατά του Συντάγματος και να γελοιοποιήσει ή και να υπονομεύσει τις συνταγματικές αξίες. Τουλάχιστον το κύρος και η ισχύς του δημοκρατικού Συντάγματος, ως της υπέρτατης εκφράσεως της λαϊκής κυριαρχίας, δεν επιτρέπεται να κλονίζονται ούτε υπό το πρόσχημα της ασκήσεως της ακαδημαϊκής ελευθερίας». Βλ. Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., σ.34 και 35.

50. Βλ. *Μάνεση*, Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.19.

51. Βλ. *Μάνεση*, Συνταγματικό Δίκαιο Α΄, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σ.18 επ. και 89, *Ράϊκο*, op.cit., σ.77 επ..

52. Χρησιμοποιούμε τη λέξη «φαίνεται», διότι συχνά στην καθομιλουμένη η χρήση του όρου σεβασμός περιέχει και το στοιχείο της ουσιαστικής αποδοχής μιας άποψης και όχι απλώς της υποχρεωτικής συμμόρφωσης σ' αυτήν. Βλ. *Ματζούφα*, Η ακαδημαϊκή ..., op.cit., σ.215.

53. Βλ. *Σπυρόπουλο*, op.cit., σ.85.

54. Ο καθηγητής *Τάχος*, θεωρεί το άρθρ.120 παρ.2 του Συντάγματος ως θεμέλιο του γενικού καθήκοντος νομιμοφροσύνης των πολιτών, το οποίο ουσιαστικά εμπεριέχει και την έννοια του σεβασμού του Συντάγματος. Βλ. Δημοσιο-υπαλληλικό Δίκαιο, op.cit., 1985, σ.87 επ. (ιδίως 91).

παραβίαση του Συντάγματος).

Η πίστη στο Σύνταγμα, αντίθετα, προσδιορίζεται ως ειδική υποχρέωση των δημοσίων υπαλλήλων[55] και η ιδιαίτερη λειτουργική σχέση, η οποία συνδέει τον δημόσιο υπάλληλο με την κρατική εξουσία, επιβάλλει αυτή ως ειδικό καθήκον. Η πίστη στο Σύνταγμα δεν έχει να κάνει με το φρόνημα του δημοσίου υπαλλήλου. Η έννοια της πίστης αναλύεται, αφενός μεν στην προστασία του Κράτους, όταν αυτό κινδυνεύει, και αφετέρου στην εκτέλεση της θέλησής του, όπως αυτή συγκεκριμενοποιείται μέσω των αποφάσεων των κρατικών οργάνων.

Αν γινόταν δεκτό ότι οι δύο έννοιες ταυτίζονται, θα περιοριζόταν σημαντικά η ελευθερία της συνείδησης και γνώμης των δημοσίων υπαλλήλων, γιατί, μ' αυτόν τον τρόπο, θα αποκλειόταν το δικαίωμα διαφωνίας και κριτικής στάσης απέναντι στο Σύνταγμα[56]. Το ενδιάθετο φρόνημα των ανθρώπων απέναντι στη θρησκεία, σύμβολα και άλλα, το οποίο υποδηλώνει μια εξωνομική έννοια της πίστης, δεν θα πρέπει να συγχέεται με το νομικό όρο πίστη στο Σύνταγμα, ως ειδική υποχρέωση των δημοσίων υπαλλήλων[57], όπως προσδιορίζεται στο άρθρ.103 παρ.1 του Συντάγματος.

---

55. Στο άρθρ.3 ν. 48/1975 διατυπώνεται ο όρκος των δημοσίων υπαλλήλων: «Ορκίζομαι να φυλάττω πίστιν εις την Πατρίδα, υπακοή εις το Σύνταγμα και τους νόμους και να εκπληρώνω ευσυνειδήτως τα καθήκοντά μου». Ο καθηγητής *Τάχος* θεωρεί ότι το καθήκον της πίστης σε συνδυασμό με το καθήκον της αφοσίωσης συγκροτούν στην ενότητά τους το ειδικό καθήκον της νομιμοφροσύνης των δημοσίων υπαλλήλων. Βλ. Δημοσιο-υπαλληλικό Δίκαιο, op.cit., 1985, σ.92 επ., *του ιδίου*, Θεμελιώδεις υποχρεώσεις ..., op.cit., σ.123.

56. Ο καθηγητής Μάνεσης υπογραμμίζει ότι η έννοια της πίστης που αφορούσε στο ενδιάθετο φρόνημα την εσωτερική στάση της συνείδησης και την «εκ πεποιθήσεως» τήρηση του Συντάγματος, θα μπορούσε να δικαιολογηθεί υπό τα δύο δικτατορικά Συντάγματα και κείμενα του 1968 και 1973 (άρθρ.123) και όχι από το Σύνταγμα του 1975. Αυτό ισχύει τόσο για τους απλούς δημοσίους υπαλλήλους, όσο και κατά μείζονα λόγο για τους ακαδημαϊκούς δασκάλους, βλ. Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.20. Ο καθηγητής Στασινόπουλος, υπό το Σύνταγμα του 1952, ερμηνεύει την πίστη ως ενδόψυχη υπακοή, βλ. Η ελευθερία της γνώμης ..., op.cit., σ.26. Επίσης βλ. *Σπυρόπουλο*, ο οποίος υποστηρίζει ότι «η πίστη στο Σύνταγμα αποκλείει το δικαίωμα της διαφωνίας, της κριτικής στάσης ή της αμφισβήτησης», op.cit., σ.86.

57. «Η ρήτρα πίστης αποτελεί βασική ιδεολογική παράμετρο του δημοσιοϋπαλληλικού δικαίου, έλκει δε την ιστορική της καταγωγή απ' τις απαρχές της συγκρότησης της δημόσιας διοίκησης του Πρωσικού Κράτους. Στα θεμέλιά της βρίσκεται το σχήμα της πλήρους πολιτικής ουδετερότητας των δημοσίων υπαλλήλων, που οφείλουν να υπηρετούν απερίσπαστοι τα κρατικά συμφέροντα, χωρίς να εμπλέκονται σε κομματικούς ανταγωνισμούς. Η αντίληψη αυτή ως ιδεολογικό κατάλοιπο εκείνης της εποχής επιβιώνει με τη νομική μορφή τα ρήτρας της πίστης στα περισσότερα σύγχρονα Συντάγματα».

γ) Το κανονιστικό περιεχόμενο των όρων.

Οριοθετώντας εννοιολογικά τους όρους υπακοή και πίστη προς το Σύνταγμα, μπορούμε να αποκλείσουμε οποιοδήποτε εξωνομικό στοιχείο που θα συρρίκνωνε το περιεχόμενο της ακαδημαϊκής ελευθερίας, υπό την έννοια της συμμόρφωσης προς εντολές ή της ευθυγράμμισης προς θέσεις των εκάστοτε κυβερνώντων. Ωστόσο, η πιο πάνω οριοθέτηση, χωρίς τις ερμηνευτικές προσπάθειες που έγιναν με αφορμή την αντίστοιχη προς την ελληνική ρήτρα υπακοής, ρήτρα πίστης του άρθρ.5 παρ.3 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, δεν αρκεί από μόνη της να προσδιορίσει το κανονιστικό περιεχόμενο της εν λόγω διάταξης.

Αρχικά, είχε προταθεί στο γερμανικό Σύνταγμα, η ρήτρα πίστης να συνδεθεί με την ελευθερία της γνώμης, αλλά η πρόταση δεν έγινε δεκτή. Ο κρατικός σύμβουλος K.Schmid, ο οποίος πρότεινε τη ρήτρα πίστης, ερμήνευσε ο ίδιος τη διάταξη, υποστηρίζοντας ότι εμποδίζει την από καθέδρας προπαγάνδα που επιδιώκει την υπονόμευση της δημοκρατίας, υπό το πρόσχημα της επιστημονικής κριτικής, καταλήγοντας ότι η ρήτρα έχει τον χαρακτήρα απλής προειδοποίησης που απευθύνεται σε όσους εποφθαλμιούν το ελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα[58].

Αντίθετη άποψη υποστήριξε ο R.Thomas, σύμφωνα με την οποία, μέσω της ρήτρας, εισάγεται η προτεραιότητα του κρατικού συμφέροντος και η ακαδημαϊκή ελευθερία[59] υποχωρεί, ώστε να εξασφαλιστεί το ελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα.

Κατ' άλλη άποψη, η ρήτρα πίστης αποκτά ένα αυστηρό αρνητικό περιεχόμενο. Κάθε άσκηση κριτικής, ενάντια σε θεμελιώδη στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος, δεν μπορεί να προστατευθεί από την προστασία του δικαιώματος της ακαδημαϊκής ελευθερίας[60].

Ωστόσο, κυρίαρχες μπορούν να θεωρηθούν οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις που υποστηρίζουν ότι η ρήτρα υπακοής δεν επιβάλλει στον ακαδημαϊκό δάσκαλο επιπλέον υποχρεώσεις[61]. Ο πανεπιστημιακός δάσκαλος οφείλει κατά τη

---

58. Βλ. *Κόρσο*, «Αι ελευθερίαι ...», op.cit., σ.54-84.

59. Την άποψη αυτή επικρίνει ο Μάνεσης, βλ. Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.20 και τις εκεί παραπομπές 21, 22, 23.

60. Για συνοπτική παρουσίαση των απόψεων της γερμανικής θεωρίας, βλ. *Στασινόπουλο*, Η ελευθερία της γνώμης ..., op.cit., σ.24 και 25, *Χουβαρδά*, Η ελευθερία ..., op.cit., σ.17 και 18, *Κόρσο*, Αι ελευθερίαι ..., op.cit., σ.67 και 68.

61. Οι απόψεις αυτές, βρήκαν εκφραστή στη χώρα μας στο πρόσωπο του καθηγητή Μάνεση, ο οποίος ταυτίζει το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα με την υποχρέωση επιστημονικότητας κατά την έρευνα και διδασκαλία. Σημειώνει μάλιστα τα εξής: «... ανυπακοή στο Σύνταγμα υπάρχει ιδίως

διδασκαλία να ακολουθεί τις επιστημονικές προδιαγραφές της τεκμηρίωσης και της υιοθέτησης των δόκιμων μεθόδων του γνωστικού του χώρου, ανταποκρινόμενος πάντα στα δεδομένα που επιβάλλει μια αυστηρά επιστημονική παρουσίαση των θεμάτων[62].

Στη συνέχεια, όπως προαναφέρθηκε, το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα αποτελεί αυτονόητη συνέπεια της ίδιας της δεσμευτικότητας του δικαίου και συνιστά βασική υποχρέωση κάθε συνταγματικού δικαιώματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στον ακαδημαϊκό δάσκαλο, ο οποίος έχει καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα, επιβάλλεται η υποχρέωση επιστημονικότητας κατά την έρευνα και τη διδασκαλία. Είναι λοιπόν εύλογο το ερώτημα που γεννάται, γιατί έχουμε περιορισμό στο συγκεκριμένο δικαίωμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας και, εφόσον η υπακοή είναι εγγενές στοιχείο κάθε συνταγματικού δικαιώματος, -χωρίς να υπάρχει λόγος να κατοχυρωθεί ρητά στις επιμέρους συνταγματικές διατάξεις-, γιατί συνδέθηκε μόνο με την ακαδημαϊκή ελευθερία;

Ένα τμήμα της ελληνικής επιστήμης επιχείρησε να δώσει απαντήσεις στο πιο πάνω ερώτημα και, σύμφωνα με τον Δ.Κόρσο, το κανονιστικό περιεχόμενο του καθήκοντος υπακοής αποκαλύπτεται ερμηνευτικά, μόνο αν συνδυαστεί με το σκοπό της παιδείας του άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος[63]. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο ακαδημαϊκός δάσκαλος υπόκειται σε περιορισμούς (ο σκοπός[64] της παιδείας λειτουργεί ως δέσμευση), καθώς υποχρεούται να στρέψει τη διδακτική του προσπάθεια προς όφελος της ανάπτυξης της εθνικής και θρησκευτικής

όταν η τυχόν διαφωνία (σ.σ. του πανεπιστημιακού) προς τους θεμελιώδεις κανόνες του, διατυπούμενη κατά την ακαδημαϊκή διδασκαλία, δεν είναι προϊόν επιστημονικής ανάλυσης αλλά εκδήλωση πολεμικής», βλ. Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.21.

62. Βλ. *Ματζούφα*, Η ακαδημαϊκή ..., και την εκεί γερμανική βιβλιογραφία, op.cit., υποσ.34, σ.219.

63. Βλ. *Κόρσο*, Αι ελευθερίαι ..., op.cit., σ.75 επ.

64. Είναι χαρακτηριστικό ότι γύρω από την ειδικότερη διατύπωση του σκοπού της παιδείας του άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος, έγινε εκτεταμένη συζήτηση κατά την ψήφιση του Συντάγματος του 1975. Ενώ στην αρχική διατύπωση του σκοπού της παιδείας δεν υπήρχε καμία αναφορά στη θρησκευτική αγωγή, έγινε προσπάθεια με σωρεία τροπολογιών και προτάσεων να επανέλθει η ιδεολογική πρόταση περί ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Υποεπιτροπών επί του Συντάγματος του 1975, σ.402 και τις αγορεύσεις των βουλευτών Κ.Παπαρρηγόπουλου, Γ.Διακόπουλου και Δ.Καλογήρου ενώπιον της Ολομέλειας σε Πρακτικά Ολομέλειας, op.cit., σ.514 επ.. Όμως υπήρχαν έντονες αντιδράσεις από την αντιπολίτευση με αντισχέδια και τροπολογίες. Βλ. τα αντισχέδια ΠΑΣΟΚ, ΕΔΑ/ΚΚΕ εσ., ΚΚΕ, τις τροπολογίες των βουλευτών Γ.Μαύρου, Α.Παπανδρέου, Λ.Κύρκου και Κ.Αλαβάνου, σε Σχέδια-Τροπολογίαι, σ.101 επ. και τις αγορεύσεις των βουλευτών Ε.Παπανούτσου, Α.Παπανδρέου, Ι.Πεσμαζόγλου, Λ.Κύρκου, Α.Κακλαμάνη, Γ.Α.Μαγκάκη, σε Πρακτικά Ολομέλειας, op.cit., σ.488 επ.

συνείδησης των Ελλήνων[65].

Τόσο, όμως, από το Σύνταγμα όσο και από την ΕΣΔΑ[66] συνάγεται ότι ο οποιοσδήποτε εκπαιδευτικός προσανατολισμός θα πρέπει να έχει ως πρωταρχική προϋπόθεση την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών, σε συνδυασμό, τόσο με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης[67], όσο και με τις ελευθερίες του άρθρ.16 παρ.1 του Συντάγματος και την ακαδημαϊκή ελευθερία. Ακόμη και αν θεωρηθεί ότι το άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος αποτελεί δεσμευτικό πλαίσιο αρχών για τη δημόσια εκπαίδευση, πεδίο αναφοράς του άρθρου δεν θα μπορούσε να ήταν παρά μόνο ο χώρος της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης. Και αυτό, γιατί μόνο εκεί υπάρχουν τα συνταγματικά περιθώρια να εφαρμοστεί ένα αυστηρό και κρατικά ελεγχόμενο πρόγραμμα.

Στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης, η κρατική εξουσία δεν μπορεί να θέσει σκοπούς πέρα και πάνω από αυτούς που ορίζει η ίδια η πανεπιστημιακή κοινότητα. Δεν μπορεί, θίγοντας την ακαδημαϊκή ελευθερία, να επιβάλλει ιδεολογική και θρησκευτική χειραγώγηση[68], με το πρόσχημα της διαμόρφωσης εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης[69].

Το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα, λοιπόν, δεν μπορεί να συνδεθεί ερμηνευτικά με το σκοπό της παιδείας, γιατί έχουν διαφορετικά πεδία αναφοράς.

Ο σκοπός της παιδείας, εξαντλώντας την κανονιστική του εμβέλεια –υπό την επιφύλαξη του σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας και των ελευθεριών του

---

65. Βλ. *Κόρσο*, Αι ελευθερίαι ..., op.cit., σ.81.

66. Για η σχέση του άρθρ.9 παρ.1 ΕΣΔΑ και άρθρ.2 του Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ με τις συνταγματικές διατάξεις, αλλά και τις θέσεις της νομολογίας του Δικαστηρίου της ΕΣΔΑ, βλ. *Γ.Σωτηρέλη*, Θρησκεία και Εκπαίδευση, έκδοση τρίτη, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998.

67. Για τη σχέση του άρθρ.13 παρ.1 του Συντάγματος με το άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος, βλ. *Σωτηρέλη*, op.cit., σ.137 επ.

68. Ο νομοθέτης μπορεί να προβαίνει σε αναλυτική καταγραφή των στόχων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στους ν. 1268/82 και 2083/92, αποφεύγει ωστόσο τις διατυπώσεις που θα μπορούσαν να συσχετισθούν με το σκοπό της παιδείας του άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος. Επιλέγει εντελώς ουδέτερες διατυπώσεις(«... διαμόρφωση υπεύθυνων ανθρώπων με επιστημονική, κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική συνείδηση» άρθρ.1 παρ.2 ν. 1268/82) που να υπογραμμίζουν με τρόπο άμεσο τόσο μια κοσμοθεωρητική ουδετερότητα, όσο και μια θρησκευτική «ανεξαρτησία» των Α.Ε.Ι.. Βλ. *Ε.Βενιζέλο*, Ο νόμος πλαίσιο για τα Α.Ε.Ι.. Ο κοινός νομοθέτης και το άρθρ.16 του Συντάγματος, σε «Δ.κ.Π.», β', 1982, σ.162.

69. Βλ. *Ματζούφα*, Η ακαδημαϊκή ..., op.cit., σ.222 και 223.

άρθρ.16 παρ.1 του Συντάγματος[70]- στο χώρο της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, μας οδηγεί στο να θεωρήσουμε ότι το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα δεν μπορεί να δεσμεύεται από την ανάγκη εξυπηρέτησης του σκοπού του άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος.

Ο Π.Δαγτόγλου[71] επιχειρεί να συσχετίσει την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος με το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα. Δέχεται ότι η διάταξη αυτή δεν απαγορεύει την κριτική του Συντάγματος, αλλά μόνο την κατάχρηση της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της διδασκαλίας, με επιδιωκόμενο σκοπό την κατάλυση του Συντάγματος. Ενώ υποστηρίζει, επιπλέον, ότι η έννομη συνέπεια που απουσιάζει από το άρθρ.25 παρ.3 του Συντάγματος[72] μπορεί να συμπληρωθεί από το άρθρ.120 παρ.4 του Συντάγματος[73], με την έννοια ότι η κατάλυση του Συντάγματος αποτελεί συγκεκριμένο σκοπό, για τον οποίο δεν μπορεί να ασκηθεί ένα συνταγματικό δικαίωμα. Ωστόσο, το άρθρ.120 παρ.4 του Συντάγματος δεν μπορεί να αποτελέσει πηγή περαιτέρω περιορισμών για οποιοδήποτε συνταγματικό δικαίωμα, περνώντας μέσω του διαύλου του άρθρ.25 παρ.3 του Συντάγματος.

Είναι γνωστό, ότι το άρθρ.25 παρ.3 του Συντάγματος ανήκει στην κατηγορία των γενικών συνταγματικών ρητρών που δεν έχουν ειδικό περιεχόμενο, αλλά παραπέμπουν στους επιμέρους περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων. «Η χρήση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που γίνεται έξω από τα πλαίσια που διαγράφουν οι ανωτέρω περιορισμοί αποτελεί την απαγορευμένη, κατά το άρθρ.25 παρ.3 του Συντάγματος, "καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος"»[74].

---

70. Οι περισσότεροι θεωρητικοί –πλην Κόρσου- συγκλίνουν στην άποψη ότι η διάταξη του άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος, στερείται συγκεκριμένου κανονιστικού περιεχομένου και έχει μόνο πανηγυρικό χαρακτήρα, ενώ είναι αταίριαστη με το Σύνταγμα ενός σύγχρονου Κράτους. Βλ. *Μάνεση* , Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.25, *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό ..., op.cit., σ.711 και 712, *Τσάτσο*, Θεμελιώδη δικαιώματα ..., op.cit., σ.323 και 324, *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., σ.23.

71. Το συσχετισμό αυτό προτείνει ο καθηγητής *Δαγτόγλου*, και μάλιστα όχι στο οικείο σημείο όπου αναπτύσσει την ακαδημαϊκή ελευθερία αλλά εξ αφορμής γενικότερων σκέψεων για την έννοια της κατάχρησης δικαιώματος, βλ. Συνταγματικό..., op.cit., σ.135 και 136.

72. «Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται».

73. «Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία».

74. Βλ. *Ανθόπουλο*, op.cit., σ.203 επ. (ιδίως σ.264 και 265, συμπεράσματα), *Βλάχο*, op.cit., σ.73, *Μάνεση*, Ατομικές ελευθερίες ..., op.cit., σ.68 επ., *Τσάτσο*, Θεμελιώδη δικαιώματα ..., op.cit., σ.278 επ., *Βενιζέλο*, Το άρθρ.25 παρ.3 στη νομολογία. Έξι διαπιστώσεις και πρόταση ερμηνείας,

Δεν μπορεί λοιπόν να υποστηριχτεί, ότι η ακαδημαϊκή ελευθερία ασκείται καταχρηστικά, όταν επιδιώκεται κατάλυση του Συντάγματος, διότι δεν μπορεί να νοηθεί κατάλυσή του, από την άσκηση, έστω και της δριμύτερης επιστημονικής κριτικής των διατάξεών του. Υπό αυτή την έννοια, το καθήκον υπακοής δεν αποτελεί εξειδικευμένη περίπτωση τυποποιημένης κατάχρησης δικαιώματος.

Στο συνταγματικό κείμενο, το καθήκον υπακοής προσδίδει στη διάταξη πανηγυρικό χαρακτήρα και καθιστά σαφές στον ακαδημαϊκό δάσκαλο, ότι η ερευνητική του προσπάθεια, όποιο και αν είναι το αντικείμενό της, εξελίσσεται στα νομικά πλαίσια ενός Συντάγματος που αξιώνει αναγνώριση της υποχρεωτικότητάς του[75].

II. Ο θεμελιώδης σκοπός της παιδείας.

1. Γενικά

Η Συνταγματική επιταγή του άρθρ.16 παρ2, για τη δημιουργία ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών, πραγματώνεται μέσα από νόμους και προεδρικά διατάγματα, τα οποία ορίζουν τόσο τους σκοπούς της παρεχόμενης εκπαίδευσης, σύμφωνα κάθε φορά με τη βούληση της πολιτείας, όσο και τους σκοπούς των αναλυτικών προγραμμάτων. Τα σχολικά αναλυτικά προγράμματα[76], δεν αντανακλούν μόνο μια ορισμένη επιστημονική ταξινόμηση της γνώσης, αλλά μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε και να αναλύσουμε τις συγκεκριμένες ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές των συντακτών τους.

Η οποιαδήποτε συζήτηση, για το είδος της παρεχόμενης εκπαίδευσης,

---

στο «Οι Συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη», op.cit., σ.97 επ., *Δαγτόγλου*, Η κατάχρηση δικαιώματος στη συνταγματική θεωρία και πράξη, σε «ΝοΒ», 1990, σ.225 επ., *Τ.Ηλιοπούλου-Στράγγα*, Κατάχρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και Δημοκρατία, σε «ΕΕΝ», 1989, σ.85, *Α.Λίποβατς*, Η απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος. Βασική αρχή του δικαίου με συνταγματική ισχύ και διεθνή αναγνώριση, σε «ΝοΒ», 1989, σ.1009 επ., *Παντελή*, Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984, σ.201 επ.

75. Βλ. *Ματζούφα*, Η ακαδημαϊκή ..., op.cit., σ.114. Επίσης, σύμφωνα με τον καθηγητή *Χρυσόγονο*, «Η υπακοή έχει την έννοια ότι ο φορέας της ακαδημαϊκής ελευθερίας ή της ελευθερίας της διδασκαλίας μπορεί να αμφισβητήσει την ορθότητα, όχι όμως και τη δεσμευτικότητα των επιλογών του συντακτικού νομοθέτη», βλ. op.cit., σ.269.

76 Βλ. γενικά, *M. Shiro,* Curriculum for better schools. The great ideological debate, Educational Technology Publication, Englewood Cliffs, N.J., 1978.

εστιάζεται στο ερώτημα: Ποιες αξίες[77], στάσεις, δεξιότητες, στρατηγικές και γνώσεις είναι αναγκαίες ν' αποκτήσουν σήμερα οι μαθητές, για να έχουν την ικανότητα, μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία που οφείλει να έχει συνέχεια και συνοχή, να ζήσουν δημιουργικά ως ελεύθεροι και υπεύθυνοι πολίτες του αύριο.

Σύμφωνα με την Ε.Γλύκατζη-Αρβελέρ[78] «Η μεγαλύτερη πρόκληση για την παιδεία και το εκάστοτε εκπαιδευτικό σύστημα είναι το πώς θα φτάσουν οι νέοι σ' ένα επίπεδο συνειδητής ευτυχίας».

Είναι προφανές, ότι οι αλλαγές στο σύγχρονο κόσμο έχουν πάρει συγκεκριμένη μορφή και περιεχόμενο, επηρεάζοντας συνεχώς, μεταξύ άλλων, και το σύστημα εκπαίδευσης. Έχουμε αλλαγή στη φύση της εργασίας και στην οργάνωση της παραγωγής, η οποία πλέον στηρίζεται στην υψηλή τεχνολογία και την τεχνολογία της πληροφορικής. Έμφαση δίνεται πλέον, αφενός μεν στην παραγωγικότητα και την αποτελεσματικότητα του εργαζόμενου, αφετέρου δε, στην υποχρέωση λογοδότησης βάσει των λειτουργικών δεξιοτήτων προσαρμογής και αυτοανανέωσης που κατέχει, όπως, επίσης, και στην ικανότητα για ανάπτυξη συνεργασίας και κινητικότητας στον εργασιακό του χώρο.

Είναι φανερό, ότι ο σημερινός μαθητής, κάτω από τις διαμορφούμενες νέες εργασιακές συνθήκες, θα χρειαστεί, πιθανότατα, στη ζωή του να αλλάξει επαγγελματική κατάσταση. Η παλιά στατική μονιμότητα των επαγγελμάτων δεν ισχύει στην εποχή της πληροφορίας. Ο σύγχρονος μαθητής θα χρειασθεί να εκπαιδεύεται και να μετεκπαιδεύεται δια βίου, θα πρέπει να εξελίσσεται συνεχώς και να μετεξελίσσεται. Το βασικό χαρακτηριστικό της αυριανής κοινωνίας θα είναι ο ανοικτός χαρακτήρας της. Οι παραδοσιακές δομές, οι κατεστημένες αξίες, οι ιεραρχίες θα ανατρέπονται και θα αναθεωρούνται πολύ συχνά. Το τελικό «προϊόν» της παιδείας δεν πρέπει να είναι ο, πλήρης γνώσεων και πτυχίων, στατικός, δογματικός άνθρωπος, αλλά ο ανήσυχος, ο ερευνητικός. Το σύγχρονο εκπαιδευτικό πρότυπο δεν θα μπορεί να βασίζεται μόνο στη γνώση, αλλά θα προϋποθέτει την άσκηση της κριτικής ικανότητας, ενθαρρύνοντας την αναζήτηση,

---

77 Βλ. *G.Brown,* Human teaching for human learning, Viking, New York, 1971, *S.Simon/S.Howel/N.Kirsche/H.Baum,* Values clarification: A handbook of practical strategies for teachers and students, Hart, New York, 1972, *C.Paterson,* Humanistic education, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1973, *B.Massialas/J.Zevin,* Examining values, σε "Teaching creatively: Learning through discovery", R.E.Krieger Publishing Co., Malabar, F.I., 1983, p. 17-22.

78. Βλ. Σκέψεις για την παιδεία ... του 21ου αιώνα, Ημερολόγιο του 2000, «Το σχολείο του 2000», εκδ. Εκπαιδευτήρια Δούκα, 2000, σ.11.

την απορία και την αμφισβήτηση. Ένα τέτοιο πρότυπο θα μπορεί να είναι ικανό να βοηθήσει το νέο άνθρωπο να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις της σημερινής και αυριανής κοινωνίας[79].

Είναι σαφές, ότι η πολιτεία αποφασίζει και επιβάλλει το είδος της παρεχόμενης εκπαίδευσης, οριοθετεί το περιεχόμενό της, συγκεκριμενοποιεί τους στόχους της, ωστόσο είναι πάντα «υποχρεωμένη» να χρησιμοποιεί, ως βάση και κατευθυντήρια γραμμή, το συνταγματικά θεμελιώδη σκοπό της παιδείας, όπως αυτός ορίζεται στο άρθρ.16 παρ.2.

Κατ' αρχήν, η παιδεία, ως οργανωμένη και συστηματική παροχή εκπαίδευσης, έχει ως σκοπό να αναπτύξει, με τρόπο αρμονικό, τις σωματικές και ψυχικές ικανότητες του νέου ανθρώπου, να προσφέρει σ' αυτόν γνώσεις και δεξιότητες που θα του επιτρέψουν να ζήσει μέσα στην κοινωνία ως παραγωγικό στοιχείο, έχοντας, συγχρόνως, γνώση του πολιτισμού του, των ηθικών και πολιτικών αξιών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιθυμεί να δημιουργήσει συγκροτημένη προσωπικότητα, άξια για συνεχή πρόοδο.

Κατά καιρούς, μέσα στα πλαίσια των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και ανάλογα με την κοινωνική υποδομή, την ιστορική συγκυρία, τις εκάστοτε πολιτικές σκοπιμότητες, διατυπώθηκαν αρχές και στόχοι για απόκτηση παιδείας ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών. Ο τεχνολογικός, οικονομικός, φιλοσοφικός, ή άλλου είδους προβληματισμός[80] που κυριαρχεί στην εκάστοτε χρονική στιγμή διατύπωσης των εκπαιδευτικών στόχων, θα διαδραματίζει πάντα ουσιαστικό ρόλο για την τελική διαμόρφωση του εκάστοτε εκπαιδευτικού συστήματος[81].

---

79. Βλ. «Στο Δαρβινικό αγώνα της ζωής η επιβίωση (των καλύτερων) γίνεται με την επίλυση των προβλημάτων της ζωής και την προσαρμογή στις καταστάσεις. Όταν παρουσιαστεί το πρόβλημα, δεν ωφελεί σε τίποτα να παρουσιάσεις ένα πτυχίο». Βλ. *Ν.Δήμου*, Παιδεία 2000, Ημερολόγιο του 2000 ..., op.cit., σ.14.

80. «Σήμερα ο προβληματισμός προέρχεται κυρίως από τον τεχνολογικό χώρο και το χώρο της οικονομίας, όπου ο άνθρωπος θεωρείται τεχνοκρατικό άτομο ή στοιχείο των οικονομικών μεταβολών αντίστοιχα. Να σκεφθεί κανείς, ότι στο χώρο των οικονομολογούντων ορίζεται συχνά σαν στόχος της εκπαιδεύσεως η μεγιστοποίηση του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος ... Κατ' αυτό τον τρόπο δεν περιλαμβάνεται στην εκπαιδευτική διαδικασία, ως μη αναγκαίο, ότι δεν συμβάλλει άμεσα στην παραγωγική διαδικασία, υπό την έννοια τα προσκομιζόμενου οικονομικού κέρδους. Βλ. *Γ.Τζιαφέτα*, εισήγηση στο συνέδριο με θέμα «Η ελληνική παιδεία του μέλλοντος», που οργανώθηκε από τη Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών, εκδ. Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών, Αθήνα, 1994, σ.92. Επίσης, βλ. σχετικά *Banfield, C. Edward,* The Unheavenly City, Little Brown and Co, Boston, 1970.

81. Βλ. *Δημαρά,* Ο σκοπός του εκπαιδευτικού συστήματος, σε «Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης», 3, 1982, σ.152, *Θ.Μυλωνά,* Ο σκοπός της ελληνικής εκπαίδευσης και οι κοινωνικοί περιορισμοί του, σε «Παιδαγωγική Επιθεώρηση», 5, 1986, σ.163-198.

Είναι γεγονός, ότι για την περίοδο των πενήντα τελευταίων χρόνων, υπάρχει μια βαθμιαία υποχώρηση του εθνικού και θρησκευτικού παράγοντα υπέρ της ανάδειξης των γνωστικών και ηθικών κυρίως στοιχείων. Αυτή η αναδιοργάνωση στις προτεραιότητες των σκοπών θα μπορούσε να σημαίνει την εξασθένηση των υπέρμετρων εθνικιστικών στοιχείων στην ελληνική κοινωνία, καθώς και το τέλος μιας μακρόχρονης εθνοκεντρικής εκπαιδευτικής φιλοσοφίας αμιγώς ελληνοχριστιανικού πνεύματος, που διαπερνά το σώμα του ελληνικού σχολείου από την ίδρυσή του, το 1833[82].

Στο Σύνταγμα του 1975/1986, άρθρ.16 παρ.2, η παιδεία χαρακτηρίζεται ως «βασική αποστολή του Κράτους», ενώ, συγχρόνως, προσδιορίζεται ο σκοπός της ως εξής: «Η παιδεία ... έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες».

2. Ο θεμελιώδης σκοπός της παιδείας στο Σύνταγμα του 1952 και στα Συνταγματικά Κείμενα του 1968 και 1973.

Για πρώτη φορά, το ελληνικό Σύνταγμα του 1952 καθιέρωσε το σκοπό της παιδείας, ορίζοντας στο άρθρ.16 παρ.2 ότι: «Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαιδεύσεως, η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»[83].

Η εν λόγω συνταγματική διάταξη προσέδιδε σαφείς ιδεολογικές κατευθύνσεις στη μέση εκπαίδευση και συνέδεε την ηθική και πνευματική αγωγή των νέων με τις αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Κατά την εν λόγω περίοδο, η πολιτική ζωή της Ελλάδας εκινείτο «στο πλαίσιο της αμφίβολης συνταγματικής νομιμότητας, που έδειχνε ότι η κρίση εκπροσώπησης και νομιμοποίησης συνεχιζόταν»[84]. Μέσα στο πιο πάνω πολιτικό πλαίσιο, είναι προφανές, ότι δεν

82. Βλ. *Γ.Φλουρή*, Αναντιστοιχία εκπαιδευτικών σκοπών, αναλυτικού προγράμματος και εκπαιδευτικών μέσων. Μερικές όψεις της εκπαιδευτικής αντιφατικότητας, στο «Ελληνική Εκπαίδευση», εκδ. Σείριος, Αθήνα 1995, σ.333.

83. Βλ. *Μαυριά/Παντελή*, op.cit., σ.198.

84. Βλ. *Μάνεση*, Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση, στο «Η Ελλάδα σε εξέλιξη», Μάνεσης/Βεργόπουλος/Βερέμης κ.α., εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1986, σ.24.

ήταν δυνατόν να αναμένονται μεταρρυθμίσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε κοινωνικοοικονομική, εκπαιδευτική και πολιτιστική πρόοδο.

Από την άλλη πλευρά, οι μεταβολές στο οικονομικό πεδίο[85], είχαν δρομολογήσει μια σειρά από κοινωνικές μεταβολές που λειτούργησαν «πιεστικά» προς το εκπαιδευτικό σύστημα, προκειμένου το τελευταίο να αποκτήσει «οικονομική αποτελεσματικότητα», να ενισχύσει τη λειτουργία απόκτησης προσόντων και να προσδώσει λειτουργικότητα στις αποκτούμενες γνώσεις. Οι νέοι θα έπρεπε να αποκτήσουν επαγγελματικά εφόδια, προκειμένου να ενταχθούν παραγωγικά στις νεοδιαμορφούμενες οικονομικές συνθήκες.

Κάποιες δειλές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της περιόδου αυτής θεωρούνται τα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας του 1957[86] και τα νομοθετήματα του 1959 (ν.δ. 3971 και 3973), τα οποία αφορούσαν την οργάνωση και λειτουργία της μέσης Γενικής, Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης.

Οι ιδεολογικές και κοινωνιολογικές σταθερές που χαρακτήριζαν τις κυρίαρχες, αυτή την περίοδο, αντιλήψεις για τη λειτουργία του σχολείου προκύπτουν με σαφήνεια από τα σχετικά κείμενα. Στην εισηγητική έκθεση του ν.δ. 3971/1959 τονίζεται, ότι η άσκηση εθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής πρέπει να κατευθύνεται από δύο βασικούς αντικειμενικούς σκοπούς: «Οργάνωσις της επαγγελματικής και τεχνικής παιδείας προς κάλυψιν της ανάγκης της ταχείας και εντόνου τεχνολογικής προόδου. Και προσφορά των αγαθών της ανθρωπιστικής παιδείας εις όσον το δυνατόν ευρύτερα στρώματα του λαού»[87].

Τον πιο πάνω οικονομικό ρόλο του σχολείου[88] θα τονίσει και ο εισηγητής της

---

85. Η ανάκαμψη και η ανασυγκρότηση της οικονομίας μετά τον καταστρεπτικό εμφύλιο πόλεμο θα ακολουθήσουν βραδείς ρυθμούς. Από το 1953 θα αρχίσει η εισροή ξένων κεφαλαίων, ενώ εντόπιες οικονομικές δραστηριότητες θα επιτελούν μια παρασιτική λειτουργία. Αν και υπήρξε αύξηση της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής, διπλασιάστηκε ανάμεσα στα έτη 1952 και 1963, βασικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου θα είναι η ανισορροπία στην ανάπτυξη των διαφόρων κλάδων. Παράλληλα με την εκβιομηχάνιση της χώρας θα έχουμε έντονο το ρεύμα της αστυφιλίας, τη διόγκωση του τριτογενούς τομέα και συνακόλουθα ανάπτυξη των μικροαστικών στρωμάτων. Βλ. *Β. Κρεμμυδά,* Νεώτερη Ιστορία-Ελληνική και ευρωπαϊκή, τρίτη έκδοση, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1986, σ. 263, *Μπουζάκη,* Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ..., op.cit., σ.16.

86. Τα οποία παραδόθηκαν το 1958. Βλ. Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας, 24 Ιουνίου 1957 – 10 Ιανουαρίου 1958, Αθήνα εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1958, σ.20.

87. Βλ. εισηγητική έκθεση του ν.δ. 3971/1959, *Μπουζάκη*, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ..., op.cit., σ.41.

88. Την ίδια περίοδο (από τα μέσα της δεκαετίας του 50) στις δυτικές κοινωνίες ανθούν οι θεωρίες για τον πρωτεύοντα ρόλο της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη, οι θεωρίες του ανθρώπινου κεφαλαίου και του εκσυγχρονισμού. Είναι γνωστή η σχετική φράση των Harbison και

πλειοψηφίας της ΕΡΕ, Κ. Αποσκίτης κατά την αγόρευσή του στη Βουλή: «Πρέπει να γίνη μια ριζική αλλαγή, μία στροφή της Ελληνικής παιδείας σύμφωνα προς τας σημερινάς απαιτήσεις της ζωής και προς τον σύγχρονον τεχνικόν πολιτισμόν»[89]. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο εισηγητής της μειοψηφίας Ν.Κιτσίκης: «Η τεχνική και επαγγελματική παιδεία είναι ένα κεφάλαιον πρωταρχικής σημασίας του μεγάλου εθνικού θέματος της παιδείας.... Η τεχνική ανασυγκρότησις προϋποθέτει όχι μόνο την ύπαρξιν τεχνικών στελεχών ... αλλά κάτι περισσότερον: την ύπαρξιν τεχνικής συνειδήσεως εις ολόκληρον τον λαόν».

Εύκολα διαπιστώνουμε από τα πιο πάνω, ότι η βούληση του δημιουργού αυτών των νομοθετημάτων, προσδιορίζοντας το σκοπό της παιδείας και την οργάνωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης, ήταν η δημιουργία ενός τύπου πολίτη που θα πρέπει να είναι ικανός να συμβάλλει στην οικονομική προαγωγή της χώρας. Ωστόσο, η φιλελεύθερη λειτουργική αντίληψη, για τον οικονομικό ρόλο του σχολείου, φαινόταν να αποδυναμώνεται από ένα συντηρητικό πνεύμα, το οποίο αδυνατούσε να απεγκλωβιστεί από τον εθνικισμό του παρελθόντος και τον ψευτοκλασσικισμό[90]. Αποδεικτικό της πιο πάνω αντίληψης ήταν η διατύπωση, σε άλλο σημείο της εισηγητικής έκθεσης, ότι «Μορφωτική βάσις της Μέσης Παιδείας είναι η ανθρωπιστική παιδεία», προσδιορίζοντας με σαφήνεια την αντίληψη των μεταρρυθμιστών για τη σχολική γνώση, για τον προσανατολισμό και τη φιλοσοφία της ασκούμενης εκπαιδευτικής πολιτικής. Ο εισηγητής της πλειοψηφίας, στη συνέχεια, θα τονίσει, για μια ακόμη φορά ενώπιον της Βουλής, «Η Γενική Ανθρωπιστική Παιδεία αποτελεί τας ρίζας και τον κορμόν της Ελληνικής Παιδείας». Ο εισηγητής της μειοψηφίας θα δώσει, με τη σειρά του, μια νέα διάσταση της σύνδεσης Γενικής και Τεχνικής εκπαίδευσης: «Ανέκαθεν επίστευα ότι η ειδίκευσις πρέπει να ορθωθεί σε πολύ πλατειά βάσιν γενικής μορφώσεως ... Τα Γυμνάσια θα έχουν ως βάσιν την ανθρωπιστικήν και πολυτεχνικήν μόρφωσιν» [91].

Meyers. «Η εκπαίδευση είναι το κλειδί που ανοίγει την πόρτα του εκσυγχρονισμού. Με τον εκσυγχρονισμό επιδιώκεται η βελτίωση της εσωτερικής (απόκτησης γνώσεων, δεξιοτήτων, καλλιέργεια στάσεων, προσανατολισμών) και εξωτερικής (βοήθεια στο άτομο για ομαλή επαγγελματική ένταξη) αποτελεσματικότητας. Βλ. γενικά *Καζαμία*, Η εκπαιδευτική κρίση στην Ελλάδα και τα παράδοξά της, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 58, 1983. Βλ. επίσης *Ch.Hurn,* The Limits and Possibilities of schooling, Boston: Allyn and Bacon, 1978, p.2 και 3.

89. Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίασις ΞΔ΄, Τρίτη 23 Ιουνίου 1959, σ.1091 και 1096.

90. Βλ. *Μ.Κασσωτάκη,* Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές, Πρακτικά Πανελληνίου Παιδαγωγικού Συνεδρίου, Χανιά 11-13 Ιουλίου 1982, εκδ. Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 1986, σ.22.

91. Βλ. Πρακτικά Βουλής, op.cit., σ.1092 και 1098.

Και ενώ υπάρχει μια πρόθεση συναίνεσης των κομμάτων αναφορικά με τον οικονομικό-αναπτυξιακό ρόλο της εκπαίδευσης, το Κράτος, λειτουργώντας ως ένας συγκεντρωτικός γραφειοκρατικός μηχανισμός, δεν τολμά να προβεί στις αναγκαίες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, παρά τις εξαγγελίες και την ψήφιση των πιο πάνω νομοθετικών διαταγμάτων. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι δε λειτουργούν πλέον ως οργανωμένη ομάδα πίεσης, όπως στο παρελθόν. Ο εκπαιδευτικός συντηρητισμός και η εμμονή στην κλασσικιστική κατεύθυνση της εκπαίδευσης συνδέονται άμεσα με τους ιδεολογικούς και εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς, τόσο των μελών της Επιτροπής - «κατά πλειοψηφία συντηρητικούς» θα τους χαρακτηρίσει ο Ε.Παπανούτσος[92] -, όσο και των συντηρητικών παιδαγωγών που βρίσκονταν κοντά στην εξουσία. Δεν είναι, γι' αυτό, τυχαίο, ότι στις θέσεις της Επιτροπής Παιδείας διακρίνονταν μόνον αμυδρά, αποχρώσεις της φιλελεύθερης ιδεολογίας για ένα δημοκρατικό και αξιοκρατικό εκπαιδευτικό σύστημα[93].

Το 1958 η ΕΔΑ θα αναδειχτεί δεύτερο κόμμα και οι αριστεροί διανοούμενοι, θα κάνουν ισχυρή την παρουσία τους, προβάλλοντας έναν καίριο ριζοσπαστικό λόγο στα ελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα, αδυνατώντας, όμως, για ουσιαστική παρέμβαση. Βασική αιτία, η ασφυκτική κυριαρχία της δεξιάς στον πολιτικό και δημόσιο βίο. Από την άλλη πλευρά, οι αριστεροί, λόγω του «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων», είχαν αποκλειστεί από τα κέντρα λήψης αποφάσεων για θέματα παιδείας, όπως και από όλες τις θέσεις στον κρατικό μηχανισμό.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ήταν σχεδόν αναμενόμενο να μην προκύψουν ουσιαστικές μεταβολές στην εκπαίδευση. Τα Πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας, σχεδόν στο σύνολό τους, θα μείνουν στα χαρτιά[94]. Είναι φυσικό η επόμενη μεταρρυθμιστική προσπάθεια να συντελεσθεί, μόνο όταν στο πολιτικό επίπεδο θα εκφραστούν εκείνες οι πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες επιζητούν αλλαγή, ποιότητα, ισότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και εκδημοκρατισμό.

Η κοινωνική πολιτική της Ένωσης Κέντρου, με αρχηγό τον Γ.Παπανδρέου, που θα ασκηθεί αυτή την περίοδο, θα οδηγήσει σε μια ανακατανομή του εθνικού εισοδήματος. Το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού θα βελτιωθεί ουσιαστικά, ενώ ο

---

92. Βλ. *Ε.Παπανούτσο*, Απομνημονεύματα, Αθήνα, 1982, σ.92 και 93.

93. Βλ. *Ν.Μουζέλη*, Παράδοση και αλλαγή στην ελληνική πολιτική: Από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στον Ανδρέα Παπανδρέου, στο «Η Ελλάδα σε εξέλιξη», op.cit., σ.156.

94. Τα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας «είχαν καταδικαστεί να ταφούν στο χρονοντούλαπο του Υπουργείου», βλ. *Παπανούτσο*, op.cit., σ.96.

αστικός χώρος θα υποστεί ταχύτατους μετασχηματισμούς[95].

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ιδεολογικών αντιλήψεων, αλλαγών στις κοινωνικές δομές και δυνάμεων που πιέζουν για αλλαγή και στα εκπαιδευτικά πράγματα, στο κείμενο του ν.δ. 4379/1964 «Περί οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως» αποτυπώνονται οι ιδεολογικές και κοινωνιολογικές αντιλήψεις των μεταρρυθμιστών του 1964, για τον ρόλο του σχολείου. Συγχρόνως, υπογραμμίζεται η ανάγκη για εκδημοκρατισμό, ισότητα ευκαιριών, αξιοκρατία[96] και ανάγκη στροφής στην Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση, εκφράζοντας για άλλη μια φορά την πίστη τους στον οικονομικό και αναπτυξιακό ρόλο της εκπαίδευσης[97]. Ο σκοπός της παρεχόμενης στοιχειώδους εκπαίδευσης ορίζεται ως «... η προοριζόμενη να δίδη εις τους Ελληνόπαιδας την βασικήν μόρφωσιν κατά τρόπον προσαρμοζόμενον εις τον ψυχικόν κόσμον της παιδικής ηλικίας, θα παρέχεται εις το Δημοτικόν σχολείον επί έξ έτη», ενώ «Η μύησις των μαθητών εις τα δόγματα της Ορθοδόξου Χριστιανικής Πίστεως, την Ιστορία και την παράδοσιν του Ελληνικού Έθνους και τας κατακτήσεις του συγχρόνου πολιτισμού θα αρχίζη από το Δημοτικόν σχολείον» (άρθρ. 7).

Το Γυμνάσιο θα έχει ως προορισμό «... να προσφέρη επιμελημένην θρησκευτικήν και ηθικήν αγωγήν κατά το στάδιο της πρώτης ήβης. Θα δώση εις τους εφήβους ευκαιρίας να εκδηλώσουν τα ενδιαφέροντα και να αναπτύξουν τας ικανότητάς των, δια να επιτύχουν ορθόν προσανατολισμόν εις την ζωήν. Θα προπαιδεύση αυτούς θεωρητικώς και πρακτικώς, είτε δια να συνεχίσουν κατόπιν τας σπουδάς των εις ανώτερα σχολεία (γενικής ή επαγγελματικής εκπαιδεύσεως), είτε δια να επιδοθούν εις επαγγέλματα, τα οποία με την σημερινήν εξέλιξην της Οικονομίας και της Τεχνικής, απαιτούν εγκυκλίους γνώσεις υψηλοτέρου επιπέδου εν συγκρίσει προς τας παρεχομένας εις το Δημοτικό σχολείον» (άρθρ. 8).

---

95. «Ο αστικός πληθυσμός αυξάνει, μεταξύ 1965 και 1975, με ετήσιους ρυθμούς 2,5%». Βλ. *Κ.Βεργόπουλο*, Οικονομική κρίση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και στον ευρωπαϊκό νότο, στο «Η Ελλάδα σε εξέλιξη», op.cit., σ.93.

96. Στο ίδιο πλαίσιο εκπαιδευτικής πολιτικής (μοντέλο εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που είναι γνωστό στη διεθνή βιβλιογραφία ως φιλελεύθερο λειτουργικό) θα κινηθεί η εκπαιδευτική πολιτική στις φιλελεύθερες ή σοσιαλδημοκρατικές δυτικές κοινωνίες, που θα ονομαστεί και «ρεφορμιστική εκπαιδευτική αλλαγή» (Reformist, Reform) κατά τον Andre Gozz. Βλ. *J.D. Stephens*, The Transition From Capitalism to Socialism, Humanities Press, Atlantic Highlands, New Jersey, 1980, σ.82

97. «Η οικονομική πρόοδος της χώρας ευρίσκεται εις στενήν συνάρτησιν προς την ανάπτυξιν της επαγγελματικής, ιδία της Τεχνικής Εκπαιδεύσεως, η οποία αποτελεί μίαν από τα βασικάς προϋποθέσεις της ...». Βλ. «Εισηγητική έκθεση επί του σχεδίου νόμου περί τεχνικής εκπαιδεύσεως», *Μπουζάκη*, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ..., op.cit. , σ.23.

Στη συνέχεια, στο άρθρ.10 του ίδιου ν.δ., περιγράφεται ο σκοπός της παρεχόμενης εκπαίδευσης από το Λύκειο, σύμφωνα με τον οποίον, «... Έργον του λοιπόν θα είναι να διεγείρη το ενδιαφέρον των μαθητών προς την μελέτην και την έρευναν. Να αναπτύξη τας διανοητικάς δυνάμεις των. Να πλουτίση τον συναισθηματικόν των κόσμον. Να ευρύνη τον πνευματικόν των ορίζοντα και να καλλιεργήση το ήθος των»[98].

Σημαντικό γνώρισμα της εκπαιδευτικής μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1964 είναι και η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται στην ισότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση. Για να υλοποιηθεί η αρχή της ισότητας, θεσμοθετούνται και άλλα μέτρα κοινωνικής εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως: γενίκευση του θεσμού των υποτροφιών, παροχή γεύματος στους μαθητές με σκοπό τη διασφάλιση της υγείας τους, δωρεάν μεταφορά των μαθητών που κατοικούν μακριά από τα σχολεία τους.

Συγχρόνως, επιχειρείται νέα προσέγγιση της σχολικής γνώσης, καταργούνται τα Λατινικά στο Γυμνάσιο, ενώ εισάγονται νέα μαθήματα, όπως, Στοιχεία Οικονομικής Επιστήμης, Στοιχεία του Δικαίου, Κοινωνιολογία και Εισαγωγή στη Φιλοσοφία. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, στην Εισηγητική Έκθεση, τονίζεται ότι «η διδασκαλία εκλεκτών έργων της αρχαίας ελληνικής Γραμματείας θα γίνεται εις το Γυμνάσιον εκ δοκίμων μεταφράσεων»[99].

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1964 θα συναντήσει σφοδρή αντίδραση, τόσο από την αξιωματική αντιπολίτευση (ΕΡΕ), όσο και από άλλες συγκεκριμένες ομάδες. Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών[100], η Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων, οι Γενικοί Επιθεωρητές κ.α., θα εκφράσουν τη διαφωνία τους στις επιχειρούμενες μεταρρυθμίσεις.

Η πορεία υλοποίησης της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1964, η οποία και αποτέλεσε την πιο ολοκληρωμένη πρόταση εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης,

---

98. Βλ. Εισηγητική έκθεση του ν.δ. 4379/1964, *Μπουζάκη*, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ..., op.cit., σ.83 και 84.

99. «Λέγοντας όμως μεταφράσεις, δεν εννοούμεν τα κακόζηλα κατασκευάσματα, τα οποία προσπαθούν να ερμηνεύσουν δήθεν κατά λέξιν το πρωτότυπον, ενώ το προδίδουν και το ασχημίζουν, αλλά τα μεταφραστικά έργα των δοκίμων λογοτεχνών μας, οι οποίοι έχουν με αριστοτεχνικόν τρόπον αποδώσει εις την ζωντανήν γλώσσαν μας τα αρχαία κείμενα. Βλ. Εισηγητική Έκθεση του ν.δ. 4379/1964 σε *Μπουζάκη*, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ..., op.cit., σ.95.

100. Η οποία σε υπόμνημά της θα υποστηρίξει ότι τα μεταρρυθμιστικά μέτρα είναι «αντίθετα προς το συμφέρον της εθνικής εκπαιδεύσεως και της Ελληνικής παιδείας». Βλ. *Α.Δημαρά*, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τόμος Β΄, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, σ.275.

θα συνδεθεί με τις πολιτικές εξελίξεις που θα ακολουθήσουν την παραίτηση της Κυβέρνησης του Γ.Παπανδρέου το 1965, και η ανατροπή της θα ολοκληρωθεί με την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος το 1967.

Το 1968, μετά την επιβολή του ανελεύθερου, αντιδημοκρατικού Συνταγματικού κειμένου, στο άρθρ.17 ορίζεται ο σκοπός της παιδείας ως εξής : «Η παιδεία τελεί υπό την ανωτάτην εποπτείαν του Κράτους, παρέχεται δαπάναις αυτού, σκοπεί δε και εις την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των αξιών του ελληνικού και του χριστιανικού πολιτισμού».

Στο σχέδιο της Χούντας, για τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της Ελλάδας, η παιδεία καταλαμβάνει κεντρική θέση και οι εμπνευστές της διακήρυτταν ότι: «Η βελτίωσις και η ανάπτυξις της παιδείας παρουσιάζει σοβαράς δυσχέριας όχι διότι υφίσταται πρόβλημα επιλογής προσανατολισμού, αλλά διότι απαιτείται να ληφθούν επειγόντως τολμηρά και αποτελεσματικά μέτρα εις θέμα πολλαπλών διαστάσεων, εφόσον η παιδεία καλύπτει όλον τον βίον του ανθρώπου. Ούτω, ενώ η καθολική μόρφωσις του πληθυσμού θα αποτελεί μόνιμον επιδίωξιν, η οποία συνεπάγεται και αυτή πολύπλοκα προβλήματα, επιβάλλεται να επιληφθώμεν αμέσως της οργανώσεως και εκσυγχρονισμού εις τας διάφορους βαθμίδας της εκπαιδεύσεως»[101].

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα πιο πάνω, ο α.ν. 129/1967 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και άλλων τινών διατάξεων» περιόρισε την υποχρεωτική φοίτηση σε έξι χρόνια, με δυνατότητα παράτασης μέχρι τα εννέα χρόνια, διατήρησε τη δωρεάν παροχή της εκπαίδευσης, περιόρισε τη χρήση της «μητρικής γλώσσης εις την πανελλήνιον μορφή της» στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου, κατάργησε τα Λύκεια και διαίρεσε τα Γυμνάσια σε δύο κύκλους, τον «κατώτερον» και τον «ανώτερον». Τον ανώτερο κύκλο τον διαίρεσε σε τμήματα δύο βασικών κατευθύνσεων, της θεωρητικής και της θετικής. Επιπλέον, περιόρισε από τρία σε δύο τα έτη φοίτησης στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες.

Επίσης, ο προβλεπόμενος, από το άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος του

---

101. Βλ. Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Σχέδιον Πρότυπου Μακροχρόνιου Αναπτύξεως της Ελλάδος, μέρος Α΄, Αθήνα, 1972, σ.20-21.

1952[102], σκοπός της μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσης, υιοθετήθηκε και από τα δικτατορικά συνταγματικά κείμενα του 1968 και του 1973 (αρθρ. 17 παρ. 1). Από την άλλη πλευρά, η πολιτική της δικτατορίας για το Πανεπιστήμιο, με τη σύσταση διαφόρων Επιτροπών[103], είχε ως στόχο να δώσει ένα εκσυγχρονιστικό προσωπείο στην εκπαιδευτική πολιτική, αρνούμενη, φυσικά, να αναγνωρίσει, ότι ο εκσυγχρονισμός δεν θα μπορούσε να συμβαδίσει με τον ασφυκτικό κρατικό έλεγχο και το στραγγαλισμό της ακαδημαϊκής ελευθερίας[104].

3. Η συνταγματική επιταγή για διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών στο ισχύον Σύνταγμα.

Μετά την πτώση της δικτατορίας, μεταφέρθηκε στη μεταπολίτευση το ώριμο, πλέον, αίτημα για ευρύτατη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Στο ιδεολογικό πεδίο, η 7χρονη δικτατορία και η τραγωδία της Κύπρου είχαν οδηγήσει σε αντιδράσεις ενάντια στο ΝΑΤΟ και αντιαμερικανικές συμπεριφορές που συνδέονταν με το αίσθημα της εθνικής ανεξαρτησίας. Η αντιστασιακή βιβλιογραφία, εξαιτίας και της 7χρονης λογοκρισίας, είχε ξεχωριστή ζήτηση, ενώ πλήθος επιστημονικών μελετών θα εισαγάγουν στην Ελλάδα, με καθυστέρηση, ριζοσπαστικές κοινωνιολογικές και πολιτικές θεωρίες, όπως, θεωρίες σύγκρουσης, εξάρτησης κ.α. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, με την ανατροπή της μεταρρύθμισης του 1964, είχε επιστρέψει στα παραδοσιακά αντιαναπτυξιακά πλαίσια. Οι απαιτήσεις για εκπαιδευτική αλλαγή ήταν, πλέον, έντονες[105].

Με δύο νομοθετήματα της περιόδου αυτής, το ν. 309/1976 «Περί

---

102. Ο καθηγητής *Μάνεσης* σημειώνει: «Η φορτική επίκληση των περιβόητων ελληνοχριστιανικών ιδεωδών από την πρόσφατη στρατοκρατική δικτατορία αποκάλυψε την πλαστότητα τους, πέρα από την μόνιμη αντιφατικότητα των δύο συνθετικών του όρου, ο οποίος, με τη συναίρεση δύο μεταξύ τους αντίθετων από πολλές απόψεις εννοιών, παραμένει πάντα αδιευκρίνιστος και ακαθόριστος και, για τούτο επιδεκτικός καταχρηστικών εφαρμογών». Βλ. Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.24.

103. Π.χ. η Επιτροπή Παιδείας, απόφ. Πρωθυπουργού 5600/1971.

104. Για τις ρυθμίσεις σε θέματα Ανώτατης Εκπαίδευσης των Συνταγματικών κειμένων του 1968 και του 1973, βλ. *Στεριάδου*, op.cit., σ.137-149.

105. «Βαθύτερα αντικρίζοντας το αίτημα της εκπαιδευτικής αλλαγής, διαφαινόταν ένα πλέγμα από λόγους πολιτικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς, τεχνικούς, επιστημονικούς, ψυχολογικούς και άλλους, που ζητούσαν μια μεταρρύθμιση με βαθιές αλλαγές για τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος». Βλ. *Ι.Χαραλαμπάκη*, Το Ελληνικό Εκπαιδευτικό σύστημα, Αθήνα 1980, σ.28.

οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως»[106] και το ν. 576/1977 «Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Μέσης Ανωτέρας Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαιδεύσεως»[107], η πολιτική εξουσία[108] επιχειρεί να στηρίξει ξανά ένα μοντέλο εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, γνωστό ως «φιλελεύθερο – λειτουργικό»[109] ή απλώς φιλελεύθερο, όπου το σχολείο θα παίξει έντονα κοινωνικοπολιτικό ρόλο και θα συμβάλλει καθοριστικά στην οικονομική ανάπτυξη των ατόμων.

Τα πιο πάνω νομοθετήματα, βασιζόμενα στο συνταγματικά κατοχυρωμένο σκοπό της παιδείας - άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος του 1975 -, θα αναδείξουν τον εθνικό, θρησκευτικό και ηθικοπλαστικό ρόλο του σχολείου. Παράλληλα, θα τονίσουν την ομαλή ένταξη των νέων, μετά το τέλος της εκπαιδευτικής και μαθησιακής τους διαδικασίας, στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας.

Εξετάζοντας τις εκπαιδευτικές προθέσεις, όπως αυτές καταγράφονται στα νομικά κείμενα, θα διαπιστώσουμε ότι η εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1976/1977, όπως και πολλές προηγούμενες μεταρρυθμίσεις που επιχειρήθηκαν ή νομοθετήθηκαν στη χώρα μας, χαρακτηρίζονται από το ίδιο, σχεδόν, φραστικό πλαίσιο εκπαιδευτικών σκοπών, το οποίο παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητο από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα[110].

Στην εισηγητική έκθεση του ν. 309/1976 τονίζεται, αναφορικά με την αποστολή του Γυμνασίου και τους επιδιωκόμενους σκοπούς : «Το παιδευτικόν

---

106. Υπουργός Παιδείας, ο Π.Ζέπος.

107. Υπουργός Παιδείας ο Γ.Ράλλης.

108. Η σοβαρότητα που δόθηκε στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976 αποδεικνύεται από τις συσκέψεις που προηγήθηκαν με την προεδρία του ίδιου του πρωθυπουργού Κ.Καραμανλή. ο Ι.Χαραλαμπάκης γράφει: «Σε δύο συσκέψεις που έγιναν στις αρχές του 1976 στο Υπουργείο Παιδείας με πρόεδρο τον Πρωθυπουργό Κ.Καραμανλή, στις οποίες πήραν μέρος υπουργοί, βουλευτές, ακαδημαϊκοί, πρυτάνεις εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, εκπαιδευτικοί και εκπρόσωποι των εκπαιδευτικών ομοσπονδιών, ύστερα από εμπεριστατωμένη εξέταση των εκπαιδευτικών θεμάτων, πάρθηκαν αποφάσεις για τη ριζική αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος». Βλ. *Χαραλαμπάκη*, op.cit. , σ.29.

109. Το λειτουργικό μοντέλο κυριαρχεί κατά τη δεκαετία του 1960. ο προβληματισμός των λειτουργιστών διαπερνάται από την αντίληψη, ότι οι κοινωνικοοικονομικές και πολιτιστικές απαιτήσεις προς το σχολείο υφίστανται συνεχείς μεταβολές. Γι' αυτό και το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να υποστεί μεταρρυθμίσεις προκειμένου να ανταποκριθεί στις κοινωνικο-οικονομικές προσδοκίες που απευθύνονται προς αυτό. Βλ. *Μπουζάκη*, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στη δεκαετία του 80, στο «Παγκόσμια κρίση στην Εκπαίδευση», op.cit., σ. 242 και 243.

110. «Αν και με το πέρασμα των χρόνων η περιγραφή των σκοπών του Δημοτικού σχολείου στα νομοθετικά κείμενα έγινε μικρότερη και πιο περίπλοκη δεν άλλαζε, ωστόσο, ως προς την ουσία τους». Βλ..*Δημαρά*, Ο σκοπός του εκπαιδευτικού ..., op.cit., σ.152, *Μυλωνά*, Ο σκοπός της ελληνικής εκπαίδευσης ..., op.cit., σ.163-198.

έργο του Γυμνασίου ... συνίσταται εις την εμπέδωσιν ακμαίου εθνικού, θρησκευτικού και ηθικού φρονήματος, την βελτίωσιν των ψυχοσωματικών και πνευματικών δυνάμεων των μαθητών».

Ειδικότερα, ο σκοπός του Γυμνασίου, σύμφωνα με το άρθρ.26 παρ.1, που θεωρήθηκε από τους συντάκτες του πιο πάνω νομοθετήματος, ότι εισάγει νέο δίκαιο και θεσπίζει νέους θεσμούς στο χώρο της μέσης εκπαίδευσης, αναλύεται ως εξής: α) «εις την άσκησιν της ορθής και ακριβούς εκφράσεως των σκέψεων και των συναισθημάτων των εφήβων, β) εις την παρατήρησιν και ανάλυσιν των φαινομένων του φυσικού και κοινωνικού κόσμου, γ) εις την συνοπτικήν γνώσιν της Ιστορίας και των σπουδαιότερων πνευματικών κατακτήσεων του ανθρωπίνου πολιτισμού με πρωτοπόρον τον Ελληνικόν, δ) εις το να βοηθήση τούτους να συνειδητοποιήσουν τας κλίσεις και τας ικανότητάς των, ε) εις το να οξύνει την ηθικήν κρίσιν των και να αναπτύξη την θρησκευτικήν και εθνικήν συνείδησίν των, και στ) να εμπνεύσει εις αυτούς δημοκρατικόν φρόνημα».

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο σκοπός του Λυκείου που, μεταξύ άλλων, «... αποβλέπει εις τον φωτισμόν του πνεύματος και την διάπλασιν χαρακτήρων ελευθέρων και υπευθύνων».

Στα μεταρρυθμιστικά κείμενα του 1976/1977, εύκολα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι υπογραμμίζεται ιδιαίτερα ο ρόλος της εκπαίδευσης, ως βασικού παράγοντα προόδου στην οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της χώρας μας. Ο κεντρικός αγορητής της κυβέρνησης, ο Υφυπουργός Παιδείας Β.Κοντογιαννόπουλος, θα επισημάνει, χαρακτηριστικά, ότι «η εκπαίδευση αποτελεί επένδυση παγίου κεφαλαίου μα και δημιουργεί το απαιτούμενο για την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη της Χώρας ανθρώπινο δυναμικό»[111].

Είναι προφανές, ότι η βασική αρχή των μεταρρυθμιστικών κειμένων του 1976/1977 είναι η αντίληψη, ότι ο κυριότερος συντελεστής παραγωγής της οικονομίας είναι το κατάλληλο εκπαιδευμένο, ανθρώπινο δυναμικό. Η θεσμοθέτηση και η οργάνωση μιας αποτελεσματικής Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης καθίσταται αναγκαία, παρά τον εγκλωβισμό, σημαντικού αριθμού βουλευτών της κυβερνητικής παράταξης στην υπεροχή της κλασσικής παιδείας απέναντι στην Τεχνική και Επαγγελματική[112].

---

111. Βλ. Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΠΑ΄, 23 Φεβρουαρίου 1977, σ. 3358.

112. Ο Δ.Ζακυνθηνός, Καθηγητής Πανεπιστημίου και Πρόεδρος της κοινοβουλευτικής Επιτροπής της Ν.Δημοκρατίας, είναι σαφής : «Η ελληνική εκπαίδευση, είτε μας αρέσει, είτε όχι,

Εντούτοις, παρά τις διαφοροποιήσεις στην ιεραρχική σύλληψη της σχολικής γνώσης, ψηφίζεται ο ν. 576/1977, «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Μέσης και Ανωτέρας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως»[113], που διακηρύττει την απόλυτη ισοτιμία ανάμεσα στη Γενική Εκπαίδευση και την Επαγγελματική[114]. Στη Βουλή, κατά τη συζήτηση των δύο πιο πάνω νομοθετημάτων, θα υπάρξουν εντελώς διαφορετικές προσεγγίσεις από τα κόμματα. Ο Ε.Παπανούτσος, βασικός αγορευτής της Ε.ΔΗ.Κ. που θα ψηφίσει τα νομοσχέδια, θα αναφερθεί με έμφαση στο ότι ο εκδημοκρατισμός της παιδείας δεν προωθείται με τις προτεινόμενες ρυθμίσεις : «Πρέπει να αναγνωρισθεί ότι ακόμη και σήμερα ο πλούσιος μορφώνει τα παιδιά του στην Ελλάδα, ο φτωχός όχι. Αυτό δεν θα πει εκδημοκρατισμός στην Παιδεία. Διότι αυτή είναι η χειρότερη μορφή της κοινωνικής ανισότητας, η εκπαιδευτική ανισότητα»[115].

Τα ερωτήματα, ποιους σκοπούς επιδιώκει η διαμορφούμενη παροχή εκπαίδευσης, ποιοι οι στόχοι της παιδείας, θα διατυπωθούν επανειλημμένα από πολλές ομάδες, κόμματα[116], Πανεπιστημιακούς, οργανώσεις εκπαιδευτικών, συλλόγων γονέων, φοιτητών.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, οι σημαντικές πολιτικές μεταβολές θα δρομολογήσουν μια σειρά από κοινωνικές μεταρρυθμίσεις σ' όλους τους χώρους. Στις εκλογές του 1981, το ΠΑΣΟΚ θα σχηματίσει ισχυρή αυτοδύναμη κυβέρνηση[117]. Θα αναπτυχθεί το Κράτος πρόνοιας[118], ενώ, παράλληλα, θα

είναι συνυφασμένη με την παιδεία των αρχαίων χρόνων, των κλασικών χρόνων και ιδιαίτερα των ελληνικών». Βλ. *Kazamias*, The politics of Educational Reform in Greece : Law 309/1976, σε Comparative Education Review, 22 February 1978, p.31.

113. Βλ. πιο πάνω Κεφ. Έκτο, ΙΙ, 1, σελ.135

114. Τα τεχνικά επαγγελματικά Λύκεια είχαν διπλό στόχο: την προετοιμασία των μαθητών για τα Α.Ε.Ι. ή για την ένταξή τους στην παραγωγική διαδικασία. Βλ. *Μπουζάκη*, Νεοελληνική Εκπαίδευση, op.cit., σ.307.

115. Βλ. Πρακτικά Βουλής, op.cit., σ.4024.

116. Ο ειδικός αγορευτής του ΠΑΣΟΚ, Α.Κακλαμάνης, θα επισημάνει ότι με τα υπό συζήτηση νομοθετήματα δεν οριοθετείται το περιεχόμενο της παιδείας δεν συγκεκριμενοποιούνται οι στόχοι της και θέτει τα ερωτήματα : «Ποια θα είναι η ουσία, το περιεχόμενο της παιδείας, οι στόχοι, πως θα πορευτεί η παιδεία μας στο μέλλον, ποιους σκοπούς θα έχει η Παιδεία μας ...».

Ενώ ο Πρόεδρος της ΕΔΑ, Η.Ηλιού θα είναι σαφής στην απάντηση του ερωτήματος ποιος είναι σκοπός της παιδείας. «Σκοπός, η δημιουργία των πιστών φρουρών και προασπιστών των δημοκρατικών ελευθεριών». Βλ. Πρακτικά Βουλής, op.cit. , σ.4040 και 4113.

117. Η εμφανέστερη όμως πολιτική αλλαγή που συνδέεται με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, είναι «η ριζοσπαστική αναδιάρθρωση της μεταπολεμικής άρχουσας τάξης ... Οι παλιές πολιτικές ελίτ χάνουν τον αποκλειστικό έλεγχο των μέσων κυριαρχίας, ενώ σταδιακά παρακμάζουν οι προδικτατορικές πελατειακές δομές». Βλ. *Μουζέλη*, op.cit. , σ.149-162.

επιχειρηθούν σημαντικές μεταβολές σε νομικοοικονομικό και θεσμικό επίπεδο: δικαίωμα ψήφου στα 18, πολιτικός γάμος, ενίσχυση αποκέντρωσης, νομική ισότητα των δύο φύλλων κ.α..

Η «ιδεολογία της αλλαγής» θα απαιτήσει, μέσα από την κυρίαρχη αντιδυτική και αντιδεξιά τάση, ριζοσπαστικές αλλαγές για ένα δημοκρατικό κοινωνικό μετασχηματισμό που, με τη σειρά του, θα οδηγήσει σε μια σειρά από εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που θα στηρίζονται σε νέες κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις για την λειτουργία του σχολείου.

Η νέα Κυβέρνηση, έχοντας ως αφετηρία τη Διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ, «η παιδεία είναι το θεμέλιο της αλλαγής»[119], υπογραμμίζει την πολιτική διάσταση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Μιας μεταρρύθμισης που καλείται να πάρει θέση απέναντι στις κοινωνικές αντιθέσεις, δεν περιορίζεται στο εσωτερικό του σχολείου, αλλά επεκτείνεται με τρόπο δυναμικό στις κοινωνικές διεργασίες και συμβάλλει στην κοινωνική αλλαγή, υπηρετώντας βασικές πολιτικές επιλογές.

Τα νέα εκπαιδευτικά νομοθετήματα διαφοροποιούνται σε σχέση με τα προηγούμενα, τόσο στο περιεχόμενό τους, όσο και στη φιλοσοφία τους.

Η νέα μεταρρυθμιστική αντίληψη, για την οργάνωση της εκπαίδευσης, δίνει μια νέα διάσταση στη σχέση σχολείου-κοινωνίας, γνωστή ως κριτικό κοινωνιομεταρρυθμιστικό μοντέλο[120]. Σύμφωνα με αυτήν, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν σημαίνει, απλώς, «προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος

---

118. ΕΣΥ, ΚΑΠΗ, επιδόματα, κοινωνικός τουρισμός, κ.α..

119. Βλ. ΠΑΣΟΚ, Διακήρυξη ..., op.cit., σ.49, επίσης στην εισηγητική έκθεση του ν. 1268/1982 αναφέρεται «Η λαϊκή εντολή που δόθηκε στην Κυβέρνηση για ριζικό μετασχηματισμό είναι και εντολή για τον αντίστοιχο μετασχηματισμό της παιδείας». Βλ. Εισηγητική Έκθεση «Για το σχέδιο νόμου για τη δομή και τη λειτουργία των Α.Ε.Ι.», Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1982.

120. Η πιο πάνω θεωρία, που κλασσικοί εκπρόσωποί της θεωρούνται οι, V.Hentic και H.Blankertz, πρωτοεμφανίζεται κατά τα τέλη της δεκαετίας του 70. Προκύπτει μετά την αμφισβήτηση του λειτουργικού μοντέλου και της αδυναμίας του να ερμηνεύσει πειστικά τις εκπαιδευτικές και κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές.

Σύμφωνα με την κοινωνικο-μεταρρυθμιστική θεωρία, οι κοινωνικές ομάδες βρίσκονται σε αντιπαράθεση που είναι αποτέλεσμα της αντίθεσης που υπάρχει ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, αναφορικά με τα κοινωνικοοικονομικά συμφέροντά τους. Η προσπάθεια ικανοποίησης αυτών των διαφορετικών συμφερόντων, προκαλεί κοινωνικές τριβές. Το σχολείο επομένως, με βάση την αντίληψη αυτή, έρχεται να ικανοποιήσει κοινωνικές ανάγκες συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων που συχνά είναι αλληλοσυγκρουόμενες. Οι κοινωνικές απαιτήσεις από το σχολείο υφίστανται, στο μοντέλο αυτό, κριτική ανάλυση με στόχο να διαπιστωθεί ποιες απ' αυτές, πριν ικανοποιηθούν απ' αυτό, υπηρετούν το κοινωνικό σύνολο». Βλ. *Μπουζάκη*, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στη δεκαετία του 80, op.cit., σ.243 και 244.

στις συνθήκες που αλλάζουν σε άλλα υποσυστήματα, αλλά αλλαγή του σχολείου, με στόχο τη στήριξη σημαντικών διαδικασιών και διόρθωση κοινωνικών αδικιών». Στα μεταρρυθμιστικά κείμενα αυτής της περιόδου σκιαγραφείται ο επιθυμητός τύπος του ανθρώπου και του πολίτη –το «προϊόν» των θεσμοθετημένων διαδικασιών κοινωνικοποίησης–πολιτικοποίησης-, ενώ, παράλληλα, είναι εμφανής η προσπάθεια των μεταρρυθμιστών να προσδώσουν στο σχολείο ένα διπλό ρόλο: κοινωνική δικαιοσύνη, η οποία συνδέεται με την ανάπτυξη του Κράτους Πρόνοιας, και οικονομική αποτελεσματικότητα. Συνέπεια αυτής της αντίληψης ήταν ότι ο προγραμματισμός στην εκπαίδευση υποτάχθηκε περισσότερο στην κοινωνική απαίτηση[121] (social demand approach) για εκπαίδευση, και λιγότερο στην προσέγγιση του ανθρώπινου δυναμικού (manpower approach)[122].

Από το σχολείο, οι μεταρρυθμιστές προσδοκούν τη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου ανθρώπου σε σχέση με τον εαυτό του, με την κοινωνία, με τη γνώση, με το έθνος και με τους συνανθρώπους άλλων φυλών. Από την άλλη πλευρά, η διάσταση της ισότητας των ευκαιριών στην εκπαίδευση επιβάλλει την παρέμβαση του Κράτους Πρόνοιας στον εκπαιδευτικό χώρο, με στόχο την αντιστάθμιση της άνισης κατανομής των παιδευτικών αγαθών και τη διασφάλισης της ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση.

Το αίτημα, λοιπόν, που θα κυριαρχήσει στη χώρα μας, αυτή την περίοδο, είναι η εκπαίδευση να είναι δικαίωμα του πολίτη, το οποίο η πολιτεία οφείλει να μην στερήσει από κανέναν[123].

Εκείνο που αξίζει να σημειωθεί είναι, ότι στο άρθρ.1 του ν. 1566/1985 γίνεται λόγος για την «ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών». Ανάλογη άποψη διατυπώνεται ξανά στο άρθρ.4, το οποίο κάνει λόγο για την «πολύπλευρη πνευματική και σωματική ανάπτυξη των μαθητών και τη διεύρυνση ... των σχέσεων της δημιουργικής τους δραστηριότητας», κατάσταση που σύμφωνα με το νομοθέτη θα συμβάλει στην πληρότητα της ζωής τους. Είναι εμφανές ότι, ενώ σε προγενέστερους νόμους

---

121. Στα πλαίσια της πιο πάνω προσέγγισης θα ληφθούν μια σειρά από μέτρα που κινούνται στην κατεύθυνση της «θετικής ενίσχυσης» μη ευνοημένων κοινωνικών ομάδων: κατάργηση εισαγωγικών εξετάσεων για τα Λύκεια, Μεταλυκειακά Προπαρασκευαστικά Κέντρα, ενισχυτική διδασκαλία, αύξηση αριθμού εισακτέων σε Α.Ε.Ι. – Τ.Ε.Ι., μεταβολές στο σύστημα αξιολόγησης κ.α.

122. Βλ. *Μπουζάκη*, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στη δεκαετία του 80, op.cit., υποσ.46, σ. 263.

123. Βλ. ΠΑΣΟΚ, Διακήρυξη ..., op.cit., σ.49.

γινόταν λόγος για τη σωματική ανάπτυξη των μαθητών, όπως π.χ. στο ν. 309/1976, «να διεγείρει και να αναπτύξει τας σωματικάς και διανοητικάς των ικανότητας», στο ν. 1566/1985 γίνεται λόγος για «ισόρροπη ανάπτυξη». Παράλληλα, επιδιώκεται οι μαθητές «να συνειδητοποιήσουν την κοινωνική αξία και ισοτιμία της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας», «... να ασκούνται πάνω στη σωστή και ωφέλιμη για το ανθρώπινο γένος χρήση και αξιοποίηση των αγαθών του «σύγχρονου πολιτισμού»». Επίσης, να «αναπτύσσουν δημιουργική και κριτική σκέψη και αντίληψη συλλογικής προσπάθειας και συνεργασίας», «να κατανοούν τη σημασία της τέχνης, της επιστήμης και της τεχνολογίας», «να σέβονται τις ανθρώπινες αξίες», «να διαφυλάσσουν και να προάγουν τον πολιτισμό», «να αναπτύσσουν πνεύμα φιλίας και συνεργασίας με όλους τους λαούς της γης, προσβλέποντας σε έναν κόσμο καλύτερο, δίκαιο και ειρηνικό».

Ο νόμος αυτός, ως προς τον προσδιορισμό των σκοπών της παρεχόμενης εκπαίδευσης, αποτελεί, ίσως, μοναδικό παράδειγμα εθνικού κειμένου, στο οποίο όχι μόνον υπάρχουν αναφορές στις εθνικές αξίες, αλλά και εμφανείς προσανατολισμοί σε αξίες και σκοπούς, όπως η ισότητα των δύο φύλων, η κοινωνική ισότητα, ο διεθνισμός, η ειρήνη, η συναδέλφωση των λαών, η δημοκρατία, η αλληλεγγύη κ.α. Είναι στοιχεία που δίνουν τη δυνατότητα για καλύτερη προετοιμασία των μαθητών, αναφορικά με τις μελλοντικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας.

4. Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης ως συνταγματικά οριζόμενος σκοπός της παιδείας.

α) Γενικά.

Σοβαρούς προβληματισμούς έχει δημιουργήσει η ανάπτυξη της «θρησκευτικής συνείδησης»[124] των Ελλήνων που περιλαμβάνεται στο σκοπό της παιδείας,

---

124. Το Σύνταγμα του 1975 δεν επανέλαβε τη διάταξη του άρθρ.16 παρ.1 του Συντάγματος του 1952 σύμφωνα με την οποία η διδασκαλία «εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαιδεύσεως» πρέπει να γίνεται «επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»... Και όμως, όταν ψηφιζόταν το τελικό κείμενο του νέου Συντάγματος από τη Βουλή, η κυβερνητική πλειοψηφία ενέδωσε στη συντηρητική της πτέρυγα και δέχτηκε να μεταβληθεί «επί το παραδοσιακότερον» η αρχική διατύπωση του κυβερνητικού σχεδίου, που είχε διαμορφωθεί από την Ολομέλεια της Συνταγματικής Επιτροπής. Προστέθηκε τελικά στο άρθρ.16 παρ.2, σαν «σκοπός της παιδείας» και «η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης». Υπέρ της προσθήκης, τάχθηκε ο εισηγητής της πλειοψηφίας βουλευτής Δ.Νιάνιας (βλ. Πρακτικά Βουλής επί του Συντάγματος, σ.488 κ.έ., 490), ο Υπουργός Παιδείας Π.Ζέπος (σ.502-3), ο πρόεδρος της

σύμφωνα με την παρ.2 του άρθρ.16 του Συντάγματος.

Από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ήταν πάντα ιδιαίτερα δύσκολες και η ρύθμισή τους αποτελεί και σήμερα ένα από τα πλέον ακανθώδη ζητήματα του Συνταγματικού Δικαίου.

Ο αυστηρός χωρισμός Κράτους και Εκκλησίας είναι δεδομένος μόνο στις κοιτίδες του συνταγματικού φιλελευθερισμού, δηλαδή στη Γαλλία και στις ΗΠΑ, ενώ, ενδιαμέσως, παρατηρείται μια ευρεία κλιμάκωση ανάμεσα στη διατήρηση παραδοσιακών δεσμών και σε διάφορους τύπους «ευμενούς ουδετερότητας» της κρατικής εξουσίας έναντι ορισμένης θρησκείας ή ορισμένων θρησκειών. Όλα, σχεδόν, τα σύγχρονα δημοκρατικά Συντάγματα[125] χαρακτηρίζονται από μια έκδηλη προσπάθεια διερεύνησης του χώρου της ελευθερίας της συνείδησης απέναντι τόσο στις μεθοδεύσεις της κρατικής εξουσίας, όσο και σε κάθε θρησκευτικό – ιδεολογικό μηχανισμό.

Σύμφωνα με το άρθρ.3 παρ.1 του Συντάγματος, η «Επικρατούσα θρησκεία[126]

Επιτροπής του Συντάγματος Κ.Τσάτσος (σ.515), ο Υφυπουργός Δημοσίων Έργων Κ.Μπίρης (σ.506), οι βουλευτές Κ.Παπαρρηγόπουλος (σ.514-5), Στ.Παπαθεμελής (σ.520) κ.ά. Αντίθετα, κατά της προσθήκης τάχθηκαν ο βουλευτής Δ.Τσάτσος (σ.523) και ορισμένοι νεότεροι βουλευτές της κυβερνητικής πλειοψηφίας, όπως ο Μ.Πρωτοπαπαδάκης: «Πολλοί νομίζουν ότι αυτή η μέθοδος της αγωγής είναι καλή διότι φτιάχνει καλούς χριστιανούς και καλούς πολίτες. Πράγματι τους μαθαίνει να σκύβουν το κεφάλι, να υπακούουν, να πηγαίνουν στην εκκλησία ... Αυτοί όμως δεν είναι καλοί χριστιανοί, ούτε καλοί πολίτες, ούτε ελεύθεροι άνθρωποι» (σ.512-513), ο Α.Ανδριανόπουλος: «Δεν βλέπω δια ποίον λόγον να μπη η λέξις θρησκευτικής, εκτός αν είπομεν ότι μπαίνει προς ενίσχυσιν μιας πανικοβλημένης εκκλησίας, η οποία, εάν είναι πανικοβλημένη, ευθύνεται η ιδία και κανένας άλλος» (σ.518 και 519).

125. Με εξαίρεση σε κάποιο βαθμό το Ιρλανδικό. Το Σύνταγμά του θεωρεί την οικογένεια ως αρμόδια για τη θρησκευτική, ηθική και κοινωνική μόρφωση του παιδιού (άρθρ.42). Βλ. *Φραγκοπούλου*, op.cit., υποσ.40, σ.62.

126. «Η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει την Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία». Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 3533/1986.

Ο καθηγητής *Σωτηρέλης* σημειώνει: «Όσον αφορά δε την προνομιακή μεταχείριση της «επικρατούσας θρησκείας», αυτή έχει υπό το νέο Σύνταγμα συρρικνωθεί αισθητά σε σχέση με το παρελθόν. Το άρθρο για την «επικρατούσα θρησκεία» (άρθρ.3 Σ.) δεν προηγείται πλέον –όπως συνέβαινε στα προϊσχύσαντα Συντάγματα- αλλά έπεται των διατάξεων που καθορίζουν τη μορφή του πολιτεύματος, ενώ οι ρυθμίσεις για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας παύουν να έχουν παρακολουθηματικό και οιονεί εξαιρετικό χαρακτήρα, είναι πληρέστερες και, εντασσόμενες αρμονικά στο όλο σύστημα προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, αποτελούν ξεχωριστό άρθρο (άρθρ.13 Σ.), και μάλιστα ως θεμελιώδεις, μη υποκείμενες σε αναθεώρηση (άρθρ.110 παρ.1 Σ.).

Ιδιαίτερα πρέπει να επισημανθεί η εξίσωση που έχει επέλθει υπό τις ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις ανάμεσα στην «επικρατούσα θρησκεία» και στις άλλες «γνωστές» θρησκείες. Εξίσωση η οποία συγκεκριμένα αναφέρεται:

α) στην απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων από όλους τους Έλληνες, χωρίς διακρίσεις λόγω πεποιθήσεων (άρθρ.13 παρ.1 εδάφ.β΄ Σ.),

στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού»[127]. Παρόμοιος δε ορισμός, υπήρχε και στα προηγούμενα Συντάγματα, από τη δημιουργία του νεοελληνικού Κράτους, όπως επίσης και στα επαναστατικά Συντάγματα της Επιδαύρου και του Άστρους, ενώ στο Σύνταγμα της Τροιζήνας οριζόταν πως, «Η της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι θρησκεία της επικρατείας»[128].

Στη χώρα μας σήμερα, η διαμόρφωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης, παρά το γεγονός ότι εγκαταλείφθηκε η παλαιότερη ρητή διασύνδεσή της με τις «ιδεολογικές κατευθύνσεις του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»[129] και επιλέχτηκε, από τον συντακτικό νομοθέτη, μια ουδέτερη διατύπωση, περιλαμβάνοντας, απλώς, μεταξύ των σκοπών της εκπαίδευσης, την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης»[130], εξακολουθεί να αποτελεί σημείο ιδεολογικών και νομικοπολιτικών

β) στις κοινές για όλες τις γνωστές θρησκείες προϋποθέσεις ελεύθερης άσκησης της λατρείας (άρθρ.13 παρ.2 Σ.),

γ) στην erga omens πλέον απαγόρευση του προσηλυτισμού (άρθρ.13 παρ.2 εδάφ.β΄ Σ.), με ταυτόχρονη απάλειψη της παλαιότερης απαγόρευσης «πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας» (άρθρ.1 εδάφ.β΄ 1952 Σ),

δ) στην ίδια συνταγματική μεταχείριση των θρησκευτικών λειτουργών όλων των γνωστών θρησκειών (άρθρ.13 παρ.3 Σ),

ε) στη γενίκευση, για όλες τις γνωστές θρησκείες, της προστασίας έναντι των προσβολών δια του Τύπου (άρθρ.14 παρ.3 εδάφ.α΄ Σ.) και, τέλος,

στ) στο ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, δεν απαιτείται πλέον να είναι Χριστιανός Ορθόδοξος και να ορκίζεται πως θα προστατεύει την «επικρατούσα θρησκεία» (άρθρ.33 παρ.2 Σ.).

Βλ. op.cit., σ.21 και 22.

127. Σε πρώτο επίπεδο το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα παρουσιάζει μεν κάποια εμφανή απόκλιση από τα φιλελεύθερα δυτικά πρότυπα, χωρίς ωστόσο και να αποτελεί κραυγαλέα παραφωνία. Βλ. σχετικά *Σωτηρέλη*, op.cit., σ.20. Βλ. επίσης *Βεγλερή*, Οι αποκλίσεις των Ελληνικών Συνταγμάτων από την φιλελεύθερη δυτική παράδοση», στο «Οι συνταγματικές ελευθερίες στη πράξη», op.cit., σ.47 επ., *A.Pollis*, National Identity: Religious Minorities, Rights and European Norms, σε Journal of Modern Greek Studies, vol. 10, 1992, p.171 επ.

128. Βλ. *Καρακώστα/Γεωργόπουλο*, op.cit., σ.313.

129. Για τη χρήση του όρου «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός», βλ. *Μάνεση*, ο οποίος υποστηρίζει ότι «η διάταξη αυτή, (άρθρ.16 παρ.2 Σ.), φαίνεται να παρεισάγει έμμεσα, με τη σύζευξη «εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως» την ιδεολογία του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» χωρίς να λέει το όνομά της. Και μάλιστα, με το νέο Σύνταγμα, ο ελληνοχριστιανικός ιδεολογικός προσανατολισμός εμφανίζεται να καθιερώνεται όχι μόνο στη στοιχειώδη και τη μέση εκπαίδευση, αλλά να εκτείνεται και στην ανώτατη εκπαίδευση –αφού το νέο άρθρο δεν κάνει διάκριση- πράγμα που, περιέργως, κανένας μέσα στη Βουλή δεν φαίνεται να επισήμανε. Βλ. Συνταγματική προστασία, ... op.cit., σ.24. Επίσης, βλ. *Αυγ.Μπαγιόνα*, Τα «ελληνοχριστιανικά ιδανικά» και η «συνθηματολογία», εφημ. «Το Βήμα», 11.1.1971.

130. Βλ. σχετικά *Αλιβιζάτο*, Τα θρησκευτικά και η αλήθεια, εφημ. «Το Βήμα», 31.5.1998.

συγκρούσεων. Εν πρώτοις, διότι η θρησκευτική εκπαίδευση, μέσω της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, εστιάζεται, κατά κύριο λόγο, στα δόγματα της διδασκαλίας και την ηθική της «επικρατούσας θρησκείας», αποκλείοντας παράλληλα από το διδακτικό προσωπικό τους μη ορθοδόξους[131], και κατά δεύτερον, διότι είναι υποχρεωτική για όλους τους μαθητές που δεν έχουν δηλωθεί ρητά από τους γονείς[132] τους ως ετερόδοξοι ή ετερόθρησκοι[133].

Αξίζει να σημειωθεί, ότι η θέση της κρατούσας άποψης[134], ως προς τον συνταγματικό προσανατολισμό της θρησκευτικής εκπαίδευσης, εστιάζεται σε μια συνδυασμένη ερμηνεία δύο συναφών διατάξεων: αυτής του άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος και της διάταξης του άρθρ.3, όπου και προσδιορίζεται η «επικρατούσα θρησκεία». Εκτός αυτού, ο βασικός της συλλογισμός είναι, ότι, εφόσον στο Σύνταγμα καθιερώνεται «επικρατούσα θρησκεία»[135], η ανάπτυξη της

---

131. Βλ. απόφ. ΔΕφΑ 1700/1983 (σε «ΕΕΝ» 1985, σ.113). Η εν λόγω απόφαση έκρινε παράνομη την υπ' αριθμ. Δ.2170/22.1.1982 πράξη του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων σύμφωνα με την οποία δεν γινόταν δεκτή αίτηση διορισμού Φιλολόγου καθηγητρίας στη δημόσια μέση γενική εκπαίδευση, με το αιτιολογικό ότι αυτή τυγχάνει μάρτυς του Ιεχωβά».

132. Ως προς το μάθημα των θρησκευτικών οι γονείς δικαιούται να ζητήσουν την εξαίρεση των παιδιών τους από αυτό, εφόσον το περιεχόμενο ή ο τρόπος διδασκαλίας του έρχονται σε αντίθεση με τις πεποιθήσεις των ιδίων. Δεν ισχύει όμως το ίδιο για άλλα μαθήματα, όπως π.χ. το μάθημα της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, σε όσες χώρες διδάσκεται αυτό, αρκεί να παρέχεται με τρόπο επιστημονικό και ουδέτερο. Βλ. *Χρυσόγονο*, op.cit., και την εκεί υποσ.21, σ.273.

133. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2173/1998. Σύμφωνα με την απόφαση, εξαιρούνται από την υποχρέωση παρακολούθησης του μαθήματος των θρησκευτικών, χωρίς καμία δυσμενή συνέπεια, οι μαθητές εκείνοι για τους οποίους γίνεται αξιόπιστη δήλωση από τους ίδιους ή τους γονείς τους, ότι είναι άθεοι, αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι.

134. Βλ. *Μαρίνο*, Το Σύνταγμα, η δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, Αθήνα, 1981, σ.11, 33, 157 και 158, *Θ.Παναγόπουλο*, Η θρησκευτική ελευθερία κατά το ισχύον Σύνταγμα\, στο «Χαριστήριον» (Σύμμεικτα προς τιμήν Γ.Παπαχατζή), εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989, σ.273, *Α.Νίκα*, Εκκλησία και Παιδεία, Αθήνα, 1991, σ.156 επ., *Τρωιάνο*, Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, σε «Χαριστήριον» (Σύμμεικτα προς τιμήν Γ.Παπαχατζή), op.cit., σ.286 και 287. Τον προσανατολισμό της θρησκευτικής εκπαίδευσης αμφισβητούν οι θέσεις που προσδίδουν στους σκοπούς της παιδείας ένα ευρύτερο περιεχόμενο που αποσυνδέει τη θρησκευτική συνείδηση από την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση. Βλ. *Βλάχο*, Το Σύνταγμα της Ελλάδας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1979, σ.84 επ., *Τσάτσο*, Θεμελιώδη Δικαιώματα ..., op.cit., σ. 323 και 324, *Μανιτάκη*, Συνταγματικές ελευθερίες (Παραδόσεις), εκδ. Υπηρεσία δημοσιευμάτων Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1985-1986, σ.80 επ., *Β.Καράκωστα*, Ορθόδοξος συνταγματικός λογισμός και ποινική αντιμετώπιση του προσηλυτισμού, σε «ΕΕΝ», 1987, σ. 53 επ., ιδίως σ.58, *Φ.Βασιλόγιαννη*, Σχέσεις κράτους και Εκκλησίας σύμφωνα με το Σύνταγμα 1975/1986, σε «ΕφΔΔ», 1988, σ.50 επ., *Σωτηρέλη*, op.cit., σ.216 επ., σ.231 επ. (ιδίως σ.395 και 396 απ' τα γενικά συμπεράσματα).

135. Σύμφωνα με την απόφ. Σ.τ.Ε. 335/1995, που αποτελεί ίσως την πλέον σχολιασμένη απόφαση στον Ελληνικό Τύπο, η έννοια που αποδίδεται στην «επικρατούσα θρησκεία» είναι αυτή «της θρησκείας της συντριπτικής πλειοψηφίας» και όχι της «κρατικής θρησκείας». Βλ. *Σωτηρέλη*, Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην προσκρούστεια κλίνη της «Επικρατούσας Θρησκείας», σε «NoB», 43, 1995, σ.982 επ.

θρησκευτικής συνείδησης δεν μπορεί παρά να γίνεται σύμφωνα με τα δόγματα αυτής της θρησκείας. Η πραγματοποίηση, λοιπόν, του πιο πάνω σκοπού της παιδείας θεωρείται κατά βάση ταυτόσημη με την ανάπτυξη ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης.

Είναι γεγονός, ότι από την επαναστατική περίοδο του 1821, ιδιαίτερα κατά την εποχή του Ι.Καποδίστρια και αμέσως μετά την εγκαθίδρυση της βαυαρικής μοναρχίας και τη δημιουργία του νεοελληνικού Κράτους, η σχολική θρησκευτική διδασκαλία καταλάμβανε κεντρική θέση στα αναλυτικά προγράμματα της σχολικής εκπαίδευσης, αντλώντας το περιεχόμενό της από την χριστιανική ορθόδοξη διδασκαλία και παράδοση. Από την άλλη πλευρά, στη χώρα μας, το θέμα της συνταγματικής κατοχύρωσης της θρησκευτικής εκπαίδευσης στα σχολεία ακολούθησε μια ιδιάζουσα πορεία.

Στα Συντάγματα του 1911, 1925, 1926, 1927, 1952 και 1975[136], δεν υπήρξε συγκεκριμένη διάταξη περί του μαθήματος των θρησκευτικών[137]. Ωστόσο υπήρξαν, όπως και στο ισχύον Σύνταγμα, ρητές διατάξεις, οι οποίες λειτούργησαν ως ασφαλιστικές δικλείδες για παροχή Ορθόδοξης Χριστιανικής Αγωγής, διασφαλίζοντας, παράλληλα, και το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρ.13 Σ.).

Η πιο πάνω άποψη επικαλείται, επιπλέον, το γεγονός πως κανένα Σύνταγμα άλλης χώρας δεν έχει τόσο, όσο το ελληνικό Σύνταγμα, βαθιές –είτε γραπτού είτε εθιμικού[138] δικαίου- ρίζες στη θρησκευτικότητα ενός ολόκληρου λαού και μάλιστα σε άρρηκτη ζεύξη πάντοτε με την εθνικότητά του και, εν προκειμένω, με τη συνείδηση ελληνικότητας. Δεν είναι τυχαίος ο ορισμός του Έλληνα που δόθηκε στο πρώτο Ελληνικό Σύνταγμα της Επιδαύρου: «Έλληνες εισίν οι κάτοικοι της Επικρατείας οι πιστεύοντες εις Χριστόν»[139]. Επιπλέον, δεν είναι τυχαία, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, η ιδιαιτερότητα του ελληνικού Συντάγματος να αρχίζει με

---

136. Όπως και στις αναθεωρήσεις αυτού, 1986 και 2001.

137. Στο Γερμανικό Σύνταγμα (αναθεώρηση της 31.7.1971) εμπεριέχεται χαρακτηριστική και εξειδικευμένη διάταξη (άρθρ.7), σύμφωνα με την οποία «η διδασκαλία των θρησκευτικών στα δημόσια σχολεία είναι τακτικό μάθημα».

138. Στα πλαίσια του «Εθιμικού Δικαίου» που διέθεταν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας οι κάτοικοι της περιοχής Ζαγορίου και το οποίο στη συνέχεια το επικύρωσε και ο Αλή Πασάς, συνέτασσαν τα «Προικοσύμφωνα» αρχίζοντας πάντα με αναφορά στο Τριαδικό Θεό. Βλ. *Σ.Ζήγο*, Θρησκευτική αγωγή και σχολική φοίτηση: Τα θρησκευτικά στο σχολείο, Εκδ. Άριστον, Λιβαδειά, 1995, υποσ.4, σ. 33.

139. Βλ. και σχετικό σχόλιο Σ.Αλεξίου, εφημ. «Το Βήμα», 2.7.1995.

αναφορά στον Τριαδικό Θεό[140].

Εξ άλλου, η συγκεκριμένη οργάνωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης, όπως εξειδικεύεται κυρίως με προεδρικά διατάγματα και εγκυκλίους, επιτυγχάνεται με δύο μορφές διαπαιδαγώγησης. Αφενός μεν με το μάθημα των θρησκευτικών, αποβλέποντας στην απόκτηση γνώσης των θρησκευτικών κανόνων και στην ενστάλαξη της πίστης προς την Ορθοδοξία και αφ' ετέρου, με τον εκκλησιασμό και την προσευχή[141], επιδιώκοντας τη στερέωση αυτής της πίστης μέσω των λατρευτικών της εκδηλώσεων.

β) Η οργάνωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στη μεταπολιτευτική περίοδο.

Ο πρώτος νόμος «περί γενικής εκπαιδεύσεως» που ψηφίσθηκε στη μεταπολιτευτική περίοδο, ν. 306/1976, προχώρησε σε μια ουδέτερη εξειδίκευση της συνταγματικής επιταγής για την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης». Στο νόμο αυτό, ο προσδιορισμός του σκοπού της παιδείας έγινε για κάθε βαθμίδα χωριστά και χωρίς να απομακρύνεται κατά βάση από την ουδέτερη διατύπωση της συνταγματικής διάταξης.

Ειδικότερα, από το σκοπό του Νηπιαγωγείου απουσιάζει κάθε αναφορά στη θρησκευτική αγωγή[142]. Η έννοια της θρησκευτικής εκπαίδευσης εισάγεται, για πρώτη φορά, στους σκοπούς του Δημοτικού Σχολείου κατά τρόπο ουδέτερο, ορίζοντας ότι σκοπός του, μεταξύ άλλων, είναι «...να αφυπνίσει την ηθικήν συνείδησιν (των μαθητών) και να θέσει τις βάσεις της θρησκευτικής ηθικής και ανθρωπιστικής αγωγής αυτών»[143].

Αντίστοιχος προς τον ανωτέρω, είναι και ο προσδιορισμός των σκοπών του Γυμνασίου[144]. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στους σκοπούς του Λυκείου,

---

140. «Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος η ΣΤ΄ Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων ψηφίζει κλπ.» (ΦΕΚ Α΄ 24).

141. Με την απόφ. Σ.τ.Ε. 3356/1995, δικαιώθηκε μαθητής ο οποίος αποβλήθηκε επειδή αρνήθηκε να απαγγείλει την πρωινή προσευχή. «Ανεξαρτήτως λόγων θρησκευτικής συνείδησης, την οποία οφείλει να ερευνά ο διευθυντής, ο μαθητής μπορεί να αρνηθεί τη δημόσια απαγγελία της προσευχής και όταν επικαλείται προσωπικούς λόγους».

142. Άρθρ.4 παρ. ν. 309/1976.

143. Άρθρ.11 παρ.1 ν. 309/1976.

144. Όπως μεταξύ άλλων, στο να «οξύνη την ηθικήν κρίσιν των εφήβων, να αναπτύξη την εθνικήν και θρησκευτικήν συνείδησίν των και να εμπνεύση εις αυτούς φρόνημα σύμφωνον προς τας αρχάς του δημοκρατικού πολιτεύματος της χώρας», άρθρ.26 παρ.1.

αποκαλυπτόταν εμμέσως μια ευμενής αντιμετώπιση της «επικρατούσας θρησκείας», αφού ορίζεται, μεταξύ άλλων, ότι το Λύκειο «έχει σκοπόν ... την τόνωσιν του θρησκευτικού και εθνικού φρονήματος ... και τελικώς αποβλέπει ... και εις την διάπλασιν ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών»[145]. Παρατηρούμε, ότι, για πρώτη φορά, ο σκοπός του Λυκείου συνοδεύεται ρητά από τη σχετική συνταγματική επιταγή για «διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών», ενώ, παράλληλα, με τη χρήση της φράσης «τόνωσιν του θρησκευτικού... φρονήματος», διακρίνεται μια ευμενής αντιμετώπιση της επικρατούσας θρησκείας.

Στη συνέχεια, με τη θεσμική μεταρρύθμιση του 1985, ν. 1566, επιχειρείται, στα πλαίσια του προσδιορισμού των στόχων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, να συνδεθεί ευθέως η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» με την «επικρατούσα θρησκεία», αποκλίνοντας αισθητά[146], σε σχέση με την προηγούμενη νομοθετική ρύθμιση της συνταγματικής επιταγής του άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος. Όπως τόνιζε, μάλιστα, με έμφαση ο τότε Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων, Α.Κακλαμάνης: «Με το ν. 1566 ... καθορίζεται, για πρώτη φορά στην ιστορία της εκπαίδευσής μας, η συνταγματικά κατοχυρωμένη «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» να γίνεται σύμφωνα με τη Θεολογία της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας μας»[147].

Συγκεκριμένα, στο πρώτο άρθρο αυτού του νόμου προβλέπεται ότι το σχολείο οφείλει, μεταξύ άλλων, να «υποβοηθεί τους μαθητές ... να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες ... και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης», ενώ διευκρινίζεται ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι

---

145. Άρθρ.29 παρ.1 ν. 307/1976.

146. Την διαφορά αυτή του ν. 1566/1985 ως προς την στοχοθεσία της εκπαίδευσης, συγκριτικά με τον ν. 309/1976 αλλά και με το Σύνταγμα, τονίζει και ο τότε υφυπουργός Π.Μώραλης, με –κατευναστική- έγγραφη απάντησή του σε επικρίσεις της Ιεράς Κοινότητος του Αγίου Όρους για ζητήματα της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Σε αυτήν επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, ότι η διατύπωση –του Συντάγματος και του ν. 309/1976- «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης ... είναι δυνατόν να αναφέρεται σε οποιοδήποτε θρήσκευμα». Την άποψη αυτή μάλιστα παραδέχεται παραδόξως και η Ιερά Κοινότης στην ανταπάντησή της: «όπως σωστά παρατηρείτε είναι δυνατόν να αναφέρεται σε οποιοδήποτε θρήσκευμα». Βλ. *Νίκα*, op.cit., σ.33 και 34. Επίσης και ο μετέπειτα Υπουργός Αντ.Τρίτσης υπογράμμιζε σε κάθε ευκαιρία αυτή την διαφορά του ν. 1566/1985 σε σχέση προς τον προηγούμενο νόμο, αλλά και προς το Σύνταγμα, αφού θεωρούσε ότι στο τελευταίο, με την ουδέτερη διατύπωσή του, η εκπαίδευση «δεν ορίζεται με βάση την Ορθόδοξη Εκκλησία». Βλ. την αγόρευσή του, κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου για την εκκλησιαστική περιουσία, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Δ΄, Σύνοδος Γ΄, 1987, σ. 5011 επ.

147. Βλ. την ομιλία του στο ΣΤ΄ Πανελλήνιο Θεολογικό Συνέδριο, σε *Νίκα*, op.cit., σ.47.

απαραβίαστη». Είναι αυτονόητο, ότι ένας τέτοιος προσδιορισμός των σκοπών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης περιέχει σοβαρές αντιφάσεις, καθώς η κατηχητική διαπαιδαγώγηση, όπως αυτή αποτυπώνεται ευκρινώς στη διατύπωση «διακατέχονται από πίστη ...», δεν φαίνεται κατ' αρχήν να συμβιβάζεται με την διάπλαση ελεύθερων, υπεύθυνων και «δημοκρατικών πολιτών».

Στη συνέχεια, η νομοθετική οριοθέτηση της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» από το ν. 1566/1985, ολοκληρώνεται με τον επιμέρους προσδιορισμό των σκοπών της εκπαίδευσης κατά βαθμίδα και κύκλο. Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημανθεί η κάποια προσπάθεια άμβλυνσης στους διατυπούμενους σκοπούς της παρεχόμενης πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Μέσα στα πλαίσια αυτά, απουσιάζει, από τον προσδιορισμό του σκοπού του Νηπιαγωγείου, κάθε αναφορά, έστω και έμμεση, σε συγκεκριμένη θρησκευτική αγωγή[148]. Για το Δημοτικό Σχολείο, προβλέπεται, απλώς, ότι οι μαθητές πρέπει να βοηθούνται από το σχολείο προκειμένου «να εξοικειώνονται βαθμιαίως με τις ηθικές θρησκευτικές, εθνικές, ανθρωπιστικές και άλλες αξίες και να τις οργανώνουν σε σύστημα αξιών»[149]. Θα μπορούσε να θεωρηθεί, ότι εδώ υπάρχει κάποια εξειδίκευση, ωστόσο εκτός αυτού, τίποτα περισσότερο.

Όπως επίσης, ουδέτερη είναι και η εξειδίκευση της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» για το Γυμνάσιο, με την άχρωμη διατύπωση «... το Γυμνάσιο βοηθεί τους μαθητές ... να διευρύνουν το σύστημα αξιών τους –ηθικές, θρησκευτικές, εθνικές, ανθρωπιστικές και άλλες αξίες- ώστε να ρυθμίζουν τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με τις επιταγές του, να ελέγχουν και να κατευθύνουν τον συναισθηματικό τους κόσμο σε στόχους δημιουργικούς και πράξεις ανθρωπιστικές»[150].

Τέλος, η σχετική διάταξη[151] για το Λύκειο χαρακτηρίζεται σαφώς από μία εννοιολογική φόρτιση, καθώς συμπεριλαμβάνει μεταξύ των σκοπών του το «να βοηθεί τους μαθητές να συνειδητοποιούν τη βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους και της σταθερής προσήλωσης στις πανανθρώπινες αξίες...». Εντούτοις, είναι ευδιάκριτος ο ηπιότερος χαρακτήρας της διατύπωσης, και αυτό

148. Άρθρ.3 παρ1 ν. 1566/1985.

149. Άρθρ.4 παρ1 εδάφ.ε΄ ν. 1566/1985.

150. Άρθρ.5 παρ1 εδάφ.α΄ ν. 1566/1985.

151. Άρθρ.6 παρ2 εδάφ.β΄ ν. 1566/1985.

γιατί, διαφορετικό είναι ο μαθητής «να διακατέχεται από πίστη στην ορθόδοξη παράδοση» που προϋποθέτει διαδικασία ενστάλαξης αυτής της πίστης[152], και διαφορετικό να «συνειδητοποιεί την βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους» που συνεπάγεται μεν εμβάθυνση στο αντικείμενο, αλλά όχι αναγκαίως και επιβολή πεποιθήσεων.

Το θέμα της διδασκαλίας των Θρησκευτικών απασχόλησε τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, που με την πρόσφατη απόφ. 2176/1998, έκανε δεκτή προσφυγή της Φλώρας Παπακώστα, η οποία με την ιδιότητά της ως χριστιανής ορθοδόξου, ζήτησε να ακυρωθεί το πρόγραμμα στις δύο τελευταίες τάξεις του λυκείου, επειδή με αυτό μειώνονταν από δύο σε μία οι ώρες των θρησκευτικών. Το Σ.τ.Ε. έκανε δεκτή την προσφυγή και ακύρωσε την υπουργική απόφαση, επιβάλλοντας περισσότερες ώρες διδασκαλίας των θρησκευτικών. Στο σκεπτικό της επίμαχης απόφασης, εφόσον γίνεται επίκληση της «επικρατούσης θρησκείας» και «από την γενομένην στην κεφαλίδα του Συντάγματος επίκληση της Αγίας Τριάδος», αναφέρεται ότι σκοπός της παρεχόμενης παιδείας «είναι η ανάπτυξη σε τουλάχιστον επαρκή βαθμό της θρησκευτικής συνείδησης των ελληνοπαίδων, σύμφωνα με τις αρχές του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, η διδασκαλία του οποίου είναι υποχρεωτική». Ως εκ τούτου, η μία ώρα διδασκαλίας των θρησκευτικών δεν θεωρήθηκε επαρκής.

γ) Το κανονιστικό περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης.

Ο όρος θρησκευτική συνείδηση, προσδιορίζεται κατά τρόπο αντιφατικό από μεγάλο μέρος της κρατούσας άποψης. Πράγματι, στην ερμηνεία της διάταξης του άρθρ.13 παρ.1 του Συντάγματος[153], το περιεχόμενο του όρου αυτού ερμηνεύεται με αξιοσημείωτη ευρύτητα, ώστε να περιλαμβάνει κάθε θρησκευτική ή αθρησκευτική ή αντιθρησκευτική ιδεολογία[154]. Αντίθετα, όταν πρόκειται για την ανάλυση της διάταξης του άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος, το περιεχόμενο αυτού του όρου ταυτίζεται κατά βάση με την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση.

Ωστόσο, η εν λόγω διάταξη δεν αναφέρεται σε κανένα συγκεκριμένο προσανατολισμό της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά στη θρησκευτική συνείδηση

152. Βλ. *Βώρο,* Εκπαιδευτική Πολιτική, Προσδοκίες και Πράξεις, Αθήνα, 1986, σ.18 επ.

153. «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη».

154. Βλ. *Σωτηρέλη*, Θρησκεία ..., op.cit., σ.215.

γενικώς. Με την απόφ. ΔΕφΑθ 1700/1983, επισημαίνεται εύστοχα, ότι «η θρησκευτική συνείδηση» του άρθρ.16 παρ.2 είναι η «θρησκευτική συνείδηση», όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρ.13 και ορίζεται, αποδεκτή, κατά τα άλλα, από το σύνολο της θεωρίας, ως «το ενδιάθετο φρόνημα του ανθρώπου, σχετικά με τη φυσική ή μεταφυσική θεώρηση του κόσμου, σε αναφορά, ιδίως, προς το «Θείο», και της οποίας το περιεχόμενο «μπορεί να είναι, σε ότι αφορά το «Θείο», είτε θετικό (καταφατικό) – μορφοποιημένο ή μη σε ορισμένο θρήσκευμα – είτε αρνητικό (αποφατικό)»[155].

Εκτός αυτού, την ευρύτητα του εννοιολογικού περιεχομένου της «θρησκευτικής συνείδησης» του άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος στηρίζουν και οι θεωρητικές και νομολογιακές προσεγγίσεις των συναφών διατάξεων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Ειδικότερα, η διάταξη του άρθρ.9 παρ.1 της ΕΣΔΑ ρυθμίζει την εν γένει ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Κατά τον προσδιορισμό δε των επί μέρους εκφάνσεων αυτής της ελευθερίας, καθιερώνει τα ειδικότερα δικαιώματα «αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων ... και εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ' ιδίαν δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών»[156].

Επίσης, με τη διάταξη του άρθρ.2 παρ.2 του Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ, καθιερώνεται και η εν γένει ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης που πραγματώνεται με την ελευθερία της θρησκευτικής ιδιωτικής εκπαίδευσης[157]. Το δικαίωμα αυτό παρέχει τη δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων και αποτελεί αξίωση επιλογής μιας εναλλακτικής προς την κρατική θρησκευτική εκπαίδευση, συνδεόμενο στενά στα πλαίσια της ισχύουσας συνταγματικής τάξης, με το δικαίωμα ιδιωτικής εκπαίδευσης (άρθρ.16 παρ.8). Το ίδιο συμβαίνει και με όλες τις άλλες αντίστοιχες ρυθμίσεις των Διεθνών Συμβάσεων του ΟΗΕ και άλλων Διεθνών Συμβάσεων[158] που αποβλέπουν στην προστασία της ελευθερίας της

---

155. Βλ. *Μάνεση*, Ατομικές Ελευθερίες, op.cit., σ.251, *Σβώλο/Βλάχο*, op.cit., σ.64 επ., 70 επ., *Θ.Τσάτσο*, Εισήγησις επί των άρθρ. 1 και 2 του Συντάγματος, στο «Μελέται του Συνταγματικού Δικαίου», Αθήνα 1958, σ.92 επ.

156. Βλ. *Σωτηρέλη*, Θρησκεία ..., op.cit., σ.219.

157. Βλ. αναλυτικά για την ελευθερία της ιδιωτικής θρησκευτικής εκπαίδευσης, όπως επίσης η σύνδεσή της με το άρθρ.2 του Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ *Σωτηρέλη*, Θρησκεία ..., op.cit., σ.234-247.

158. Βλ. *Σωτηρέλη*, Θρησκεία ..., op.cit., υποσ.22, σ.226.

θρησκευτικής συνείδησης[159].

Η ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης απορρέει από τη θρησκευτική ελευθερία του άρθρ.13 του Συντάγματος και, ιδιαίτερα, συναρτάται με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρ.13 παρ.1 Σ.). Είναι το δικαίωμα του καθενός να έχει πρόσβαση στην παροχή παιδείας, είτε υπό τη μορφή του διδασκομένου, είτε υπό τη μορφή του διδάσκοντος, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις[160]. Από την άλλη πλευρά, έχει ως βάση τη γενική ρήτρα του άρθρ.5 παρ.1 του Συντάγματος[161], εφόσον η ελεύθερη ανάπτυξη της «θρησκευτικής συνείδησης» είναι απαραίτητη προϋπόθεση και αναπόσπαστο μέρος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας[162].

---

159. Συγκεκριμένα το άρθρ.18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948 ορίζει ότι «Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται το δικαίωμα για την αλλαγή θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς την θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με την διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών». Πάντως, η μεγαλύτερη σχετική συζήτηση, έγινε για το εννοιολογικό προσδιορισμό των όρων «θρησκεία και πεποιθήσεις» στο άρθρ.1 της Διακήρυξης του ΟΗΕ «Για την κατάργηση κάθε είδους (θρησκευτικής) αδιαλλαξίας και διακρίσεων βάσει της θρησκείας ή των πεποιθήσεων», του 1981. Τελικά προστέθηκε ο προσδιορισμός «οποιεσδήποτε» («whatever»), πριν από τον όρο «πεποιθήσεις», προκειμένου να καταστεί σαφές ότι συμπεριλαμβάνονται στη ρύθμιση «theistic, non theistic and atheistic beliefs». Για την ερμηνεία των σχετικών όρων στις προπαρασκευαστικές εργασίες και στην θεωρία, βλ. ιδίως *O.Andrysek*, The position of non-believers in national and international law with special reference to the European Convention of Human Rights, Rijswijk, 1989, p.18-61, *N.Lerner*, Group Rights and Discrimination in International Law, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/London, 1991, p.75-96.

160. Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., σ.28. Επίσης, είναι παράνομη η άρνηση διορισμού νηπιαγωγού λόγω καθολικού θρησκεύματος, εφόσον στην προσχολική παιδεία δεν επιβάλλεται θρησκευτική αγωγή (Βλ. απόφ. Διοικ.Εφ.Αθ. 2702/1987, σε «ΝοΒ» 36, 1988, σ.821 επ.). Με το ίδιο σκεπτικό κρίθηκε ότι δεν αντίκειται στο Σύνταγμα ο αποκλεισμός διορισμού ως διδασκάλων της πρωτοβάθμιας ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ελλήνων άθεων ή αλλοθρήσκων, δεδομένου ότι ο σκοπός αυτού του είδους της εκπαίδευσης είναι η εξοικείωση με θρησκευτικές αξίες (Βλ. απόφ. Διοικ.Εφ.Αθ. 2704/1987, σε «ΝοΒ» 36, 1988, σ.1509 επ. και 299/1988, σε «Διοικ.Δίκη» 1, 1989, σ.83 επ.).

161. «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του ...».

162. Στο ίδιο πνεύμα και ο καθηγητής Δ.Τσάτσος παρατηρεί: «Εάν στις έννοιες αυτές ή και σε παρόμοιες επιχειρηθεί να δοθεί *νομικά* δεσμευτικό περιεχόμενο, τότε η οποιαδήποτε εφαρμογή της σχετικής διάταξης του Συντάγματος θα αποτελεί ερμηνευτική αυθαιρεσία. Τόσο η έννοια της «εθνικής συνείδησης» όσο και η έννοια της «θρησκευτικής συνείδησης» είναι ιδιότητες μιας a priori *ετεροκαθορισμένης* συνείδησης που αναιρεί ολοκληρωτικά τη βασική αρχή του άρθρ. 5 παρ.1 κατά την οποία διασφαλίζεται το δικαίωμα της «ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας». Τέτοιες έννοιες, που η ερμηνεία τους δεν μπορεί παρά να είναι λόγω της φύσης τους αυθαίρετη και απόλυτα συνηρτημένη με τον ανέλεγκτο υποκειμενισμό του ερμηνευτή, πρέπει να θεωρηθούν ότι βρίσκονται έξω από το νομικό πεδίο του Συντάγματος». Βλ. *Τσάτσο*, Θεμελιώδη Δικαιώματα ..., op.cit., σ.323 και 324, *Γ.Κουμάντο*, Η Υποθηκευμένη Προσωπικότητα, εφημ. «Το Βήμα» 20.4.1980, που τονίζει με έμφαση ότι «ο σκοπός της παιδείας δεν μπορεί να είναι κάτι αντίθετο με την

Ο συντακτικός νομοθέτης, εντάσσοντας στο σκοπό της παιδείας του άρθρ.16 παρ.2 την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», αφενός μεν απέφυγε να δώσει στην εκπαίδευση συγκεκριμένο προσανατολισμό, αφετέρου δε, δεν επεδίωξε την πλήρη αποσύνδεση της θρησκείας από την εκπαίδευση. Χρησιμοποίησε τον όρο «ανάπτυξη», η οποία παραπέμπει στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του άρθρ.5 παρ.1, και τον όρο «θρησκευτική συνείδηση» που παραπέμπει στο «απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης» του άρθρ.13 του Συντάγματος, που εννοιολογικά δεν ταυτίζεται με την «ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση».

Επιπλέον, «ο ορισμός και η διαρρύθμιση του προγράμματος ανήκουν στην αρμοδιότητα του Κράτους». Είναι ζήτημα, κατά κύριο λόγο, σκοπιμότητας, ως προς το οποίο αναγνωρίζεται στα Κράτη ένα περιθώριο εκτίμησης. Δεν είναι δυνατόν, πάντως, να επιδιώκεται, με το σχολικό πρόγραμμα, η πνευματική υποταγή των παιδιών σε μια θεωρία αντίθετη προς τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Αυτό αποτελεί και το όριο της ελευθερίας κίνησης του Κράτους κατά τον ορισμό και τη διαρρύθμιση των σχολικών προγραμμάτων[163].

Οι μαθητές, από την άλλη πλευρά, οι οποίοι, ως φορείς του δικαιώματος της μάθησης, πρέπει να τυγχάνουν σεβασμού από όλους τους κρατικούς ή ελεγχόμενους από το Κράτος εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, ως προς τη διαμόρφωση των «θρησκευτικών τους και φιλοσοφικών τους πεποιθήσεων», μπορούν να ασκούν και αυτοτελώς τις αξιώσεις που απορρέουν από το ανωτέρω δικαίωμά τους, έστω και σε αντίθεση με τη θέληση των γονέων τους.

Πέρα από τις αντιθέσεις, την κριτική και την ανάπτυξη διαφορετικών απόψεων, σχετικά με την ανάπτυξη «της θρησκευτικής συνείδησης», ως συνταγματικά οριζόμενου σκοπού του άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος, είναι φανερό ότι το Σύνταγμα του 1975 αναφέρει ρητά, στην εν λόγω συνταγματική διάταξη, τη θρησκευτική και όχι χριστιανική αγωγή των Ελλήνων μαθητών, καθώς και τη διάπλαση αυτών σε «ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες». «Τούτο έχει μεγάλη σημασία. Είτε παράλληλα προς τη θρησκευτική και ηθική αγωγή, είτε δια

ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας ... που εκφράζει τον βαθύτερο πυρήνα του δικαίου και της πολιτείας».

163. Βλ. *Σαρμά*, Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, απόφ. της 18ης Δεκεμβρίου 1996 (Βαλσάμης και λοιποί εναντίον Ελλάδος), Εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 1998, σ. 495.

της θρησκευτικής και ηθικής αγωγής, σκοπός της ελληνικής παιδείας παραμένει για όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες ... η διάπλαση των Ελληνοπαίδων σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες»[164].

Τέλος, θεωρούμε αναγκαίο να σημειώσουμε εδώ τις πρόσφατες επισημάνσεις του Ε΄ Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, οι οποίες περιέχονται στο υπ' αριθμ. 347/2002 πρακτικό με αφορμή την επεξεργασία σχεδίου π.δ. για την πρόσληψη εκπαιδευτικών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση.

Σύμφωνα με το πιο πάνω πρακτικό η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών που γίνεται με έμφαση στο θρησκειολογικό περιεχόμενο και όχι στο κατηχητικό, ανταποκρίνεται πληρέστερα τόσο στις συνταγματικές επιταγές όσο και στις διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας μας, σχετικά με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ειδικότερα, μεταξύ άλλων, αναφέρεται : «... Οίκοθεν όμως νοείται ότι, εφόσον ο νομοθέτης, κατά τη σχετική διακριτική ευχέρεια που του παρέχει το Σύνταγμα, δεν προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών κατηχητικό αλλά θρησκειολογικό περιεχόμενο, με έμφαση βεβαίως στην ιστορία, το ρόλο και τις αρχές της επικρατούσας θρησκείας στην Ελλάδα, δεν δικαιολογείται η προβολή λόγων συνειδήσεως για την απαλλαγή από τη διδασκαλία ή την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών. Και τούτο διότι με το περιεχόμενο αυτό (θρησκειολογικό), το οποίο δεν προσκρούει στα άρθρα του Συντάγματος και μάλιστα ανταποκρίνεται πληρέστερα προς τις επιταγές που απορρέουν από τα άρθρα αυτού, το μάθημα των θρησκευτικών δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι θέτει διλήμματα συνειδήσεως στο δάσκαλο ούτε ότι επεμβαίνει ανεπίτρεπτα στη διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης του μαθητή ...».

Επίσης, με το ίδιο πρακτικό τονίζεται ότι το δικαίωμα άρνησης του εκπαιδευτικού να διδάξει το μάθημα των θρησκευτικών, επικαλούμενος λόγους συνείδησης, αυτό θα επιλύεται κατά περίπτωση και ανάλογα με τις ανάγκες της υπηρεσίας. Επιπλέον, υπογραμμίζεται ότι κανείς εκπαιδευτικός δεν είναι υποχρεωμένος να αποκαλύψει το θρήσκευμά του ή τις εν γένει θρησκευτικές του πεποιθήσεις.[165]

---

164. Βλ. *Παπανούτσο*, Σχόλιο για τη δίκη του καθηγητή φιλοσοφίας Α.Καζεπίδη και της τότε Διοίκησης της ΟΛΜΕ, εφημ. «Νέα» 28.5.1980.

165. Βλ. σχετικά *Μ.Ζαρκάδα*, Πως πρέπει να γίνεται το μάθημα των θρησκευτικών, Εφημ. «Ελεύθερος Τύπος», 13.12.2002.

III. Η συνταγματική επιταγή της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης.

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια της μεταπολιτευτικής περιόδου χαρακτηρίζεται από μια αξιοπρόσεκτη προοδευτική τάση και επανέφερε, σε συνταγματικό πλαίσιο, ενισχυμένα τα δικαιώματα του έλληνα πολίτη για δωρεάν παιδεία, του 1964. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας, η βούληση του συντακτικού νομοθέτη είναι ξεκάθαρη για το θέμα της χρονικής διάρκειας της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, κατοχυρώνοντας, συνταγματικά για πρώτη φορά την εννιάχρονη υποχρεωτική φοίτηση στο σχολείο. Με αυτό τον τρόπο, αποτυπώνεται η θέλησή του να φοιτούν όλα τα Ελληνόπουλα στο σχολείο, το λιγότερο εννέα χρόνια, όπως αυτό ορίζεται στο άρθρ.16 παρ.3 του Συντάγματος[166], «Τα έτη υποχρεωτικής φοιτήσεως δεν δύναται να είναι ολιγώτερα από εννέα».

Η εννιάχρονη υποχρεωτική φοίτηση[167] και η χορήγηση της δωρεάν παιδείας σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης στα κρατικά εκπαιδευτήρια, καθιστούν σαφές το γεγονός, ότι οι ανωτέρω συνταγματικές ρυθμίσεις αφενός μεν στηρίζονται στην αναγνώριση του βασικού δικαιώματος για μόρφωση[168], αφετέρου δε, εξειδικεύουν το περιεχόμενό του. Όλα αυτά εντάσσονται σ' ένα συνταγματικό πλαίσιο, το οποίο χαρακτηρίζεται από την τάση του Κράτους, να αναλαμβάνει κυρίαρχο ρόλο στο πεδίο της εκπαίδευσης, οφείλοντας συγχρόνως να λαμβάνει τα πρόσφορα μέτρα και να παρέχει τα κατάλληλα μέσα, ώστε να εξασφαλίζεται η ομαλή υποχρεωτική φοίτηση[169] και η δωρεάν παιδεία σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

---

166. Η παρ.3 του άρθρ.16 του Συντάγματος 1975/1986 είχε διατυπωθεί στο Κυβερνητικό Σχέδιο του Συντάγματος 1975 ως εξής: «Η στοιχειώδης εκπαίδευσις είναι δι' όλους υποχρεωτική. Νόμος ορίζει τα έτη της υποχρεωτικής φοιτήσεως, τα οποία δεν δύναται να είναι ολιγώτερα των εξ.».

Στη συνέχεια, διαμορφώνεται το περιεχόμενο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης από τη Β΄ Υποεπιτροπή του Συντάγματος (ενώ παραμένει το ίδιο περιεχόμενο και στο κείμενο που διαμορφώνεται από την Ολομέλεια της Επιτροπής). «Η παιδεία παρέχεται κατά βαθμίδας και κύκλους σπουδών ως προβλέπεται υπό του νόμου, ορίζοντος και τα έτη υποχρεωτικής φοιτήσεως άτινα δεν δύναται να είναι ολιγώτερα των οκτώ». Βλ. Πρακτικά Βουλής, «Διατάξεις κατ' άρθρον επισήμων σχεδίων τροπολογιών ψηφισθέντων τελικού κειμένου», σ.97, 104 και 105.

167. Διαφορετικά από ό,τι συμβαίνει σε ορισμένα άλλα Κράτη, στην Ελλάδα η υποχρεωτική παιδεία πρέπει να παρασχεθεί στο (κρατικό ή ιδιωτικό) σχολείο και όχι στο σπίτι από τους γονείς ή σε κατ' ιδίαν μαθήματα. βλ. *Δαγτόγλου,* Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit., σ.719.

168. Το δικαίωμα στη μόρφωση δε μνημονεύεται ρητώς στο Συνταγματικό Χάρτη.

169. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 14/1988 (Ολομ.), η οποία έκρινε ότι: «Το οργανωτικό σχήμα που το Σύνταγμα καθιερώνει ειδικώς για την γενική εκπαίδευση των ελλήνων μαθητών που διανύουν την εννεαετή υποχρεωτική εκπαίδευση, είναι αποκλειστικό με την έννοια ότι στους πάνω μαθητές, απαγορεύεται η φοίτηση σε εκπαιδευτήρια γενικής εκπαιδεύσεως με μορφή διαφορετική από εκείνη που προβλέπεται από το Σύνταγμα....». Βλ. σε «Αρμενόπουλο», 42, 1988, σ. 263.

Η εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση εντάσσεται στα πλαίσια της κοινωνικής αποστολής της πολιτείας, η οποία προστατεύει το νεαρό πολίτη, τόσο από τον ίδιο του τον εαυτό[170], όσο και από τους ασκούντες τη γονική μέριμνα ή τον έχοντα την επιμέλεια του προσώπου του, οι οποίοι είναι δυνατόν να αδιαφορήσουν για την εκπαίδευσή του και να τον ωθήσουν σε βιοποριστικά επαγγέλματα, παρά το νεαρό της ηλικίας του[171].

Η τεράστια σημασία της παιδείας για την εξέλιξη και την ολοκλήρωση του ανθρώπου επιβάλλει να αντιμετωπίζεται η μόρφωση, όχι απλώς ως δικαίωμα, αλλά και ως θεμελιώδης συνταγματική υποχρέωση. Μέσα στα πλαίσια αυτά, ο συντακτικός νομοθέτης δεν αφήνει την εκπαίδευση στην αγαθή προαίρεση των μαθητών και των γονέων τους, αλλά κρίνει απαραίτητο να θεσπίσει την υποχρεωτική φοίτηση[172].

Η υποχρεωτική φοίτηση, η οποία δεν μπορεί να είναι μικρότερη των εννέα ετών, αποτελεί καινοτομία για το ισχύον Σύνταγμα[173]. Θεσμοθετήθηκε με το ν.309/1976, όπως αυτός τροποποιήθηκε με το ν.1566/1985[174], και αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη νομοθετική ρύθμιση σχετικά με τη διάρκεια της υποχρεωτικής σχολικής εκπαίδευσης. Με το νόμο αυτό, αιτιολογείται η συνταγματική κατοχύρωση της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ορίζοντας μεταξύ άλλων στην εισαγωγική έκθεση, ότι: «Η καθιέρωση της αρχής για εσωτερική συνοχή και ενιαία θεώρηση ως προς την επιλογή, οργάνωση και ανάπτυξη του περιεχομένου της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, συντελεί στο να υπάρχει λειτουργική ενότητα, οικονομία ύλης και γνώση, ανάλογη με τους στόχους της υποχρεωτικής εκπαίδευσης».

Η διατύπωση της συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι τα εννέα έτη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης μπορούν να

---

170. Βλ. *Λεβέντη*, Τα κοινωνικά δικαιώματα ..., op.cit., σ.180.

171. Βλ. *Δερβέναγα*, op.cit., σ.82.

172. Σύμφωνα με τη μεταβατική διάταξη του άρθρ.112 παρ.4 του Συντάγματος, η εφαρμογή της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης όφειλε να ολοκληρωθεί εντός πενταετίας από την ψήφιση του Συντάγματος. Η ολοκλήρωση επήλθε με το ν. 309/1976.

173. Βλ. σχετικές διατάξεις των Ελληνικών Συνταγμάτων 1911, 1927, 1952 και 1968 για την εξαετή υποχρεωτική φοίτηση στη στοιχειώδη εκπαίδευση, *Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, op.cit., σ.82 και 83. .

174. Βλ. άρθρ.2 παρ.3 εδάφ.α' του ν. 1566/1985 που ορίζει ότι «η φοίτηση είναι υποχρεωτική στο Δημοτικό σχολείο και στο Γυμνάσιο, εφόσον ο μαθητής δεν έχει υπερβεί το 16ο έτος της ηλικίας του».

αυξηθούν με απόφαση του κοινού νομοθέτη[175]. Το Σύνταγμα απαγορεύει τη μείωση, όχι όμως και την αύξηση του χρόνου της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Παράλληλα, καθίσταται σαφές ότι, όταν προσδιορίζεται ο αριθμός των ετών υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αναφερόμαστε σε ημερολογιακά έτη φοίτησης και όχι σε τάξεις.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας, κατά την άσκηση της γνωμοδοτικής του αρμοδιότητας πάνω στο θέμα αυτό, διατύπωσε αντίθετη άποψη[176], ορίζοντας ότι η ακώλυτη προαγωγή των μαθητών, κατά τη διάρκεια της εννιάχρονης υποχρεωτικής φοίτησης, αντίκειται στο άρθρ.16 παρ.3 του Συντάγματος. Ειδικότερα, θεωρήθηκε πως η υποχρεωτική εννιάχρονη φοίτηση πρέπει να είναι αποτελεσματική, δηλαδή να παρέχει πράγματι την αντίστοιχη παιδεία, οποιαδήποτε δε μέθοδος αξιολόγησης του μαθητή πρέπει να διασφαλίζει το αποτέλεσμα αυτό. Άρα, προς απόκτηση της παιδείας αυτής ενδέχεται να απαιτείται επανάληψη της τάξης. Ωστόσο, ο συντακτικός νομοθέτης δεν φαίνεται να απέβλεπε στο αποτέλεσμα, αλλά στη διάρκεια της φοίτησης. Το αποτέλεσμα δεν μπορεί να το διασφαλίσει ο νομοθέτης, παρά μόνο η συνειδητή και συνδυασμένη προσπάθεια μαθητών, γονέων και εκπαιδευτικών.

Είναι προφανές, ότι η βούληση του νομοθέτη είναι να θέσει οριστικά τέλος σ' αυτό το σοβαρό ζήτημα με τις τόσες παλινδρομήσεις κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, ενώ, παράλληλα, διαφαίνεται και η αποφασιστικότητά του να επιβάλλει συγκεκριμένο χρόνο υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Η υποχρέωση για την εκπαίδευση δεν αφορά μόνο τους μαθητές, αλλά απευθύνεται στους γονείς και στους κηδεμόνες, οι οποίοι υποχρεούνται να λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα για την υλοποίηση της συνταγματικής επιταγής. Σε περίπτωση άρνησης να συμμορφωθούν, θα αντιμετωπίσουν την ποινή που επιβάλλει ο Ποινικός Κώδικας[177], ο οποίος αναφέρεται αναλυτικά σ' όλη τη ποινική διαδικασία που πρέπει ν' ακολουθηθεί. Ο σύγχρονος νομοθέτης, γεγονός που είναι ιδιαίτερα

---

175. «Τυχόν αντίθετος, λοιπόν νομοθετικός ορισμός θα είναι ανίσχυρος ως αντισυνταγματικός, νομικώς δε μετέωρες και ακυρώσιμες θα είναι και όσες, κανονιστικές και ατομικές διοικητικές πράξεις θα εκδοθούν με βάση ένα τέτοιο νόμο», βλ. *Καρακώστα/Γεωργόπουλο*, Το Σύνταγμα, op.cit., σ.315.

176. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 38/1995, σε «ΤοΣ», 1995, σ.743. Επίσης βλ. *Χρυσόγονο*, op.cit., σ.272.

177. Βλ. άρθρ.458 Ποινικού Κώδικα, το οποίο ορίζει «Ο εκ προθέσεως παραβαίνων επιτακτική ή απαγορευτικήν διάταξιν διοικητικών νόμων τιμωρείται δια φυλακίσεως μέχρι έξι μηνών ή δια χρηματικής ποινής ή δι' αμφοτέρων των ποινών τούτων, εφόσον η ειδική διάταξις αναφέρεται ως προς την ποινικήν κύρωσιν της παραβάσεως εις το παρόν άρθρον».

χαρακτηριστικό, εστιάζει την ευθύνη για τη μαθητική διαρροή μόνο στους γονείς. Δεν κάνει λόγο για την ευθύνη, η οποία θα μπορούσε ν' αναλογεί στους πρωταγωνιστές της σχολικής μαθησιακής διαδικασίας.

Είναι αναγκαίο να σημειώσουμε εδώ, ότι η συνταγματικά κατοχυρωμένη εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, όπως και η παρ.2, στην ίδια διάταξη, οφείλουν να ερμηνεύονται σε συνδυασμό, τόσο με το άρθρ.21 παρ.1 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο «η οικογένεια... ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους»[178], όσο και με το άρθρ.2 του Α' Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ. Σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, με το άρθρο αυτό, κατοχυρώνεται το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν τη μόρφωση των τέκνων τους, σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους[179].

Τέλος, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι το δικαίωμα των γονέων για μόρφωση των τέκνων τους[180] προβλέπεται και από τις διατάξεις των άρθρ.1510 παρ.1 και 1518 παρ.1. του Α.Κ.[181]. Το μεν πρώτο χαρακτηρίζει «τη μέριμνα για το ανήλικο τέκνο ως καθήκον και δικαίωμα των γονέων ...», το δε δεύτερο εξειδικεύει το περιεχόμενο της επιμέλειας του προσώπου, αναφέροντας ότι περιλαμβάνει ιδίως «την ανατροφή, την επίβλεψη της μόρφωσης και την εκπαίδευση του ανήλικου τέκνου»[182].

IV. Η αξίωση για παροχή δωρεάν παιδείας.

Το δικαίωμα της δωρεάν παιδείας[183] είναι το αρχαιότερο κοινωνικό δικαίωμα

178. Βλ. *Χρυσόγονο*, Το Ελληνικό Σύνταγμα και η Οικογένεια, σε «Ελληνική Δικαιοσύνη», τόμ.38, 1997, σ. 730 επ.

179. Μία εκπαιδευτική νομοθεσία που θα αγνοούσε τα «φυσικά δικαιώματα των γονέων» και θα μεταβίβαζε την πρωτοβουλία για την ανατροφή και τη μόρφωση των νέων στο Κράτος, θα ερχόταν αναμφισβήτητα σε αντίθεση με το άρθρ.21 του Συντάγματος και το άρθρ.2 Α' Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ. Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας..., op.cit., σ.22.

180. Βλ. αναλυτικά Κεφ.Δέκατο, ΙΙΙ, 1, σελ.234.

181. Βλ. *Ε.Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη*, Οικογενειακό Δίκαιο, τόμ.Β΄, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 16 επ.

182. Βλ. *Ι.Δεληγιάννη/Χ.Κούσουλα*, Οικογενειακό Δίκαιο (η νέα ρύθμιση της συγγένειας και της προστασίας των ανικάνων προσώπων), Θεσσαλονίκη, 1984, σ.280, *Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη*, op.cit., σ.59 επ.

183. Άρθρ.16 παρ.4 του Συντάγματος 1975/1986 «Όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας, σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια. Το Κράτος ενισχύει τους σπουδαστές που διακρίνονται, καθώς και αυτούς που έχουν ανάγκη από βοήθεια ή ειδική προστασία, ανάλογα με τις ικανότητές τους».

στο Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, αφού η πρώτη του κατοχύρωση έγινε στο Σύνταγμα του 1864. Εισάγεται κατά ρητό τρόπο και διακρίνεται από τα άλλα κοινωνικά δικαιώματα, με τη σαφή και οριστική διατύπωσή του, τόσο ως προς το περιεχόμενο, όσο και ως προς τους φορείς του[184]. Επισημαίνεται, ότι ο όρος δικαίωμα απαντάται μόνο δύο φορές στο Ελληνικό Σύνταγμα του 1975/1986, στο άρθρ.22, με την κατοχύρωση του δικαιώματος στην εργασία και στο άρθρ.16 παρ.4, με το δικαίωμα στη δωρεάν παιδεία[185].

Η συνταγματική διάταξη του άρθρ.16 παρ.4 εδάφ.α΄ κατοχυρώνει το κοινωνικό δικαίωμα της δωρεάν παιδείας για όλους τους Έλληνες, και για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Το δικαίωμα παροχής δωρεάν παιδείας ως κοινωνικό δικαίωμα, επιβάλλει την παροχή εκπαίδευσης στον πολίτη εκ μέρους του Κράτους. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει, τόσο τη δυνατότητα φοίτησης του ατόμου σε κρατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα, όσο και την παροχή αγαθών και υπηρεσιών που καθιστούν δυνατή τη φοίτηση σ' αυτά. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στην παρ.9 του άρθρ.2 του ν.1566/1985 προβλέπονται τα εξής: «Μαθητές, που κατοικούν μακριά από την έδρα του σχολείου, μπορεί να μεταφέρονται δωρεάν ή να διαμένουν και να σιτίζονται δωρεάν στον τόπο που λειτουργεί το σχολείο. Αν η μεταφορά είναι αντικειμενικά αδύνατη ή δεν υπάρχουν προϋποθέσεις δωρεάν διαμονής και σίτισης, μπορεί να καταβάλλεται μηνιαίο επίδομα». Μεταξύ άλλων, η παροχή στέγης, διδακτικών βιβλίων ή πανεπιστημιακών συγγραμμάτων, εποπτικού υλικού, υποτροφιών για έρευνα ή μετεκπαίδευση, μπορούν να συνιστούν αυτές τις παροχές[186].

Σύμφωνα με τη διατύπωση της συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης, το δικαίωμα της δωρεάν παιδείας απονέμεται αδιακρίτως και ανεπιφυλάκτως σε «όλους» τους Έλληνες, τους έχοντας, δηλαδή, την Ελληνική υπηκοότητα. Βασίζεται στη συνταγματικά κατοχυρωμένη γενική αρχή της ισότητας (άρθρ.4 παρ.1 Σ.)[187], επιβάλλοντας στο νομοθέτη, ομοιόμορφη, κατά το δυνατόν,

184. «Όλοι οι Έλληνες ανεξαρτήτως εισοδήματος», βλ. *Χρυσόγονο*, Ατομικά και Κονωνικά ..., op.cit., σ.73.

185. Βλ. *Μαυριά*, Τα κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975, στο «Οι συνταγματικές ελευθερίες ...», op.cit., σ.191.

186. Βλ. *Α.Μιχόπουλο*, Νομικό πλαίσιο και θεσμοί της εκπαίδευσης, Αθήνα, 1994, σ.137.

187. Σύμφωνα με τους καθηγητές Καρακώστα και Γεωργόπουλο, η διατύπωση της προαναφερόμενης διάταξης, σε «όλους» τους Έλληνες, πρόκειται «όχι απλώς για ειδικό τονισμό της γενικής αρχής της ισότητας (άρθρ.4 παρ.1 Σ.), αλλά για ειδική μορφή ισότητας ανεπίδεκτης οποιασδήποτε εξαίρεσης, για οποιοδήποτε λόγο». Βλ. op.cit., σ.315.

μεταχείριση, κάτω από τις αυτές και όμοιες συνθήκες, των Ελλήνων πολιτών. Συγχρόνως, αποκλείει τη θέσπιση ανισοτήτων, με τη μορφή κριτηρίων αδικαιολόγητα ευμενών ή δυσμενών[188]. Οι νομοθετικές αποκλίσεις επιτρέπονται, κατ' αρχήν, όταν δικαιολογούνται από «αναλόγους» λόγους δημοσίου συμφέροντος. Ωστόσο, ο κοινός νομοθέτης μπορεί να επεκτείνει το δικαίωμα αυτό και στους αλλοδαπούς, όπως επίσης και να υπαναχωρήσει, στο μέτρο που δεν δεσμεύεται από υπερκείμενους κανόνες δικαίου, ιδιαίτερα εκείνους που απορρέουν από την Κοινοτική έννομη τάξη.

Το δικαίωμα της δωρεάν παιδείας αναφέρεται, κυρίως, στο δικαίωμα χρήσης των υφισταμένων κρατικών εκπαιδευτηρίων και όχι στη δημιουργία αξίωσης ίδρυσης νέων ή σύστασης νέας σειράς μαθημάτων ή νέων προγραμμάτων σπουδών. Από την άλλη πλευρά, η θέσπιση διδάκτρων οποιασδήποτε μορφής, στα κρατικά εκπαιδευτήρια[189], αφενός μεν θα είναι παράνομη, αφετέρου δε, θα καθιστούσε πρακτικά αδύνατη ή δυσχερέστατη την παροχή παιδείας στις οικονομικά ασθενείς τάξεις.

Η εν λόγω συνταγματική διάταξη καλύπτει κάθε μορφή οργανωμένης παροχής παιδείας που καταλήγει σε απονομή τίτλου σπουδών πρόσφορου για να αξιοποιηθεί επαγγελματικά. Κατά συνέπεια, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνεται και η απόκτηση τίτλου μεταπτυχιακών σπουδών. Αντίθετα, δεν αποτελούν, κατά κυριολεξία, «βαθμίδα εκπαίδευσης», οι ελεύθερες σπουδές με την έννοια της παροχής οιονεί εγκυκλοπαιδικών γνώσεων[190]. Η αρχή της δωρεάν φοίτησης σημαίνει, επίσης, και τη δωρεάν παροχή βιβλίων που κρίνονται στοιχειωδώς απαραίτητα για την αποτελεσματική συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία. Αυτό βέβαια, δε σημαίνει ότι το Σύνταγμα επιτάσσει τη δωρεάν διανομή τους, αλλά ότι, σε περίπτωση ολικής ή μερικής κατάργησής του, το σύστημα αυτό οφείλει ν' αντικατασταθεί από άλλο, ισοδύναμου αποτελέσματος[191]. Ήταν λοιπόν

---

188. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε., 3162/1976, 3127/1977, 1704/1978, 87/1981, 268/1993 και 2540/1996 (Ολομ.).

189. «Η παρ.4 αναγνωρίζει εξ υποκειμένου δικαίωμα εις τους έλληνες προς παροχήν δωρεάν παιδείας εις όλας τας βαθμίδας αυτής (στοιχειώδους, μέσης και ανωτέρας) αλλά μόνο εν τοις κρατικοίς εκπαιδευτηρίοις. Συνεπώς δεν είναι νοητόν να αξιώση την παροχή δωρεάν παιδείας εις τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια». Βλ. *Δερβέναγα*, op.cit., σ.116.

190. Βλ. *Χρυσόγονο*, Ατομικά και Κοινωνικά ..., op.cit., σ.274.

191. Π.χ. χορήγηση «βιβλιοκάρτας» για αγορά εκπαιδευτικών βιβλίων κατ' επιλογή του φοιτητή από σχετικό κατάλογο, με χρέωση του δημοσίου. Βλ. *Χρυσόγονο*, Ατομικά και Κοινωνικά ...op.cit., σ.274.

αντισυνταγματικές οι διατάξεις των άρθρ.12 παρ.7 και 22 παρ.1 του ν.2083/1992, όπου ορίζονταν η καταβολή διδάκτρων από τους μεταπτυχιακούς φοιτητές και η κατάργηση της δωρεάν διανομής βιβλίων σε όσους φοιτητές έχουν οικογενειακό εισόδημα άνω ενός ορίου, διατάξεις οι οποίες, άλλωστε, ουδέποτε εφαρμόσθηκαν. Στη συνέχεια, το άρθρ.16 παρ.4 εδάφ.β΄ του Συντάγματος κάνει ιδιαίτερη μνεία στην ενίσχυση ορισμένων κατηγοριών σπουδαστών από το Κράτος, και εισάγει την υποχρέωση του κοινού νομοθέτη να προστατεύει το θεσμό των υποτροφιών και να ρυθμίζει την οργάνωσή του[192].

Έχουμε λοιπόν σαφή αναφορά στην κοινωνική χρησιμότητα της παιδείας, προσεγγίζοντάς την μάλιστα, μέσα στα πλαίσια της κοινωνικής αποστολής του Κράτους, με κατοχύρωση των αρχών της δωρεάν φοίτησης και της μη διακριτικής μεταχείρισης των σπουδαστών[193]. Ως εκ τούτου, η εξάρτηση της εισαγωγής στα εκπαιδευτήρια της μη υποχρεωτικής εκπαιδευτικής βαθμίδας, από ορισμένη απόδοση στο σχολείο ή και από την επιτυχή συμμετοχή σε εισαγωγικές εξετάσεις[194], ανάλογα με τις ικανότητες του καθενός, δεν περιορίζει εκ των προτέρων το δικαίωμα στην παιδεία. Επιπλέον, το Σύνταγμα δεν αποκλείει, σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας[195], στον κοινό

---

192. Εδώ εντάσσονται ακόμη παροχές όπως η στέγαση των φοιτητών σε πανεπιστημιακές εστίες και η σίτιση σε πανεπιστημιακές λέσχες, βλ. *Χρυσόγονο,* Ατομικά και Κοινωνικά ..., op.cit., σ.274.

193. «Στο Κράτος επιβάλλεται εξάλλου η απαγόρευση διακριτικής μεταχείρισης λόγω εθνικότητας στο σημαντικό θέμα της πρόσβασης στην εκπαίδευση», βάσει του άρθρ.7 της Συνθ.ΕΚ Επίσης, βλ. υπόθ.152/82, απόφ. ΔΕΚ της 13.7.1983, ΣυλλΝομολ, 1983, σ.2323: «... η πρόσβαση στην εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης».

194. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1824/1975, Τμ.Γ (σκέψη 2η): «... Ούτω η δια νόμου καθιέρωσις δοκιμασίας των υποψηφίων φοιτητών, προς διαπίστωσιν της ικανότητος τούτων να συμμετάσχουν εις την παρεχομένην υπό των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων εκπαίδευσης, παρακολουθούντες ενεργώς ην εν αυτοίς πρακτικήν και θεωρητικήν διδασκαλίαν, εις ουδεμίαν διάταξιν του Συντάγματος αντίκειται, ως αποσκοπούσα εις την ομαλήν και εύρυθμον λειτουργίαν τούτων, εις την οποίαν θα προεκάλη δυσχερίας η παρουσία φοιτητών, μη κεκτημένων τας αναγκαίας γνώσεις και ικανότητας προς παρακολούθησιν της εις τα ιδρύματα ταύτα διδασκαλίας». Ενώ σύμφωνα με τον καθηγητή Δαγτόγλου, «η απόφαση που αναφέρεται βέβαια στις συνταγματικές διατάξεις περί προσωπικής ελευθερίας και ελευθερίας αναπτύξεως της προσωπικότητας, μεθοδολογικά θα ήταν όμως ορθότερη η αποκλειστική αναφορά στο δικαίωμα της παιδείας». Βλ. Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit., σ.717. Επίσης, βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 4137/1990, σύμφωνα με την οποία ορίζεται μεταξύ άλλων «... Η καθιέρωση από το νόμο συστήματος αντικειμενικής δοκιμασίας των υποψηφίων φοιτητών, για να διαπιστωθεί η ικανότητά τους να συμμετέχουν στην παρεχόμενη από τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα εκπαίδευση δεν αντίκειται στις παραπάνω διατάξεις ούτε στις προστατευτικές της παιδείας διατάξεις του άρθρ.16 του ισχύοντος Συντάγματος..., οι οποίες ανάγουν την παιδεία σε αποστολή του Κράτους και καθιερώνουν την δωρεάν παροχή στους πολίτες ...», βλ. *Καρακώστα/Γεωργόπουλο,* op.cit., σ.389.

195. Απόφ. Σ.τ.Ε. 3140/1980. Βλ. *Παραρά,* Σύνταγμα 1975 ..., op.cit., σ.235.

νομοθέτη να θεσπίζει το νομοθετικό καθορισμό ενός αντικειμενικά επιβαλλόμενου περιορισμού εισακτέων[196] (numerus clausus), με την αιτιολογία ότι αυτές αποβλέπουν στην εξασφάλιση της ομαλής και εύρυθμης λειτουργίας των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. Ο περιορισμός αυτός μπορεί να γίνει μόνο δια νόμου ή νομοθετικά εξουσιοδοτημένης κανονιστικής διάταξης της διοίκησης, αν, και λόγω της αρχής της αυτοδιοίκησης των Πανεπιστημίων, επιβάλλεται η προηγούμενη γνώμη της οικείας σχολής. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο περιορισμός στον αριθμό των εισακτέων, πρέπει να στηρίζεται σε λόγους που απορρέουν αναγκαστικά από τα όρια της εκπαιδευτικής ικανότητας («χωρητικότητας») της συγκεκριμένης σχολής και όχι σε λόγους επαγγελματικής πολιτικής[197] που θα παραβίαζαν την επαγγελματική ελευθερία[198].

Σε άλλη περίπτωση, η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας προχώρησε περισσότερο, κρίνοντας ότι τα άρθρ.4 παρ.1, 5 και 16 του Συντάγματος, όχι μόνο δεν εμποδίζουν τον κοινό νομοθέτη, αλλ' αντίθετα, επιβάλλουν σ' αυτόν να οργανώσει σύστημα εισαγωγής στα Α.Ε.Ι., με επιλογή των υποψηφίων, οι οποίοι θα έχουν τα αναγκαία εφόδια για την ενεργό παρακολούθηση της διδασκαλίας. Και βέβαια, δεν προσκρούει στο δικαίωμα στην παιδεία του άρθρ.16 του Συντάγματος, η κατάργηση της δυνατότητας μετεγγραφής φοιτητών εξωτερικού σε Α.Ε.Ι. του εσωτερικού χωρίς εξετάσεις[199]. Οι από το νόμο προβλεπόμενες διαδικασίες και η αξιολόγηση, επιβάλλεται να διαμορφώνονται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην παραβιάζεται η συνταγματική αρχή της ισότητας. Θεωρούμε ότι ορθά κρίθηκε[200] ως αντισυνταγματική, η, κατά το άρθρ.2 παρ.7 του ν.1771/1988, «κατοχύρωση» βαθμολογίας των υποψηφίων για τα Α.Ε.Ι. και Τ.Ε.Ι., σε επόμενα της εξέτασής τους έτη[201], αφού λογικά η δυσκολία των θεμάτων δεν

---

196. Χωρίς μάλιστα η αξιολόγηση των γραπτών δοκιμίων των εξετάσεων να υπόκειται σε ακυρωτικό έλεγχο, αφού θεωρείται τεχνική κρίση της διοίκησης. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1969/1994 σε «Ελληνική Δικαιοσύνη» 1995, σ.1180.

197. Αντίθετα, η απόφ. Σ.τ.Ε. 1242/1983 (Τμ. Γ΄) δεν διακρίνει, αιτιολογώντας ότι η επίμαχη διάταξη «βρίσκεται σε αρμονία με τις διατάξεις του Συντάγματος, διότι ο κανονισμός του αριθμού των εισακτέων στις Ανώτατες Σχολές, δεν αποτελεί τμήμα της ακολουθουμένης γενικής εκπαιδευτικής πολιτικής μπορεί να γίνεται ελεύθερα από τη νομοθετική εξουσία», αποτελεί petitio principii. Βλ. σε «ΤοΣ» 1983, σ.53 και 654.

198. Βλ. *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit., σ.718.

199. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 268/1993, σε «Αρμενόπουλο» 1993, σ.180, και απόφ. Σ.τ.Ε. 2214/1991. Επίσης βλ. *Καρακώστα/Γεωργόπουλο*, op.cit., σ.403.

200. Κατά την άποψη της μειοψηφίας.

201. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2540/1996 (Ολομ.), σε «Αρμενόπουλο », 1996, σ.925.

μπορεί παρά να είναι διαφορετική από έτος σε έτος.

Σύμφωνα με τα επίσημα αρχεία του ΟΟΣΑ[202], το Ελληνικό Κράτος δαπανά για τη μόρφωση των πολιτών μόλις το 3,5% του ΑΕΠ, το μικρότερο ποσοστό σε σχέση με κάθε άλλο «ανεπτυγμένο» οικονομικά Κράτος στον κόσμο.

Ο ΟΟΣΑ κατάρτισε αναλυτικούς συγκριτικούς δείκτες, με βάση τα στοιχεία που του έδωσαν όχι μόνο τα 29 κράτη-μέλη του, αλλά και άλλες λιγότερο αναπτυγμένες οικονομικά χώρες. Τα βασικά συμπεράσματα για την Ελλάδα είναι τα εξής:

- Η Ελλάδα δίνει, επίσημα, μέσα από δημόσιους και ιδιωτικούς πόρους, το 4,9% του ΑΕΠ για την εκπαίδευση. Πρόκειται για την τέταρτη χαμηλότερη δαπάνη μεταξύ των 29 κρατών-μελών του ΟΟΣΑ (μετά την Ιαπωνία, την Ιταλία και την Ολλανδία). Ο μέσος όρος των κρατών-μελών του οργανισμού βρίσκεται στο 6,1% του ΑΕΠ.
- Οι δημόσιες δαπάνες για την εκπαίδευση από το ελληνικό Κράτος συνιστούν τη χαμηλότερη συνδρομή μεταξύ όλων των κρατών-μελών του ΟΟΣΑ. Κατά μέσο όρο οι κυβερνήσεις δίνουν για την εκπαίδευση των πολιτών τους το 4,8% του ΑΕΠ.

Είναι αναγκαίο δε να τονισθεί, ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα εντοπίζεται στο ύψος των χρημάτων που δίνεται από το ελληνικό Κράτος για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η οποία φτάνει μόλις στο 2,5% του ΑΕΠ. Είναι η χαμηλότερη επίδοση, με διαφορά, μεταξύ όλων των ανεπτυγμένων οικονομικά κρατών, αλλά και πολλών αναπτυσσόμενων, όπως η Παραγουάη, η Ζιμπάμπουε και η Μαλαισία (που δίνουν το 3%, 5% και 3% του ΑΕΠ τους, αντίστοιχα).

- Η ελληνική οικογένεια αναγκάζεται να συνεισφέρει για τις εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών της, το 1,4% του ΑΕΠ, το δεύτερο μεγαλύτερο ποσό στον ΟΟΣΑ. Οι γονείς χρηματοδοτούν την εκπαίδευση των παιδιών τους στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια βαθμίδα με το 1,2% του ΑΕΠ, δίχως να ληφθούν υπόψη οι δαπάνες για την «παραπαιδεία», όταν ο μέσος όρος του ΟΟΣΑ βρίσκεται μόλις στο 0,4%.

Ωστόσο, η χρηματοδότηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης από το ελληνικό Κράτος είναι ισάξια των υπολοίπων Κρατών, με κριτήριο το ΑΕΠ, αγγίζοντας το

202. Βλ. *Δ.Καδδά,* Σπόνσορες οι γονείς στις δαπάνες για την παιδεία, εφημ. «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία», 24-25.3.2002.

μέσο όρο του ΟΟΣΑ, στο 1%. Οι δαπάνες εδώ είναι εξαιρετικά χαμηλές, στο 0,2% του ΑΕΠ, λόγω της κρατικής φύσης των Πανεπιστημίων και των Τεχνολογικών Ιδρυμάτων, ενώ στο ποσό αυτό δεν συνυπολογίζονται τα χρηματικά ποσά προς τους φοιτητές του εξωτερικού.

Η σημαντική επιβάρυνση της ελληνικής οικογένειας για τη μόρφωση των παιδιών της γίνεται πιο κατανοητή αν εκδοθεί σε ποσοστά έναντι των συνολικών δαπανών για την εκπαίδευση.

Στην Ελλάδα το 28,7% των δαπανών στην εκπαίδευση είναι ιδιωτικές, έναντι 15,1% μέσου όρου των κρατών-μελών του ΟΟΣΑ. Την ίδια στιγμή, σε Κράτη όπως η Ιταλία ή η Ιρλανδία, η ιδιωτική συμμετοχή αγγίζει μόλις το 4,2% και το 10% των συνολικών δαπανών, αντίστοιχα. Επίσης, στο 33% του συνόλου φτάνουν οι ιδιωτικές δαπάνες για την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα, έναντι μόλις 10% του μέσου όρου στον ΟΟΣΑ.

V. Η αξίωση για παροχή επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Το κοινωνικό δικαίωμα για επαγγελματική και κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση κατοχυρώνεται από το άρθρ.16 παρ.7 του Συντάγματος[203]. Η διατύπωση της συγκεκριμένης διάταξης, η οποία φαίνεται να παραπέμπει μόνο στην ανώτερη επαγγελματική εκπαίδευση, δίχασε και εξακολουθεί να διχάζει τις απόψεις, ως προς τη συνταγματική κατοχύρωση ή μη του ατομικού δικαιώματος ίδρυσης ιδιωτικών επαγγελματικών σχολών.

Συγκεκριμένα, η θεωρία, ξεκινώντας από την αναγνώριση, ότι οι παρ.7 & 8 εδαφ.α΄, του άρθρ.16 του Συντάγματος, χαρακτηρίζονταν από διαφορετικά αντικείμενα, σκοπούς και έννομα αποτελέσματα, υποστηρίζει ότι το ατομικό δικαίωμα ίδρυσης ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, κατ' επέκταση και των επαγγελματικών σχολών, αναγνωρίζεται από το άρθρ.16 παρ.8 εδάφ.α΄ του Συντάγματος[204], ενώ η παρ.7 του άρθρ.16 του Συντάγματος κατοχυρώνει κοινωνικό δικαίωμα παροχής, στους

---

203. «Η επαγγελματική και κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση παρέχεται από το Κράτος και με σχολές ανώτερης βαθμίδας για χρονικό διάστημα όχι μεγαλύτερο από τρία χρόνια, όπως προβλέπεται ειδικότερα από το νόμο, που ορίζει και τα επαγγελματικά δικαιώματα όσων αποφοιτούν από τις σχολές αυτές».

204. Βλ. *Ευρυγένη/Μανιτάκη*, op.cit., σ.941, *Γ.Δεληγιάννη*, Οικονομική ελευθερία και κρατική παρέμβαση, σε «ΝοΒ», 40, 1992, σ.1203.

πολίτες, επαγγελματικής εκπαίδευσης, οργανώνοντας τη δημόσια επαγγελματική εκπαίδευση της Χώρας[205].

Σύμφωνα με τη νεώτερη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, η παρ.7 του άρθρ.16 επιβάλλει, στο χώρο της επαγγελματικής και κάθε άλλης ειδικής εκπαίδευσης, αυστηρότερο και ισχυρότερο έλεγχο και εντονότερο παρεμβατισμό. Αυτό σημαίνει, ότι εδώ δεν θεσπίζεται συνταγματικό δικαίωμα ιδιωτικής εκπαίδευσης και «ουδόλως ιδρύεται συνταγματικώς κατωχυρωμένον ατομικόν δικαίωμα των ιδιωτών προς ίδρυσιν τοιούτων σχολείων ...». Έτσι, ο νομοθέτης μπορεί να επιτρέψει ή να απαγορεύσει την ίδρυση ή λειτουργία ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, αφού εκτιμήσει τις δυνατότητες των αντίστοιχων δημόσιων σχολών να καλύψουν τις δεδομένες εκπαιδευτικές ανάγκες[206].

Σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, το άρθρ.16 παρ.7 του Συντάγματος, εφόσον αποτελεί ένα συνταγματικά κατοχυρωμένο κοινωνικό δικαίωμα, δικαίωμα που ο νομοθέτης δεν μπορεί στο μέλλον να το τροποποιήσει ή να το καταργήσει αυθαίρετα[207], δεσμεύει τα κρατικά όργανα, υποχρεώνοντάς τα να παρέχουν αντικειμενικά και σε όλους όσους το επιθυμούν, επαγγελματική και κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση. Κατά συνέπεια, η διάταξη του άρθρ.16 παρ.7 του Συντάγματος δεν μπορεί να επιβάλλει την κατ' αποκλειστικότητα παροχή της εκπαίδευσης αυτής από το Κράτος, με συνέπεια να μην αποκλείεται η δημιουργία και αντίστοιχων ιδιωτικών σχολών.

Είναι σαφές, ότι στα πλαίσια της συνταγματικά κατοχυρωμένης πολυφωνίας του δικαιώματος στην παιδεία, εμφανίζεται ως αμφίβολης συνταγματικότητας τόσο μια γενική απαγόρευση της ιδιωτικής επαγγελματικής και κάθε άλλης ειδικής εκπαίδευσης, όσο και η θέσπιση όρων που θα δυσχέραιναν ουσιαστικά την ίδρυση και λειτουργία τέτοιων σχολών[208].

---

205. Η ανωτέρω δε διάταξη δεν έχει την έννοια ότι κάθε επαγγελματική ή άλλη ειδική εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικώς από το Κράτος, αλλά αναφέρεται ειδικώς στην ανώτερη επαγγελματική και άλλη ειδική εκπαίδευση την οποία και καθιστά αποστολή του Κράτους. Βλ. απόφ.Σ.τ.Ε. 4124/1980 (γνώμη ενός μέλους του Δικαστηρίου), *Παραρά*, Σύνταγμα 1975 ..., op.cit., σ.244 και 245.

206. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 576/1981 (Ολομ.) σε «ΤοΣ» 1981, σ.476. Επίσης, βλ. σχετικά *Ευρυγένη/Μανιτάκη*, op.cit., σ.931 επ. και *Παραρά*, Σύνταγμα 1975 ..., op.cit., σ.246.

207. Βλ. για τη θεωρία του κοινωνικού κεκτημένου, *Μάνεση*, Οι κύριες συνιστώσες ..., op.cit., σ.21, *Μανιτάκη*, Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος ..., op.cit., σ.281 επ.

208. Βλ. *Μουαμελετζή*, Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου ...,op.cit., σ.61.

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι, με την ίδρυση των Τ.Ε.Ι.[209], προέκυψαν πολλά ερωτηματικά για το ποιες «σχολές» υπονοούνται ακριβώς στο άρθρ.16. παρ.7 του Συντάγματος, λαμβάνοντας υπόψη ότι αυτά ανήκουν στην «τριτοβάθμια εκπαίδευση». Εξάλλου, η ελληνική νομολογία φαίνεται να αγνοεί και αυτή τον όρο «τριτοβάθμια» εκπαίδευση και να θεωρεί ως αυτονόητη την ένταξη των Τ.Ε.Ι. στις «ανώτερες σχολές επαγγελματικής εκπαίδευσης»[210]. Ο όρος αυτός δεν χρησιμοποιείται στο Σύνταγμα, συναντάται όμως στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο και μάλιστα στην οδηγία 89/48/ΕΟΚ της 21.121988. Η οδηγία αυτή έχει ως περιεχόμενο ένα γενικό σύστημα αναγνώρισης των διπλωμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που πιστοποιούν επαγγελματική εκπαίδευση ελάχιστης διάρκειας τριών ετών[211].

Το θέμα αυτό, έως και σήμερα, έχει δημιουργήσει πολλά προβλήματα και αντιδράσεις, και αυτό, γιατί συνδέεται αφενός μεν άμεσα με την κατοχύρωση και την οριοθέτηση των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων Τ.Ε.Ι. και αφετέρου, των αντιστοίχων σχολών Α.Ε.Ι..

Εκτός αυτού, φαινόταν δύσκολο να θεωρηθούν τα Τ.Ε.Ι., με βάση τις διατάξεις του ν. 1404/1983, ως απλές ανώτερες επαγγελματικές σχολές[212]. Ο νόμος αυτός τα οργανώνει ως αυτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, κατοχυρώνοντας, παράλληλα, την ελευθερία της «ακαδημαϊκής» διδασκαλίας και το «ακαδημαϊκό» άσυλο[213].

Σήμερα, με τη ψήφιση του ν.2916/2001, έγινε προσπάθεια από την Κυβέρνηση να λυθεί με τρόπο οριστικό, το ποιος είναι ο χαρακτήρας των Τ.Ε.Ι., ποια τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων και πως οριοθετούνται αυτά τα δικαιώματα. Στο άρθρ.1 παρ.1 ορίζεται η διάρθρωση της ανώτατης εκπαίδευσης, αναφέροντας τα εξής: 1. α) Η ανώτατη εκπαίδευση αποτελείται από δύο παράλληλους τομείς: αα) τον πανεπιστημιακό τομέα, ο οποίος περιλαμβάνει τα Πανεπιστήμια, τα Πολυτεχνεία και την Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών και ββ) τον τεχνολογικό τομέα, ο οποίος περιλαμβάνει τα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά

---

209. Ν. 1404/1983.

210. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1260/1995 (Ολομ.) σε «ΔιΔικ» 1995, σ.390.

211. Η χώρα μας καταδικάστηκε από το ΔΕΚ επειδή παρέλειψε να θεσπίσει εμπρόθεσμα τα απαιτούμενες διατάξεις με σκοπό την πλήρη συμμόρφωση προς την οδηγία 89/48/ΕΟΚ.

212. Βλ. ωστόσο, απόφ. Σ.τ.Ε. ΟΕ 124/1996, σε «ΤοΣ» 1996, σ.845.

213. Βλ. *Χρυσόγονο,* Ατομικά και Κοινωνικά ..., op.cit., σ.286.

Ιδρύματα. β) τα Ιδρύματα των δύο τομέων της ανώτατης εκπαίδευσης λειτουργούν συμπληρωματικά, με διακριτές φυσιογνωμίες και με ρόλους, σκοπό και αποστολή που διαφοροποιούνται σύμφωνα με τις διατάξεις που ισχύουν για τον πανεπιστημιακό τομέα και για τον τεχνολογικό τομέα. γ) Όπου στην κείμενη νομοθεσία αναφέρεται ο όρος «Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα» νοούνται τα ιδρύματα που ήδη λειτουργούν, τα οποία ανήκουν στον πανεπιστημιακό τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης και θα αποκαλούνται εφεξής Πανεπιστήμια.

VI. Η Συνταγματική προστασία της ιδιωτικής εκπαίδευσης.

1. Γενικά.

Η ιδιωτική εκπαίδευση έχει βαθιές ρίζες στο σύστημα της παιδείας που παρέχεται στη χώρα μας. Η συνεχής αναφορά του δικαιώματος της ιδιωτικής εκπαίδευσης στα Ελληνικά συνταγματικά κείμενα, μας οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα, ότι τόσο η γενική αναγνώριση του δικαιώματος ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου όσο και η αναγωγή αυτού, ως ένα από τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου[214], αποτελούν αμετάβλητες θέσεις του συντακτικού νομοθέτη.

Η ιδιωτική εκπαίδευση δεν απέκτησε συνταγματικά ερείσματα για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1975/1986. Τόσο υπό τα προγενέστερα Συντάγματα 1844/1911 όσο και υπό το Σύνταγμα του 1952, όπως επίσης και από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας[215], αναγνωρίζεται με αδιατάρακτη συνέπεια, ότι στην ελληνική έννομη τάξη, το δικαίωμα παροχής ιδιωτικής εκπαίδευσης[216] τελεί

---

214. Αντιθέτως ο καθηγητής Γ.Κασιμάτης υποστηρίζει την άποψη ότι το ισχύον Σύνταγμα, εν αντιθέσει προς τα προγενέστερα, δεν κατοχυρώνει «δικαιώματα» ιδιωτικής παιδείας, αλλά «έκαμε ένα μεγάλο βήμα προς την κατεύθυνση του κρατικού ελέγχου της ιδιωτικής εκπαιδεύσεως» και έθεσε «υπό τον έλεγχο του Κράτους απεριορίστως την απόλυση των εκπαιδευτικών λειτουργών των ιδιωτικών σχολείων».

215. Ως προς τα προϊσχύσαντα Συντάγματα, βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1919/1947, 26/1951, 178/1953, 734 και 1095/1955, 1258/1959, 1456/1975. Ως προς το άρθρ.16 παρ.8 του Συντάγματος 1975, βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1607/1979, 382, 1671, και 3907/1980, 576/1981.

216. Το σχετικό ζήτημα έχουν θίξει μεταξύ άλλων οι *Βεγλερής*, Η ιδιωτική εκπαίδευση ..., op.cit., σ.391 επ., *Ευρυγένης/Μανιτάκης*, Η συνταγματική προστασία της ιδιωτικής ..., op.cit., σ.913 επ., *Ευρυγένης/Σκουρής*, Τα συνταγματικά όρια ..., op.cit., σ.371 επ., Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit., σ. 720 επ., *Μανιτάκης*, Συνταγματικές ελευθερίες ..., op.cit., σ.89 επ., *Παραράς*, Σύνταγμα 1975 ..., op.cit., σ.247 επ., *Σκουρής*, Προϋποθέσεις εφαρμογής διαδικασιών μεσολαβήσεως και διαιτησίας (ν. 1876/1990) στους ιδιωτικούς εκπαιδευτικούς, σε «ΕΕργΔ», 1993, σ.137 επ., *Τσάτσος/Λοβέρδος/Κανελλοπούλου*, Σύνταγμα και ιδιωτική παιδεία, ..., op.cit., σ.87 επ.

υπό καθεστώς συνταγματικών εγγυήσεων, αποτελώντας συνταγματικό δικαίωμα όσων μετέχουν στις διάφορες μορφές της λειτουργίας της. Σύμφωνα με το άρθρ.16 παρ.8 εδάφ.α΄ του Συντάγματος, «Νόμος ορίζει τις προϋποθέσεις και τους όρους χορήγησης άδειας για την ίδρυση και λειτουργία εκπαιδευτηρίων που δεν ανήκουν στο Κράτος, τα σχετικά με την εποπτεία που ασκείται πάνω σ' αυτά, καθώς και την υπηρεσιακή κατάσταση του διδακτικού προσωπικού».

Ειδικότερα, τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια πρέπει να έχουν την ίδια οργάνωση με τα δημόσια, το ίδιο πρόγραμμα διδασκαλίας[217], εκτός από τις αποκλίσεις που επιτρέπονται με ειδική άδεια του Υπουργού Εθνικής Παιδείας. Εκτός αυτού, ο επιδιωκόμενος εκπαιδευτικός σκοπός επιβάλλεται να είναι «σύμφωνα με τους όρους του νόμου και με τους σκοπούς που διακηρύσσονται στην παρ.2 του άρθρ.16 του Συντάγματος αυτού, που είναι η ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, η ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και η διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες»[218].

Κρίσιμη διάταξη για το συνταγματικό καθεστώς της ιδιωτικής εκπαίδευσης είναι το άρθρ.16 παρ.1 του Συντάγματος. Η διάταξη αυτή δεν αποτελεί απλώς μια πανηγυρική διακήρυξη, αλλά έχει ουσιαστικό περιεχόμενο και περιβάλλει με τις εγγυήσεις της ελευθερίας, τουλάχιστον εκείνες τις μορφές παιδείας που αναγνωρίζονται ρητά στο συνταγματικό κείμενο. Εφόσον τώρα, η ιδιωτική παιδεία καθιερώνεται ως θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα στο άρθρ.16 παρ.8, μπορεί σωρευτικά να στηριχτεί και στις ελευθερίες του άρθρ.16 παρ.1[219].

Ακόμη και αν δεν υπήρχε η παρ. 8 του αρθρ. 16 του ισχύοντος Συντάγματος, το ατομικό δικαίωμα της ιδιωτικής εκπαίδευσης θα συναγόταν, σύμφωνα με τον Π.Παραρά, από «την έννοια της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρ. 5 παρ. 1), την ελευθερία της διαδόσεως της γνώμης και των στοχασμών

και *Ε.Τροβά,* Νεοελληνικός πολιτικός λόγος και νομιμότητα. Η οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ και τα «Ιδιωτικά Πανεπιστήμια», σε «ΤοΣ», 16, 1990, σ.419 επ. Επίσης βλ. σχετικά *K.P.Poole,* Education Law, London, 1988.

217. Η υποχρέωση μεταξύ άλλων των ιδιωτικών σχολείων, να τηρούν αυστηρά το ωράριο λειτουργίας των δημοσίων σχολείων της αντίστοιχης βαθμίδας, έρχεται σε αντίθεση με την αρχή της πολυφωνίας στην εκπαίδευση, που εδράζεται στο άρθρ.2 του Α' Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ, και συνιστά περιορισμό του δικαιώματος λειτουργίας και διοίκησης ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων χωρίς έρεισμα στους συνταγματικούς ορισμούς. Βλ. *Σκουρή,* Τα συνταγματικά όρια ..., op.cit., σ.244.

218. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 14/1988 (Ολομ.), σε «Αρμενόπουλο», 42, 1988, σ.263,.

219. Βλ. *Βεγλερή,* Η ιδιωτική εκπαίδευση ..., op.cit., σ.166, *Ευρυγένη/Σκουρή,* op.cit., σ.223 και 224.

του καθενός (άρθρ. 14 παρ. 1), ως και την ελευθερία της διδασκαλίας (άρθρ. 16 παρ. 1)»[220].

Η συνταγματική καθιέρωση και κατοχύρωση της ιδιωτικής εκπαίδευσης είναι αναμφισβήτητη, όπως έχει δεχτεί επανειλημμένα και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας[221], παρά τις οποιεσδήποτε φραστικές μεταβολές και προσαρμογές. Συνεπώς, οι όποιες προτάσεις και σκέψεις, για νομοθετική κατάργηση της ιδιωτικής παιδείας, δεν μπορούν να νομιμοποιηθούν υπό το καθεστώς του Συντάγματος του 1975/1986[222].

Ωστόσο, φραγμούς στην ιδιωτική εκπαίδευση, και μάλιστα με απόλυτο τρόπο, θεμελιώνοντας κρατικό μονοπώλιο της παιδείας, θέτει το Σύνταγμα, όταν απαγορεύει τη σύσταση Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων από ιδιώτες[223], (άρθρ.16 παρ.5 εδαφ.α΄ και κυρίως η παρ.8 εδάφ.β΄). Επίσης, η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας ερμηνεύει την παρ.7 του άρθρ.16, κατά τρόπο που πολλαπλασιάζει τις αρμοδιότητες του Κράτους στο χώρο της επαγγελματικής και κάθε άλλης ειδικής εκπαίδευσης. Στη συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη, δεν αναγνωρίζεται συνταγματικό δικαίωμα για την ίδρυση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, με αποτέλεσμα, ο νομοθέτης να έχει την ευχέρεια να επιτρέψει τη λειτουργία ιδιωτικών σχολικών μονάδων με σκοπό την παροχή Επαγγελματικής Εκπαίδευσης ή να αναθέσει την εκπαίδευση αυτή αποκλειστικά σε δημόσια σχολεία[224]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η ίδρυση των Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.) (ν.2009/1992), όπου έχουμε συνδυασμό και των δύο δυνατοτήτων, όταν τα εν λόγω Ινστιτούτα μπορούν να λειτουργούν είτε ως

---

220 Βλ. *Παραρά,* Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση ..., op.cit., σ. 68.

221. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 734/1955, 1286/1984, 715/1985, 1486 και 3734/1986, 1314/1987, 14/1988, 1912 και 1918/1980.

222. Βλ. *Ευρυγένη/Σκουρή,* op.cit., σ.225.

223. Αντίθετα, η ύπαρξη κρατικού μονοπωλίου στην ανώτατη παιδεία δεν εμποδίζει την αναγνώριση ακαδημαϊκών τίτλων που εκδίδονται από αλλοδαπά ιδιωτικά πανεπιστήμια, αναγνώριση που επιβάλλεται και από το Κοινοτικό Δίκαιο. Το Σ.τ.Ε. έκρινε ωστόσο ότι δεν είναι επιτρεπτή «η αναγνώριση από το ΔΙ.Κ.Α.Τ.Σ.Α. μεταπτυχιακού διπλώματος που εκδόθηκε από ανώτατο ομοταγές εκπαιδευτικό ίδρυμα της αλλοδαπής, αλλά έχει ως προϋπόθεση τίτλο σπουδών, ο οποίος χορηγήθηκε από ιδιωτική σχολή που λειτουργεί στην Ελλάδα και βεβαιώνει επιτυχή φοίτηση σε κύκλο σπουδών ανώτατης εκπαιδεύσεως, διότι η αναγνώριση αυτή θα αποτελούσε καταστρατήγηση του Συντάγματος, που απαγορεύει τη σύσταση ιδιωτικών Α.Ε.Ι.». Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2274/1990 (Ολομ.), σε «ΤοΣ», 1990, σ.617 επ., επίσης *Σκουρή*, Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., σ.30, *Σ. Κουτσουμπίνα*, Το ΔΙ.Κ.Α.Τ.Σ.Α., Θεσμικό πλαίσιο και νομολογιακή επεξεργασία, σε «ΕΕΝ», 54, 1987, σ.312 επ.

224. Βλ. *Ευρυγένη/Μανιτάκη*, op.cit., σ.931 επ.

δημόσια, είτε ως ιδιωτικά[225]. Κατά συνέπεια, αυτό που διατηρεί και διασφαλίζει το άρθρ.16 παρ.8 εδαφ.α΄ του Συντάγματος, είναι η δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας Γενικής Εκπαίδευσης. Σύμφωνα δε με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, η ιδιωτική παιδεία φαίνεται μάλιστα να έχει συμπληρωματικό χαρακτήρα σε σχέση με την κρατική, ορίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι το δικαίωμα ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων παρέχεται για την «ενίσχυσιν και βελτίωσιν της δια των δημοσίων εκπαιδευτηρίων παρεχομένης εκπαιδεύσεως»[226].

2. Το δικαίωμα ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου.

Το δικαίωμα της ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου[227] περιλαμβάνει, τόσο τον καθορισμό της μεθόδου και του προσανατολισμού του σχολείου από τον ιδιώτη ιδιοκτήτη, όπως και το διευθυντικό δικαίωμα να επιλέγει το διδακτικό προσωπικό του σχολείου, όσο και το δικαίωμα του μαθητή ή των γονέων του για επιβολή από την πολιτεία της ιδιωτικής εκπαίδευσης[228]. Εκτός αυτού, η άδεια ίδρυσης αποτελεί την έκφραση της κρατικής μέριμνας για την παιδεία που, κατά το άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος, συνιστά «βασική αποστολή του Κράτους»[229]. Ο καθορισμός της μεθόδου και του προσανατολισμού του ιδιωτικού σχολείου, από τον ιδρυτή του, πρέπει να γίνεται σύμφωνα με το σκοπό της παιδείας που ορίζεται επίσης στην παρ.2 του άρθρ.16 του Συντάγματος, η οποία αποτελεί όριο και μέτρο για τον κοινό νομοθέτη. Ο σκοπός αυτός λειτουργεί ως προς την ιδιωτική εκπαίδευση, αφενός μεν αμυντικά, υπό την έννοια ότι ελέγχει την κρατική παρέμβαση στο πεδίο του δικαιώματος ιδιωτικής εκπαίδευσης, αφετέρου δε θετικά, υπό την έννοια ότι υποχρεώνει τον κοινό νομοθέτη να προβεί στις αναγκαίες ρυθμίσεις για την επίτευξή τους[230].

---

225. Για τους όρους, τη διαδικασία άδειας έγκρισης και λειτουργίας ιδιωτικών Ι.Ε.Κ., βλ. πιο πάνω Κεφ. Έκτο, ΙΙ, 1, σελ.142.

226. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2372/1988 (Ολομ.), σε «ΝοΒ», 36, 1988, σ.1498 επ..

227. Βλ. *Δερβέναγα*, op.cit., σ.772.

228. Βλ. *Τσάτσο/Λοβέρδο/Κανελλοπούλου*, op.cit., υποσ.43, σ.87.

229. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2376/1988 (Ολομ.). Η απόφαση έκρινε ότι οι διατάξεις που καθορίζουν τους όρους διεξαγωγής των προαγωγικών εξετάσεων των μαθητών τω ιδιωτικών σχολείων δεν αντίκειται στο Σύνταγμα.

230. Βλ. *Τσάτσο/Λοβέρδο/Κανελλοπούλου*, op.cit., υποσ.43, σ.94 και 95.

Η άδεια ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου, κατά το άρθρ.16 παρ.8 του Συντάγματος, είναι άδεια νομιμότητας. Η διοίκηση διαπιστώνει την πραγματική ύπαρξη των προϋποθέσεων ίδρυσης ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου, μη επηρεάζοντας την αυτοτελώς υφιστάμενη ελευθερία στην ιδιωτική εκπαίδευση. Η συνεργασία του Κράτους συνίσταται, ακριβώς, στην εποπτεία που ασκεί επί των εκπαιδευτηρίων αυτών, μη μπορώντας με νόμο να απαγορεύσει ή να αναστείλει την ίδρυση ή τη λειτουργία ιδιωτικών και γενικά μη κρατικών εκπαιδευτηρίων. Και αυτό γιατί, το Σύνταγμα θεσπίζει ως αντικείμενο του νόμου αυτού τον καθορισμό, του πως αλλά όχι του εάν θα ιδρύονται και θα λειτουργούν τα εκπαιδευτήρια αυτά[231]. Ως προς το θέμα αυτό, αξιοσημείωτοι είναι οι λόγοι ανάπτυξης της ιδιωτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα που παρουσιάζουν την εξής ιδιομορφία, σε σύγκριση προς τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Η ελληνική ιδιωτική εκπαίδευση νομιμοποιήθηκε λόγω της ίδιας ύπαρξής της, και όχι κατ' αντιπαράθεση ή σε αντιστάθμισμα προς κάποια άλλη μορφή εκπαίδευσης. Ανέκυψε ως ανάγκη, επειδή το Κράτος δεν μπορούσε να παράσχει επαρκή εκπαίδευση μέσω του δημόσιου συστήματός του. Δεν δημιουργήθηκε ούτε για να εφαρμόσει στην πράξη το δικαίωμα των γονέων για ελεύθερη επιλογή του σχολείου των παιδιών τους, σύμφωνα με τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, ούτε ως ευρισκόμενη σε κάποια συνάρτηση με την Εκκλησία, όπως κυρίως συνέβη στα ευρωπαϊκά Κράτη[232]. Έχει ως προς τη δημόσια εκπαίδευση χαρακτήρα επικουρικό-βελτιωτικό και όχι ανταγωνιστικό, έχοντας ως συνέπεια να ρυθμίζεται από το Κράτος σε στενή σχέση με αυτήν σε ένα ενιαίο σχολικό σύστημα[233].

Εξάλλου, σε μια σειρά αποφάσεων που είχαν ως αντικείμενο τη συνταγματική θέση της ιδιωτικής επαγγελματικής εκπαίδευσης, το Συμβούλιο της Επικρατείας[234] αντιδιαστέλλει σαφώς την ιδιωτική επαγγελματική από την ιδιωτική γενική εκπαίδευση, δέχεται για την τελευταία ότι διατελεί υπό καθεστώς συνταγματικών εγγυήσεων και επισημαίνει ότι η ελευθερία ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων γενικής εκπαιδεύσεως, «αμέσως εκ του Συντάγματος εκπηγάζουσα, δεν

---

231. Βλ. *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit., σ.722.

232. Βλ. *Μουαμελεζή*, Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου ..., op.cit., σ.23.

233. Το Σ.τ.Ε. στην απόφ.734/1955 υπογράμμισε ότι η ιδιωτική εκπαίδευση δεν παρέχει το δικαίωμα μιας διαφορετικής εκπαίδευσης, θεμελιωμένης σε άλλες εκπαιδευτικές αρχές, που κατατείνει στην εξυπηρέτηση σκοπών διαφορετικών απ' ότι η δημόσια. Βλ. σε «ΝοΒ», 3, 1955, σ.897.

234. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1912-1918/1980, 4124/1980 και 576/1981.

δύναται να θιγεί υπό του κοινού νομοθέτη, περιοριζομένου μόνον εις την ρύθμισιν των όρων και προϋποθέσεων της ιδρύσεως και λειτουργίας των επί τη συνδρομή των οποίων είναι υποχρεωτική η χορήγησις της σχετικής άδειας». Εκτός αυτού, η άδεια ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου αποτελεί μορφή επιχειρηματικής δραστηριότητας που συνιστά εκδήλωση της οικονομικής ελευθερίας και, με την σειρά της, οδηγεί στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου.

Γίνεται σαφές, ότι η πολιτεία σήμερα δεν επιθυμεί την εξάπλωση της ιδιωτικής εκπαίδευσης, θεσπίζει διαρκώς περιοριστικά μέτρα, φαίνεται εξαιρετικά φειδωλή στην χορήγηση αδειών ίδρυσης νέων ιδιωτικών σχολείων και επεμβαίνει ασφυκτικά στη διαμόρφωση των προγραμμάτων τους. Επιπλέον, επιβάλλει, προοδευτικά, την εξομοίωση των ιδιωτικών εκπαιδευτικών με το εκπαιδευτικό προσωπικό των δημοσίων σχολείων, αντιμετωπίζοντας την ιδιωτική εκπαίδευση με αρνητική διάθεση.

3. Επιλογή διδακτικού προσωπικού.

Η ελεύθερη επιλογή του διδακτικού προσωπικού αποτελεί προϋπόθεση για τη λειτουργία, ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου, ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων[235].

Ο διορισμός του διδακτικού προσωπικού των ιδιωτικών σχολείων γίνεται σύμφωνα με το άρθρ.37 του ν. 682/1977, με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ύστερα από σύμφωνη γνώμη του κεντρικού υπηρεσιακού συμβουλίου δημοτικής ή μέσης εκπαίδευσης που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, μετά από πρόταση του συλλογικού οργάνου που διοικεί το σχολείο.

Σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ο αυξημένος διοικητικός έλεγχος στα ιδιωτικά σχολεία που είναι ισότιμα προς τα δημόσια, όπως Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Κολέγιο Αθηνών κ.α., δεν είναι αντίθετος προς τη συνταγματική αρχή ίδρυσης ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, γιατί με αυτόν «εξασφαλίζεται η εκπλήρωση του επιδιωκόμενου από το Σύνταγμα σκοπού της ενισχύσεως και βελτιώσεως της εκπαιδεύσεως, η οποία κατ' αρχήν παρέχεται από

235. Βλ. *Δαγτόγλου,* Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit., σ.724.

τα δημόσια εκπαιδευτήρια με τη λειτουργία ιδιωτικών σχολείων[236].

Το Σ.τ.Ε., στην απόφ. 1456/1975 (Ολομ.)[237], δέχεται ως συνταγματική τη νομοθετική διάταξη που εξαρτά το δικαίωμα του ιδιοκτήτη εκπαιδευτηρίου να επιλέγει το διδακτικό προσωπικό (στη συγκεκριμένη περίπτωση να μην ανανεώνει την θητεία του) από προηγούμενη έγκριση της διοίκησης[238]. Η ελευθερία επιλογής του διδακτικού προσωπικού δεν είναι, βέβαια, ασυμβίβαστη με την προστασία που παρέχει η εργατική νομοθεσία και μάλιστα με την υποχρέωση καταβολής αποζημίωσης επί καταγγελίας της σύμβασης εργασίας από τον εργοδότη.

Ευνοϊκότερη μεταχείριση στο προσωπικό των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων επιφυλάσσει ο ν. 682/1977 «περί Ιδιωτικών Σχολείων Γενικής Εκπαιδεύσεως και Σχολικών Οικοτροφείων». Ο νομοθέτης όρισε ότι, η αρχική σύμβαση των ιδιωτικών εκπαιδευτικών της κατηγορίας Α΄[239] έχει εξαετή διάρκεια και μετατρέπεται, μετά τη λήξη της και με πρόταση του ιδιοκτήτη, σε σύμβαση αορίστου χρόνου. Οι εκπαιδευτικοί της κατηγορίας Β΄[240] προσλαμβάνονται με σύμβαση διετούς διάρκειας, η οποία, αν δεν καταγγελθεί από τον ιδιοκτήτη μετά τη λήξη της, ανανεώνεται για τέσσερα ακόμη έτη και μετατρέπεται, στη συνέχεια, σε σύμβαση αορίστου χρόνου (άρθρ.28 έως 30).

Ωστόσο, το Συμβούλιο της Επικρατείας, με την απόφ. 1671/1980, δεν παρέλειψε να τονίσει ότι η συνταγματική αρχή της ίδρυσης των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων συνεπάγεται την ελεύθερη διοίκηση και λειτουργία τους. Δέχθηκε στη συνέχεια, ότι το διευθυντικό δικαίωμα του ιδιοκτήτη του σχολείου περιλαμβάνει

---

236. Βλ. αποφ. Σ.τ.Ε. 2374/1988.

237. Βλ. σε «ΤοΣ» 1976, σ.238.

238. Με το άρθρ.52 παρ.7 του ν.δ. 651/1970 «περί οργανώσεως της Γενικής εκπαιδεύσεως και διοικήσεως του προσωπικού αυτής», ορίσθηκε ότι η πρόσληψη του προσωπικού των ιδιωτικών σχολείων γινόταν για μια τριετία, η οποία ανανεωνόταν υποχρεωτικά εφόσον εξακολουθούσε η λειτουργία του σχολείου. Η διάταξη αυτή προκάλεσε ερμηνευτικό πρόβλημα αν η υποχρεωτική ανανέωση της συμβάσεως χωρούσε μόνο «εφάπαξ» ή ίσχυε για αλλεπάλληλες και απεριόριστες τριετίες. Την πρώτη άποψη τη στήριξε το Σ.τ.Ε. (αποφ. 1456/1975 και 1701/1976) ενώ με τη δεύτερη συντάχθηκε ο Άρειος Πάγος (αποφ. 696/1974, 694/1975, 146/1976) δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για την άρση της διχογνωμίας από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο, σύμφωνα με το άρθρ. 100 παρ.1 εδάφ.ε΄ του Συντάγματος. Το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο προέκρινε τελικά τη λύση που είχε υιοθετήσει το Σ.τ.Ε. και δέχτηκε ότι κατά το άρθρ.52 παρ.7 ν.δ. 651/1970 «η αυτοδικαία ανανέωσις χωρεί άπαξ μόνον επί μίαν τριετίαν μετά την λήξιν της τριετούς διαρκείας της αρχικής συμβάσεως» (αποφ. 1/1976), βλ. σε «ΝοΒ», 25, 1977, σ.246 και 247), *Ευρυγένη/Σκουρή*, op.cit., σ.228.

239. Όπου ανήκουν κυρίως όσοι ήδη υπηρετούν αποκλειστικά στην ιδιωτική εκπαίδευση.

240. Εδώ ανήκουν όσοι επιθυμούν να διδάξουν για πρώτη φορά στην ιδιωτική εκπαίδευση.

και την επιλογή του διδακτικού προσωπικού, αναγνωρίζοντας απλά ότι «ο νόμος δύναται να θεσπίζη γενικώς προσόντα και δια τον ιδρυτήν του εκπαιδευτηρίου και δια το διοικητικόν προσωπικόν και δύναται να επιβάλλη επί πλέον διοικητικόν έλεγχον νομιμότητος, ως προς την ύπαρξιν των προσόντων τούτων ...». Εντούτοις, ο έλεγχος αυτός δεν μπορεί να επεκταθεί σε έλεγχο σκοπιμότητας. Ούτε μπορεί, πολύ περισσότερο, να υποκαταστήσει η διοίκηση τον ιδιοκτήτη, επιλέγοντας αυτή άλλα πρόσωπα μη επιθυμητά από τον τελευταίο[241]. Από την άλλη πλευρά, η επιλογή, τοποθέτηση και υπηρεσιακή κατάσταση των διευθυντών και υποδιευθυντών των ιδιωτικών σχολείων, υπακούουν στους ειδικούς κανόνες του ν. 682/1977[242].

Τα καθήκοντα και οι υποχρεώσεις των ιδιωτικών εκπαιδευτικών προκύπτουν από τις διατάξεις που ρυθμίζουν τα αντίστοιχα θέματα για τους εκπαιδευτικούς των δημόσιων σχολείων. Εξαιτίας δε της ένταξης της ιδιωτικής εκπαίδευσης στο γενικό σύστημα παιδείας, έχουμε περιορισμό στην ελευθερία της διδασκαλίας των ιδιωτικών εκπαιδευτικών (άρθρ.26 παρ.2 ν.682/1977). Αυτό σημαίνει, ότι οι διδάσκοντες δεν επιτρέπεται, αφενός μεν να αναπτύσσουν, κατά τη διδασκαλία, αλλά και την εν γένει δραστηριότητά τους στο σχολείο, απόψεις που αντίκειται στον συνταγματικά καθοριζόμενο σκοπό της παιδείας, και αφετέρου, να εκδηλώνουν την προτίμησή τους για πολιτικά κόμματα και πολιτικές ομάδες[243].

4. Το ειδικό δικαίωμα επιλογής της θρησκευτικής και φιλοσοφικής κατεύθυνσης της εκπαίδευσης.

Η ιδιωτική εκπαίδευση, πέρα από τους κανόνες του άρθρ.16 παρ.1 και 8 του Συντάγματος, κατοχυρώνεται σε διεθνείς συνθήκες και προστατεύεται, όπως έχει

---

241. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2372-4/1988 (Ολομ.), σε «ΔιΔικ», 1989, σ.1229.

242. Τα ειδικά καθήκοντα του διευθυντή θεσπίζονται στο άρθρ.25 παρ.5 και 26 παρ.3 του ν. 682/1977. Ο διευθυντής του σχολείου και ο αναπληρωτής του, διορίζονται κάθε χρόνο με πρόταση του ιδιοκτήτη και απόφαση του Προϊσταμένου Διεύθυνσης Εκπαίδευσης» (άρθρ.25 παρ.4 και 6).

243. Σύμφωνα με την άποψη του καθηγητή Σκουρή, «Οι δεσμεύσεις του άρθρ.29 παρ.3 του Συντάγματος δεν αφορούν μόνο τους δημοσίους υπαλλήλους και λειτουργούς αλλά επεκτείνονται και στους ιδιωτικούς εκπαιδευτικούς, οι οποίοι συμμετέχουν στην διαδικασία παροχής της παιδείας. Το γράμμα του άρθρ.29 παρ.3 του Συντάγματος δεν καλύπτει το εκπαιδευτικό προσωπικό των ιδιωτικών σχολείων, οπότε η επέκταση στους ιδιωτικούς εκπαιδευτικούς μπορεί να θεωρηθεί θεμιτή, εάν γίνει δεκτό ότι οι απαγορεύσεις συνδέονται με τους σκοπούς της παιδείας κατά το άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος, τους οποίους οφείλει να υπηρετεί και η ιδιωτική εκπαίδευση». Βλ. Δίκαιο της Παιδείας, op.cit., υποσ.214, σ.117.

προαναφερθεί, και από το άρθρ.2 του Α' Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ. Η προστασία αυτή αποτελεί φραγμό στην επεμβατική δραστηριότητα του νομοθέτη.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου δέχτηκε, ότι από την διάταξη αυτή, προκύπτει η υποχρέωση των συμβαλλόμενων Κρατών να λάβουν τα επιβαλλόμενα από τις περιστάσεις μέτρα, τα οποία, χωρίς να συνεπάγονται υπέρμετρες δαπάνες, είναι αναγκαία για να δοθεί στα παιδιά μια εκπαίδευση σύμφωνη με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων τους. Φορείς του δικαιώματος της εκπαίδευσης είναι φυσικά οι ίδιοι οι διδασκόμενοι, καθώς και οι γονείς τους[244] που έχουν το δικαίωμα να κατευθύνουν τη μόρφωση των παιδιών, επιλέγοντας μεταξύ άλλων, το κατάλληλο, κατά την αντίληψή τους και τις οικογενειακές περιστάσεις, εκπαιδευτήριο[245].

Στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, γίνεται δεκτό, ότι το άρθρ.2 του Α' Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ περικλείει την εγγύηση της πολυφωνίας στην εκπαίδευση που είναι απαραίτητη για τη διαμόρφωση και τη διατήρηση της δημοκρατικής κοινωνίας. Πολυφωνία στην παιδεία δεν είναι, όμως, δυνατόν να νοηθεί χωρίς τη δυνατότητα ύπαρξης και ανάπτυξης της ιδιωτικής εκπαίδευσης, η οποία μνημονεύεται ρητά στις αποφάσεις του Δικαστηρίου[246].

Εκτός αυτού, το πιο πάνω Δικαστήριο έκρινε ότι, παρόλο που ο καθορισμός των προγραμμάτων σπουδών υπάγεται στην αρμοδιότητα των συμβαλλόμενων Κρατών, αυτά υποχρεούνται, βάσει του Πρωτοκόλλου, να μεριμνούν, ώστε οι γνώσεις που περιλαμβάνονται στα εν λόγω προγράμματα να μεταδίδονται με τρόπο αντικειμενικό, επιστημονικό και πολυφωνικό και όχι να εξυπηρετούν προπαγανδιστικούς στόχους που είναι δυνατόν να θεωρηθούν ότι δεν σέβονται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων[247].

---

244. Κατά τον *L.Favoreu,* La reconnaissance par les lois de la République de l' enseignement comme principe Fondamental (βλ. σε «RDFA» 1985, p.602), η ανυπαρξία ιδιωτικής εκπαίδευσης ουσιαστικά αναιρεί τη θεμελιώδη ελευθερία των γονέων να επιλέγουν τη μόρφωση των παιδιών του. Βλ. σχετικά και *Μουαμελετζή*, Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου ..., op.cit., υποσ.79, σ.32.

245. Βλ. για τους φορείς του δικαιώματος στην εκπαίδευση, Κεφ. Δέκατο, σελ.232.

246. Βλ. *O.Evrigenis,* Der Europäische Gerichtshof für Menschenrechte und das Recht auf Bildung, σε «EuGRZ», 1981, p.637/638-639, *C.A. Norgaard,* Die Rechtsprechung der Europäischen Kommission für Menschenechte zum Recht auf Bildung, σε "EuGRZ", 1981, p.633/634. Βλ. σχετικά και *Ευρυγένη/Σκουρή*, op.cit., υποσ.6, σ.225, *Lester/Pannik, op.cit.,* p.7 επ.

247. Βλ. *Aff. Kjeldsen, Busk Madsen et Pedersen*, arrêt du 7.12.1976, Publications de la Cour Européenne des droits de l' homme, Strasbourg, 1976, Série A, vol.23, παρ.53, p.26. Παρόλο που

Η άσκηση του δικαιώματος επιλογής της θρησκευτικής και φιλοσοφικής κατεύθυνσης της εκπαίδευσης, που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του δικαιώματος της γονικής μέριμνας, στην πράξη, σημαίνει ελευθερία επιλογής, ιδιωτικού κυρίως εκπαιδευτηρίου. Η ελευθερία αυτή αφορά την επιλογή του είδους, του τόπου και του συγκεκριμένου εκπαιδευτηρίου[248]. Η ελευθερία επιλογής εκπαιδευτηρίου περιλαμβάνει πρώτα την επιλογή μεταξύ κρατικών και ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, την επιλογή του ειδικότερου εκπαιδευτικού προσανατολισμού και την επιλογή του τύπου εκπαίδευσης που περιλαμβάνει το δικαίωμα επιλογής και στα εκπαιδευτήρια του εξωτερικού[249].

VII. Η προστασία και η ενίσχυση του αθλητισμού από το Κράτος.

Το Σύνταγμά μας ορίζει στο άρθρ.16 παρ.9 ότι «Ο αθλητισμός τελεί υπό την προστασία και την ανώτατη εποπτεία του Κράτους. Το Κράτος επιχορηγεί και ελέγχει τις ενώσεις αθλητικών σωματείων κάθε είδους, όπως ο νόμος ορίζει ...». Η διατύπωση της συγκεκριμένης διάταξης αναφέρεται κυρίως στον εξωσχολικό αθλητισμό, εφόσον με την παρ.2 του ίδιου άρθρου, η «φυσική αγωγή των Ελλήνων» ανάγεται ως συνταγματικά επιδιωκόμενος σκοπός της παιδείας.

Σύμφωνα λοιπόν με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας[250], «από τη διάταξη του άρθρ.16 παρ.4 του Συντάγματος 1975/1986 και τις διατάξεις του ν. 75/1975[251] προκύπτει, ότι με το νόμο αυτό ρυθμίζονται όσα θέματα ο νομοθέτης έκρινε σοβαρότερα για την πραγμάτωση της κρατικής μέριμνας κατά τη συνταγματική επαγγελία».

Το κοινωνικό δικαίωμα στον αθλητισμό, όπως και τα άλλα κοινωνικά

η Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου θεώρησε ότι το άρθρ.2 παρ.2 του Πρωτοκόλλου περικλείει το δικαίωμα ίδρυσης και πρόσβασης σε ιδιωτικά σχολεία που λειτουργούν εκτός του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, δεν αποφάνθηκε ως προς αυτό το θέμα. Βλ. σχετικά και *Μουαμελετζή,* Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου ...,op.cit., υποσ.81, σ.32.

248. Βλ. άρθρ.20 του Συντάγματος της Τροιζήνας (1827), σύμφωνα με το οποίο «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα ... να εκλέγωσι διδασκάλους δια την εκπαίδευσίν των».

249. «Η οποία είναι δυνατή μόνο στο δεύτερο κύκλο της δευτεροβάθμιας εκπαιδεύσεως (Λύκεια), και στη τριτοβάθμια εκπαίδευση. Στην τελευταία περίπτωση η επιλογή περιορίζεται από τον καθορισμό ορισμένου αριθμού εισακτέων σε κάθε σχολή (numerus clausus), βλ. *Δαγτόγλου,* Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit., σ.720.

250. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1532 και 1533/1982.

251. Που εκδόθηκε σε εφαρμογή της συνταγματικής διάταξης.

δικαιώματα, δεν θεμελιώνουν αγώγιμη αξίωση κατά του Κράτους για δημιουργία κατάλληλων εγκαταστάσεων για άθληση. Εξάλλου, παρά την ύπαρξη ρητής αναφοράς στην παρ.9, σχετικά με την επιχορήγηση των ενώσεων των αθλητικών σωματείων και τον τρόπο με τον οποίο διατίθενται οι ενισχύσεις στα μέλη των επιχορηγούμενων ενώσεων, δεν απορρέει δικαίωμα από την εν λόγω συνταγματική διάταξη, ώστε να είναι δυνατόν αθλητικό σωματείο ή ένωση να αξιώσει, και μάλιστα ευθέως, επιχορήγηση συγκεκριμένου ύψους. Εντούτοις, η παρ.9 του άρθρ.16 του Συντάγματος δεν στερείται κανονιστικού περιεχομένου.

Το περιεχόμενο αυτό εκδηλώνεται, αρχικά, με τη μορφή της έμμεσα υπονοούμενης απαγόρευσης προς την κρατική εξουσία να παρεμβάλλει εμπόδια στην ερασιτεχνική ή ακόμη και την επαγγελματική άθληση[252]. Πρόκειται για αξίωση αποχής και όχι παροχής έναντι του Κράτους[253]. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, έχει κριθεί από το Συμβούλιο της Επικρατείας, ότι διατάξεις περιοριστικές των εγγραφών και μετεγγραφών αθλητών από σωματείο σε σωματείο, παραβιάζουν την εν λόγω διάταξη, στο μέτρο που θα μπορούσαν να αποτελέσουν ανασταλτικό παράγοντα στην άθληση ενός ανήλικου ή και ενήλικου αθλητή[254]. Από το συνδυασμό, εξάλλου, της συνταγματικής αυτής διάταξης με το άρθρ.5 παρ.1 του Συντάγματος, συνάγεται ότι ο αθλητής έχει, κατ' αρχήν, το δικαίωμα να επιλέγει ελεύθερα το αθλητικό σωματείο της προτίμησής του. Περιορισμοί στις εγγραφές και μετεγγραφές αθλητών μπορούν να τεθούν, μόνο αν δικαιολογούνται από λόγους αναγόμενους στην προστασία του αθλητισμού και όταν αυτοί δεν είναι υπέρμετροι[255]. Πρέπει δε να σημειωθεί, ότι οι περιορισμοί αυτοί δεν μπορούν να γίνουν δεκτοί όταν θίγεται το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων, κατά το άρθρ.48 Συνθ.ΕΚ, σύμφωνα με όσα ειδικότερα δέχτηκε το ΔΕΚ στην απόφαση Bosman[256].

Στη συνέχεια, η συνταγματική πρόβλεψη για άσκηση «ανώτατης εποπτείας» του Κράτους στον αθλητισμό, δικαιολογούν έναν περιορισμό άλλων δικαιωμάτων, όπως, για παράδειγμα, της οικονομικής ελευθερίας ή της ελευθερίας της έκφρασης

---

252. Βλ. ν.2725/1996, «Ερασιτεχνικός και επαγγελματικός αθλητισμός και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ Α΄ 121).

253. Βλ. *Χρυσόγονο*, Ατομικά και Κοινωνικά ..., op.cit., σ.290.

254. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 4914/1988, σε «ΔιΔικ», 1990, σ.235 και απόφ. Σ.τ.Ε. 963/1991, σε «ΕΔΔ», 1991, σ.596.

255. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2988/1994.

256. Βλ. υπόθ. C 415/1993, απόφ. της 15.12.1995 (Ολομ.), σε «ΝοΒ» 1997, σ.663 επ.

των αθλουμένων[257]. Κατά συνέπεια, γίνεται δεκτό, ότι είναι επιτρεπτή η επέμβαση του νομοθέτη, π.χ. «εις τας εννόμους σχέσεις, αι οποίαι συνάπτονται προς το, εις αμειβόμενο άθλημα διαμορφωθέν ποδόσφαιρον, και η επιβολή περιορισμών εις την υπό των συμβαλλομένων μερών διαμόρφωσιν του περιεχομένου των εν λόγω εννόμων σχέσεων»[258]. Κατά μείζονα λόγο δε, οι περιορισμοί αυτοί δεν μπορούν, κατά την ορθότερη άποψη, να οδηγούν έως το σημείο της μονομερούς δέσμευσης του αθλητή, εκ μέρους του σωματείου, για ολόκληρη την περίοδο που μπορεί να αποδώσει αθλητικά ή για μεγάλο μέρος της[259], εφόσον το Κράτος αντλεί από αυτό[260] μεγάλες προσόδους για την ενίσχυση του αθλητισμού.

Το καθεστώς του κρατικού ελέγχου στις ενώσεις των αθλητικών σωματείων, όπως ο νόμος ορίζει[261], δικαιολογεί κρατικές παρεμβάσεις σ' αυτές[262], οι οποίες, διαφορετικά, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αντικείμενες στην συνταγματικά οριζόμενη ελευθερία της συνένωσης (άρθρ.12 Σ.).

Εντούτοις, ο πιο πάνω έλεγχος συμβαδίζει με την ουσιαστική ανάθεση, εκ μέρους της κρατικής εξουσίας[263], της «διαχείρισης» των διαφόρων αθλημάτων στις οικείες ενώσεις-ομοσπονδίες[264].

Τέλος, το κοινωνικό δικαίωμα για τον αθλητισμό μπορεί να αναπτύξει και

---

257. Βλ. *Αλιβιζάτο*, Συνεργεία τηλεοπτικών σταθμών στα γήπεδα, σε «ΤοΣ», 1996, σ.440.

258. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2944/1980, *Παραρά*, Το Σύνταγμα του 1975 ..., op.cit., σ.252.

259. Βλ. *Κ.Ρέμελη*, Οι περιορισμοί της συμβατικής ελευθερίας στον επαγγελματικό αθλητισμό, σε «ΔιΔικ», 1994, σ.1300.

260. Μέσω του ΠΡΟ-ΠΟ και άλλων τυχερών παιχνιδιών.

261. Βλ. άρθρ.2 επ. ν.75/1975.

262. Π.χ. υποχρεωτική υποβολή των προϋπολογισμών τους στη Γενική Γραμματεία Αθλητισμού.

263. «Από την παραπάνω επιχορήγηση γεννάται ενοχική σχέση μεταξύ του Κράτους ως δανειστή και του αθλητικού σωματείου ως οφειλέτη και, δημοσίου δικαίου επίσης, αξίωση επιστροφής του ποσού της χρηματικής ενίσχυσης, αν δεν αποδεικνύεται η διάθεσή του από το σωματείο για τις αθλητικές δραστηριότητές του. Βλ. αποφ. Ε.Σ. 1473/1995, *Σαρμά*, Η συνταγματική νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου, Εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1997, σ.366.

264. Βλ. *Σ.Ορφανουδάκη*, Η ελευθερία τη συνένωσης, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996, σ.119 επ.. Επίσης σύμφωνα με τη νομολογία του Σ.τ.Ε. (απόφ. 444/1992), «... όσα αθλητικά θέματα θεωρούνται από το νομοθέτη βασικά για την πραγμάτωση της κρατικής μερίμνης, κατά την επαγγελία του Συντάγματος, ρυθμίζονται είτε ευθέως από το νόμο, είτε κατ' εξουσιοδότησή του από όργανα της Διοικήσεως, ενώ η ρύθμιση άλλων θεμάτων καταλείπετε από το νόμο σε κανονισμούς, τους οποίους εκδίδουν όργανα νομικών προσώπων ιδιωτικού δικαίου όπως είναι οι οικείες ενώσεις, σύνδεσμοι ή ομοσπονδίες κάθε κλάδου αθλήσεων, και οι οποίοι ανήκουν, συνεπώς στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου».

όλες τις άλλες λειτουργίες των κοινωνικών δικαιωμάτων. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση για ερμηνεία νόμου σύμφωνη με το Σύνταγμα, να συνεκτιμηθεί κατά την άσκηση τα διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης ή να θεμελιώσει ένα (σχετικό) «αθλητικό κεκτημένο». Αυτό το τελευταίο, έχει, ούτως ή άλλως, έρεισμα στη ρητή πρόβλεψη περί επιχορήγησης των ενώσεων αθλητικών σωματείων. Ως εκ τούτου, οι πιο πάνω επιχορηγήσεις δεν επιτρέπεται να καταργηθούν, αν και μπορούν βέβαια να μειωθούν σε δημοσιονομικά δύσκολους καιρούς[265].

265. Βλ. σχετικά *Χρυσόγονο*, Ατομικά και Κοινωνικά ...., op.cit., σ.291.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕ ΑΛΛΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Ι. Το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας.

1. Η θεμελιώδης διάταξη του άρθρ. 5 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος.

Η θεμελιώδης διάταξη του άρθρ.5 παρ.1 του Συντάγματος, αποτελεί τη σπουδαιότερη συγκεκριμενοποίηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αποσαφηνίζοντας κατά κύριο λόγο τη διάταξη του άρθρ.2 παρ.1 του Συντάγματος[1]. Η αξιοπρέπεια του ανθρώπου συνίσταται στην ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας του και στο δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας.

Η ελευθερία της ανάπτυξης της προσωπικότητας αποτελεί θεμελιώδη επιλογή του συνταγματικού νομοθέτη, την οποία οφείλουν κατά κανόνα να σέβονται όλα τα κρατικά όργανα. Κατοχυρώνεται από την εν λόγω συνταγματική διάταξη ως ατομικό δικαίωμα, έχοντας αναμφίβολα γενικό χαρακτήρα απέναντι στις άλλες διατάξεις που καθιερώνουν θεμελιώδη δικαιώματα. Η ελευθερία αυτή είναι το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να προγραμματίζει και να διαμορφώνει τη ζωή του, σύμφωνα με τις κλίσεις, τις ικανότητες, τα ενδιαφέροντα και τις κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις του[2]. Τα δικαιώματα της συμμετοχής στην κοινωνική

---

1. Βλ. *Γ.Α.Μαγκάκης* κατά τη συνεδρίαση της Β΄ Υποεπιτροπής της Συνταγματικής Επιτροπής της 29.1.1975.(Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών, σ.418): «Η διάταξις της παρ.1 του άρθρ.5 είναι πολύ επιτυχής, γιατί αποτελεί αναπόσπαστη προέκταση της διατάξεως της παρ.1 του άρθρ.2 περί ανθρωπίνης αξίας,...», *Κ.Στεφανάκης* (τότε Υπουργός Δικαιοσύνης) κατά τη συνεδρίαση της Ολομέλειας της Βουλής της 12.5.1975 (Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής επί των Συζητήσεων του Συντάγματος 1975, σ.739): «... Και η διάταξις αυτή του άρθρ.5 παρ.1 συμπληρώνει την θεμελιώδη διάταξιν του άρθρ.2 του Συντάγματος, δια της οποίας διακηρύσσεται ο ακόλουθος σεβασμός προς την αξία του ανθρώπου».

2. Βλ. *Ράϊκο,* op.cit., υποσ. 52, σ.97.

και οικονομική ζωή αποτελούν περιπτώσεις εφαρμογής της ελευθερίας της ανάπτυξης της προσωπικότητας, ενώ το δικαίωμα της συμμετοχής στην πολιτική ζωή είναι ένα πολιτικό δικαίωμα[3].

Ο συνταγματικά οριζόμενος σκοπός της παιδείας (αρθρ. 16 παρ. 2 Σ) αποβλέπει στη δημιουργία ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών. Το ελληνικό σχολείο στοχεύει να καλλιεργήσει τη γνώση, αλλά, επίσης, και να δημιουργήσει συνειδητοποιημένους πολίτες με ελεύθερο και δημοκρατικό φρόνημα και αίσθημα αξιοπρέπειας.

Όλα τα παραπάνω, στηρίζονται επικουρικά στο αρθρ. 5 παρ. 1, εφόσον η παιδεία αποτελεί βασική συνισταμένη της ανάπτυξης της προσωπικότητας, με την έννοια ότι παρέχει τα μορφωτικά εφόδια για την ψυχική και πνευματική ολοκλήρωσή της. Δε νοείται λοιπόν οποιοσδήποτε περιορισμός που θα οδηγούσε στη συρρίκνωση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, μέσα από την παρεχόμενη εκπαίδευση, όπως ο περιορισμός για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των νέων (αρθρ. 16 παρ. 2 Σ), εφόσον η παιδεία από τη φύση της αποτελεί το μέσο για την ηθική, πνευματική και σωματική ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου.

Κατά συνέπεια, κάθε εκπαιδευτικός προσανατολισμός θα πρέπει να έχει ως κύριο μέλημα την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών, για την ομαλή τους ένταξη στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας. Από την άλλη πλευρά, ο σκοπός της παιδείας πρέπει να υπηρετεί το απαραβίαστο της θρησκευτικής ελευθερίας (αρθ. 13 παρ 1 Σ) και τις ατομικές ελευθερίες, όπως αυτές κατοχυρώνονται στο αρθρ. 16 παρ. 1 του Συντάγματός μας.

Επίσης, το αρθρ. 5 παρ. 2 εδαφ. α΄ περιέχει απαγόρευση διάκρισης των ατόμων λόγω θρησκείας. Είναι αντισυνταγματική, λοιπόν, όπως δέχθηκε το Συμβούλιο της Επικρατείας, η απαγόρευση διορισμού αλλόθρησκων ή αλλόδοξων εκπαιδευτικών στη μέση εκπαίδευση[4]. Εκτός αυτού, είναι επίσης αντισυνταγματική η απαγόρευση σε μη ορθόδοξο χριστιανό να σπουδάσει ορθόδοξη θεολογία[5], δικαίωμα που προκύπτει από το γενικότερο δικαίωμα της θρησκευτικής

3. Βλ. *Ράϊκο*, op.cit., σ.81 και 82.

4. Βλ. αποφ. Σ.τ.Ε. 3533/1986 (Τμ. Γ), σε «ΤοΣ», 1987, σ. 126.

5. Βλ. αποφ. Σ.τ.Ε. 194/1987.

πληροφόρησης και εκπαίδευσης[6].

2. Σχέση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας με το δικαίωμα προστασίας και ενίσχυσης του αθλητισμού από το Κράτος.

Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας[7] ασχολήθηκε με τη συνταγματικότητα κανονιστικών διατάξεων, οι οποίες καθιερώνουν περιορισμούς στις εγγραφές και μετεγγραφές αθλητών από σωματείο σε σωματείο, συνάγοντας από το συνδυασμό της διάταξης του άρθρ.5 παρ.1 με τη διάταξη του άρθρ.16 παρ.9 του Συντάγματος, την ελευθερία του αθλητή να επιλέγει το αθλητικό σωματείο της προτίμησής του.

Με την απόφ. 1812/1990 το Συμβούλιο της Επικρατείας θεώρησε συνταγματική τη διάταξη, κατά την οποία «Αθλητής, που την τελευταία διετία δεν αγωνίσθηκε σε κανένα επίσημο αγώνα του σωματείου του, μπορεί να μετεγγραφεί σε σωματείο της προτίμησής του, χωρίς τη συγκατάθεση του σωματείου του...», γιατί αυτός ο περιορισμός «ευρίσκεται εντός των πλαισίων των ρυθμίσεων που αποσκοπούν στη χορήγηση του αθλητή για ανάδειξη των ικανοτήτων του». Ωστόσο, το ίδιο Δικαστήριο, με την απόφ. 963/1991 έκρινε αντισυνταγματικό ένα ανάλογο περιορισμό της ελευθερίας του αθλητή να επιλέγει το αθλητικό σωματείο της προτίμησής του, με την ακόλουθη σκέψη «Επειδή από την διάταξη της παρ.1 του άρθρ.5 του Συντάγματος που κατοχυρώνει το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας σε συνδυασμό με τη διάταξη της παρ.9 του άρθρ.16 αυτού που προστατεύει τον αθλητισμό, προκύπτει ότι, κατ' αρχήν, ο αθλητής έχει το δικαίωμα να επιλέγει ελεύθερα το αθλητικό σωματείο της προτίμησής του[8]. Περιορισμοί στις εγγραφές και μετεγγραφές αθλητών από

6. Βλ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό ..., op.cit., σ. 374.

7. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1812/1990 και 963/1991.

8. Άρθρ.8 παρ.5 της απόφ. 20027/1989 του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού: «Ο αθλητής που, κατά την τελευταία διετία πριν από τη δημοσίευση της παρούσης, δεν συμμετείχε σε Εθνική Ομάδα ή σε Εθνικά Πρωταθλήματα, στην κατηγορία Ανδρών-Εφήβων, και η επίδοσή του δεν βρίσκεται στις τρεις (3) πρώτες θέσεις της κατάταξης επιδόσεων του έτους μεταγραφής του ή του προηγούμενου απ' αυτό, για οποιαδήποτε κατηγορία ηλικίας, και μετοίκησε, είτε λόγω εγγραφής του σε Ανώτατο ή Ανώτερο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα της ημεδαπής, είτε λόγω μετάθεσης διορισμού του σε δημόσια θέση ... έχει το δικαίωμα να μετεγγραφεί, χωρίς τη συγκατάθεση του σωματείου του, σε σωματείο της προτίμησής του που έχει όμως την έδρα του στην πόλη όπου είναι το Εκπαιδευτικό Ίδρυμα στο οποίο σπουδάζει, ή η Υπηρεσία στην οποία έχει διορισθεί, με την

σωματείο σε σωματείο, μπορούν να τεθούν μόνο αν δικαιολογούνται από λόγους αναγόμενους στην προστασία του αθλητισμού ή γενικότερα λόγους δημοσίου συμφέροντος[9]. Όταν πρόκειται όμως για αθλητές που σπουδάζουν σε Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα και βρίσκονται στην ανάγκη να εγκαταλείψουν τον τόπο του αθλητικού σωματείου, στο οποίο είναι εγγεγραμμένοι, για να εγκατασταθούν στον τόπο φοιτήσεώς τους, οι μνημονευθέντες περιορισμοί στις μετεγγραφές των φοιτητών αυτών που θεσπίζονται από τις διατάξεις του άρθρ.8 παρ.5 της Υ.Α. 20027/1989, είναι υπέρμετροι, διότι παρακωλύουν ουσιωδώς το δικαίωμα στη μόρφωση και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, και επομένως παραβιάζουν τις διατάξεις αφενός της παρ.1 του άρθρ.5 του Συντάγματος και αφετέρου, του άρθρ.16 παρ.2 και 4 αυτού, που κατοχυρώνει το δικαίωμα της παιδείας. Εξ' άλλου και στο μέτρο που οι διατάξεις αυτές θα αποτελούσαν ανασταλτικό παράγοντα στην άθληση ενός σπουδαστή αθλητή, παραβιάζουν και τη διάταξη του άρθρ.16 παρ.9 του Συντάγματος»[10]. Εξ άλλου, το Δικαστήριο[11] αποφάνθηκε ότι οι αποκλειστικές προθεσμίες για την έκδοση των αποφάσεων για τις μεταγραφές αθλητών θεσπίζονται υπέρ αυτών και μόνο, «ενόψει και του ότι οι δεσμεύσεις που επιβάλλονται με την υ.α.17714/1985 του Υπουργού Προεδρίας της Κυβέρνησης για τη μεταγραφή του συνεπάγονται περιορισμό της προστατευόμενης από το Σύνταγμα (άρθρ.5 παρ.1) ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας.

II. Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας

Στο αρθρ. 13 του ισχύοντος Συντάγματος κατοχυρώνεται το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, που αποτελεί ατομικό δικαίωμα, το οποίο δεν υπόκειται σε αναθεώρηση σύμφωνα με το άρθρ. 110 παρ. 1 του Συντάγματος, με το οποίο εξασφαλίζεται τόσο ο σεβασμός της ιδιωτικής ζωής και γενικότερα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (αρθρ. 2 παρ 1 Σ), όσο και η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπι-

---

απαραίτητη, όμως, προϋπόθεση, ότι η πόλη που σπουδάζει ή η υπηρεσία, απέχει περισσότερο από διακόσια πενήντα (250) χιλιόμετρα από τη πόλη όπου εδρεύει το σωματείο του ...».

9. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 4914/1988.

10. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2998/1994.

11. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2488 και 2489/1986, οι οποίες θεώρησαν ανεπίτρεπτη την υπέρβαση των αποκλειστικών προθεσμιών που καθιερώνονται με την απόφ. 17714/25.6.1985 του Υπουργού Προεδρίας της Κυβέρνησης.

κότητας του ατόμου (αρθρ. 5 παρ. 1 Σ), εφόσον γίνεται αποδεκτό ότι η ελεύθερη ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραίτητη προϋπόθεση και αναπόσπαστο μέρος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας.

Στην παρ. 1 εδαφ. α΄ του άρθρ. 13, το Σύνταγμα ορίζει ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη». Η εν λόγω ελευθερία περιλαμβάνει το δικαίωμα του καθενός να ζει και να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τις θρησκευτικές ή άθρησκες πεποιθήσεις του, το δικαίωμα να τις εκδηλώνει ή να μην τις εκδηλώνει, το δικαίωμα να διαμορφώνει, μεταβάλλει ή αποβάλλει θρησκευτικές πεποιθήσεις χωρίς δυσμενείς συνέπειες γι' αυτόν (βάσει και της αρχής της ισότητας, άρθρ. 4 παρ. 1Σ) και, τέλος, το δικαίωμα να ασκεί όλα τα ατομικά δικαιώματα για να διαδίδει τις σχετικές με τη θρησκεία πεποιθήσεις του[12] και να μην επηρεάζεται από άλλες θρησκευτικές πεποιθήσεις[13].

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι κατ' αρχήν απεριόριστη, αν και δεν απαλλάσσει από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή την υποχρέωση συμμόρφωσης προς τους νόμους[14]. Αναφέρεται σε οποιαδήποτε θρησκεία, στις σχισματικές ή αιρετικές διδασκαλίες που αποκλίνουν από αυτή, καλύπτοντας ακόμη και τη θρησκεία της οποίας δεν επιτρέπεται η λατρεία[15], όπως επίσης και την απόρριψη κάθε θρησκείας.

Το δικαίωμα των γονέων για τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους, το οποίο αποτελεί, όπως έχει προαναφερθεί, μέρος της «γονικής μέριμνας» και περιέχεται στις διεθνείς διακηρύξεις των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, περιλαμβάνει όχι μόνο την τυπική διδασκαλία, αλλά και τη γενικότερη ανατροφή του ανηλίκου. Το δικαίωμα αυτό των γονέων προκύπτει επίσης και από την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, που οι γονείς ασκούν και εν ονόματι του ανήλικου τέκνου τους.

Η συνταγματική πρόβλεψη της κρατικής υποχρέωσης για παροχή παιδείας, η οποία μεταξύ άλλων έχει ως σκοπό και την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» (αρθρ. 16 παρ. 2 Σ), έχει έλθει αρκετές φορές σε σύγκρουση με το δικαίωμα των γονέων να ορίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους. Κι

12. Όπως, δικαίωμα συνάθροισης και συνεταιρισμού για θρησκευτικούς σκοπούς, ελευθερία θρησκευτικής και μη θρησκευτικής εκπαίδευσης.

13. Βλ. σχετικά *Μάνεση*, Ατομικές Ελευθερίες, op.cit., σ. 251 και 252.

14. Άρθρ. 13 παρ. 1 του Συντάγματος 1975/1986.

15. Άρθρ. 13 παρ. 2 εδαφ. β΄ του Συντάγματος 1975/1986.

αυτό γιατί, η εν λόγω υποχρέωση δε μπορεί να νοηθεί ως ανταγωνιζόμενη την ελευθερία των γονέων να αποφασίζουν αν και ποια θρησκευτική εκπαίδευση θα δώσουν στα παιδιά τους[16]. Πολύ δε περισσότερο, όταν το ίδιο το Σύνταγμα κατοχυρώνει ως σκοπό της παιδείας, μεταξύ άλλων, τη διάπλαση των νέων σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.

Οι γονείς έχουν δικαίωμα να αρνηθούν τη συμμετοχή του παιδιού τους στην παροχή της κρατικής θρησκευτικής εκπαίδευσης, όπως επίσης τη συμμετοχή του στον εκκλησιασμό ή τη σχολική προσευχή. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι το δικαίωμα αυτό, παρά την κατ' αρχήν ένταξή του στο πλαίσιο της θρησκευτικής ελευθερίας, συνδέεται στενά με το δικαίωμα της ιδιωτικής εκπαίδευσης, το οποίο προβλέπεται ρητά από τη διάταξη του αρθρ. 16 παρ. 8 του ισχύοντος Συντάγματος. Επιπλέον, όπως έχει προαναφερθεί[17], κατοχυρώνεται σε διεθνείς συνθήκες με πλέον χαρακτηριστική τη διάταξη στο αρθρ. 2 του Α' Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ.

Στην απόφ. 3356/1995 του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία αποτελεί, ίσως, την πιο σχολιασμένη απόφαση στον ελληνικό Τύπο, αναδεικνύεται ο έντονος προβληματισμός σχετικά με τη θρησκευτική εκπαίδευση στη χώρα μας και με τη νομιμοποίηση του Κράτους να αποφασίζει και να επιβάλλει μονομερώς, μέσα από την παρεχόμενη εκπαίδευση, τη διαμόρφωση της «θρησκευτικής συνείδησης» των νέων. Στην παραπάνω απόφαση τίθεται για άλλη μια φορά το ερώτημα του κατά πόσο η ανάπτυξη της «θρησκευτικής συνείδησης» εκλαμβάνεται ως υποχρεωτική διαμόρφωση ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης, έχοντας ως βάση την «επικρατούσα θρησκεία» του αρθρ. 3 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος. Η έννοια, η οποία αποδίδεται στην «επικρατούσα θρησκεία» είναι αυτή της θρησκείας της «συντριπτικής πλειοψηφίας» και όχι της «κρατικής θρησκείας» [18].

Η διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης των νέων, θεωρούμε ότι, δε μπορεί σε καμία περίπτωση να αποτελεί από μέρους του Κράτους μέσο επιβολής μίας συγκεκριμένης θρησκείας, χωρίς αυτό να σημαίνει την έλλειψη σεβασμού προς την Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη, ως αναπόσπαστου τμήματος του ελληνισμού. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, η ελευθερία της

---

16. Βλ. *Δαγτόγλου,* Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit, σ. 371.

17. Βλ. σχετικά πιο κάτω, Κεφ. Δέκατο, III, 2, σελ.235.

18. Βλ. αναλυτικά, σχετικά με το σχολιασμό της απόφ. Σ.τ.Ε. 3356/1995, *Σωτηρέλη,* Θρησκεία ..., op.cit., σ. 418-429.

ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου και η ίδια η φύση της παιδείας που οδηγεί στην αναζήτηση της αλήθειας και της προσωπικής ελευθερίας[19] αποτελούν τις ασφαλιστικές δικλείδες για την επιλογή και τη διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης του ατόμου.

19. Βλ. γενικά *Α.Μαρκαντωνάτου-Σκαλτσά*, Το ατομικό δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας, Αθήνα 1982.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ
ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ι. Άσκηση κρατικής εποπτείας επί ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων.

Καθώς η πολιτεία αναλαμβάνει διαρκώς περισσότερα καθήκοντα στο χώρο της παιδείας, επιτρέπει σ' αυτή να διαρθρώνει ένα εκπαιδευτικό σύστημα με, πολλές φορές, εξαντλητική ρύθμιση των κανόνων που προβλέπουν την οργάνωση και την παροχή της εκπαίδευσης, θεσπίζοντας, παράλληλα, επιτελικά όργανα ως μηχανισμούς προγραμματισμού, εποπτείας και συντονισμού όλων των φάσεων της εκπαίδευσης.

Από τη φύση του, όμως, το δίκαιο της παιδείας προϋποθέτει μεγαλύτερη αυτονομία, ελευθερία και απόσταση από τον κρατικό καταναγκασμό[1], γι' αυτό και η πολιτεία οφείλει να σέβεται τη συνταγματικά επιβεβλημένη ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας όλων των παραγόντων της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Ο Έλληνας νομοθέτης αναλαμβάνει, σύμφωνα με την συνταγματική επιταγή, να ρυθμίσει το σύνολο της εκπαίδευσης, δημόσιας και ιδιωτικής. Ωστόσο, η κρατική παρέμβαση δημιουργεί οφέλη, μόνο όταν προωθεί την ανάπτυξη της παιδείας, εξασφαλίζοντας την υψηλή στάθμη λειτουργίας της, και όχι όταν, κατά οποιοδήποτε τρόπο, καταλήγει να περιορίζει την ελευθερία της και, κατ' επέκταση, οδηγεί στην αποδυνάμωση ή παρεμπόδιση της ιδιωτικής εκπαίδευσης.

Με την αυτοτελή συνταγματική κατοχύρωση της ιδιωτικής εκπαίδευσης (άρθρ.16 παρ.8 Σ.), και όχι κατά παραχώρηση εκ μέρους του Κράτους, ο νομοθέτης καλείται αρχικά να ρυθμίσει την ακώλυτη άσκηση του πιο πάνω δικαιώματος, ως προς τις προϋποθέσεις και τους όρους χορήγησης της άδειας για την ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων[2]. Η συνεργασία, λοιπόν, του

---

1. Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο Παιδείας, op.cit., υποσ.20, σ.21.

2. Ο προβλεπόμενος δηλαδή στη διάταξη αυτή νόμος, δεν μπορεί να απαγορεύσει ή να αναστείλει την ίδρυση ή λειτουργία ιδιωτικών και εν γένει μη κρατικών εκπαιδευτηρίων. Και αυτό,

Κράτους στηρίζεται στην έκταση της εποπτείας που ασκεί επί των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων[3], και την οποία ο νομοθέτης δεν μπορεί να παραλείψει ή να καταργήσει[4]. Μια τέτοια ενέργεια, άλλωστε, θα προσέκρουε και στο άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος, κατά το οποίο η παιδεία αποτελεί «βασική αποστολή του Κράτους»[5].

Κατ' αυτόν τον τρόπο, όπως έχει προαναφερθεί, η δημόσια αποστολή του Κράτους εκφράζεται μέσα από το ρόλο που του ανατίθεται από το Σύνταγμα και τους νόμους και εκπληρώνεται, τόσο μέσα από την παροχή δημόσιας εκπαίδευσης, όσο και από την εποπτεία που ασκεί το Κράτος στην ιδιωτική εκπαίδευση. Η εποπτεία αυτή είναι κατ' αρχήν προληπτική, εφόσον αποβλέπει στη διαπίστωση της εκπλήρωσης των νόμιμων προϋποθέσεων και όρων, τόσο από τα υπό ίδρυση, όσο και από τα ήδη λειτουργούντα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια[6]. Επίσης, είναι και κατασταλτική, εφόσον η άδεια μπορεί να μην χορηγηθεί ή ν' ανακληθεί. Την ελευθερία των ιδιωτών[7] να ιδρύουν ιδιωτικά σχολεία, δεν μπορεί λοιπόν να θίξει ο κοινός νομοθέτης, όταν συντρέχουν οι αναγκαίες προϋποθέσεις.

Με τη διατύπωση της συγκεκριμένης διάταξης (άρθρ.16 παρ.8 Σ.), σύμφωνα με την οποία η ίδρυση των ιδιωτικών σχολείων υπάγεται σ' ένα σύστημα αδειών, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί, ότι η ελευθερία της ιδιωτικής

γιατί το Σύνταγμα θεσπίζει ως αντικείμενο του νόμου αυτού τον καθορισμού του πως, αλλά όχι του εάν θα ιδρύονται και λειτουργούν τα εκπαιδευτήρια αυτά. Βλ. *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit., σ.722. Επίσης, «... Ο κοινός νομοθέτης μπορεί να ρυθμίσει τους όρους και τις προϋποθέσεις ιδρύσεως και λειτουργίας αυτών και το περιεχόμενο και την έκταση της εποπτείας που μπορεί ν' ασκήσουν τα κρατικά μέσα επί αυτών». Βλ. αποφ. Σ.τ.Ε. 576/1981, σε «ΝοΒ», 32, σ.363.

3. Το Σ.τ.Ε. υπογράμμισε ότι η ιδιωτική εκπαίδευση δεν παρέχει το δικαίωμα μιας διαφορετικής εκπαίδευσης, θεμελιωμένης σε άλλες εκπαιδευτικές αρχές, που να κατατείνει στην εξυπηρέτηση σκοπών διαφορετικών απ' ότι η δημόσια. Βλ. αποφ. Σ.τ.Ε. 734/1955 σε «ΝοΒ», 3, 1955, σ.897.

4. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 2376/1988 (Ολομ). Η απόφαση έκρινε ότι οι διατάξεις που καθορίζουν τους όρους διεξαγωγής των προαγωγικών εξετάσεων των μαθητών των ιδιωτικών σχολείων, δεν αντίκειται στο Σύνταγμα.

5. Βλ. *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό Δίκαιο ..., op.cit., σ.723.

6. Βλ. απόφ. Σ.τ.Ε. 1670/1980 (Τμ. Γ) σε «ΤοΣ» 1981, σ.94.

7. Οι αποφ. Σ.τ.Ε. 1912-1918/98, τονίζουν ότι «ο Συντακτικός Νομοθέτης του 1975, εν αρμονία προς την διακηρυσσομένην υπ' αυτού ελευθερίαν της διδασκαλίας και της ερεύνης, και της επιστήμης και της τέχνης, ενέμεινεν κατ' αρχήν εις την, υπό των αλληλοδιαδόχως ισχυσάντων ελληνικών Συνταγμάτων ελευθερίας τουλάχιστον εκείνες τις μορφές παιδείας που αναγνωρίζονται ρητά στο συνταγματικό κείμενο. Εφόσον τώρα η ιδιωτική παιδεία καθιερώνεται ως θεμελιώδες δικαίωμα στο άρθρ.16 παρ.8, μπορεί σωρευτικά να στηριχθεί και στις ελευθερίες του άρθρ.16 παρ.1. Βλ. *Ευρυγένη/Μανιτάκη*, Η συνταγματική προστασία της ιδιωτικής επαγγελματικής ..., op.cit., σ.931 επ..

εκπαίδευσης μπορεί να τεθεί στη διάκριση του νόμου ή της κυβέρνησης. Δεν μπορεί να έχει τέτοια έννοια, ούτε είχε ποτέ, διάταξη του Συντάγματος. Δηλαδή, η άσκηση ατομικού δικαιώματος, που το ίδιο το Σύνταγμα καθιερώνει, να υποβάλλεται σε προηγούμενη άδεια δημόσιας αρχής. Και αυτό γιατί, η ίδια η συνταγματική καθιέρωση το θέτει έξω από την καταργητική εξουσία του νόμου[8].

Η παρεμβατική νομοθεσία του Κράτους, θέλει να ικανοποιήσει δύο σκοπούς. Ο ένας είναι η δημιουργία στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης που θα είναι ισοδύναμη και ομοιόμορφη σε περιεχόμενο, οργάνωση και μέθοδο, και η οποία, θα υπόκειται στην ίδια κρατική εξουσία, ανεξάρτητα από το όποιο φυσικό ή νομικό πλαίσιο και αν της απονέμεται. Ο άλλος είναι η εξασφάλιση των ιδιωτικών εκπαιδευτικών από τους επαγγελματικούς κινδύνους. Είναι γεγονός, ότι αυτοί είναι εκτεθειμένοι, εξ αιτίας του γεγονότος, ότι η εργασιακή τους σχέση συνάπτεται με έναν ιδιώτη εκτεθειμένο και αυτόν στους κινδύνους της ιδιωτικής επιχείρησης.

Ο βαθμός, ωστόσο, της παρεμβατικής δράσης του Κράτους, οφείλει να προσλαμβάνει εκείνη τη μορφή, ώστε να μην προσβάλλονται αυθαίρετα τα ατομικά δικαιώματα, από την κατάχρηση της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος[9]. Ο κρατικός παρεμβατισμός ναι μεν δικαιολογείται σε ένα κοινωνικό Κράτος να θίγει τις ατομικές ελευθερίες συρρικνώνοντας το χώρο της οικονομικής ελευθερίας, δεν πρέπει όμως να εξικνείται μέχρι την παραβίαση του πυρήνα των ατομικών δικαιωμάτων[10].

Συνεπώς, η εξουσία του Κράτους να ρυθμίζει, να οργανώνει, να προγραμματίζει και να διευθύνει την εκπαίδευση, γενικά, εκφράζει τόσο τη συνευθύνη αυτού για την εκπαίδευση του φοιτούντος σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, όσο και την ευθύνη του για την ενότητα στην εκπαίδευση συνολικά[11].

---

8. Για τη διεξοδική ανάπτυξη της άποψης αυτής, βλ. *Βεγλερή,* Η ιδιωτική εκπαίδευση..., op.cit., σ.167.

9. Βλ. *Δεληγιάννη,* Οικονομική ελευθερία ..., op.cit., σ.1189, *Ε.Κουτούπα,* Ο ρόλος των αόριστων εννοιών στο σύγχρονο Κράτος δικαίου, Όψεις του Κράτους δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1990, σ.302.

10. Βλ. *Μουαμελετζή,* Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου ..., op.cit., σ. 19 και 20. Επίσης, βλ. *Μανιτάκη,* Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος, σε «ΤοΣ», 1978, υποσ.22, σ.187.

11. Βλ. *Ταλιαδούρο/Αντωνίου,* Παιδεία ..., op.cit., σ. 239.

II. Η δημόσια αποστολή του Κράτους στο χώρο της εκπαίδευσης.

Ο δημόσιος χαρακτήρας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος δικαιολογείται, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, από την έντονη παρέμβαση της ελληνικής πολιτείας, στο περιεχόμενο και την οργάνωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Είναι σαφές, ότι το Κράτος επιδιώκει να κατέχει τον πρωταγωνιστικό ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας. Η έντονη παρουσία του οδήγησε στη δημιουργία ενός διογκωμένου δημόσιου τομέα εκπαίδευσης που λειτουργεί με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον, μέσω της αναγωγής, στην πράξη, της εκπαίδευσης σε δημόσια υπηρεσία.

Τα Ελληνικά Συντάγματα αποτύπωναν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Κράτους για την παιδεία, ορίζοντας, ανέκαθεν, ότι η παιδεία τελεί «υπό την ανωτάτην εποπτείαν» του και παρέχεται «δαπάναις αυτού». Η βαρύτητα που αποδίδεται στον κρίσιμο τομέα της εκπαίδευσης διαφαίνεται, κυρίως, από τη μοναδική διάταξη του άρθρ.16 παρ.2 του ισχύοντος Συντάγματος, όπου η παιδεία ανάγεται σε «βασική αποστολή του Κράτους», κάτι που δεν παρατηρείται σε κανένα άλλο άρθρο του.

Από την άλλη πλευρά, η ίδια η φύση της εκπαιδευτικής παροχής έχει ιδιαίτερα έντονο το χαρακτήρα της δημόσιας αποστολής ή λειτουργίας που συναρτάται με το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου[12]. Και όλα αυτά γίνονται αποδεκτά, παρόλο που η παροχή της ιδιωτικής εκπαίδευσης αναγνωρίζεται ως ατομικό δικαίωμα, υπαγόμενη στη λογική της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και οικονομικής ελευθερίας.

Είναι λογικό ότι, στο κοινωνικό Κράτος Δικαίου που τείνει να γίνεται όλο και πιο παρεμβατικό, προβάλλει απόλυτα φυσιολογική και αναμενόμενη η τάση υπερίσχυσης της κοινωνικής μορφής του δικαιώματος στην παιδεία. Η κατάσταση αυτή, η οποία επιτείνεται από την ανάγκη τυποποίησης της εκπαίδευσης, που με τη σειρά της υπαγορεύεται από τη φύση της παιδείας, δημιουργεί τη μονομερή εντύπωση, ότι η παιδεία αποτελεί παροχή δημόσιας υπηρεσίας[13].

Είναι σαφές, ότι το σχολείο[14] συνιστά δημόσια υπηρεσία[15], χωρίς δική του

---

12. Βλ. *Τσάτσο/Λοβέρδο/Κανελλοπούλου,* op.cit., σ.93.

13. Βλ. *Μουαμελετζή,* Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου ..., op.cit., σ.18.

14. Ο καθηγητής Σκουρής δίνει τον ορισμό του σχολείου ως εξής: «Μπορούμε να ορίσουμε το σχολείο ως οργανωμένη και διαρκή υπηρεσία, στην οποία, ανεξαρτήτως της αλλαγής διδασκόντων και διδασκομένων, επιδιώκονται συγκεκριμένοι εκπαιδευτικοί στόχοι με τη συστηματική διδασκαλία

νομική προσωπικότητα, τόσο υπό τη λειτουργική, όσο και υπό την οργανική έννοια του όρου. Επιδιώκεται, λοιπόν, αφενός μεν η ικανοποίηση βασικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου, επιτυγχάνοντας τους μορφωτικούς και εκπαιδευτικούς στόχους που έχει θέσει, κυρίως, η πολιτεία, και αφ' ετέρου, το Κράτος να ασκεί δημόσια εξουσία, εφαρμόζοντας τις μεθόδους και τους κανόνες του Διοικητικού Δικαίου[16]. Το στοιχείο της δημόσιας εξουσίας, κατά την παροχή της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, είναι ιδιαίτερα έντονο, κυρίως εν' όψει της θέσπισης κατώτατου ορίου υποχρεωτικής φοίτησης, από το Σύνταγμα του 1975/1986.

Στην αναγωγή της παιδείας σε δημόσια υπηρεσία συνετέλεσε κατά πολύ και η αόριστη έννοια του δημοσίου συμφέροντος, έννοια η οποία συναντάται και με τους όρους «γενικό», «κοινωνικό», «κοινό» ή «γενικότερο» συμφέρον[17], και η οποία ερμηνεύτηκε με ευρύτητα, με αποτέλεσμα να οργανωθεί ένας δημόσιος τομέας αρκετά εκτεταμένος[18].

Είναι αυτονόητο, ότι η έννοια της δημόσιας υπηρεσίας ουσιαστικά δικαιολογεί την ύπαρξη του Κράτους, και αυτό γιατί, από τη φύση της, επεκτείνει το ρόλο του Κράτους και γενικότερα των δημοσίων οργανισμών[19]. Ταυτόχρονα, η δημόσια υπηρεσία φαίνεται να περιορίζει τη δυνατότητα των ατόμων να καθορίζουν αυτόνομα τη συμπεριφορά τους, στη σφαίρα των δραστηριοτήτων τους[20]. Ο πιο πάνω περιορισμός αιτιολογεί αφενός μεν την επέκταση των κρατικών

ικανού αριθμού γνωστικών αντικειμένων». Βλ. Δίκαιο παιδείας, op.cit., σ.62. Επίσης, βλ. γενικά *K.Alexander/M.D.Alexander,* The Law of Schools, Students and Teachers (Nutshell Serries), St. Paul, Minessota, 1984.

15. Για την έννοια της δημόσιας υπηρεσίας, βλ. *Ε.Σπηλιωτόπουλο*, Εγχειρίδιο διοικητικού δικαίου, έκτη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 1993, σ. 22.

16. Βλ. *Σκουρή,* Δίκαιο Παιδείας, op.cit., σ.62 και 63.

17. Βλ. σχετικά *Μανιτάκη*, Η συνταγματική αρχή ..., op.cit., σ.435, *Δαγτόγλου*, Δημόσιο συμφέρον και Σύνταγμα, σε «ΤοΣ» 1986, σ.430.

18. Βλ. *Α.Τσουλούφη,* Η έννοια της δημόσιας υπηρεσίας, σε «Αρμενόπουλο», 1976, σ. 719. Κατά τον *Δ.Παπανικολαΐδη*, τη δημόσια διοίκηση προσδιορίζει ο «δημόσιος χαρακτήρας του επιδιωκόμενου δια τη ασκήσεως δραστηριότητος τινός σκοπού», Διοικητικό Δίκαιο, Α΄, Εισαγωγή, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1972, σ.7-10.

19. Βλ. την ανάπτυξη του θέματος από τον *P.Delvolve*, Service public et libertés publiques, σε «RFDA» 1985, σ. 1 και την *E.Pisier,* Service public et libertés publiques, Pouvoirs 36-37, 1986, p.143 , βλ. σχετικά και σε *Μουαμελετζή*, Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου ...,op.cit., υποσ.48 σ.19.

20. «Τις δημόσιες ελευθερίες υπό τη στενή τους έννοια», βλ. *Μουαμελετζή*, Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου ...,op.cit., σ.19.

επεμβάσεων, αφετέρου δε τον περιορισμό των ιδιωτικών δραστηριοτήτων.

Πάντως, το γεγονός ότι, στην πράξη, η παιδεία κατά το μεγαλύτερο μέρος της αντιμετωπίζεται ως δημόσια υπηρεσία, λειτουργώντας με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον, δηλαδή, το γενικό συμφέρον του συνόλου, και κατ' επέκταση της πολιτείας, δεν πρέπει να οδηγεί στην αναίρεση του δικαιώματος στην παιδεία, όπως αυτό παρουσιάζεται με τη διττή του φύση[21], ως ατομικό και κοινωνικό δικαίωμα. Από την άλλη πλευρά, όσο πιο πυκνό είναι το πλέγμα των κανόνων που ρυθμίζουν την οργάνωση και παροχή της παιδείας, τόσο μεγαλύτερος κίνδυνος υπάρχει για τη μη ορθή αξιολόγηση, από μέρους του νομοθέτη, των συνταγματικών αγαθών των συμμετεχόντων στην εκπαιδευτική διαδικασία.

21. Βλ. Κεφ. Πέμπτο, σελ. 107.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ι. Γενικά

Το πρώτο βασικό ερώτημα που θέτει από τη φύση της η έννομη σχέση που γεννά ένα δικαίωμα, είναι ποιος μπορεί να το επικαλεστεί, δηλαδή ποιος μπορεί να είναι φορέας του θεμελιώδους δικαιώματος.

Το ισχύον Σύνταγμα ορίζει σε αρκετές διατάξεις του, πως η παρεχόμενη προστασία αφορά όχι μόνο τους Έλληνες υπηκόους αλλά κάθε άνθρωπο. Είναι δικαιώματα που απολαμβάνει και ο αλλοδαπός ή και εκείνος που δεν έχει καμία ιθαγένεια. Στις περιπτώσεις αυτές προσδιορίζεται ο φορέας του δικαιώματος με τις διατυπώσεις : «Καθένας έχει δικαίωμα ...»[1], «Όλοι όσοι βρίσκονται στην ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν ...»[2], «Κανένας δεν συλλαμβάνεται ...»[3] κ.α.

Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό Σύνταγμα επιφυλάσσει μια σειρά από θεμελιώδη δικαιώματα μόνο στους Έλληνες πολίτες. Ποια δικαιώματα ισχύουν για όλους τους ανθρώπους και ποια μόνο για τους πολίτες μιας έννομης τάξης ορίζεται από το Σύνταγμα της κάθε χώρας και βέβαια όχι πάντα κατά όμοιο τρόπο[4].

---

1. Βλ. άρθρ.5 παρ.1 του Συντάγματος 1975. Η πιο πάνω διάταξη εισάγεται με τη διατύπωση «Καθένας έχει δικαίωμα ...».

2. Βλ. άρθρ.5 παρ.2 του Συντάγματος 1975. Η πιο πάνω διάταξη εισάγεται με τη διατύπωση «Όλοι όσοι βρίσκονται στην ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν ...».

3. Βλ. άρθρ.6 παρ.1 του Συντάγματος 1975. Η πιο πάνω διάταξη εισάγεται με τη διατύπωση «Κανένας δεν συλλαμβάνεται ...».

4. Η προστασία της ισότητας από μεν το ελληνικό Σύνταγμα επιφυλάσσεται μόνο στους Έλληνες, ενώ κατά το άρθρ.3 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης ισχύει για κάθε άνθρωπο.

II. Το δικαίωμα των μαθητών στη μόρφωση.

Το σχολείο, ως η σπουδαιότερη πηγή αξιών και ερεθισμάτων για τους νέους ανθρώπους, μέσα από την οργανωμένη και προγραμματισμένη παροχή παιδείας, την εκπαίδευση, είναι σαφές ότι, επιθυμεί να εντάξει ομαλά τους νέους στο ευρύτερο κοινωνικό, πολιτιστικό και οικονομικό περιβάλλον. Είναι φυσικό, λοιπόν, να αναγνωρίζεται στους μαθητές το δικαίωμα στη μόρφωση, επιρρίπτοντας συγχρόνως την αντίστοιχη υποχρέωση.

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση περιλαμβάνει την αξίωση του έλληνα μαθητή, αλλά και των γονέων του, να συμμετέχει στην εκπαίδευση που του παρέχεται από το Κράτος και να επωφελείται από τις παροχές που συνδέονται μ' αυτή τη συμμετοχή, χωρίς να καταβάλλει αντίτιμο (άρθρ.15 παρ.4 Σ.). Το δικαίωμα των μαθητών στη μόρφωση και ο κεντρικός τους ρόλος στην εκπαιδευτική διαδικασία υπογραμμίσθηκε επανειλημμένα και κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών του άρθρ.2 του Α΄ Προσθ.Πρωτ. ΕΣΔΑ.

Χαρακτηριστικές είναι οι επισημάνσεις του Βέλγου εκπροσώπου De la Vallee-Roussin: «Θα προτιμούσα αυτό να μην αποτελεί δικαίωμα των γονέων. Συμφωνώ ότι πρόκειται για καθήκον των γονέων αλλά το δικαίωμα είναι του παιδιού ... Αλλά αυτό το δικαίωμα πρέπει να ασκηθεί από κάποιον... και είναι κατανοητό ότι το παιδί έχει τους γονείς του ως φυσικούς του προστάτες...»[5].

Επίσης, καίριες και οι παρατηρήσεις του Γάλλου Philip: «Κατά τη γνώμη μου υπάρχει μόνο ένα δικαίωμα που μπορεί να θεωρηθεί θεμελιώδες. Είναι το δικαίωμα κάθε παιδιού να έχει πρόσβαση στις πολιτιστικές αξίες, να ανατρέφεται σε μία ατμόσφαιρα ελευθερίας και σύμφωνα με μεθόδους που δεν του επιβάλλουν καμία κατήχηση και κανένα δόγμα... Κανείς δεν έχει δικαίωμα να το υποβάλλει σε τέτοιες εξουσιαστικές μεθόδους... που θα μπορούσαν να εμποδίσουν την ελεύθερη πνευματική του ανάπτυξη... όλοι δε οι εκπαιδευτές, στην πρώτη σειρά των οποίων βρίσκονται ασφαλώς οι πατέρες των οικογενειών, πρέπει να εννοήσουν ότι έχουν υποχρεώσεις και όχι δικαιώματα σε σχέση με το παιδί...»[6].

---

5. Βλ. αγόρευση De la vallee Roussin, σε «Preparatory Work on Article of the Protocole to the Convention", Strasburg, 1967, p.11.

6. Βλ. αγόρευση του Philip, σε "Preparatory Work...", op.cit., p.16.

III. Το φυσικό δικαίωμα των γονέων για εκπαίδευση των παιδιών τους.

1. Γενικά.

Από φιλοσοφική και κοινωνιολογική άποψη, το δικαίωμα των γονέων, να προσδιορίζουν την όλη ανατροφή και αγωγή των παιδιών τους, προϋπάρχει[7] του θετικού δικαίου. Είναι δικαίωμα του φυσικού δικαίου, το οποίο στηρίζεται στη φύση των πραγμάτων και σε μια μακραίωνη παράδοση.

Το δικαίωμα των γονέων, να επιλέγουν τη θρησκευτική και φιλοσοφική αγωγή των παιδιών τους, είναι μια ειδική εξουσία, η οποία απορρέει από το ευρύτερο δικαίωμα της γονικής μέριμνας[8]. Το λειτούργημα αυτό ή λειτουργικό δικαίωμα, όπως ονομάζεται, περιλαμβάνει ένα σύμπλεγμα δικαιωμάτων και καθηκόντων που δεν διαρκεί πάντα μέχρι την ενηλικίωση του τέκνου, τη συμπλήρωση, δηλαδή, του 18ου έτους της ηλικίας (άρθρ.127 Α.Κ.), αλλά είναι δυνατόν να παύσει ενωρίτερα, όταν το τέκνο αποκτήσει «κάποια πνευματική ωριμότητα»[9], επιτρέποντας σ' αυτό να καθορίσει μόνο το θρήσκευμά του.

Η προαναφερθείσα εξουσία των γονέων διέπεται από τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα για τη γονική μέριμνα (άρθρ.1510 Α.Κ. επ.), ασκούμενη από κοινού και από τους δύο γονείς, αποβλέποντας στο συμφέρον του τέκνου (άρθρ.1511 Α.Κ.). Εκτός αυτού, ορίζεται ότι η άσκησή της δεν πρέπει να γίνεται με τρόπο καταχρηστικό[10]. Επίσης, στις περιπτώσεις όπου οι γονείς διαφωνούν και το συμφέρον του τέκνου επιβάλλει να ληφθεί απόφαση, η θρησκευτική εκπαίδευση

---

7. Βλ. *Ο.Höffe*, στο συλλογικό βιβλίο, (εκδόθηκε με την επιμέλεια του J.Schwärtländer, Menschenrechte und Demokratie, Band 2, 1981, p.250), που εκθέτει γενικότερα ότι τα δικαιώματα του ανθρώπου δε δημιουργούνται για πρώτη φορά από το θετικό δίκαιο, αλλά προϋπάρχουν πριν από αυτό και ότι το δίκαιο είτε τα αναγνωρίζει ή τα περιφρονεί (missachtet). Πάντως, για να αποκτήσουν νομική ισχύ έχουν ανάγκη να αναγνωρισθούν από το δίκαιο. Χωρίς την αναγνώριση αυτή, έχουν απλώς μια ηθική αξία, αποτελούν «παγκοσμίως ισχύουσες ηθικές αξιώσεις» (universal gültige sittliche Forderungen). Βλ. σχετικά και σε *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, op.cit., υποσ.26, σ.16.

8. Παλαιότερα την πατρική εξουσία.

9. Την ωριμότητα αυτή την αποκτά το τέκνο, ανάλογα με τις περιστάσεις, όταν συμπληρώσει το 14ο έτος της ηλικίας το, ή όταν συνάψει γάμο πριν από την ενηλικίωσή του μετά από άδεια δικαστηρίου (άρθρ.1350 ΑΚ). Επίσης, βλ. *Α.Χριστοφιλόπουλο*, Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, τεύχ.Β΄, εκδ. Δ.Ν.Τζάκα, Αθήνα, 1950, σ.22, *Τρωιάνο*, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Β΄, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1984, αριθ.2-2-2, σ.44 και 2-2-5, σ.47. Αξιοσημείωτο είναι, ότι κατά την απόφαση του Αρείου Πάγου 1326/1948, το τέκνο από τη συμπλήρωση του 14ου έτους της ηλικίας του μπορεί να «καθορίσει αυθυποστάτως» το θρήσκευμα. Βλ. σε «Θέμις» Ξ΄, σ.155.

10. Βλ. για τις δύο μορφές κατάχρησης (ειδική και καθολική κατάχρηση), στην άσκηση του δικαιώματος της γονικής μέριμνας, βλ. *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, op.cit., σ.27-30.

του τέκνου ρυθμίζεται από το δικαστήριο (άρθρ.1512 Α.Κ.)[11]. Εξάλλου, αν ένας από τους γονείς πέθανε, κηρύχτηκε άφαντος ή έχει εκπέσει από τη γονική μέριμνα, ή, αν για λόγους πραγματικούς ή νομικούς, αδυνατεί να την ασκήσει, τότε τη μέριμνα την ασκεί ο άλλος γονέας[12]. Ειδικές διατάξεις του Αστικού Κώδικα ισχύουν στην περίπτωση διαζυγίου ή ακύρωσης γάμου των γονέων (άρθρ.1513), στην περίπτωση τέκνων χωρίς γάμο των γονέων τους (άρθρ.1515 Α.Κ.), στην περίπτωση υιοθεσίας και στην περίπτωση που δεν υπάρχει γονική μέριμνα και το τέκνο τεθεί υπό επίτροπο (άρθρ.1587 και 1629 Α.Κ.).

Το δικαίωμα των γονέων να επιλέγουν τη θρησκευτική και φιλοσοφική αγωγή των παιδιών τους συνάγεται γενικότερα από τη θρησκευτική ελευθερία (άρθρ.13Σ.), από την ελευθερία της ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρ.5 παρ.1 Σ.), καθώς και από την προστασία της οικογένειας (άρθρ.21 Σ.)[13]. Επιπλέον, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι περιορίζεται ιδεολογικά από τον καθορισμό του σκοπού της παιδείας, όπως αυτός ορίζεται στο άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος. Συνεπώς, οι γονείς δεν μπορούν να στερηθούν το δικαίωμα εκπαίδευσης των παιδιών τους, κάτι που εκφράζεται τόσο μέσα από το δικαίωμα επιλογής σχολείου, δημόσιου ή ιδιωτικού, όσο και μέσα από την υποχρέωση των εκπαιδευτικών για συνεχή ενημέρωση των γονέων.

2. Το δικαίωμα των γονέων για θρησκευτική και φιλοσοφική αγωγή των παιδιών τους.

Το ειδικό δικαίωμα των γονέων για μόρφωση των παιδιών τους κατοχυρώνεται στις διεθνείς συνθήκες[14], ενώ, η άμεση ρύθμιση από το άρθρ.2 παρ.2 του Α' Πρωσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ έδωσε την ευκαιρία να εξειδικευτεί το περιεχόμενό του.

Η εν λόγω διάταξη, με την οποία καθιερώνεται η ελευθερία της θρησκευτικής

---

11. Βλ. σχετικά απόφ. Μον.Πρωτ.Πειραιώς, 334/1973, σε «ΝοΒ», 22, 1974, σ.1697.

12. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο ανήλικος γονέας (παρόλο που είναι περιορισμένα ικανός για δικαιοπραξία έχει την επιμέλεια του προσώπου του τέκνου (άρθρ.1510 ΑΚ) και συνεπώς και το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσής του.

13. Βλ. *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό ..., op.cit., σ.720.

14. Βλ. άρθρ.26 παρ.3 της Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου 1948. Βλ. επίσης και το άρθρ.13 παρ.3 του Διεθνούς Συμφώνου των Η.Ε. για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα. Αναλυτικά στο Κεφ. Πρώτο, ΙΙΙ, σελ.23.

εκπαίδευσης, ισχύει πλέον στη χώρα μας χωρίς την παλαιότερη επιφύλαξη[15], ως προς τις «φιλοσοφικές πεποιθήσεις».

Όπως ήταν φυσικό, πολλά ζητήματα γεννήθηκαν κατά την ερμηνεία της δεύτερης φράσης του άρθρ.2 του Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου δέχτηκε, κατ' αρχήν, ότι η φράση «Παν Κράτος ... θα σέβεται» (L' Etat ... respectera) γεννά σε βάρος των συμβαλλομένων Κρατών τη θετική υποχρέωση να λάβουν τα απαιτούμενα μέτρα για την εφαρμογή της εν λόγω διάταξης. Είναι σαφές, ότι η διάταξη αυτή δεν αποτελεί μια απλή κατευθυντήρια αρχή (directive) ή μια απλή σύσταση (recommandation). Στα πλαίσια αυτά, η λέξη respectera αντικατέστησε τις λέξεις tiendra compte (θα λαμβάνει υπόψη) του αρχικού κειμένου.

Ένα δεύτερο ζήτημα, το οποίο προέκυψε, αφορά την έννοια της λέξης «πεποιθήσεις» (convictions γαλλικά, beliefs αγγλικά). Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο αποφάνθηκε στην υπόθεση Campell et Cosans, ότι η έννοιά της δεν σημαίνει απλώς «γνώμες» ή «ιδέες», αλλά «απόψεις» που έχουν φθάσει σ' ένα ορισμένο βαθμό δύναμης, σοβαρότητας, συνέπειας και σπουδαιότητας.

Εξάλλου, η ερμηνεία της έκφρασης «θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις» δημιούργησε μεγάλες δυσκολίες, τόσο κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες του άρθρ.2, όσο και κατά τη νομολογιακή εφαρμογή του.

Από τις προπαρασκευαστικές εργασίες, προκύπτει ότι το αρχικό κείμενο[16] του άρθρ.2 όριζε ότι το Κράτος, ασκώντας τα καθήκοντά του στο πεδίο της μόρφωσης, «λαμβάνει υπόψη το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν τη θρησκευτική

---

15. Πράγματι η χώρα μας ήρε από 1.1.1984 (βλ. ανακοίνωση του Υπουργού Εξωτερικών της 21.3.1985, ΦΕΚ Α΄, 50, σε *Γ.Κασιμάτη/Ν.Μιχαλάκη/Αντ.Παντελή*, Κείμενα Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991, σ.754), την σχετική επιφύλαξη που είχε διατυπώσει κατά την υπογραφή του Α΄ Προσθ.Πρωτ.ΕΣΔΑ (20.3.1952). Η επιφύλαξη αυτή, που προέβλεπε ότι «η λέξις «φιλοσοφικάς» θα έχη εν Ελλάδι εφαρμογήν συμφώνως προς τας σχετικάς διατάξεις της εσωτερικής αυτής νομοθεσίας», έγινε σύμφωνα με το άρθρο 64 της Σύμβασης: «Παν κράτος δύναται, κατά την στιγμήν της υπογραφής της παρούσης Συμβάσεως ή της καταθέσεως του οργάνου επικυρώσεως αυτής, να διατυπώση επιφύλαξιν ως προς ειδικήν τινα διάταξιν της Συμβάσεως, εφ' όσον νόμος τις ισχύων κατά την στιγμήν εκείνην επί του εδάφους του είναι ασύμφωνος προς την ρηθείσαν διάταξιν». Σύμφωνα με τον καθηγητή *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, «Πίσω από αυτήν την επιφύλαξη βρίσκονταν βεβαίως οι σοβαρότατοι «ιδεολογικοί περιορισμοί» που έθετε το τότε ισχύον Σύνταγμα του 1952 (κυρίως τα άρθρ. 100 παρ.2 και 16 παρ.2) καθώς και το εμφυλιοπολεμικό «παρασύνταγμα» (κυρίως τα ψηφίσματα ΜΘ΄ και ΞΑ΄ του 1948) στην ελευθερία των Ελλήνων πολιτών, με τον έλεγχο ιδίως των φρονημάτων των δημοσίων υπαλλήλων –και πολλών άλλων- και με την χειραγώγηση της εκπαίδευσης προς την κατεύθυνση των ιδεωδών του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»». Βλ. op.cit., σ. 26 επ.

16. Όπως είχε προταθεί τον Αύγουστο του 1951 από την Επιτροπή των Υπουργών.

εκπαίδευση των παιδιών σύμφωνα με τη θρησκευτική εκπαίδευση των γονέων τους». Ωστόσο, η διατύπωση του κειμένου δεν προέβλεπε τίποτα για την εκπαίδευση των παιδιών, των οποίων οι γονείς είναι άθεοι και δεν ασπάζονται καμιά θρησκεία. Η ανάγκη κάλυψης του συγκεκριμένου κενού, οδήγησε στην προσθήκη της έκφρασης «και φιλοσοφικές πεποιθήσεις», για να εφαρμοστεί στην περίπτωση που οι γονείς δεν έχουν καμιά θρησκευτική πίστη, είναι δηλαδή ελεύθεροι στοχαστές.

Με την έννοια της έκφρασης «θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις» ασχολήθηκε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σε τρεις αποφάσεις, τις οποίες και αναφέρουμε:

α) Στην απόφαση της 23 Ιουλίου 1968, affaire linguistique en Belgique, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο δέχθηκε ότι οι γλωσσικές προτιμήσεις των γονέων, και συγκεκριμένα η προτίμηση της γαλλικής γλώσσας αντί της φλαμανδικής στη διδασκαλία, δεν εμπίπτει στην έννοια του όρου «θρησκευτικές φιλοσοφικές πεποιθήσεις».

β) Στην απόφαση της 5 Νοεμβρίου 1976, υπόθεση Kjeldsen, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο δέχθηκε ότι η υποχρεωτική διδασκαλία του μαθήματος της σεξουαλικής εκπαίδευσης (éducation sexuelle), στα κρατικά σχολεία της Δανίας, δεν αντίκειται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των χριστιανών γονέων, γιατί η διδασκαλία αυτή δεν αποτελεί απόπειρα προπαγανδισμού (endoctrinement) ορισμένων ιδεών και δεν έχει ως σκοπό να συστήσει (préconiser) ορισμένη σεξουαλική συμπεριφορά, αλλ' αποβλέπει στη μετάδοση στους μαθητές, κατά τρόπο συγκεκριμένο, αντικειμενικό και επιστημονικό, γνώσεων και πληροφοριών για τη σεξουαλική ζωή του ανθρώπου. Σε ενίσχυση της λύσης αυτής, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο επικαλέσθηκε, επικουρικά, και το γεγονός ότι στη Δανία υπάρχουν ιδιωτικά σχολεία, επιχορηγούμενα από το Κράτος, στα οποία δεν διδάσκεται το μάθημα της σεξουαλικής εκπαίδευσης, και όπου οι γονείς θα μπορούσαν να στείλουν τα παιδιά τους.

γ) Στην απόφαση της 2 Φεβρουαρίου 1982, υπόθεση Campbell et Cosans, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι, ως «φιλοσοφικές πεποιθήσεις» νοούνται όσες ανταποκρίνονται στα εξής τρία κριτήρια: πρώτον, οι πεποιθήσεις που είναι άξιες σεβασμού σε μια δημοκρατική κοινωνία, δεύτερον, εκείνες που δεν είναι αντίθετες στην αξιοπρέπεια του προσώπου, και τρίτον, εκείνες που δεν αντιβαίνουν στο θεμελιώδες δικαίωμα του παιδιού για εκπαίδευση. Ένα δικαίωμα

που αναγνωρίζεται στην πρώτη φράση του άρθρ. 2 και διέπει την όλη διάταξη του άρθρου αυτού. Βάσει και των τριών αυτών κριτηρίων, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο δέχθηκε ότι η γνώμη των γονέων εκείνων που αποδοκιμάζουν και αρνούνται την επιβολή στα παιδιά τους των σωματικών ποινών, οι οποίες προβλέπονται από τους νόμους της Σκοτίας, αναφέρεται σε μια σοβαρή πλευρά της ζωής και της συμπεριφοράς του ανθρώπου, ιδιαίτερα στη σωματική του ακεραιότητα και στην ψυχική αγωνία που δημιουργούν οι ποινές αυτές. Συνεπώς, βάσει των προαναφερθέντων τριών κριτηρίων, η γνώμη αυτή εμπίπτει στην έννοια των «φιλοσοφικών πεποιθήσεων»[17] των γονέων, τις οποίες έχει υποχρέωση να σεβασθεί το Κράτος, στην προκείμενη περίπτωση η Μ. Βρετανία, απαλλάσσοντας τα παιδιά τους από τις σωματικές ποινές.

Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν πιο πάνω και από τη σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, συνάγεται ότι, άμεσος σκοπός του δικαιώματος των γονέων, για τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους, είναι η μετάδοση θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων που αξίζουν προστασία σε μια δημοκρατική κοινωνία. Πεποιθήσεις, οι οποίες αντιτίθενται στα χρηστά ήθη και στη δημόσια τάξη, όπως επίσης και όλες αυτές που έρχονται σε σύγκρουση με τα θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες που αναγνωρίζονται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση[18], δεν εμπίπτουν στην έννοια των «φιλοσοφικών πεποιθήσεων», τις οποίες οφείλουν να σέβονται τα Κράτη. Εξάλλου, δεν είναι παραδεκτή, μέσα στα πλαίσια του εν λόγω δικαιώματος των γονέων, η μετάδοση στα παιδιά μονόπλευρων ή σκοταδιστικών θεωριών, ενάντια σε κάθε πολύπλευρη και αντικειμενική γνώση των διαφόρων ηθικών και ιδεολογικών προβλημάτων.

Το δικαίωμα των γονέων, ως πρωταρχικά υπεύθυνων για την εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους, για τον προσδιορισμό της θρησκευτικής και

---

17. Στην απόφ. αυτή, μειοψήφησε ο άγγλος δικαστής V.Evans, τονίζοντας ότι η διάταξη του άρθρ. 2 που επιβάλλει στα Κράτη να σέβονται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων, ισχύει μόνο για τις πληροφορίες και τις γνώσεις που μεταδίδονται στα παιδιά με την εκπαίδευση και δεν έχει εφαρμογή στο θέμα των σωματικών ποινών, το οποίο είναι ζήτημα της εσωτερικής οργανώσεως της διοικήσεως του σχολείου και της τηρήσεως της πειθαρχίας. Τέτοια θέματα είναι επίσης το θέμα των μικτών ή των χωριστών για κάθε φύλο σχολείων, το θέμα του χωρισμού των μαθητών ανάλογα με τις ικανότητές τους κλπ.

18. Οι σκοποί αυτοί, που συνάγονται από τις προπαρασκευαστικές εργασίες και από το όλο πνεύμα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, εναρμονίζονται απόλυτα και με το άρθρ.16 παρ.2 του Συντάγματος του 1975/1986, που ορίζει ότι «η παιδεία αποτελεί βασικήν αποστολήν του Κράτους, έχει δε ως σκοπόν την ηθικήν, πνευματικήν κλπ. αγωγήν των Ελλήνων, την ανάπτυξιν της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως και την διάπλασιν αυτών ως ελευθέρων και υπευθύνων πολιτών». Βλ. *Μιχαηλίδη-Νουάρο,* op.cit., σ.28.

φιλοσοφικής τους αγωγής, σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, όπως έχει προαναφερθεί, είναι όχι μόνο ένα αμυντικό δικαίωμα, αλλά και ένα κοινωνικό δικαίωμα. Εκτός αυτού, για τους γονείς που δεν πιστεύουν σε καμιά θρησκεία, είναι άθεοι ή άθρησκοι, όπως επίσης και για εκείνους που πιστεύουν σε μια άγνωστη θρησκεία[19], το δικαίωμα για σεβασμό των φιλοσοφικών τους πεποιθήσεων, απολαμβάνει μόνο μια αρνητική προστασία, επιβάλλοντας στα Κράτη να απαλλάξουν τα παιδιά τους, από την υποχρέωση παρακολούθησης θρησκευτικών μαθημάτων που οι ίδιοι δεν εγκρίνουν.

Επίσης, λεπτομερέστερη και ειδικότερη είναι η ρύθμιση που περιέχεται στο αρθρ. 5 της Διακήρυξης της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών της 25 Νοεμβρίου 1981. Το εν λόγω άρθρο, μεταξύ άλλων, ορίζει «Οι γονείς ή κατά περίπτωση όσοι έχουν την επιμέλεια του προσώπου του ανηλίκου δικαιούνται να οργανώσουν τη ζωή μέσα στους κόλπους της οικογένειας σύμφωνα με τις θρησκευτικές ή άλλες πεποιθήσεις τους, λαμβάνοντας υπόψη την ηθική αγωγή που κατά τη γνώμη τους ταιριάζει στην ανατροφή του παιδιού. Κάθε παιδί έχει το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης σύμφωνα με τις επιθυμίες των γονέων του ή, κατά τις περιστάσεις των νομίμων επιμελητών του, και δεν επιτρέπεται να εξαναγκαστεί στην παρακολούθηση διδασκαλίας θρησκευτικού περιεχομένου αντίθετης προς τις επιθυμίες των γονέων του ή των νόμιμων επιμελητών του, με γνώμονα το συμφέρον του παιδιού»[20]

IV. Το δικαίωμα των διδασκόντων της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης στην ελευθερία της διδασκαλίας.

1. Η άσκηση του δικαιώματος της ελεύθερης διδασκαλίας στα πλαίσια της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης.

Η ελευθερία της διδασκαλίας[21], στα πλαίσια της στοιχειώδους και μέσης

19. Αποτελούν σχετικά μια μικρή κατηγορία.

20. Βλ. *Τρωιάνο,* Οργάνωση των εκκλησιών και διεθνείς σχέσεις, Αθήνα, 1983, σ. 173-176.

21. Ο καθηγητής Σκουρής υποστηρίζει: «Και αν η ελευθερία της διδασκαλίας συνδέεται κατά παράδοση με την ακαδημαϊκή ελευθερία και τη λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, δεν παύει να μνημονεύεται χωριστά – και μάλιστα δύο φορές- στη βασική διάταξη του άρθρ.16 παρ.1. Επομένως και στις άλλες βαθμίδες της εκπαιδεύσεως η ρυθμιστική παρέμβαση της

εκπαίδευσης, ασκείται μέσα από ένα αυστηρά καθορισμένο πλαίσιο με προδιαγεγραμμένους όρους, όπως αυτοί προσδιορίζονται στα αναλυτικά προγράμματα[22], και σίγουρα μ' ένα διαφορετικό τρόπο απ' ότι στον Πανεπιστημιακό χώρο.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι η ελευθερία της διδασκαλίας αντιμετωπίζεται, με ελάχιστες εξαιρέσεις, στις δύο πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης, συνήθως, ως επιχείρημα εξ αντιδιαστολής, για να τονισθεί το εύρος της προστασίας της ακαδημαϊκής ελευθερίας, στα πλαίσια του πανεπιστημιακού χώρου, και όχι ως αντικείμενο αυτοτελούς και συγκεκριμένης συνταγματικής προστασίας.

Ο εκπαιδευτικός, στις βαθμίδες αυτές, υποχρεούται να διδάξει από συγκεκριμένα βιβλία, την καθορισμένη από το Υπουργείο Παιδείας ύλη, και τα προς διδασκαλία θέματα πρέπει να περιλαμβάνονται στα γνωστικά πεδία της οριζόμενης από το νόμο διδακτέας ύλης. Οι πιο πάνω περιορισμοί[23] των εκπαιδευτικών που τους διαφοροποιούν άμεσα και έντονα από τη θέση των πανεπιστημιακών δασκάλων και την ελευθερία που απολαμβάνουν, αιτιολογείται από το νομικό καθεστώς που διέπει τις σχέσεις τους με τον εκπαιδευτικό χώρο, στον οποίο υπάγονται[24].

Σύμφωνα με το άρθρ.16 παρ.6 του ισχύοντος Συντάγματος, οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι χαρακτηρίζονται δημόσιοι λειτουργοί[25]. Αντίθετα, οι διδάσκοντες της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης είναι δημόσιοι υπάλληλοι, μόνιμοι[26], με διακεκριμένες υποχρεώσεις. Έχοντας την ιδιότητα αυτή, υπάγονται

πολιτείας δεν επιτρέπεται να προσλάβει τέτοιες διαστάσεις, ώστε να αναιρεί το δικαίωμα ελεύθερης διδασκαλίας για τους διδάσκοντες». Βλ. Δίκαιο Παιδείας, op.cit., σ.23.

22. Βλ. *Ορφανουδάκη*, Το νομικό πλαίσιο της Γενικής εκπαίδευσης και οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί, σε «Σύγχρονα θέματα», 7, 1980, σ.12 επ. και γενικότερα για τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης, βλ. *Χ.Νούτσο*, Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1913-1973), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1979.

23. Βλ. *Ανδρέου*, «Η Διοίκηση της Εκπαίδευσης, Γραφειοκρατία, συγκεντρωτισμός και μορφές νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας», σε «Σύγχρονα Θέματα», 24, 1985, σ.57 επ.

24. «Τα σχολεία σε αντίθεση με τα Α.Ε.Ι. αποτελούν δημόσιες οργανωμένες υπηρεσίες που επιδιώκουν συγκεκριμένους εκπαιδευτικούς στόχους και δεν έχουν δική τους νομική προσωπικότητα». Βλ. *Σκουρή*, Δίκαιο Παιδείας..., op.cit., σ.48-50.

25. Την εξομοίωση ως προς το νομικό χαρακτηρισμό, την έκανε ο ν. 1268/1982 (άρθρ.13 παρ.4)

26. Βλ. γενικά *Μ-Ε.Παναγοπούλου*, Η συνταγματική κατοχύρωση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων και η νομολογιακή επεξεργασία του θεσμού, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα 1986.

τόσο στην ιεραρχική διαβάθμιση της δημόσιας υπηρεσίας τους, όσο και στις ειδικές ρυθμίσεις του εκάστοτε νόμου για την εκπαίδευση[27]. Εκτός αυτού, το στοιχείο που διακρίνει την πανεπιστημιακή διδασκαλία από τη διδασκαλία στις υπόλοιπες βαθμίδες εκπαίδευσης, είναι ότι περικλείει αναπόσπαστο τμήμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας και συνυφαίνεται με την επιστημονική έρευνα[28].

Η πιο πάνω διαφοροποίηση στο ατομικό καθεστώς που διέπει τις δύο κατηγορίες των διδασκόντων, δικαιολογείται τόσο από τους σκοπούς[29], τους οποίους καλείται να εξυπηρετήσει η στοιχειώδης και μέση εκπαίδευση, όσο και από τη φύση της διδασκαλίας στο εσωτερικό της σε συνάρτηση με το επίπεδο των μαθητών που εντάσσονται σ' αυτές. Οι διαφοροποιήσεις αυτές οδηγούν στον περιορισμό του κανονιστικού περιεχομένου της ελευθερίας της διδασκαλίας, στις δύο πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης.

Ειδικότερα, η στοιχειώδης και μέση εκπαίδευση, μεταξύ άλλων, φιλοδοξεί να δώσει στο μαθητή ένα σύνολο βασικών γνώσεων που άπτονται πολλών και διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων, με σκοπό να δημιουργήσει τη στοιχειώδη υποδομή που κρίνεται απαραίτητο να διαθέτει ο μαθητής, για να συνεχίσει τις σπουδές του στις ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Εκ των πραγμάτων, η διδασκαλία είναι γνωστικά εντοπισμένη στη μετάδοση συγκεκριμένων πληροφοριών, σύμφωνα με το επίσημο πρόγραμμα, το οποίο έχει αυστηρά προκαθοριστεί από την εκάστοτε πολιτική του Υπουργείου Παιδείας.

Ο εκπαιδευτικός στις βαθμίδες αυτές, εξ αιτίας της δημοσιοϋπαλληλικής του σχέσης, υποχρεώνεται να πειθαρχεί στις εντολές της προϊσταμένης αρχής, ενώ δεν έχει τη δυνατότητα να υπερβεί το αναλυτικό πρόγραμμα. Επιπλέον, δεν είναι ελεύθερος να καθορίζει τους όρους διδασκαλίας, να παίρνει πρωτοβουλίες και να διδάσκει οποιαδήποτε επιστημονική άποψη θεωρεί ορθότερη.

Ωστόσο, η επιβεβλημένη δέσμευση στο διδάσκοντα[30] στις βαθμίδες αυτές, δεν

---

27. Βλ. *Τάχο*, Δημοσιοϋπαλληλικό Δίκαιο ..., op.cit., σ.14-17. Επίσης, βλ. και απόφ.Σ.τ.Ε. 1550/1984 σε «Ελλ.Δικ.» 1984, σ.1466.

28. Βλ. *Μάνεση*, Η ελευθερία της διδασκαλίας ..., op.cit., σ.120-122, *Δαγτόγλου*, Συνταγματικό..., op.cit., σ.673.

29. Οι σκοποί προσδιορίζονται στα εναρκτήρια άρθρα των εκπαιδευτικών νόμων. Βλ. άρθρ.1 παρ.1 του ν. 2525/1997.

30. Ο καθηγητής *Μάνεσης* σημειώνει επί λέξει για τους εκπαιδευτικούς της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης: «Ναι μεν είναι και αυτοί επιστήμονες, πράγμα που υποδηλώνει ότι δεν πρέπει να γίνονται άβουλα όργανα της οποιασδήποτε εξουσίας, ώστε απλώς να μεταβιβάζουν τυποποιημένες γνώσεις, αναπαράγοντας έτσι την κρατούσα αι κωδικοποιημένη ιδεολογία. Ωστόσο,

του απαγορεύει να έχει το δικαίωμα να επιλέγει την προσφορότερη παιδαγωγική μέθοδο, για να εξυπηρετήσει τους νομοθετημένους σκοπούς. Μ' αυτήν την έννοια, ο δάσκαλος δεν είναι απλό εκτελεστικό όργανο της διοίκησης της εκπαίδευσης, αλλά γίνεται ενεργός και συνυπεύθυνος λειτουργός της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Εκτός αυτού, η έννοια της παιδαγωγικής ελευθερίας του δασκάλου δεν χρησιμοποιείται στην ελληνική επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου. Αποτελεί δάνειο απ' τη γερμανική θεωρία[31], η οποία επινόησε τον όρο, αφενός μεν για να διαφοροποιήσει, με ποιοτικά κριτήρια, τις δύο κατηγορίες διδασκόντων, των πανεπιστημιακών δασκάλων και αυτών της στοιχειώδους εκπαίδευσης, και αφετέρου, να μην αποκλείσει από τη συνταγματική προστασία όσους ασκούν διδασκαλία σε μη πανεπιστημιακούς χώρους, έχοντας ταυτόχρονα και την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου.

Το περιεχόμενο του συνταγματικού όρου διδασκαλία συνδέεται κυρίως με την εκπαιδευτική πράξη, και περιλαμβάνει την αξίωση του μαθητή αλλά και των γονέων του να συμμετέχει στην εκπαίδευση που παρέχεται από το Κράτος (άρθρ.16 παρ.4 Σ.) και, κατ' επέκταση,, να αξιώσει την παροχή διδασκαλίας, ως τμήμα της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Επομένως, η διδασκαλία δεν ανήκει απλά στις ελευθερίες που το Κράτος υποχρεούται να αναπτύσσει και να προάγει (άρθρ.16 παρ.1 εδάφ.β Σ.) γενικά, αλλά συνιστά βασικό του καθήκον υποχρεώνοντάς το να την παρέχει στα πλαίσια της εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων.

Είναι σαφές, ότι η παιδαγωγική ελευθερία του δασκάλου που αποτελεί έκφανση της ελευθερίας της διδασκαλίας[32] (άρθρ.16 παρ.1 Σ.), είναι το στοιχείο

τα περιθώρια ανεξάρτητης γνώμης και πρωτοβουλίας που διαθέτουν είναι στενά». Βλ. Η ελευθερία της διδασκαλίας ..., op.cit., σ.120.

31. Βλ. σχετικά με την έννοια της παιδαγωγικής ελευθερίας στη γερμανική θεωρία, *Ματζούφα*, Η ακαδημαϊκή ..., op.cit., υποσ.203, σ.164.

32. Τη συνταγματική κατοχύρωση της παιδαγωγικής ελευθερίας και τη σύνδεσή της με την ελευθερία της διδασκαλίας αμφισβητεί η άποψη που υποστηρίζει ότι η παιδαγωγική ελευθερία δεν είναι δικαίωμα, αλλά παρεπόμενη συνέπεια της πρακτικής άσκησης των μαθητών στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Σύμφωνα με τη θέση αυτή, η ελευθερία της μάθησης που είναι έκφραση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας αντανακλάται και στη διδασκαλία. Η παιδαγωγική ελευθερία του δασκάλου δεν περιέχει ένα ατομικό δικαίωμα του δασκάλου, αλλά κυρίως μια λειτουργική σχέση, η οποία είναι σημαντική, διότι εξυπηρετεί το σκοπό της δημόσιας υπηρεσίας, το σχολείο και κατ' επέκταση τα συμφέροντα των μαθητών.

Ωστόσο, στο πλαίσιο της δικής μας έννομης τάξης, δύσκολα θα γινόταν δεκτό ότι η παιδαγωγική ελευθερία του δασκάλου αποτελεί μόνο μια αντανάκλαση του δικαιώματος των μαθητών στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Αν αφαιρεθεί απ' την ελευθερία της

που εμποδίζει τη διαδικασία να μετατραπεί σε μηχανική παρουσίαση τυποποιημένων πληροφοριών και δίνει την ευκαιρία στο δάσκαλο να μεταδίδει, πέραν των όσων ορίζει το αναλυτικό πρόγραμμα, και νέα ερεθίσματα προβληματισμού. Μολονότι στον εκπαιδευτικό της πρώτης και δεύτερης εκπαιδευτικής βαθμίδας υπάρχει ο σχολικός έλεγχος αλλά και η ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου, διατηρείται ένας πυρήνας απαραβίαστος. Εξασφαλίζεται, μ' αυτόν τον τρόπο, στο διδάσκοντα η ανεξαρτησία του και θεμελιώνεται κατά τρόπο ορθότερο η άσκηση της παιδαγωγικής ελευθερίας.

Από την άλλη πλευρά, η νομική φύση της θέσης του δασκάλου αναγνωρίζεται μέσα από το διπλό του ρόλο. Ο δάσκαλος και ο καθηγητής, ως δημόσιοι υπάλληλοι, εντάσσονται στην ιεραρχική διάρθρωση της υπηρεσίας στην οποία ανήκουν, και υπόκεινται στους περιορισμούς που συνδέονται με την οργανική θέση την οποία κατέχουν. Ως παιδαγωγοί, από την άλλη πλευρά, απαιτούν ένα χώρο ελευθερίας, όπου το Κράτος δεν θα έχει άμεση εποπτεία, για ν' ασκήσουν το παιδαγωγικό τους έργο. Μετέχουν λοιπόν στο σχολείο – δημόσια υπηρεσία – και υπό συνηθισμένες συνθήκες είναι δημόσιοι υπάλληλοι, ενώ, παράλληλα, είναι και παιδαγωγοί σύμφωνα με τη λειτουργία που επιτελούν.

Είναι αναγκαίο, αυτοί οι δύο, φαινομενικά, αντιτιθέμενοι ρόλοι να μπορέσουν να εναρμονιστούν για να εκλείψει ο κίνδυνος να θιγεί ο εγγυητικός χαρακτήρας της ελευθερίας της διδασκαλίας.

2. Περιορισμοί της παιδαγωγικής ελευθερίας του διδάσκοντα στη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση.

Το δικαίωμα της παιδαγωγικής ελευθερίας[33], έχοντας αμυντικό χαρακτήρα,

---

εργασίας ο αυτοτελής της χαρακτήρας και υποβιβαστεί στο επίπεδο του αντανακλαστικού δικαιώματος, τότε ο δάσκαλος θα ήταν απροστάτευτος έναντι της οποιαδήποτε κρατικής αυθαιρεσίας. Βλ. *Ματζούφα*, Η ακαδημαϊκή ..., op.cit., υποσ.165, σ.204 και 205.

33. Στην ελληνική θεωρία, το θέμα της παιδαγωγικής ελευθερίας αντιμετωπίστηκε, στα πλαίσια της ακαδημαϊκής ελευθερίας, και η πλειοψηφούσα άποψη είναι μάλλον αρνητική. Ο καθηγητής *Μάνεσης* δεν τοποθετείται ευθέως στο ζήτημα, ωστόσο συνάγεται ότι έχει αρκετές επιφυλάξεις για τα δικαιώματα των δασκάλων της μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσης, σημειώνει μάλιστα: «... τα περιθώρια πρωτοβουλίας που διαθέτουν (ενν. οι δάσκαλοι) είναι πολύ μικρά. Και τούτο οφείλεται στο ότι τα σχολεία στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης είναι βασικά χώροι μάθησης και όχι επιστημονικής έρευνας, για την οποία μάλιστα δύσκολα θα ήταν άλλωστε πρόσφορη η ηλικία των μαθητών τους», βλ. Η συνταγματική προστασία ..., op.cit., σ.22. Ο καθηγητής *Δαγτόγλου* αναφέρεται στο εν λόγω θέμα μόνο με την υπόμνηση «... η κατά το άρθρο 16 παρ.1 ελευθερία της διδασκαλίας αφορά μόνο την επιστημονική διδασκαλία πανεπιστημιακού επιπέδου, είτε γίνεται

θεμελιώνει το δικαίωμα του δασκάλου να διασφαλίζει το επιστημονικό εύρος και το περιεχόμενο του διδακτικού του έργου, όπως αυτά καθορίζονται μέσα στα πλαίσια του αναλυτικού προγράμματος. Από εδώ απορρέει το δικαίωμα του δασκάλου να διδάσκει αποκλειστικά το επιστημονικό αντικείμενο της ειδικότητάς του ή έστω παρεμφερή αντικείμενα, όταν οι ανάγκες της υπηρεσίας το επιβάλλουν.

Η απόφαση της υπηρεσίας του σχολείου ν' αναλάβει ο καθηγητής τη διδασκαλία αντικειμένων ξένων προς το γνωστικό αντικείμενο του κλάδου του, προσβάλλει ευθέως, εισδύοντας στο σκληρό πυρήνα του δικαιώματός του, την παιδαγωγική ελευθερία που απολαμβάνει, θίγοντας έτσι την ασφάλεια και την προβλεψιμότητα που συνεπάγονται οι κατά τεκμήριο ειδικές γνώσεις που διαθέτει στον επιστημονικό του χώρο, μετατρέποντας αυτόν σε υπάλληλο γενικών καθηκόντων. Μια πρακτική που είναι αρκετά συνηθισμένη στη μέση εκπαίδευση, συνήθως, λόγω έλλειψης προσωπικού ή και του κατάλληλου προσωπικού.

Οι δάσκαλοι και οι καθηγητές ως δημόσιοι υπάλληλοι, ελέγχονται στην απόδοσή τους μέσα από τη διαδικασία αξιολόγησης που εγκαθιστούν οι αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας. Αν αυτός ο έλεγχος δεν περιορίζεται στην απλή παρατήρηση του τρόπου, με τον οποίο γίνεται η διδασκαλία, και στο να καταγραφεί η γνώμη του ελέγχοντος για τη διδακτική απόδοση του δασκάλου ή του καθηγητή, αλλά προχωρά σε υποδείξεις συγκεκριμένες που αφορούν το ύφος και τη διδακτική μέθοδο της διδασκαλίας, τότε, η συγκεκριμένη παρέμβαση θίγει την ανεξαρτησία του δασκάλου. Όπως επίσης, θίγεται και η δυνατότητα να προσδίδει ο διδάσκων, προσωπικό χαρακτήρα στη διδακτική πράξη του.

Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι με την έναρξη της ισχύος του ν. 1304./1982,

---

εντός είτε εκτός του πανεπιστημίου. Δεν αφορά αντιθέτως τη διδασκαλία της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, που δεν συνοδεύεται κατ' ανάγκην με έρευνα και γίνεται βάσει δεσμευτικών οδηγιών που αφορούν λεπτομερώς το αντικείμενο και τον τρόπο διδασκαλίας χωρίς δυνατότητα επιλογής και παρεκκλίσεων.». Βλ. Συνταγματικό, op.cit., σ.673.

Ο καθηγητής *Σκουρής*, είναι μάλλον θετικός, όταν σημειώνει: «Και αν η ελευθερία της διδασκαλίας συνδέεται παραδοσιακά με την ακαδημαϊκή ελευθερία και τη λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, δεν παύει να μνημονεύεται χωριστά –και μάλιστα δύο φορές- στη βασική διάκριση του άρθρου 16 παρ.1. Επομένως, και στις άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης, η ρυθμιστική επέμβαση της πολιτείας δεν επιτρέπεται να προσλάβει τέτοιες διαστάσεις, ώστε να αναιρεί το δικαίωμα ελεύθερης διδασκαλίας για τους διδάσκοντες». Βλ. Δίκαιο της παιδείας, op.cit., σ.21. Επίσης, βλ. και τις σκέψεις που αναπτύσσει σχετικά με το θέμα ο *Σωτηρέλης*, Θρησκεία ..., op.cit.,σ.302 επ. (ιδίως παραπομπή 219).

Άξια μνείας είναι και η περίπτωση των δασκάλων της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Οι δάσκαλοι αυτοί, μολονότι είναι ιδιωτικοί υπάλληλοι, εντάσσονται σ' ένα ενδιάμεσο νομικό καθεστώς προστασίας, βλ. *Ευρυγένη/Σκουρή*. Τα συνταγματιικά όρια..., op.cit., σ.373 επ.

σύμφωνα με τον οποίο αντικαταστάθηκε ο θεσμός του Επιθεωρητή - θεσμοθετημένος μηχανισμός ελέγχου της πολιτείας απέναντι στους διδάσκοντες της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης - από το θεσμό του Σχολικού Συμβούλου, ο Επιθεωρητής ήταν αυτός που έκρινε τη διδακτική και παιδαγωγική ικανότητα των εκπαιδευτών όσο και την εν γένει συμπεριφορά τους. Πολλές φορές δε, με τρόπο ασφυκτικό και απόλυτο[34]. Η κρίση του ελεγκτή Επιθεωρητή αποτυπωνόταν στις αντίστοιχες εκθέσεις του, έχοντας αποφασιστική σημασία για την υπηρεσιακή εξέλιξη ή όχι των εκπαιδευτικών. Η παρακολούθηση μιας διδασκαλίας του διδάσκοντα, από μέρους του ελεγκτή Επιθεωρητή, συνήθως κατά τη διάρκεια μιας σχολικής χρονιάς, έκρινε την περαιτέρω εξέλιξή του.

Ο θεσμός αυτός κρίθηκε ως αναχρονιστικός και αναποτελεσματικός, και αυτό, γιατί δεν οδηγούσε στη βελτίωση των ικανοτήτων και στη διόρθωση των μειονεκτημάτων, των υπό εξέταση διδασκόντων. Περιοριζόταν, απλά, στην επισήμανση των θετικών και αρνητικών σημείων της διδασκαλίας τους.

Από την άλλη πλευρά, ο θεσμός του Σχολικού Συμβούλου, μετά την εφαρμογή του και έως σήμερα, δεν μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα επιτυχής. Ο ακριβής προσδιορισμός της θέσης του από την πολιτική ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων παρουσιάζει αντιφάσεις. Από τη μια πλευρά, το Υπουργείο επιθυμεί έναν ουδέτερο Σχολικό Σύμβουλο για την άσκηση επιστημονικής και παιδαγωγικής καθοδήγησης, ενώ από την άλλη, ο ίδιος αυτός Σχολικός Σύμβουλος είναι ο «περιφερειακός αντιπρόσωπος της κρατικής διδακτικής»[35].

Στην καθημερινή πρακτική, το έργο του Σχολικού Συμβούλου περιορίζεται σε κάποιες συναντήσεις με τους εκπαιδευτικούς της εκπαιδευτικής του περιφέρειας, στην οποία και είναι υπεύθυνος, για ανταλλαγή απόψεων και παροχή κατευθυντηρίων γραμμών στη διδασκαλία των μαθημάτων. Εκτός αυτού, υπάρχει η δυνατότητα συνεργασίας τόσο με το Διευθυντή, το εκπαιδευτικό προσωπικό, όσο και το μαθητικό συμβούλιο, με σκοπό την αρτιότερη και αποδοτικότερη λειτουργία του σχολείου, όπως επίσης και με άλλους φορείς, όπως αυτοί ορίζονται

---

34. Η εξουσιαστική λειτουργία του επιθεωρητή κατακρίθηκε πολύ νωρίς. Χαρακτηριστική είναι η εγκύκλιος του Υπουργού Παιδείας, Μομφεράτου (4059/27-3-1899), που μεταξύ των άλλων αναφέρει ότι : «(πολλοί των επιθεωρητών) ουδέποτε υποδειγματικώς προς διδασκόντων εδίδαξαν, ουδέ οδήγησαν, ουδέ παρήνεσαν ... ώστε δεν πιστεύουσιν ούτοι της τυραννίας απηλλάγησαν, αλλά ότι τυράννους μετήλλαξαν μόνο».

35. Βλ. *Γ.Μαυρογιώργο*, Σχολικοί Σύμβουλοι, Η πολιτική του ΥΠΕΠΘ, η (αντί-) στάση των εκπαιδευτικών, σε «Σύγχρονη Εκπαίδευση», 32, 1987, σ.18.

από το νόμο.

Εντούτοις, οι προσπάθειες που έγιναν για να στηριχτεί ο θεσμός του Σχολικού Συμβούλου, μέσα στα πλαίσια ενός μοντέλου διοίκησης της εκπαίδευσης, το οποίο θα βασίζεται στις ανθρώπινες σχέσεις και σε ένα ανοιχτό σύστημα διοίκησης, δεν συντέλεσαν στην ανάπτυξη εκείνου του μηχανισμού στήριξης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, που θα ήταν ικανός να οδηγήσει, αφενός μεν στην αύξηση της παραγωγικότητας των διδασκόντων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και αφετέρου, στην καλύτερη λειτουργία των σχολικών μονάδων.

Στη συνέχεια, με το ν. 2525/1997, επιχειρήθηκε, για άλλη μια φορά, να θεσμοθετηθεί η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου των διδασκόντων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, μέσα από τη διαδικασία αποτίμησης της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης και του βαθμού υλοποίησης των σκοπών και των στόχων της (άρθρ.8 παρ.1). Η αξιολόγηση, σύμφωνα με τον προαναφερθέντα νόμο, ασκείται (άρθρ.8 παρ.4) από τους Διευθυντές των σχολικών μονάδων, τους Προϊσταμένους Διευθύνσεων και Γραφείων, τους Σχολικούς Συμβούλους, όπως επίσης και από το Σώμα Μονίμων αξιολογητών (Σ.Μ.Α.). Μέχρι σήμερα, δεν έχει τεθεί σε εφαρμογή η πιο πάνω διαδικασία αξιολόγησης[36].

36. Πρέπει πάντως να σημειωθεί η έντονη αντίδραση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, δασκάλων και καθηγητών (Δ.Ο.Ε., Ο.Λ.Μ.Ε.), σε κάθε προτεινόμενη ατομική μορφή αξιολόγησης του εκπαιδευτικού τους έργου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. Ελληνική

Αριστοτέλης, Ρητορική: Α, 9, 3.

Α. Αθανασούλα-Ρέππα / Μ.Κουτουζή / Ι.Χατζηευστρατίου, Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων, τόμ.Γ΄, εκδ. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999.

Θ.Αλαμάνης, Η ιδιωτικοποίηση της Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως στην Ελλάδα, Αθήνα 1989.

Σ.Αλεξίου, εφημ. «Το Βήμα», 2.7.1995.

Ν.Αλιβιζάτος, Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τεύχ. α΄, 1821-1941, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1983.

Ν.Αλιβιζάτος, Συνεργεία τηλεοπτικών σταθμών στα γήπεδα, σε «ΤοΣ», 1996, σ.440.

Ν.Αλιβιζάτος, Τα θρησκευτικά και η αλήθεια, εφημ. «Το Βήμα», 31.5.1998.

Σ. Αναγνωστάκης, Η επιβαλλόμενη επιμόρφωση των κρατουμένων, σε «ΝοΒ», τομ. 32, 1984, σ. 1475 (2η στήλη) και 1481.

Α.Ανδρέου, «Η Διοίκηση της Εκπαίδευσης, Γραφειοκρατία, συγκεντρωτισμός και μορφές νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας», σε «Σύγχρονα Θέματα», 24, 1985, σ.57 επ.

Α.Ανδρέου, Θέματα Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Αθήνα, 1992.

Α. Ανδρέου, Η Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση: Ιστορική εμπειρία και νέες τάσεις, σε «Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων», 4, 1996.

Α.Ανδρέου/Α.Αθανασούλα-Ρέππα, Δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση 1950-1990, εισήγηση στο Ε΄ Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994, σ.10.

Α.Ανδρέου/Γ.Παπακωνσταντίνου, Εξουσία και Οργάνωση, Διοίκηση του Εκπαιδευτικού Συστήματος, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1994.

Χ.Ανθόπουλος, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενόψει του άρθρ. 25 παρ.2, 3 και 4 του Συντάγματος, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1993.

Ν.Αντωνόπουλος, Η Οικουμενική Διακήρυξις των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Μια τριακονταετία, Αθήνα, 1981.

Κ.Βαβούσκος, Εγχειρίδιον εκκλησιαστικού δικαίου (4), 1986.

Φ.Βασιλόγιαννης, Σχέσεις κράτους και Εκκλησίας σύμφωνα με το Σύνταγμα 1975/1986, σε «ΕφΔΔ», 1988, σ.50 επ.

Φ.Βεγλερής, Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του Ελληνικού λαού, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1975.

Φ. Βεγλερής, άρθρα 1974-1981, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα, 1982.

Φ. Βεγλερής, Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων του ανθρώπου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1982.

Φ.Βεγλερής, Η ιδιωτική εκπαίδευση και τα όρια της κρατικής επεμβάσεως, Γνωμοδότηση, σε «ΝοΒ», τομ. 31, 1983, σ.163-164.

Φ. Βεγλερής, Οι αποκλίσεις των Ελληνικών Συνταγμάτων από την φιλελεύθερη δυτική παράδοση», στο «Οι συνταγματικές ελευθερίες στη πράξη», εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986.

Σ.Βελισσαρίου, Γνώση και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα : Ιδεολογικές κατευθύνσεις του «Λευκού Βιβλίου» για την εκπαίδευση και κατάρτιση, σε «Πολίτη», 58, 1998, σ.12-16.

Ε.Βενιζέλος, Ο νόμος πλαίσιο για τα Α.Ε.Ι.. Ο κοινός νομοθέτης και το άρθρ.16 του Συντάγματος, σε «Δ.κ.Π.», τεύχ.β', 1982, σ.162.

Ε.Βενιζέλος, Το άρθρ.25 παρ.3 στη νομολογία. Έξι διαπιστώσεις και πρόταση ερμηνείας, στο «Οι Συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη», εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986, σ.97 επ.

Κ.Βεργόπουλος, Οικονομική κρίση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και στον ευρωπαικό νότο, στο «Η Ελλάδα σε εξέλιξη», Μάνεσης/ Βεργόπουλος/Βερέμης κ.α., εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1986, σ.93.

Α.Βερνάρδος, Το δικαίωμα εγκαταστάσεως στις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας αναφορικώς με την ίδρυση ιδιωτικών σχολών ξένων γλωσσών, σε «ΕλλΔ», 28, 1987, σ.1412.

Γ.Βλάχος, Κοινωνιολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979.

Γ.Βλάχος, Το Σύνταγμα της Ελλάδας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1979.

Β.Βουιδάσκης, Δικαίωμα ή υποχρέωση η εννιάχρονη σχολική εκπαίδευση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1996.

Ι.Βούλγαρης, Η διάκριση μεταξύ ομογενών και αλλογενών και η επίδρασή της στην απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας, σε «Αρμενόπουλο», 1999, σ.1354 επ.

Φ.Κ.Βώρος, Ιδεολογικές διακηρύξεις και ανασχέσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1975-1981 (Αναφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση), στο «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα», εκδ. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας Παιδαγωγικών Σπουδών, Ρέθυμνο 1986, σ.50.

Φ.Κ.Βώρος, Εκπαιδευτική Πολιτική, Προσδοκίες και Πράξεις, Αθήνα, 1986.

Luk Beyer de Ryke, Για τη διάδοση των γλωσσών στην Κοινότητα, έγγραφο 1-83/84, 2.4.1984, PE 86.480/Τελικό.

«Γενική Εισήγησις των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων», Εκπαιδευτικά νομοσχέδια, αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί Δημοτικής εκπαιδεύσεως, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1899.

Κ.Γεωργόπουλος, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, ένατη έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988.

Ξ.Γιαταγάνας, Η αρχή της επικουρικότητας, σε «ΕΕευρΚ», 1992, σ.47.

Δ.Γληνός, Ένας άταφος νεκρός, Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα, εκδ. Ράλλη, Αθήνα, 1925.

Δ.Γληνός, «Δημοκοπία, αντίδραση, παιδεία», Αναγέννηση, Β΄, φύλλο 2, Οκτώβρης του 1927, σ.51.

Ε.Γλύκατζη-Αρβελέρ, Σκέψεις για την παιδεία ... του 21ου αιώνα, Ημερολόγιο του 2000, «Το σχολείο του 2000», εκδ. Εκπαιδευτήρια Δούκα, 2000, σ.9.

Γ.Γρόλλιος, Ιδεολογία, Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πολιτική-Λόγος και πράξη των ευρωπαϊκών προγραμμάτων για εκπαίδευση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1999.

Π.Δαγτόγλου, Δημόσιο συμφέρον και Σύνταγμα, σε «ΤοΣ», 1986.

Π.Δαγτόγλου, Η υπαγωγή της παιδείας στην εξαίρεση του άρθρ.55 Συνθήκη ΕΟΚ, σε «ΝοΒ», 1986, σ. 1548, 1550.

Π.Δαγτόγλου, Η κατάχρηση δικαιώματος στη συνταγματική θεωρία και πράξη, σε «ΝοΒ», 1990, σ.225 επ.

Γ.Δασκαλάκης, Η Οικουμενική Διακήρυξις των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα, 1953.

Γ.Δασκαλάκης, Το Συνταγματικό καθεστώς των Ιονίων Νήσων, (Από της αποικιοκρατικής αυτονομίας εις τη δημοκρατική ανεξαρτησίαν), σε «Ν.Εστία», τόμ.899, 1964, σ.22.

Γ.Δεληγιάννης, Οικονομική ελευθερία και κρατική παρέμβαση, σε «ΝοΒ», 40, 1992, σ.1203

Ι.Δεληγιάννης/Χ.Κούσουλα, Οικογενειακό Δίκαιο (η νέα ρύθμιση της συγγένειας και της προστασίας των ανικάνων προσώπων), Θεσσαλονίκη, 1984.

Θ.Δελιγιάννης/Γ.Ζηνόπουλος, Συλλογή Ελληνικής Νομοθεσίας 1833-1875, τόμ.ΣΤ', 1875.

Α.Δερβέναγας, Σύγχρονοι προβληματισμοί στο Ελληνικό Σύνταγμα, εκδ. Αφοι Σάκκουλα, Αθήνα, 1981.

Σ.Δερβίσης, Οργάνωση και Διοίκηση της εκπαίδευσης, δεύτερη έκδοση, Θεσσαλονίκη, 1982.

Α.Δημαράς, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, εκδ. Ερμής, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1973 και τόμ Β', Αθήνα, 1974.

Α.Δημαράς, Ο σκοπός του εκπαιδευτικού συστήματος, σε «Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης», 3, 1982, σ.152.

Ν.Δήμου, Παιδεία 2000, Ημερολόγιο του 2000, «Το σχολείο του 2000», εκδ. Εκπαιδευτήρια Δούκα, 2000, σ.14.

M.Debesse/G.Mialaret, Οι παιδαγωγικές επιστήμες, τόμ.Β΄, Επίμετρο, Ηλίας Βιγγόπουλος, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα, 1982.

Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό, Ελευθερουδάκη, τομ.Ε΄, Αθήνα, σ. 2932.

Εισηγητική Έκθεση «Για το σχέδιο νόμου για τη δομή και τη λειτουργία των Α.Ε.Ι», Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1982.

Εθνικός διάλογος για την παιδεία, το νέο σχολείο (Δημοτικό – Γυμνάσιο – Λύκειο), εκδ. ΥΠ.Ε.Π.Θ., 1987.

Κ.Επισκοποπούλου, Η παράδοση σε αναθεώρηση: Το Βρετανικό εκπαιδευτικό σύστημα στην εκπνοή του 20ου αιώνα, σε «Σύγχρονη Εκπαίδευση», 101, 1998, σ.68.

Επίτομον Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσης, εκδ. Πάπυρος-Λαρούς, Αθήνα, 1972.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Μια εκπαιδευτική πολιτική για την Ευρώπη, σειρά: Ευρωπαϊκά Κείμενα, περιοδική έκδοση, τομ.4., Υπηρεσία των επισήμων εκδόσεων των ΕΚ, Λουξεμβούργο, 1982, σ.7.

Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έγγραφο εργασίας της Επιτροπής, Κατευθυντήριες Γραμμές για Κοινοτική Δράση στον Τομέα της Εκπαίδευσης και της Κατάρτισης, COM (93) 183 τελικό, Βρυξέλλες, 5.5.1993, σ.13.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Πράσινη Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης, COM (93) τελικό, Βρυξέλλες, 29.9.1993, σ.2 και 3.

Σπ.Ευαγγελόπουλος, Εκπαίδευση, τόμ. Α΄, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.

Δ. Ευρυγένης, Πανεπιστημιακή διδασκαλία και πολιτική, σε «Αρμενόπουλο», 1975, σ.1 επ.

Δ.Ευρυγένης/Αντ.Μανιτάκης, Η συνταγματική προστασία της ιδιωτικής επαγγελματικής ή άλλης ειδικής εκπαίδευσης, σε «ΕΕΕυρΔ», 6, 1986, σ.936.

Δ.Ευρυγένης/Β.Σκουρής, Τα συνταγματικά όρια των νομοθετικών επεμβάσεων στην ελευθερία της ιδιωτικής γενικής εκπαιδεύσεως, σε «Αρμενόπουλο», 1985, σ.372 και 373.

Ε.Ζαχάρης, Ιστορία, οργάνωση και διοίκηση Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, εκδ. Σ.Ε.Λ.Ε.Τ.Ε., Αθήνα, 1987.

Σ.Ζήγος, Θρησκευτική αγωγή και σχολική φοίτηση: Τα θρησκευτικά στο σχολείο, Εκδ. Άριστον, Λιβαδειά, 1995.

Ξ.Ε.Ζολώτας, Οικονομική Ανάπτυξις και Τεχνική Εκπαίδευσις, σε «Αρχείον Μελετών και Ομιλιών», αρ.4, 1954, εκδ.Τράπεζα της Ελλάδος, σ.38 και 39.

Ν.Ζώτος, Για το «Ολοήμερο σχολείο», προβλήματα και προτάσεις αντίστασης και διεκδίκησης, σε «Θέματα Παιδείας», 1, 2000, σ.24-29.

Τ.Ηλιοπούλου-Στράγγα, Κατάχρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και Δημοκρατία, σε «ΕΕΝ», 1989, σ.85.

Μ.Ηλιού Κριτική παρουσίαση της μεταρρύθμισης του 1996, σε «Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δυναμική», Αθήνα, 1984, σ.181.

Μ.Ηλιού, Οι αντιφάσεις της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1976, στο «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα», εκδ. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας Παιδαγωγικών Σπουδών, Ρέθυμνο 1986, σ.45.

Γ.Ιακωβίδης, Η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση στην Ελλάδα, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1998.

Ρ.Ιμβριώτης, Παιδεία και Κοινωνία – Ελληνικά Εκπαιδευτικά Προβλήματα, Αθήνα, 1983.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμ.ΙΒ΄, Η Ελληνική Επανάσταση, εκδ.Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, Αθήνα, 1975.

Α.Καζαμίας, Η εκπαιδευτική κρίση στην Ελλάδα και τα παράδοξά της, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 58, 1983.

Α.Καζαμίας, Νέο-Ευρωπαϊκός Εκσυγχρονισμός και Εκπαίδευση: Διαλογισμοί και Πολιτικές στη «Φαντασιακή Ευρώπη», εισήγηση στο συνέδριο με θέμα «Ο Έλληνας εκπαιδευτικός και η ευρωπαϊκή του διάσταση», Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη-Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, Αθήνα, 1993, σ.104 και 105.

Α.Καζαμίας, Εννοιολογικές διασαφήσεις και προβληματισμοί, στο «Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση», δεύτερη έκδοση, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1999, σ.23 και 24.

Α.Καζαμίας/Μ.Κασσωτάκης, Η Ελληνική Εκπαίδευση στα πλαίσια της Νέας Ευρώπης, σε «Επάγγελμα και Εκπαίδευση», τόμ.Β', 1990, σ.199.

Α.Κακαβούλης, Νέες Προοπτικές για την Παιδεία στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εισήγηση στο συνέδριο με θέμα «Ο Έλληνας εκπαιδευτικός και η

ευρωπαϊκή του διάσταση», Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη-Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, Αθήνα, 1993, σ.237.

Ε.Κακούρος, Η προοπτική του λαϊκού σχολείου, Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, 1932.

Φ.Κακριδής, Ευρωπαϊκή Εκπαίδευση, εφημ. «Το Βήμα», 2.6.1991.

Α. Καλογερόπουλος, Η παιδεία και το Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο, σε «ΤοΣ», 1989, σ. 582.

Κ.Καλπογιάννης, Υποτροφίες και Κοινοτικό Δίκαιο, σε «ΕυΒ», 1991, σ.10 και 11.

Ν.Καλτσόγια-Τουρναβίτη, Το Σύνταγμα του 1975/1986, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999.

Α.Κανελλοπούλου, Η κομματική δραστηριότητα των δημοσίων υπαλλήλων. Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρ. 22 παρ.3 Σ. 1975/86 και του σχετικού νομοθετικού πλαισίου, σε «Τετράδια συνταγματικού δικαίου», εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990, σ.55-71.

Μ.Καραγεώργης, Ο θεσμός της ιδιωτικής εκπαίδευσης στη Μεγάλη Βρετανία, σε «ΤοΣ», 1990, σ.563.

Β.Καρακώστας, Ορθόδοξος συνταγματικός λογισμός και ποινική αντιμετώπιση του προσηλυτισμού, σε «ΕΕΝ», 1987, σ. 53 επ., ιδίως σ.58.

Β.Καρακώστας/Ε.Γεωργόπουλος, Το Σύνταγμα, τομ. Γ', εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996.

Γ.Κασιμάτης, Συνταγματικό Δίκαιο ΙΙ, τεύχ.α', σ.83, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1980.

Γ.Κασιμάτης, Η Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε «ΝοΒ», 1989, σ.207.

Γ.Κασιμάτης/Ν.Μιχαλάκης/Αντ.Παντελής, Κείμενα Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991.

Μ.Κασσωτάκης, Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές, Πρακτικά Πανελληνίου Παιδαγωγικού Συνεδρίου, Χανιά 11-13 Ιουλίου 1982, εκδ. Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 1986, σ.22.

Γ.Κιούσης, Δευτεροβάθμια και Επαγγελματική Εκπαίδευση, Μια κριτική θεώρηση, σε «Επάγγελμα και Εκπαίδευση», τόμ.3, 1992, αριθ.4, σ.262.

Δ.Κλάδης/Γ.Πανούσης, Νόμος Πλαίσιο, πέμπτη έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996.

Α.Κόκκος, Η στροφή στην Τεχνική και Επαγγελματική εκπαίδευση, Κριτική της εκπαιδευτικής πολιτικής 1974-1981, Αθήνα, 1982.

Π.Κόκκοτας, Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος, εκδ. Σ.Τούντα, Αθήνα, 1978.

Δ.Κόρσος, Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής ερεύνης και της διδασκαλίας κατά το Σχέδιον του νέου Συντάγματος, σε «ΕΔΔ», 19, 1975, σ.117.

Δ.Κόρσος, Αι ελευθερίαι του ακαδημαϊκού δασκάλου επί της έδρας κατά το Σύνταγμα, σε Σύμμεικτα προς τιμήν του Φ. Βεγλερή, 1988, σ.55 επ.

Γ.Κουμάντος, Η Υποθηκευμένη Προσωπικότητα, εφημ. «Το Βήμα» 20.4.1980.

Ε.Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Οικογενειακό Δίκαιο, τόμ.Β΄, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1990.

Ε.Κουτούπα, Ο ρόλος των αόριστων εννοιών στο σύγχρονο Κράτος δικαίου, Όψεις του Κράτους δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1990.

Σ.Κουτσουμπίνας, Το ΔΙ.Κ.Α.Τ.Σ.Α., Θεσμικό πλαίσιο και νομολογιακή επεξεργασία, σε «ΕΕΝ», 54, 1987, σ.312 επ.

Β.Κρεμμυδάς, Νεώτερη Ιστορία-Ελληνική και ευρωπαϊκή, τρίτη έκδοση, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1986.

Κ.Ν.Κυριαζόπουλος, «Προστασία πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτική ελευθερία», εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1993.

Κ.Ν.Κυριαζόπουλος, Περιορισμοί στην Ελευθερία Διδασκαλίας των Μειονοτικών Θρησκευμάτων, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1999.

Η.Κυριακόπουλος, Τα Συντάγματα της Ελλάδος, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα, 1960.

Γ.Λεβέντης, Τα κοινωνικά δικαιώματα του Πολίτη, σε «ΤοΣ», 1976, σ.182.

Α.Λίποβατς, Η απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος. Βασική αρχή του δικαίου με συνταγματική ισχύ και διεθνή αναγνώριση, σε «ΝοΒ», 1989, σ.1009 επ.

Β. Μακράκης, Η διεθνοποίηση της εκπαίδευσης: Η περίπτωση της Ευρωπαικής Κοινότητας, στο «Συγκριτική Παιδαγωγική ΙΙΙ», επιμ. Σ. Μπουζάκης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1993.

Α. Μάνεσης, Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, στο «Πολίτη», 6, 1976, σ. 24.

Α.Μάνεσης, Ατομικές ελευθερίες, Πανεπιστημιακές παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, δεύτερη έκδοση, εκδ.Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1979.

Α. Μάνεσης, Συνταγματικό Δίκαιο Α΄, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980.

Α.Μάνεσης, Ελληνική Συνταγματική Ιστορία (φωτοτυπημένη επανέκδοση 1980) Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 162.

Α.Μάνεσης, Συνταγματικά δικαιώματα, ατομικές ελευθερίες, 3, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1981.

Α.Μάνεσης, Η ελευθερία τη διδασκαλίας στα Πανεπιστήμια, Δίκαιο-Σύνταγμα-Πολιτική, σε «Δ.κ.Π.» 11, σ.119 επ.

Α.Μάνεσης, Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975, στο «Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη», εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986, σ.23.

Α.Μάνεσης, Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση, στο «Η Ελλάδα σε εξέλιξη», Μάνεσης/Βεργόπουλος/ Βερέμης κ.α., εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1986, σ.24.

Α.Μάνεσης, Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον Ευρωπαϊκό χώρο, σε «Όψεις της Προστασίας των Ατομικών Δικαιωμάτων», εκδ. Εστία, Αθήνα, 1995.

Α.Μάνεσης/Κ.Βαβούσκος, Αι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας κατά το νέον Σύνταγμα (Γνωμοδότηση), σε «ΝοΒ», 23, 1975, σ.1031 επ.

Α.Μανιτάκης, Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος, σε «ΤοΣ», 1978, υποσ.22, σ.187.

Α.Μανιτάκης, Συνταγματικές ελευθερίες (Παραδόσεις), εκδ. Υπηρεσία δημοσιευμάτων Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1985-1986.

Α.Μανιτάκης, Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, Ι, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1993.

Α.Μαρίνος, Το Σύνταγμα, η δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, Αθήνα, 1981.

Α.Μαρίνος, Σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας, Αθήνα, 1984.

Α.Μαρκαντωνάτου-Σκαλτσά, Το ατομικό δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας, Αθήνα 1982.

Π.Ματζούφας, Η συνταγματική κατοχύρωση της ιδιωτικής εκπαίδευσης και οι προϋποθέσεις ιδρύσεως εκπαιδευτηρίων από αλλοδαπούς (Η απόφ. Σ.τ.Ε. 14/1988), σε «Αρμενόπουλο», 1991, σ.624 επ.

Π.Ματζούφας, Ακαδημαϊκή ελευθερία, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997.

Κ.Μαυριάς, Νομικά και Πολιτικά Μελετήματα, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982.

Κ.Μαυριάς, Τα Κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975, στο «Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη», εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986, σ.187.

Κ.Μαυριάς/Α.Παντελής, Συνταγματικά κείμενα Ελληνικά και ξένα, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990.

Γ.Μαυρογιώργος, Σχολικοί Σύμβουλοι, Η πολιτική του ΥΠΕΠΘ, η (αντί-) στάση των εκπαιδευτικών, σε «Σύγχρονη Εκπαίδευση», 32, 1987, σ.18.

Σ.Μεταλληνός, «Έλλην το γένος» – «ομογενής», σε «ΝοΒ», 1973, σ.452 επ.

Γ.Μιχαηλίδης-Νουάρος, Το δικαίωμα εκπαιδεύσεως κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δ.Α. (άρθρ.2 του 1ου πρωτοκόλλου της Ευρ.Συμβ.) σε Σύμμεικτα προς τιμήν Φ.Βεγλερή, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα, 1988.

Α.Μιχόπουλος, Νομικό πλαίσιο και θεσμοί της εκπαίδευσης, Αθήνα, 1994.

Α.Μοσχονάς, Η Εκπαιδευτική Πολιτική, στο «Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης», επιμέλεια Ν.Μαραβέγια, Μ.Τσινισιζέλη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.

Ε.Μουαμελετζή, Ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική, προβλήματα και προοπτικές, στο αφιέρωμα: «Παιδεία και Κοινοτικό Δίκαιο», σε «ΕΕΕυρΔ», 1988, σ.271.

Ε.Μουαμελετζή, Εξελίξεις σε θέματα εκπαίδευσης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Χρονικό 1988-1990, σε «ΕΕΕυρΔ», 1991, σ.60.

Ε.Μουαμελετζή, Η επίδραση του Κοινοτικού Δικαίου στη δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996.

Ν.Μουζέλης, Παράδοση και αλλαγή στην ελληνική πολιτική: Από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στον Ανδρέα Παπανδρέου, στο «Η Ελλάδα σε εξέλιξη», Μάνεσης/ Βεργόπουλος/Βερέμης κ.α., εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1986, σ.156.

Αυγ.Μπαγιόνας, Τα «ελληνοχριστιανικά ιδανικά» και η «συνθηματολογία», εφημ. «Το Βήμα», 11.1.1971.

Γ. Μπαμπινιώτης, Ενιαία Παιδεία στην Κοινότητα, εφ. «Το Βήμα», 27.10.1991.

Ε.Μπέσιλα-Βήκα/Δ.Παπαγιάννης, Σύγχρονες Αρμοδιότητες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, εκδ. Π.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 1997.

Κ.Μπίρης, Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Αθήνα, 1957.

Σ.Μπουζάκης, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985), εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1986.

Σ.Μπουζάκης, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, τόμ.Β΄, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1995.

Σ.Μπουζάκης, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στη δεκαετία του 80, στο «Παγκόσμια κρίση στην Εκπαίδευση», δεύτερη έκδοση, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1999, σ. 242 και 243.

Θ.Μυλωνάς, Ο σκοπός της ελληνικής εκπαίδευσης και οι κοινωνικοί περιορισμοί του, σε «Παιδαγωγική Επιθεώρηση», 5, 1986, σ.163-198.

Α.Νίκας, Εκκλησία και Παιδεία, Αθήνα, 1991.

Η.Νικολόπουλος, Οι γαλλικές διακηρύξεις των δικαιωμάτων του 18ου αιώνα, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα 1991

Χ.Νούτσος, Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1913-1973), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1979.

Θ.Νταλάκας, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία. Θέματα της Κοινωνιολογίας της Παιδείας, Ιωάννινα, 1982.

Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου, Ομιλία προς την Ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σε «Το σχολείο του Μέλλοντος», 8, 1994, σ.16-18.

Σ. Ορφανουδάκης, Το νομικό πλαίσιο της γενικής εκπαίδευσης και οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί, σε «Σύγχρονα θέματα», 7, 1980, σ.12 επ.

Σ.Ορφανουδάκης, Η ελευθερία τη συνένωσης, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996.

Γ.Παγκάκης, Νεοελληνική Εκπαιδευτική Πολιτική, τόμ.Α΄, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1993.

Θ.Παναγόπουλος, Η θρησκευτική ελευθερία κατά το ισχύον Σύνταγμα, σε «Χαριστήριον» (Σύμμεικτα προς τιμήν Γ.Παπαχατζή), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989, σ. 273.

Μ-Ε.Παναγοπούλου, Η συνταγματική κατοχύρωση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων και η νομολογιακή επεξεργασία του θεσμού, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 1986.

Α.Παντελής, Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984.

Λ.Παπαδάκη, Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας του 19ου αιώνα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1992.

Κ.Παπαδάκης, Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, τόμ.Α΄, εκδ. Κνωσός, Αθήνα, 1976.

Θ.Παπαθεοδοσίου/Ι.Καζάζη/Γ.Ηλιοπούλου/Μ.Ξεκαλάκη, Αξιολόγηση και προοπτικές της Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, εκδ. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα, 1999.

Απ.Παπανδρέου, Η τραγωδία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, Αθήνα, 1985.

Γ.Παπανδρέου, Η Δημοκρατία και η Λαϊκή Παιδεία, Επετηρίς της Δημοτικής εκπαιδεύσεως, 1932.

Δ.Παπανικολαΐδης, Διοικητικό Δίκαιο, Α΄, Εισαγωγή, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1972.

Ε.Παπανούτσος, Σχόλιο για τη δίκη του καθηγητή φιλοσοφίας Α.Καζεπίδη και της τότε Διοίκησης της ΟΛΜΕ, εφημ. «Νέα», 28.5.1980.

Ε.Παπανούτσος, Απομνημονεύματα, Αθήνα, 1982.

Κ.Π.Παπάς, Από τη ζωή και το έργο του Δελμούζου, σε «Νέα Εστία», 64, σ.1462.

Ζ.Παπασιώπη-Πασιά, Δίκαιο Καταστάσεως Αλλοδαπών, Γενικό μέρος, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2000.

Γ.Παπαστάμκος/Γ.Τζανετάτος, η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, Πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση, σε «ΕΕΕυρΔ», 1986, σ.3.

Σ.Παππάς, Ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, στο «Το Ελληνικό Κράτος», εκδ. Α.Μαθιουδάκη/Π.Ανδρονόπουλου, Αθήνα, 1991.

Π.Παραράς, Σύνταγμα 1975 – Corpus, τομ.Α', άρθρ. 1-50, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982.

ΠΑΣΟΚ, Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής, Αθήνα, 1981.

Α.Παυλίδης, Η περιφερειακή ανασυγκρότηση της εκπαίδευσης, εφημ. «Ελευθεροτυπία», 15.1.2002.

Π.Παυλόπουλος, Η νομική φύση των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, σε «ΤοΣ», 1990, σ.445 επ.

Σ.Περράκης, Η ελευθερία εγκαταστάσεως ξένου σχολείου γενικής εκπαιδεύσεως στην Ελλάδα. Νομικό πλαίσιο και λειτουργικό πρότυπο. Σ.τ.Ε. 14/1988 (Ολομ.), σε «ΕΕυρΚ», 3, 1988, υποσ.2, σ.246.

Σ.Περράκης, Μερικές όψεις του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα και στο Κοινοτικό Δίκαιο, Αφιέρωμα: Παιδεία και Κοινοτικό Δίκαιο, σε «ΕΕΕυρΔ», 1988, σ.300.

Σ.Πεσμαζόγλου, Μέσα επικοινωνίας, παιδεία και Ευρωπαϊκή ταυτότητα, συμμετοχή σε συνέδριο με θέμα «Η εκπαίδευση των ενηλίκων ως μέσον ανάπτυξης των ανθρώπινων πόρων στην ενωμένη Ευρώπη του 2000», που οργανώθηκε από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1994, σ.105.

Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας, 24 Ιουνίου 1957 – 10 Ιανουαρίου 1958, Αθήνα εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1958, σ.20.

Π.Πουλής, Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης, Ι, (1821-1975), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1985.

Π.Πουλής, Δίκαιο της εκπαίδευσης, εκδ. Αν.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999.

Πρακτικά του Β΄ Συνεδρίου με θέμα «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», σε «Υπερεία», Μέρος Β΄, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης, Αθήνα 1994, σ.683.

Ι.Πυργιωτάκης, Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος, σε «Παιδαγωγική και Εκπαίδευση», 31, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1992, σ.25.

Πως λειτουργεί η Ευρωπαϊκή Ένωση, Δεύτερη έκδοση, Υπηρεσία επισήμων εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο, 1998.

Α.Ράϊκος, Θεμελιώδη δικαιώματα τεύχος Α΄, Γενικό μέρος, σ.77 επ., εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1983.

Α.Ράϊκος, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμ.Β΄, τεύχ.α΄, δεύτερη έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984.

Κ.Ρέμελης, Οι περιορισμοί της συμβατικής ελευθερίας στον επαγγελματικό αθλητισμό, σε «ΔιΔικ», 1994, σ.1300.

Ε.Ρούκουνας, Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκδ. Εστία, 1995.

Ν.Ν.Σαρίπολος, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος, τόμ.Γ΄, Αθήνα, 1923.

Ι.Σαρμάς, Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, εξελικτική επισκόπηση των θεμάτων, εκδ. Αντ.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990.

Ι.Σαρμάς, Η συνταγματική νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου, Εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1997.

Ι.Σαρμάς, Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, Εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1998.

Ν.Σβορώνος, Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.

Α.Σβώλος, Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952: Η Συνταγματική ιστορία της Ελλάδος, εκδ. Στοχαστή, Αθήνα, 1972.

Α.Σβώλος/Γ.Βλάχος, Το Σύνταγμα της Ελλάδος: Ερμηνεία, Ιστορία, Συγκριτικόν Δίκαιον, Αθήνα, 1954-1955.

Ν.Σκανδάμης, Ευρωπαϊκό Δίκαιο και στοιχεία Ελληνικού Δικαίου Προσαρμογής, 1994.

Β.Σκουρής, Η επαγγελματική εκπαίδευση κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Αφιέρωμα: Παιδεία και Κοινοτικό Δίκαιο», σε «ΕΕΕυρΔ», 1988, σ.795.

Β.Σκουρής, Η εκπαίδευση στο σύστημα των συνταγματικών εγγυήσεων σε «ΕΕΕυρΔ», 11, 1991.

Β.Σκουρής, Προϋποθέσεις εφαρμογής διαδικασιών μεσολαβήσεως και διαιτησίας (ν. 1876/1990) στους ιδιωτικούς εκπαιδευτικούς, σε «ΕΕργΔ», 1993, σ.137 επ.

Β.Σκουρής, Δίκαιο της παιδείας, δεύτερη έκδοση, εκδ. Σάκκουλα Θεσσαλονίκη, 1995.

Β.Σκουρής, Προσανατολισμοί στο Δημόσιο Δίκαιο Ι, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996.

Ε.Σπηλιωτόπουλος, Εγχειρίδιο διοικητικού δικαίου, έκτη έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 1993.

Φ.Σπυρόπουλος, Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρ.120 παρ.4 του Συντάγματος, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.

Α.Σταρίδας, Η εκπαιδευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, : Άξονες, στόχοι, προοπτικές, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 1992.

Μ.Στασινόπουλος, Η ελευθερία της γνώμης των καθηγητών των Ανωτάτων Σχολών, Η ακαδημαϊκή ελευθερία, σε «ΕΔΔΔ» 1957, σ.357 επ., και σε «Νομικαί Μελέται», 1972, σ.9 επ.

Μ.Στασινόπουλος, Η ακαδημαϊκή ελευθερία κατά το Σύνταγμα, ανάτυπο απ' τα πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τεύχ.53, 1978, σ.342 επ.

Κ.Στεριάδου, Η εξέλιξη των συνταγματικών ρυθμίσεων για θέματα Ανώτατης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα από το 1821 έως σήμερα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1993.

Κ.Στεφάνου, Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, πέμπτη έκδοση αναθεωρημένη, τόμ.Α΄, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001.

Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Κείμενα για την ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική, τρίτη έκδοση, Υπηρεσία επισήμων εκδόσεων των ΕΚ., Λουξεμβούργο, 1987, σ. 11.

Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Γενική Γραμματεία, τρίτη έκδοση, Λουξεμβούργο, 1987 και Συμπληρώματα 1 και 2 της τρίτης έκδοσης (1989, 1990-1992).

Ε.Συμεωνίδου-Καστανίδου, Προσβολές του πολιτεύματος, άρθρ.134-137 Π.Κ., εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1988.

Συνοπτικό Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης 2000-2006, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1999.

Σχέδιον Πρότυπου Μακροχρόνιου Αναπτύξεως της Ελλάδος, μέρος Α΄, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1972, σ.20-21.

Γ.Σωτηρέλης, Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην προσκρούστεια κλίνη της «Επικρατούσας Θρησκείας», σε «ΝοΒ», 43, 1995, σ.982 επ.

Γ.Σωτηρέλης, Θρησκεία και Εκπαίδευση, έκδοση τρίτη, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998.

Α.Ταλιαδούρος, Τα Πανεπιστήμιά μας αναπαράγουν την άρχουσα ιδεολογία, στο «Η μεταρρύθμιση στην Ανώτατη Εκπαίδευση (1974-1982)», 1983, σ.243 επ.

Σ.Ταλιαδούρος/Θ.Αντωνίου, Παιδεία και ελεύθερη εγκατάσταση, σε «ΤοΣ», 1998, σ. 217, 227.

Α.Τάχος, Η εποπτεία του Κράτους και των αυτοδιοικούμενων οργανισμών δημοσίου δικαίου, εκδ.Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1968.

Α.Τάχος, Θεμελιώδεις υποχρεώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1981

Α.Τάχος, Δημόσιο-υπαλληλικό Δίκαιο, τέταρτη έκδοση, Θεσσαλονίκη, 1996.

Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα: Ένας χρόνος μετά, Αθήνα, 1984.

Γ.Τζιαφέτας, εισήγηση στο συνέδριο με θεμα «Η ελληνική παιδεία του μέλλοντος», που οργανώθηκε από τη Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών, εκδ. Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών, Αθήνα, 1994, σ.92.

Ε.Τροβά, Νεοελληνικός πολιτικός λόγος και νομιμότητα. Η οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ και τα «Ιδιωτικά Πανεπιστήμια», σε «ΤοΣ», 16, 1990, σ.419 επ.

Σ.Τρωϊάνος, Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου, Α΄ και Β', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1982.

Σ.Τρωϊάνος, Οργάνωση των εκκλησιών και διεθνείς σχέσεις, Αθήνα, 1983.

Σ.Τρωϊάνος, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Β΄, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 1984, αριθ.2-2-2, σ.44 και 2-2-5, σ.47.

Σ.Τρωϊάνος, Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, σε «Χαριστήριον» (Σύμμεικτα προς τιμήν Γ.Παπαχατζή), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989, σ.286 και 287.

Δ.Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, τρίτη έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982.

Δ.Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμ.Γ΄, Θεμελιώδη Δικαιώματα Ι, Γενικό Μέρος, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988.

Δ.Τσάτσος/Ανδρ.Λοβέρδος/Ν.Κανελλοπούλου, Σύνταγμα και ιδιωτική παιδεία, σε «ΤοΣ», 18, 1992, σ.89 και 90.

Θ.Τσάτσος, Εισήγησις επί των άρθρ. 1 και 2 του Συντάγματος, στο «Μελέται του Συνταγματικού Δικαίου», Αθήνα 1958, σ.92 επ.

Α.Τσουλούφης, Η έννοια της δημόσιας υπηρεσίας, σε «Αρμενόπουλο», 1976, σ. 719.

Σ.Φλογαΐτης, Το ελληνικό διοικητικό σύστημα, εκδ. Α.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.

Γ.Φλουρής, Αναντιστοιχία εκπαιδευτικών σκοπών, αναλυτικού προγράμματος και εκπαιδευτικών μέσων. Μερικές όψεις της εκπαιδευτικής αντιφατικότητας, στο «Ελληνική Εκπαίδευση», εκδ. Σείριος, Αθήνα 1995, σ.333.

Ν.Φραγκάκης, Κατανομή αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η αρχή της επικουρικότητας, σε «Η συνθήκη του Μάαστριχτ, συνθετική θεώρηση», (επιμ.) Χριστοδουλίδη/Στεφάνου, εκδ. Ι.Σιδέρη, 1993.

Ε.Φραγκοπούλου, Η παιδεία και η συνταγματική της κατοχύρωση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986.

Α.Φραγκουδάκη, Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1997.

Ι.Χαραλαμπάκης, Το Ελληνικό Εκπαιδευτικό σύστημα, Αθήνα 1980.

Θ.Χατζηστεφανίδης, Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, δεύτερη έκδοση, εκδ. Δ.Παπαδήμα, Αθήνα, 1990.

Γ.Χουβαρδάς, Η ελευθερία της διδασκαλίας, της τέχνης και της επιστήμης και η συμμετοχή των φοιτητών εις την διοίκησιν των Πανεπιστημίων, Χειρόγραφη έκδοση, Αθήνα, 1977.

Α.Χριστοφιλόπουλος, Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, τεύχ.Β΄, εκδ. Δ.Ν.Τζάκα, Αθήνα, 1950.

Χ.Χρυσανθάκης/Κ.Ιθακήσιος, Κείμενα Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1992.

Κ.Χ.Χρυσόγονος, Το Ελληνικό Σύνταγμα και η Οικογένεια, σε «Ελληνική Δικαιοσύνη», τόμ.38, 1997, σ. 730 επ.

Κ.Χ.Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998.

Γ.Ψαχαρόπουλος/Σ.Παλαιοκρασσάς, Η Τεχνική και Τεχνολογική Εκπαίδευση, σε «Επάγγελμα και Εκπαίδευση», τόμ.Β' , 1990, σ.226 και 227.

Ψήφισμα Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τις γλωσσικές και πολιτιστικές μειονότητες στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, σε «Το σχολείο του Μέλλοντος», 7, 1994, σ.16-18.

II. Αλλοδαπή

Aff.Kjeldsen, Busk Madsen et Pedersen, arrêt du 7.12.1976, Publications de la Cour Européenne des droits de l' homme, Strasbourg, 1976, Série A, vol.23, παρ.53, p.26.

K.Alexander/M.D.Alexander, The Law of Schools, Students and Teachers (Nutshell Serries), St. Paul, Minessota, 1984.

O.Andrysek, The position of non-believers in national and international law with special reference to the European Convetion of Human Rights, Rijswijk, 1989.

C.E.Banfield, The Unheavenly City, Little Brown and Co, Boston, 1970.

M.D.Beatty (ed), Human Rights and Judicial Review: A Comparative Perspective, M.Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/London, 1994.

G.S.Becker, Human Capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education, N.Y. National Bureau of Economic Research, 1964.

R.Beddard, Human Rights and Europe, Sweet and Maxwell, London, 1980.

C.E.Bidwell, The School as a formal organization, σε J.G.March, Handbook of Social Organization, Rand McNally, Chicago, IL, USA, 1965.

M.J.Bowman, Links between general and vocational education: Does the one enhance the other?, σε "International Review of Education", vol. 34, 1988, pp. 149-171.

G.Brown, Human teaching for human learning, Viking, New York, 1971.

S.Brown, Introducing the European dimension into an already full school curriculum: A Scottish perspective, εισήγηση στο συνέδριο με θέμα «Ο Έλληνας εκπαιδευτικός και η ευρωπαϊκή του διάσταση», Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη-Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, Αθήνα, 1993, σ.185.

F.Buelens (Ed.), Globalization and the nation state, Belgian-Dutch Association for Insttutional and Political Economy, 1999.

A.H.Burleigh (Ed.), Education in a free society, Liberty Fund, Inc., Indianapolis, IN, USA, 1973.

F.Casrberg, The European Convention on Human Rights, Leiden, 1984.

D.Z.Cass, The word that saves Maastricth: The principle of subsidiarity and the dimension of powers within the European Community, σε «CMLR», 1992, p.1107.

C.Chitty, The Education System Transformed, Baseline Books, Manchester, 1992.

P.Cochinaux/P. de Woot, Moving towards a learning society: A CRE-ERT forum report on European education, Association of European Universities and European Round Table, Geneva - Brussels, 1995.

P.Coldstream, Training minds for tomorrow's world: On independence, curiosity and effectiveness, στο "Higher Education: The consequences of change for graduate employment", UNESCO, vol. 1, Paris 1997, pp. 63-78.

De la vallee Roussin, αγόρευση σε «Preparatory Work on Article of the Protocole to the Convention", Strasburg, 1967, p.11.

J.Dellors, Learning: The treasure within, αναφορά της International Commission on Education προς την UNESCO, 1996.

P.Delvolve, Service public et libertés publiques, σε «RFDA», 1985, p. 1.

B.De Witte/H.Post, Educational and cultural rights, A.Cassese/A.Claphara/J.Weiler (Eds.), Human Rights and the European Community: The Substantive Law, European University Institute, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden – Baden, Germany, 1991, p.159.

«Dramatic steps that will carry Britain forward», από «Times Educational Supplement», 14.10.1987.

A.Eide, G.Alfredsson, G.Melander (Eds.), The Universal Declaration of Human Rights: A Commentary, Oslo, 1992.

Europe at School, Le Magazine. For Education, training and youth in Europe, Spring 1994, issue 1, p. 8-9.

European Commission, E-learning-designing tomorrow's education, COM (2000), p. 318.

European Round Table of Industrialists, Education and the European competence, ERT, Brussels, 1989.

O.Evrigenis, Der Europäische Gerichtshof Für Menschenrechte und das Recht auf Bildung, σε «EuGRZ», 1981, p.637/638-639.

L.Favoreu, La reconnaissance par les lois de la République de l' enseignement comme principe fondamental, σε «RDFA», 1985, p.602.

J.Fawcett, The application of the European Convention on Human Rights, 2nd edition, Clarendon Press, Oxford, 1987.

A.Green, Education and globalization, στο «Education, globalization and the nation state», Institute of Education, University of London, London, 1997.

P.Häberle, Die Freiheit der Wissenschaften im Verfassungsstaat, σε Archiv des offentlichen Rechts, 1985, p.329 επ. και p.357 επ..

M.E.Hanson, Educational administration and organizational behavior. Allyn and Bacon, 1st edition, Boston, Torondo, London, 1991.

M.Hart, The European dimension in general primary and secondary education: Examples of good practice, Centre for International Education, Alkmaar, The Netherlands, 1992.

L.Henkin (Ed.). The International Bill of Rights: The Covenant on Civil and Political Rights, New York, 1984.

W.Hoppers, Non formal education, distance education and the restructuring of schooling: Ghallenges for a new basic education policy, σε "International Review of Education", vol. 46, Nos.1-2, May 2000, p.5-30.

E.Hoyle, The study of schools as organizations, σε H.J.Batcher/H.B.Pont, Educational Research in Britain, vol. 3, 1973.

E.S.Hunt, Professional workers as learners: The scope, problems and accountability of continuing professional education in the 1990s, U.S. Department of Education, Office of Educational Research and Improvement, Washington D.C., 1992.

Ch.Hurn, The Limits and Possibilities of schooling, Allyn and Bacon, Boston, 1978.

T.Husén / A.Tuijnman / W.D.Halls, (Eds.), Schooling in Modern European Society: A Report of the Academia European, Pergamon Press, Oxford, 1992.

D.Istance, Schooling for tomorrow and lifelong learning, σε "Innovating schools", OECD, Paris, 1999, p.9-15.

Fr.Jacobs/R.White, The European Convention on Human Rights, 2nd edition, Clarendon Press, Oxford, 1996.

J.Karabel and A.H.Halsey (Eds.), Power and ιdelogy in εducation, Allyn and Bacon, Boston, 1978.

A.Kazamias, The politics of educational reform in Greece Law 309/1976, σε Comparative Education Review, vol.22, 1978.

A.Kazamias, The politics of Educational Reform in Greece : Law 309/1976, σε Comparative Education Review, February 1978, p.31.

P.Kempees, A systematic guide to the case-law of the European Court of Human Rights, Martinus Nijhoff, The Hague, 1996.

D.Kommers, The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany, Duke University Press, Durham, N.C., USA, 1989.

J.Lambay, Education and Law: The community context, σε «ELR», 1989, p.363.

J-J.Lavieille, Les principes fondamentaux de l' enseignement dans le droit prositif Francais, σε «AJDA», 1978, p.188.

K.Lenaerts, ERASMUS: Legal basis and implementation, στο B. De Witte (Ed.), "European Community law of education", Schriftenreihe Europaisches Recht, Politik und Wirtschaft, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, Germany, 1989, Band 133.

N.Lerner, Group Rights and Discrimination in International Law, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/London, 1991.

A.Lester / D.Pannik, Independent Schools and the European Convention on Human Rights, London, 1982.

D.Mc Goldrick, The Human Rights Committee: Its role in the development of the International Covenant on Civil and Political Rights, Oxford, 1991.

B.Massialas/J.Zevin, Examining values, σε "Teaching creatively: Learning through discovery", R.E.Krieger Publishing Co., Malabar, FI, 1983.

M.Mathiesen / G. Bernbaum, The British Disease: A British Tradition, σε British Journal of Education Studies, vol. 37, No.2, 1988, p.131.

J.Mincer, Schooling experience and earnings, N.Y. National Bureau of Economic Research, 1964.

G.Neave, Education and social policy: Demise of an ethic or change of values?, Oxford Review of Education, vol. 14, No. 3, 1988, p.173-283.

C.A. Norgaard, Die Rechtsprechung der Europäischen Kommission Für Menschenzechte zum Recht auf Bildung, σε «EuGRZ», 1981, p.633/634.

M.Nowak, The right to education – its meaning, significance and limitations, σε «NQHR», 1991, p.418.

M.Nowak, U.N. Covenant on Civil and Political Rights, CCPR Commentary, Kehl/Strasbourg/Arlington, 1993.

OECD, Continuing professional education of highly qualified personnel, OECD, Paris, 1995.

OECD, Lifelong learning for all, OECD, Paris, 1997.

D.O' Keeffe, Case Law-Court of Justice, Case C-3-90, σε "CMLR", 1992, σ. 1219.

T.Oppermann, Freiheit von Forschung und Lehre, σε Isensee/Kirchhof (Eds.) Handbuch des Saatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, BD. IV. Freiheitsrechte, C.F. Müller, Heidelberg, 1989, p.809 επ. (810).

C.Paterson, Humanistic education, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1973.

J.Pertek, Note-Un arrêt d' une grande importance sur des questions de principe, σε «RTDE», 1991, p.135.

Philip, αγόρευση σε «Preparatory Work on Article of the Protocole to the Convention", Strasburg, 1967, p.16.

E.Pisier, Service public et libertés publiques, Pouvoirs 36-37, 1986, p.143.

A.Pollis, National Identity: Religious Minorities, Rights and European Norms, σε Journal of Modern Greek Studies, vol. 10, 1992, p.171 επ.

K.P.Poole, Education Law, London, 1988.

J.Rivero, Les libertés publiques, 2-Le régime des principales libertés, Thémis Droit, Presses Universitaires de France, 1980.

A.Robertson/J.Merrills, Human Rights in Europe: A study of the European Convention on Human Rights, 3rd edition, St. Martin's Press, New York, 1993.

T.Rulker, Bildung, Gesellschaft, Wissenschaft, Berlin, 1975.

U.Scheuner, στα Mèlanges R Cassin (Amicorum discipulorumque Liber), vol. III, 1971.

W.O.Schmitt, Lehrefreiheit, Meinungs Freiheit und "Vefassungstreure", DVBI, 1966, p. 9 και 10.

J.Schwärtlander, Menschenrechte und Demokratie, Band 2, 1981.

P.Scott, Massification, internationalization and globalisation, P. Scott (Ed.), "The globalization of higher education", SHRE/Open University Press, London, 1998.

Th.Schultz, Capital: Human, Εκδ. International Encyclopedia of the Social Science, New York, 1968.

Th.Schultz, Investment in Human Capital: The role of Education, Press Publ., New York, 1971.

M.Shiro, Curriculum for better schools. The great ideological debate, Educational Technology Publication, Englewood Cliffs, N.J., 1978.

P.Sieghart, The International Law of Human Rights, Oxfortd, 1990.

S.Simon/S.Howel/N.Kirsche/H.Baum, Values clarification: A handbook of practical strategies for teachers and students, Hart, New York, 1972.

Chr.Soutis, A Comparative Study of Some Aspects of the Administratives Systems of English and Greek Universities, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Hull, Ιούλιος 1986.

J.Steiner, Freedom of establishment – Freedom to provide services, σε «ELR», 1985, p.352.

J.D. Stephens, The Transition From Capitalism to Socialism, Humanities Press, Atlantic Highlands, New Jersey, 1980.

A.G.Toth, The principle of subsidiarity in the Maastricht Treaty, σε «CMLP», 1992, p.1079.

United Nations, European Wokshop on the Universal Declaration of Human Rights, New York, 1989.

United Nations, A compilation on International Instruments, New York, 1988.

P. van Dijk/G. van Hoof, Theory and practice of the European Convention on Human Rights, 3rd edition, Kluwer Law International, The Hague, 1998.

K.Vasak/Ph.Alston (Eds.), The International Dimensions of Human Rights, Paris, 1982.

W.Wallace, The dynamics of European Integration, στο W. Wallace (Ed.), "The dynamics of European dimension", Pinter Publishers, London, 1990.

M.Zavlanos, Analysis of perceptions of leadership behavior of Greek secondary school administrations, Ph. D. Dissertation, Vanderbilt University, August 1981.

ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΘΝΙΚΟ